

Zgodovinski časopis

HISTORICAL REVIEW

ZČ | Ljubljana | 75 | 2021 | št. 3-4 (164) | str. 303–588

Javier Á. Domingo and Luigi Finocchietti, *Saint Jerome in Rome. Historical and Archaeological Hypotheses* • Vesna Badurina Stipčević, *Le Vite e la Traslazione di san Girolamo nei testi croato-glagolitici* • Andrej Nared, *Der brief ist nicht ausganngen. Razmišljanja o(b) zlati buli, ki je Kranjci niso dobili* • Izidor Janžekovič, *Ėtmični »stereotipi« v zgodnjenovoveški Evropi: ruska in turška narodna noša* • Martin Boček, *Cunard Line and its operations within the Habsburg Monarchy* • Gary B. Cohen, *Historical Scholarship on the Habsburg Monarchy (1526–1918) in North America* • Irena Selišnik, *Status državljanstva ob nastanku nove Države SHS. Strategije izbire* • Aleš Gabrič, *Prepoved izida romana Branka Hofmana ali šestletna noč do poznega jutra*

Zgodovinski časopis

HISTORICAL REVIEW

ZČ | Ljubljana | 75 | 2021 | št. 3-4 (164) | str. 303–588

Izdaja
ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE
Ljubljana

GLASILO ZVEZE ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

Mednarodni uredniški odbor: dr. Kornelija Ajlec (SI), dr. Tina Bahovec (SI),
dr. Bojan Balkovec (SI) (tehnični urednik), dr. Rajko Bratož (SI),
dr. Ernst Bruckmüller (AT), dr. Liliana Ferrari (IT), dr. Ivo Goldstein (HR),
dr. Žarko Lazarevič (SI), dr. Dušan Mlacović (SI) (namestnik odgovornega
urednika), dr. Božo Repe (SI), dr. Franc Rozman (SI), Janez Stergar (SI),
dr. Imre Szilágyi (H), dr. Peter Štih (SI) (odgovorni urednik), dr. Marta
Verginella (SI), dr. Peter Vodopivec (SI), dr. Marija Wakounig (AT)

Za vsebino prispevkov so odgovorni avtorji, prav tako morajo poskrbeti za
avtorske pravice za objavljeno slikovno in drugo gradivo, v kolikor je to
potrebno. Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in
navedbo vira.

Redakcija tega zvezka je bila zaključena 2. novembra 2021.

Prevodi: Saša Mlacović (angleščina, nemščina)

Oblikovanje in oprema: Vesna Vidmar

Sedež uredništva in uprave: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani,
Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenija, tel.: (01) 241-1200,
e-pošta: info@zgodovinskicasopis.si; <http://www.zgodovinskicasopis.si>

Letna naročnina: za leto/letnik 2021: za nečlane in zavode 32 €, za društvene člane 24 €,
za društvene člane – upokojence 18 €, za društvene člane – študente 12 €.
Cena tega zvezka v prosti prodaji je 16 € (z vključenim DDV).

Naročnina za tujino znaša za ustanove 45 €, za posameznike 35 €
in za študente 25 €.

Plačuje se na transakcijski račun: SI 56020 1 000 12083935
Zveza Zgodovinskih društev Slovenije, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana,
Slovenija
Nova Ljubljanska banka, d.d., Trg Republike 2, 1520 Ljubljana LJBAS12X

Sofinancirajo: Publikacija izhaja s finančno pomočjo Javne agencije za raziskovalno
dejavnost RS

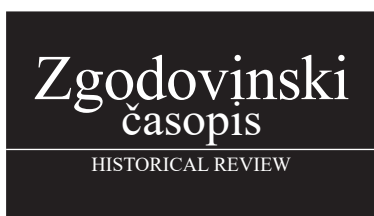
Prelom: ABO grafika d.o.o. – zanj Igor Kogelnik

Tisk: ABO grafika d.o.o., Ljubljana, december 2021

Naklada: 780 izvodov

Zgodovinski časopis je evidentiran v naslednjih mednarodnih podatkovnih
bazah: Scopus, European Reference Index for the Humanities (ERIH),
Historical Abstracts, International Bibliography of the Social Sciences,
ABC CLIO, America: History and Life, Bibliography of the History of Art,
Ulrich's Periodicals Directory, Russian Academy of Sciences Bibliographies.

<http://www.zgodovinskicasopis.si>
info@zgodovinskicasopis.si

ISSN 0350-5774	
UDK	949.712(05)
UDC	

BULLETIN OF THE HISTORICAL ASSOCIATION OF SLOVENIA (HAS)

International Editorial Board: Kornelija Ajlec, PhD, (SI), Tina Bahovec, PhD, (SI), Bojan Balkovec, PhD, (SI) (Technical Editor), Rajko Bratož, PhD, (SI), Ernst Bruckmüller, PhD, (AT), Liliana Ferrari, PhD, (IT), Ivo Goldstein, PhD, (HR), Žarko Lazarević, PhD, (SI), Dušan Mlacović, PhD, (SI) (Deputy Editor-in-Charge), Božo Repe, PhD, (SI), Franc Rozman, PhD, (SI), Janez Stergar (SI), Imre Szilágyi, PhD, (H), Peter Štih, PhD, (SI) (Editor-in-Chief), Marta Verginella, PhD, (SI), Peter Vodopivec, PhD, (SI), Marija Wakounig, PhD, (AT)

The authors are responsible for the contents of their articles, they must also secure copyrights for the published photographs and figures when necessary. Reprints of articles, photographs, and graphic material are only allowed with explicit permission of the editorial office and must be cited as sources.

The editing of this issue was completed on November 2, 2021.

Translated by: Saša Mlacović (English, German)

Design: Vesna Vidmar

Headquarters and Mailing Address: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenia, phone: +386 1 241-1200, e-mail: info@zgodovinskiasopis.si; <http://www.zgodovinskiasopis.si>

Annual Subscription Fee (for 2021): non-members and institutions 32 €, HAS members 24 €, retired HAS members 18 €, student HAS members 12 €.

Price: 16 € (VAT included).

Subscription Fee: foreign institutions 45 €, individual subscription 35 €, student subscription 25 €
Transaction Account Number: SI 56020 1 000 12083935
Zveza Zgodovinskih društev Slovenije, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana,
Nova Ljubljanska banka, d.d., Trg Republike 2,
1520 Ljubljana LJBAS12X

Co-Financed by: Slovenian Research Agency

Printed by: ABO grafika d.o.o., Ljubljana, December 2021

Print Run: 780 copies

Historical Review is included in the following international databases: Scopus, European Reference Index for the Humanities (ERIH), Historical Abstracts, International Bibliography of the Social Sciences, ABC CLIO, America: History and Life, Bibliography of the History of Art, Ulrich's Periodicals Directory, Russian Academy of Sciences Bibliographies.

<http://www.zgodovinskiasopis.si>
info@zgodovinskiasopis.si

ISSN 0350-5774	
UDK	949.712(05)
UDC	

KAZALO – CONTENTS

Razprave – Studies

- Javier Á. **Domingo** and Luigi Finocchietti, Saint Jerome in Rome.
Historical and Archaeological Hypotheses310–326
Sveti Hieronim v Rimu. Zgodovinske in arheološke hipoteze
- Vesna Badurina **Stipčević**, *Le Vite e la Traslazione di san Girolamo nei testi croato-glagolitici*.....328–340
Vitae and Translatio Sancti Hieronymi in Croatian Glagolitic Texts
- Andrej **Nared**, *Der brief ist nicht ausgangen*.
Razmišljanja o(b) zlati buli, ki je Kranjci niso dobili342–389
Der brief ist nicht ausgangen. Contemplations about
the Golden Bull Never Received by Carniolans.
- Izidor **Janžekovič**, Etnični »stereotipi« v zgodnjemoveški Evropi:
ruska in turška narodna noša390–421
Ethnic "Stereotypes" in Early Modern Europe: Russian and Turkish
National Costumes
- Martin **Boček**, Cunard Line and its operations
within the Habsburg Monarchy422–437
Cunard Line in njeno delovanje v habsburški monarhiji
- Gary B. **Cohen**, Historical Scholarship on the Habsburg
Monarchy (1526–1918) in North America.....438–474
Proučevanje zgodovine habsburške monarhije (1526–1918)
v Severni Ameriki
- Irena **Selišnik**, Status državljanstva ob nastanku nove
Države SHS. Strategije izbire476–491
Citizenship during the Establishment of the Newly-Founded State
of Slovenes, Croats and Serbs. Strategies of Choice.
- Aleš **Gabrič**, Prepoved izida romana Branka Hofmana ali
šestletna noč do poznega jutra.....492–515
Ban on Branko Hofman's Novel or a Six-Year-Long Night
Till the Late Morning

Zapisi – Notes

- Harald Krahwinkler, »Heidenfrage und Slawenfrage« als
Forschungsthema der Missionsgeschichte.
Zu Hans-Dietrich Kahls letztem Sammelband518–528
»Pogansko in slovansko vprašanje« kot raziskovalna tema
v zgodovini misijona. O zadnjem zborniku Hansa-Dietricha Kahla
- Rok Stergar, Vasilij Melik – zgodovinar dolgega 19. stoletja
(ob stoletnici rojstva)530–535
Vasilij Melik – A Historian of the Long Nineteenth Century
(Marking the Centenary of His Birth)
- Danijela Trškan, Štefan Trojar in začetki raziskovanja pouka
zgodovine v Sloveniji (ob devetdesetletnici rojstva)536–538
Štefan Trojar and the Beginnings of Research of the History
Teaching in Slovenia (Marking the 90th Anniversary of His Birth)

Jubileji – Anniversaries

- Prof. dr. France Martin Dolinar – osemdesetletnik (Jure Volčjak)540–544
Prof. Dr. France Martin Dolinar – On the Occasion of His 80th Birthday
- Sedemdeset let Vaska Simonitija (Lilijana Žnidaršič Golec)545–548
Vasko Simoniti's 70th Birthday

V spomin – In memoriam

- Akad. prof. dr. Tomislav Raukar (Stari Grad na Hvaru, 29. 12. 1933–
Zagreb, 2. 7. 2020) (Dušan Mlacović)550–552
Acad. Prof. Dr. Tomislav Raukar (Stari Grad on Hvar, 29. 12. 1933–
Zagreb, 2. 7. 2020)
- Profesor Nobuhiro Shiba (1946–2021) (Peter Vodopivec)553–558
Professor Nobuhiro Shiba (1946–2021)

Ocene in poročila – Reviews and Reports

Jure Volčjak, Listine Nadškofijskega arhiva Ljubljana 1140–1500 (Matjaž Bizjak).....	560–561
Steiner, Philip, Die Landstände in Steiermark, Kärnten und Krain und die josephinischen Reformen. Bedrohungskommunikation angesichts konkurrierender Ordnungsvorstellungen. (1789–1792) (Filip Draženović)	562–566
Anna Procyk, Giuseppe Mazzini's Young Europe and the Birth of Modern Nationalism in the Slavic World (Marta Verginella)	567–569
Roman Hans Gröger, Oktober 1918: Ein Beitrag zum 100. Jahrestag des Völkermanifests (Rok Stergar)	570–572
Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku LIII/1 (2015), LIV/1 (2016), LIV/2 (2016) (Jože Maček)	573–578

* * *

Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis	580–583
Instructions for Authors	
Letno kazalo Zgodovinskega časopisa 75, 2021	584–588
Annual Content of Zgodovinski časopis – Historical Review 75, 2021	

Razprave

Javier Á. Domingo and Luigi Finocchietti

Saint Jerome in Rome. Historical and Archaeological Hypotheses*

Domingo, Javier Á., PhD, Assistant Professor of Christian Archaeology, Pontifical University of the Holy Cross, Rome, Via dei Farnesi 83 – 00186 Rome, javdomingo78@gmail.com

Finocchietti, Luigi, PhD, Independent researcher, Via dei Farnesi 83 – 00186 Rome, luigifinocchietti@gmail.com

Saint Jerome in Rome. Historical and Archaeological Hypotheses

This paper provides a critical revision of all the pertinent historical and archaeological data pertaining to the presence of Saint Jerome in Rome, and in particular his activities, his places of residence and his social contacts within the Roman aristocracy. As assistant and secretary to Pope Damasus, Jerome worked in archives, situated on the western reaches of the Field of Mars. This study explores the literary and topographical evidence with regard to the block of San Girolamo della Carità, situated in the Western Campo Marzio, which is currently the site of the eponymous church.

Keywords: Saint Jerome, Rome, Campus Martius, Saint Paula Romana's domus, Topography.

Domingo, Javier Á., dr., docent, Papeška univerza svetega križa, Rim, Via dei Farnesi 83 – 00186 Rim, javdomingo78@gmail.com

Finocchietti, Luigi, dr., neodvisni raziskovalec, Via dei Farnesi 83 – 00186 Rim, luigifinocchietti@gmail.com

Sveti Hieronim v Rimu. Zgodovinske in arheološke hipoteze

Članek prinaša kritičen pregled relevantnih zgodovinskih in arheoloških podatkov, ki se nanašajo na prisotnost sv. Hieronima v Rimu, še posebej njegove dejavnosti, stanovanja in stikov z rimsko aristokracijo. Kot asistent in tajnik papeža Damaza je delal v arhivih na zahodnem delu Marsovega polja. Študija preučuje literarne in topografske dokaze, povezane s kompleksom San Girolamo della Carità, ki se nahaja na zahodnem Marsovem polju, na mestu, kjer stoji istoimenska cerkev.

Ključne besede: sveti Hieronim, Marsovo polje, domus svete Pavle Rimske, topografija.

* The article is based on the paper presented at the international symposium on the 1600th anniversary of Jerome's death, Hieronymus noster, Ljubljana, October 24th–26th, 2019.

Introduction

We present here the conclusions derived from the analysis of the architectural structures found at the site in which tradition places the house of Saint Paula, where Saint Jerome resided for some time during his stay in Rome. The results of these investigations were recently published in a monograph¹.

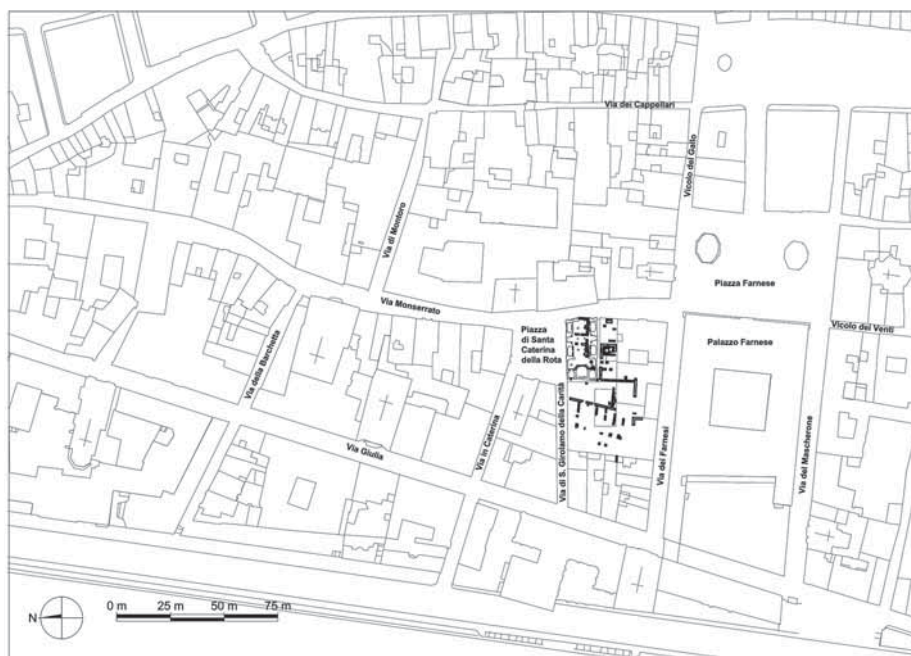

Fig. 1: Location of the block known as San Girolamo della Carità in the western Campus Martius, with the layout of the architectural structures found and the plan of the church of San Girolamo della Carità (Author: J. A. Domingo).

The city block involved in this study (Fig. 1) is situated between via dei Farnesi, via Giulia, via di San Girolamo della Carità and via di Monserrato. Beginning in 1998, a series of excavations was carried out under the supervision of the then *Soprintendenza Archeologica di Roma*. They investigated the ground below the

¹ Domingo and Finocchietti, *L'Isolato di*.

church of San Girolamo della Carità and the building that now houses the library of the Pontificia Università della Santa Croce. A broad chronology from Antiquity to the Middle Ages was attributed to the architectural structures found there. At the time of their discovery they were only afforded a preliminary communication² which has since been enhanced by the new studies carried out.

The excavated area was divided into multiple rooms delimited by walls that make up the foundations of the modern buildings above. This subdivision hinders an overall view of all the preserved structures and also makes it difficult to identify the alignments of the partially preserved ancient walls. However, using a rudimentary triangulation system (due to the lack of more sophisticated equipment), we were able to draw up a planimetry showing all the preserved remains. We reconstructed the wall alignments and distinguished the different chronological phases.

As will be seen, based on the current data, we cannot confirm the definite presence here of the house in which tradition tells us Saint Jerome lived. However, neither is there any evidence that would contradict such a possibility, which has been cited, as we shall see, by many authors over the centuries and is supported by various testimonies.

Literary testimonies regarding the place where Saint Jerome lived in Rome

We know that Saint Jerome arrived in Rome in the year 382 AD, having been called by Pope Damasus to occupy the position of his private secretary, and that he left the city in 385 AD on a journey to the Holy Land. We also know that he frequently communicated with the Pope through letters delivered by a messenger. From this we deduce that he did not live in the Lateran complex, the seat of the papacy, but some distance from it³, thus explaining the need for an intermediary.

There is also a tradition that places the house in which Saint Jerome lived in the western sector of the Campus Martius, near the new basilica built by Pope Damasus and dedicated to San Lorenzo in Prasina. The remains of this church have been located below the courtyard of the Palazzo della Cancelleria, a few meters from the present-day basilica of San Lorenzo in Damaso, where the papal archives would have been held, a suitable place in which to undertake the work of a secretary⁴. Based on the multiple hypotheses put forward by scholars, this house could have been in one of the internal stone-built bodies in the basilica complex; in the *domus* found below the nearby Barraco Museum (according to some hypotheses belonging to the family of Pope Damasus)⁵; or in a small room (*hospitium*) in this area, perhaps belonging to him, as appears to be indicated by the content of

² Rinaldoni, *Contributo per la conoscenza*, pp. 371–394; Rinaldoni and Ferracci, *Ceramiche medievali*, pp. 277–285.

³ Kelly, *Jerome*, p. 85. Ep. 35,1 and 36,1.

⁴ Kelly, *Jerome*, p. 85; Regarding the identification here of the Papal archives see: Krauthheimer and Pentiricci, *La basilica di*, p. 267.

⁵ Cfr. Labourt, *Où Saint Jérôme*, p. 207.

some letters (*Epist.* 42.3, 385 AD: “*Fuerat quidem prolixius disserendum, sed quoniam et amicis qui ad nostrum hospitium conuenerunt, praesentiam nostram negare nos possumus, et tibi non statim respondere admodum uisum est adrogantis, latam disputationem breui sermone comprehendimus, ut non tam epistulam quam commentariolum dictaremus*”).

We also know that Saint Jerome lived in Saint Paula Romana’s house for three years (*Epist.* 45.2, 385 AD: “*Paene certe trienio cum eis uixi*”), which, as we will see, tradition places on the plot of land we are studying. In another letter written the year before, Saint Jerome asked Saint Paula to greet her daughters, Blesilla and Eustochium⁶ (*Epist.* 30.14: “*Saluta Blesillam et Eustochium, tirunculas nostras; saluta Felicianem*”), perhaps because at that time he was living in another room in Rome⁷. In fact, Saint Jerome frequented the *domus* of Christian matrons in Rome for the purpose of encouraging prayer circles and the study of the Holy Scriptures. We know that these meetings took place, for example, in the house of Marcella in the Aventino, as well as in that of Saint Paula Romana⁸.

The localisation of the domus of Saint Paula Romana and the early church of Saint Jerome

We have no historical reports or archaeological documentation that would indicate the precise location of the *domus* of Saint Paula. We only have a tradition and some indications of a topographic nature that place this house in the Campus Martius. We would now like to focus our attention on three aspects:

1) There is an ancient tradition that the church of San Girolamo della Carità in the Campus Martius, probably built between 1425 and 1477⁹, was erected on the site previously occupied by a 5th-century-AD church, which in turn was built above the house of Saint Paula Romana¹⁰. The existence of this hypothetical

⁶ For bibliographic information on Saint Paula’s children, cfr. Consolino, *Tradizionalismo*, pp. 90–98.

⁷ Kelly, *Jerome*, p. 85.

⁸ Kelly, *Jerome*, pp. 92–93; Steinmann, *Saint Jérôme*, p. 133.

⁹ Buchowiecki, *Handbuch der Kirchen*, p. 158; Ardizzon, *San Girolamo*, pp. 33 and 118.

¹⁰ This tradition, of which we do not know the origin, is cited in a work by O. Panciroli in 1625: “*Hauendo S. Damaso Papa chiamato à Roma S. Girolamo, come s’è detto à S. Anastasia, morto il Pontefice, e succedendoli Siricio, vedendo alcune persone ecclesiastiche, dalle quali per la dottrina, e santità era inuidiato, che più di lui non voleua seruirsi il nuovo Pontefice, pigliarono occasione di perseguitarlo, interpretando in mala parte la conuersatione sua con alcune Matrone Romane, che dalla vanità del mondo haueua conuertito ad vna vita spirituale, e santa, trà le quali fu S. Paola con tutta la sua nobilissima fameglia; e può essere che à S. Girolamo doppo la morte di S. Damaso quì gli desse per alcuni giorni stanza S. Paola, insin che vi fosse commodità di nauigare per lo ritorno all’amata sua Betlemme; ne altro potiamo sapere della prima fondatione di quest’antichissima chiesa, che forsi era Collegiata, quando Sisto IV. la diede à gl’Osseuanti di S. Francesco, del cui Ordine egli era stato*” (Panciroli, *I tesori nascosti*, pp. 764–765). Subsequently it appears again cited in a work by G. Marangoni del 1712: “*Della prima fondazione di questa concordano gli Scrittori, & Antiquari più diligenti, & accurati, e le tradizioni, che fosse la Casa di Santa Paola Nobilissima Matrona Romana convertita da San*

early-Christian church could be linked to the presence of a monastery or place of prayer in Saint Paula's family house, where, as we have said, some of the prayer and study meetings with Saint Jerome would have taken place¹¹. In fact, we know that the saint advised the young Paula not to go alone to the vigils that were held in the large basilicas of Rome, where a great multitude of people congregated, but to pray in her house, where we can imagine there was a small chapel (*Epist.* 107. 9: "*Basilicas martyrum et ecclesias sine matre non adeat (. . .). Praeponatur ei probae fidei, et morum ac pudicitiae uirgo ueterana, quae illam doceat, et adsuescat exemplo ad orationem et psalmos nocte consurgere; mane hymnos canere, tertia, sexta, nona hora quasi bellatricem Christi stare in acie, accensaque lucernula reddere sacrificium uespertinum. Sic dies transeat, sic nox inueniat laborantem. Orationi lectio, lectioni succedat oratio. Breue uidebitur tempus, quod tantis operum uarietatibus occupatur*"). Although Saint Jerome makes no specific reference to a chapel in this house, we know that they were not uncommon in the private *domus* of the aristocratic Christian families of this period. For example, when Saint Ambrose arrived in Rome, he held Holy Mass in the house of a matron who lived in Trastevere¹², and we know that Saint Melania the Younger (383–439 AD), a member of the wealthy Valerii family, had a private chapel in her large family *domus* in Rome's Celio district¹³.

2) The church of San Girolamo della Carità is one of the few in Rome dedicated to this saint, and it is the only one for which there is no explanation for such a dedication other than the presence here of a tradition linked to the memory of the saint. In fact, the church of San Girolamo dei Croati, built in the port area of Ripetta in the 15th century, was erected in the place where, since the 14th century, there had been a settlement of fugitives from of Illyria who had escaped the persecution of the Turks, a fact that explains the dedication of the church to a saint who was a native of that region¹⁴. Another church is documented in the second half of the 16th century, although it corresponds to a change in the name of the earlier

Girolamo con altre sue pari dalle vanità del secolo ad una vita tutta spirituale assieme con la sua numerosa famiglia. In questa Casa suppone il Pancirolo, che detta Santa dasse alloggio a San Girolamo prima che questo ritornasse alla sua Cara, & amata Betlemme doppo la morte di San Damaso Papa. E Giosesto Sacerdote Palermitano Teologo, & Antiquario Erudito (...) Servo di Dio Francesco Marlupino era solito dire, che chiamato detto Santo a Roma da San Damaso Papa, ebbe in questo luogo l'abitazione, e la stanza. Et è da credersi (soggiunse egli in un suo manoscritto) tanto più che l'antica tradizione è, che nel sito ove ora è la Chiesa di San Girolamo fosse stata la Casa di Santa Paola Discepola del Santo Dottore, che quivi abitò (...). Laonde, e probabile, che doppo la morte di detta Santa i Cristiani di quel tempo in memoria di S. Girolamo, così benemerito della Chiesa Cattolica, la riducessero in Chiesa, la quale in progresso di tempo al sentire del preaccennato Pancirolo fù Collegiata" (Marangoni, *Vita del servo*, pp. 55–56). F. F. Ardizzon returns to this tradition suggesting that the early church would have been divided into three naves by columns (Ardizzon, *San Girolamo*, pp. 117–118).

¹¹ Kelly, *Jerome*, pp. 92–93; Steinmann, *Saint Jérôme*, p. 133.

¹² Špidlíč, *Melania la Giovane*, p. 157.

¹³ Carandini, Ricci and De Vos, *Filosofiana*, pp. 39–42; Guidobaldi, *L'edilizia abitativa*, pp. 186–188; Lega, *Il cd. Tesoro*, pp. 77–105.

¹⁴ Armellini, *Le Chiese*, pp. 399–401; Barbiellini, *13. San Girolamo*, pp. 43–48; Hülsen, *Le Chiese di*, pp. 380–381.

church dedicated to San Salvatoris de Cornutis, subsequently dedicated to San Hieronimo. That church was demolished in 1612 under the pontificate of Paul V to allow for the expansion of the present-day Palazzo Rospigliosi¹⁵. More recently, on 9 March 1960, the parish church of San Girolamo a Corviale was built on the outskirts of Rome.

3) We also have reports from 1419 according to which Pope Martin V granted the Franciscans permission to build a hospital near the church of Santa Caterina della Rota, a few metres from the plot we are studying, that he wanted to be dedicated to Saint Jerome¹⁶. The fact that the Pope had specified this dedication could mean that before the construction of the church of San Girolamo della Carità, as we have said prior to 1425, the saint had already been venerated in that place, otherwise Saint Francis would have been the patron saint¹⁷.

The archaeological documentation

The city block we are studying has restored architectural structures that can be dated from the late 1st century BC to the 5th century AD, with parts surviving from the medieval period. We have identified at least four different chronological phases.

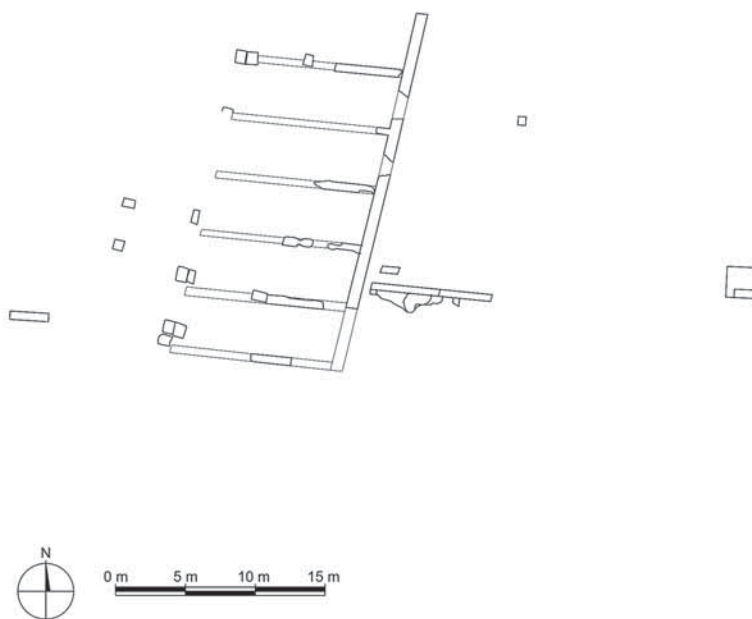

Fig. 2: Hypothetical reconstruction of the preserved architectural structures from the first phase (Authors: J. Á. Domingo & L. Finocchietti).

¹⁵ Hülsen, *Le Chiese di*, pp. 435–436.

¹⁶ Pietrangeli, *Guide rionali*, pp. 46–47.

¹⁷ Ardizzon, *San Girolamo*, p. 118.

As far as the first phase¹⁸ is concerned (Fig. 2), the architectural structures have been identified as part of one of the factions of the circus (probably the *factio Veneta*), more specifically the stable for the horses and some of the annexed service and/or residential areas. This would explain the unusual shape of the structure, which is made up of elongated rooms. This hypothesis is based firstly on its location in the proximity of public buildings involved in chariot races, such as the *Circo Flaminio*¹⁹ and the *Trigarium* (for exercise and practice)²⁰; and secondly on the discovery in the area of the building complexes interpreted as the remains of the *stabula* of these circus factions (Fig. 3). The latter include the structures found

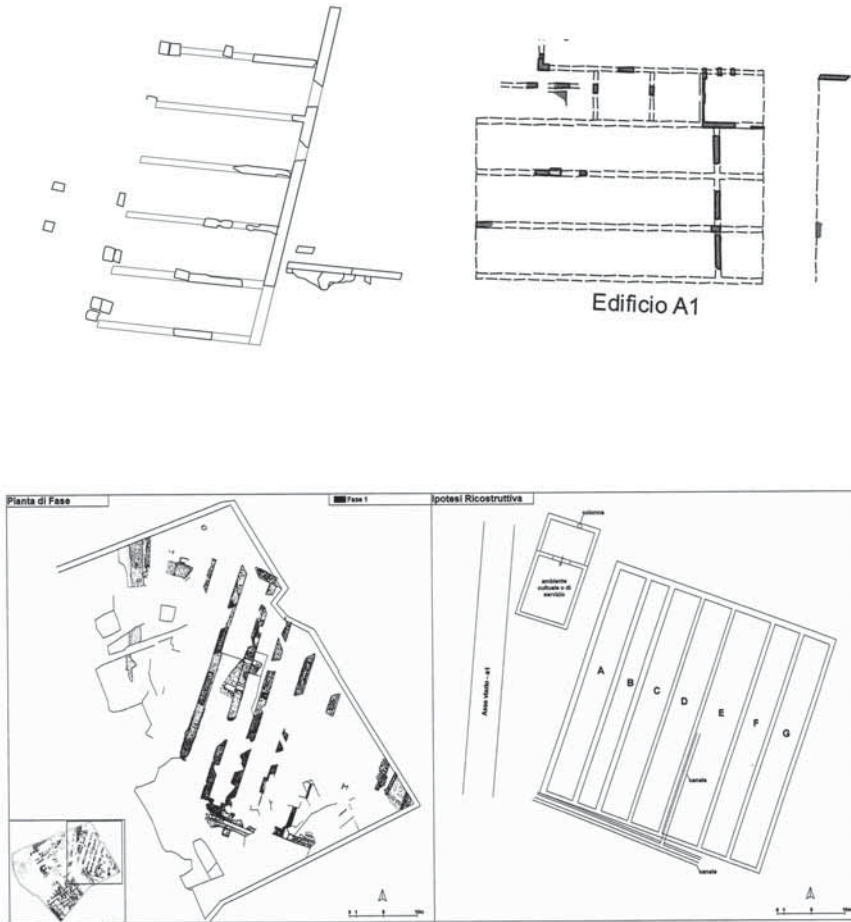

Fig. 3: Comparison between the first phase structures (top left, authors: J. Á. Domingo & L. Finocchietti) and the remains found below the Palazzo della Cancelleria (top right: Pentiricci 2009b, p. 207, Fig. 4) and with the remains of largo Perosi (below: Filippi 2015, p. 397, Fig. 6).

¹⁸ Domingo and Finocchietti, *L'Isolato di*, pp. 29–44.

¹⁹ Cfr. Gatti, *Dove erano*.

²⁰ Coarelli, *Il Campo Marzio*, pp. 839–840; Coarelli, s.v. *Trigarium*; Pentiricci, *Il settore occidentale*, pp. 25–28.

below the nearby Palazzo Farnese (*factio Veneta*)²¹ during the recent excavations of largo Perosi (as far as the *stabulum* of the *factionis Russatae* is concerned)²² and below the Palazzo della Cancelleria, where archaeologists identified more stables probably belonging to the *factio Prasina*, a name that remained fossilised in the basilica built by Pope Damasus just above it and dedicated to San Lorenzo in Prasina. Moreover, placed in this sector of the Campus Martius is fragment of the *Forma Urbis* with the inscribed name of *vi[cus Sta]blarius*²³.

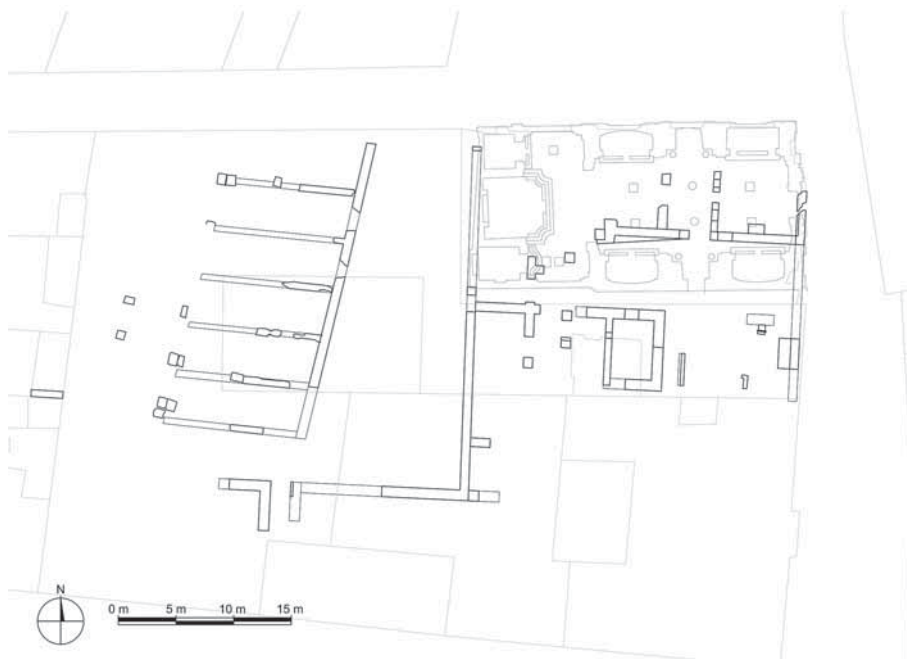

Fig. 4: Hypothetical reconstruction of the structures preserved from the second phase with the superposition of the plan of the church of San Girolamo della Carità and the other modern constructions (Authors: J. Á. Domingo & L. Finocchietti).

During the second phase of the life of the complex (Fig. 4)²⁴, from the 1st to the 3rd centuries AD, in the easternmost part of the block a building was constructed. It consisted of a series of rooms, probably of an industrial or manufacturing nature, situated on the ground floor of a building that would have been several storeys high.

During the third phase²⁵, which we date to the 4th century AD, the eastern sector of the study area was subjected to a transformation that brought about a change in the use of many of the rooms and the insertion of prestige decorative elements, such as marble plaques for the floors and walls, taking advantage of the structures from the previous phase (Fig. 5). We are probably looking at the conversion of the building into an opulent private *domus* that, not long after (in this or the subsequent phase),

²¹ Cfr. Vallet, *Les fouilles*, pp. 627–628; Pentiricci, *Il settore occidentale*, p. 55.

²² Filippi, *Il quartiere dello*; Gregori, *Documenti epigrafici*.

²³ Rodríguez Almeida, *Forma Urbis*, pp. 113 and 115.

²⁴ Domingo and Finocchietti, *L'Isolato di*, pp. 45–64.

²⁵ Domingo and Finocchietti, *L'Isolato di*, pp. 65–73.

was affected by a seismic movement (perhaps identifiable with the earthquakes of 443 AD or 484–508 AD)²⁶ that affected the stability of some of the walls.

Fig. 5: *Opus sectile* floor from the 4th century AD found in the western sector of the plot, immediately to the south of the foundation wall of the church of San Girolamo della Carità (Author: J. Á. Domingo).

In the fourth phase, from the 5th century AD²⁷, we attest the erection of *opus vittatum* pilasters (Figs. 6–7) placed at regular distances with an L-shaped distribution. We do not know if they are related to the previous *domus* or were perhaps for another type of construction built after the aforementioned earthquake²⁸.

In addition to its architectural opulence, which is in keeping with the status of the family of the matron Paula, the lifetime of this *domus* covers the whole period Saint Jerome was in the city. Therefore, at the current state of the research, nothing appears to contradict the tradition that this was the site of Saint Paula's *domus*.

On the other hand, we have already mentioned the tradition according to which in the 5th century AD the house was converted into a church with three na-

²⁶ Regarding the earthquakes that occurred in this period and their effects on Rome, see: Galadini, Ricci, Falcucci and Panzneri, *I terremoti del*, pp. 148–159; Guidoboni, *I terremoti*, pp. 199–202 and 560–619.

²⁷ Domingo and Finocchietti, *L'Isolato di*, pp. 75–81.

²⁸ Below the nearby Palazzo Spada it was possible to verify the effects of an earthquake in the second half of the 5th century AD (Rinaldoni and Savi, *Edifici antichi*, pp. 7–9; Rinaldoni, *Contributo per la*, pp. 380), after which some of the walls were rebuilt with a very similar *opus vittatum* to that documented in the pilasters of the block of San Girolamo della Carità.

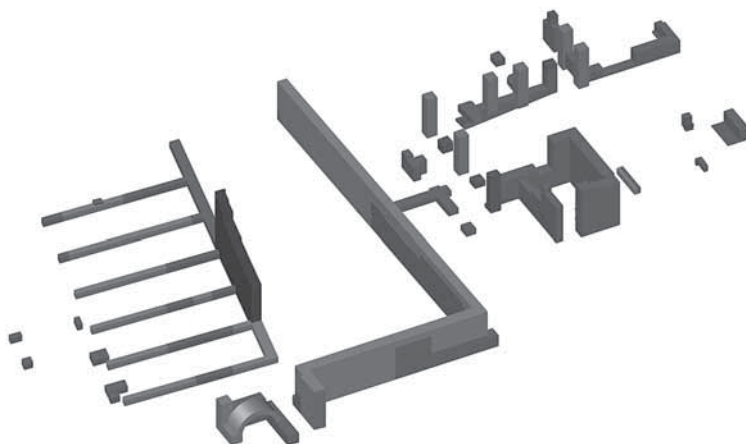

Fig. 6: Three-dimensional reconstruction of the structures still in use in the 4th century AD, with the addition of the *opus vittatum* pilasters (Authors: J. Á. Domingo & L. Finocchietti).

Fig. 7: *Opus vittatum* pilaster (Author: J. Á. Domingo).

ves dedicated to the memory of Saint Jerome. It must be said that we know of no architectural structure that would allow us to definitively confirm the existence of this church. The only evidence that could lead to a certain reflection in this respect is that of the structures from the fourth phase, during which the opulent *domus* was transformed with the erection of *opus vittatum* pilasters arranged in a L shape; we do not know if this addition corresponded to a restructuring of the house or the construction of a new building with another purpose. Could it be related to the construction of a church on the first floor of the *domus*? We know that this was not uncommon in Rome, where we have examples such as the chapel built above the stairs that led to the second floor of the so-called Houses of the Celio and the

successive construction of a church above this second floor in the 5th century AD (*Titulus Pammachii*)²⁹; the *Titulus Anastasiae* built at an uncertain time in the 4th century AD on the first floor of a 2nd–3rd-century-AD *insula* on the southwestern side of the Palatine hill³⁰; and finally, the transformation of an *aula* with an apse on the second floor of a *domus* in the church of Santa Lucia in Orphea (later in Selcis), commissioned by Pope Honorius I (625–638 AD)³¹.

We could also associate, albeit hypothetically, some of the decorative elements from our plot with a 5th-century-AD church:

- A 71 x 62.5 cm Proconnesus marble chancel or window lattice (Fig. 8)³² datable to the 4th–5th centuries AD. It comes from a window for which there are parallels in early-Christian altars with *fenestella confessionis*. These are frequently found in *ad corpus* worship buildings in the suburbs (a function that can be ruled out for this piece, as it came from within the city) and in the windows of some early-Christian churches, of a similar size to our piece; such as that in the upper part of the wall of the central nave in the church of San Giorgio in Velabro or in Santa Sabina, with pieces from the 11th century.

Fig. 8: Chancel or window lattice from the 4th-5th century AD (Author: J. Á. Domingo).

²⁹ Cfr. Englen, Filatici, Palazzo, Pavolini and Santolini, *Caelius II*.

³⁰ Brandenburg, *Le prime chiese*, pp. 134–135.

³¹ Guidobaldi, *L'edilizia abitativa*, pp. 188–192; Serlorenzi, *Santa Lucia*.

³² Domingo and Finocchietti, *L'Isolato di*, pp. 127–134.

- A capital (Fig. 9)³³ 26 cm tall and 23.5 cm in lower diameter datable to the late 4th–5th centuries AD. It could have belonged to a *domus* or a basilica, although in the latter case, its small size would suggest it perhaps came from a baldachin.

Fig. 9: Capital from the late-4th-5th century AD (Author: J. Á. Domingo).

- Various column shafts³⁴ reused in a 15th-century courtyard in the middle of the block. The period of their reuse coincides with the construction of the first phase of the present-day church of San Girolamo della Carità that, thanks to some early engravings, such as that of Bufalini from 1551 (Fig. 10)³⁵, we know had a single nave. We could also imagine, albeit very hypothetically, that these shafts came from the earlier 5th-century-AD church with three naves that was dismantled to build the new church with a single nave.

Finally, from a historical perspective, we have information that could give more credibility to the hypotheses regarding the transformation of the *domus* owned by Saint Paula into a worship building dedicated to Saint Jerome, irrespective of the question of its exact localisation. This historical data consists of the evidence of the epistolary friendship Saint Jerome maintained with the well-known senator, Pammachius³⁶. Pammachius married one of Paula's daughters, Paulina, who had no children and on her death left her worldly goods (and probably also her share

³³ Domingo and Finocchietti, *L'Isolato di*, pp. 119–120.

³⁴ Domingo and Finocchietti, *L'Isolato di*, pp. 122–125.

³⁵ Frutaz, *Le Piante di Roma*, CIX, 18, Tav. 207; Domingo and Finocchietti, *L'Isolato di*, pp. 95–97.

³⁶ Hier., *Ep.* 48, I; 49, I; Kelly, *Jerome*, p. 19.

Fig. 10: First depiction of the church of San Girolamo della Carità, Bufalini 1551 (Papaldo 1978, p. 18, Fig. 1).

of her mother's estate, such as the *domus* situated hypothetically in the block we are studying), to her husband. We know for certain that Senator Pammachius promoted the construction of ecclesiastical buildings in other city blocks he owned. One example is the church of the Ss. Giovanni e Paolo in the Celio hill (*Titulus Pammachi*)³⁷, meaning that it is quite plausible that he would have wished to honour the memory of Saint Jerome by building a place of worship dedicated to him in the room (probably on the first floor of the house) where he had lived, which had come into Pammachius' ownership when his wife, Saint Paula's daughter, had died.

Conclusions

Tradition tells us that Saint Jerome's home when he lived in Rome was in the block we are studying, a tradition that appears to be supported by some evidence, such as the construction on this very spot in the 15th century of a church dedicated to the saint and the decision of Pope Martin V in 1419 to dedicate a hospital erected near the church of Santa Caterina de la Rota to the saint.

On the other hand, archaeology, despite having been unable to confirm the effective presence here of the house where Saint Jerome lived, does show how such a tradition is perfectly plausible based on the data obtained.

³⁷ Englen, Filatici, Palazzo, Pavolini and Santolini, *Caelius II*.

Literature

- Ardizzon, Fiorello F., *San Girolamo della Carità. Storia, Arte, Spiritualità per una Chiesa nel cuore di Roma*. Città del Vaticano, 1987.
- Armellini, Mariano, *Le Chiese di Roma. Dal secolo IV al XIX*, Tomo I. Roma, 1942.
- Barbiellini, Rosanna, 13. San Girolamo dei Croati. *Roma Sacra. Guida alle Chiese della Città Eterna, 6° itinerario*. Roma, 1996, pp. 43–48.
- Brandenburg, Hugo, *Le prime chiese di Roma. IV–VII secolo. L'inizio dell'architettura ecclesiastica occidentale*. Milano, 2004.
- Buchowiecki, Walther, *Handbuch der Kirchen Roms*, vol. 2. Wien, 1970.
- Carandini, Andrea, Andreini Ricci and Mariette De Vos, *Filosofiana. La villa di Piazza Armerina. Immagine di un aristocratico romano al tempo di Costantino*. Palermo, 1982.
- Coarelli, Filippo, Il Campo Marzio Occidentale. Storia e topografia. *Mélanges de l'École française de Rome. Antiquité* 89, 1977, pp. 807–846.
- Coarelli, Filippo, s.v. *Trigarium*. *Lexicum Topographicum Urbis Romae* V. Roma, 1999, pp. 89–90.
- Consolino, Franca Ela, Tradizionalismo e trasgressione nell'élite senatoria romana: ritratti di signore fra la fine del IV e l'inizio del V secolo. *Le trasformazioni delle élites in età tardoantica*, Atti del Convegno Internazionale (Perugia, 15–16 marzo 2004), edited by Rita Lizzi Testa, pp. 65–139. Roma, 2006.
- Domingo, Javier Á. and Luigi Finocchietti, *L'Isolato di San Girolamo della Carità a Roma. L'età antica e tardo-antica*. Roma, Pontificia Università della Santa Croce, 2019.
- Englen, Alia, Maria Grazia Filatici, Paola Palazzo, Carlo Pavolini and Rita Santolini (a cura di), *Caelius II, Tomo I, Pars Inferior. Le case romane sotto la basilica dei Santi Giovanni e Paolo*. Roma, 2015.
- Filippi, Feodora, Il quartiere dello Stabulum Factionis Russatae nel Campo Marzio occidentale. Rapporto preliminare sull'indagine di scavo di largo Perosi. *Campo Marzio. Nuove ricerche*, Atti del Seminario di Studi sul Campo Marzio (Roma, Museo Nazionale Romano a Palazzo Altemps, 18–19 marzo 2013), edited by Fedora Filippi, pp. 393–442. Roma, 2015.
- Frutaz, Amato Pietro, *Le Piante di Roma. Volume II. Tavole (dal secolo III d.C. all'anno 1625)*. Roma, 1962.
- Galadini, Fabrizio, Giovanni Ricci, Emanuela Falcucci and Camilla Panzieri, I terremoti del 484–508 e 847 d.C. nelle stratigrafie archeologiche tardoantiche e altomedievali dell'area romana. *Bollettino di archeologia on line* IV, (2013/2-3-4), pp. 139–162.
- Gatti, Guglielmo, Dove erano situati il Teatro di Balbo e il Circo Flaminio. *Capitolium* XXV, 7, 1960, pp. 3–12.
- Gregori, Gian Luca, Documenti epigrafici dal contesto di Largo Perosi in Campo Marzio: due nuovi termini del Tevere e altri reperti. *Campo Marzio. Nuove ricerche*, Atti del Seminario di Studi sul Campo Marzio (Roma, Museo Nazionale Romano a Palazzo Altemps, 18–19 marzo 2013), edited by Fedora Filippi, pp. 442–451. Roma, 2015.
- Guidobaldi, Federico, L'edilizia abitativa unifamiliare nella Roma tardoantica. *Società Romana e Impero Tardoantico. Vol. II. Roma, politica, economia, paesaggio urbano*, edited by A. Giardina, pp. 165–237. Bari, 1986.
- Guidoboni, Emanuela (a cura di), *I terremoti prima del Mille in Italia e nell'area mediterranea*. Bologna, 1989.
- Hülsem, Christian, *Le Chiese di Roma nel Medio Evo. Cataloghi ed Appunti*. Roma, 2000.
- Kelly, John Norman Davidson, *Jerome. His Life, Writings, and Controversies*. London, 1975.

- Krautheimer, Richard and Massimo Pentiricci, *La basilica di San Lorenzo nei secoli IV–X (Periodi 8–9). L'antica basilica di San Lorenzo in Damaso. Indagini archeologiche nel Palazzo della Cancelleria (1988–1993). Volume I – Gli Scavi*, edited by Christoph Luitpold Frommel and Massimo Pentiricci, pp. 267–276. Roma, 2009.
- Labourt, Jérôme, *Où Saint Jérôme résida-t-il à Rome en 382? Saint Jérôme. Lettres. Tome II*, Collection des Universités de France, Les Belles Lettres, edited by J. Labourt, pp. 206–208. Paris, 1951.
- Lega, Claudia, *Il cd. Tesoro di Argenterie della Domus dei Valerii al Museo Sacro Vaticano. Alcune osservazioni critiche. Bollettino dei Monumenti, Musei e Gallerie Pontificie XXIII*, pp. 77–105.
- Marangoni, Giovanni, *Vita del servo di Dio il P. Buonsignore Cacciaguerra*. Roma, 1712.
- Panciroli, Ottavio, *I tesori nascosti dell'alma città di Roma*. Roma, 1625.
- Papaldo, Serenita, *San Girolamo della Carità*. Le Chiese di Roma Illustrate, n. 132. Roma, 1978.
- Pentiricci, Massimo, *Il settore occidentale del Campo Marzio tra l'età antica e l'altomedioevo. L'antica basilica di San Lorenzo in Damaso. Indagini archeologiche nel Palazzo della Cancelleria (1988–1993). Volume I – Gli scavi*, edited by Christoph Luitpold Frommel and Massimo Pentiricci, pp. 15–75. Roma, 2009a.
- Pentiricci, Massimo, *L'isolato della Cancelleria tra la tarda età repubblicana e il IV secolo d.C. L'antica basilica di San Lorenzo in Damaso. Indagini archeologiche nel Palazzo della Cancelleria (1988–1993). Volume I – Gli scavi*, edited by Christoph Luitpold Frommel and Massimo Pentiricci, pp. 199–232. Roma 2009b.
- Pietrangeli, Carlo, *Guide rionali di Roma. Rione VII - Regola*, parte II, 3ª ed. Roma: Fratelli Palombi Editori, 1984.
- Rinaldoni, Maria Cristina, *Contributo per la conoscenza della zona sud-ovest del Campo Marzio. Bullettino della Commissione archeologica comunale di Roma CV*, n.s. XV, 2004, pp. 371–394.
- Rinaldoni, Maria Cristina and Elisabetta Ferracci, *Ceramiche medievali e rinascimentali dallo scavo di Via dei Farnesi - Via di San Girolamo della Carità: notizie preliminari. Le ceramiche di Roma e del Lazio in età medievale e moderna*, Atti del V convegno di studi *La ceramica graffita tardomedievale e rinascimentale: le produzioni laziali e abruzzesi a confronto con altre realtà italiane* (Chieti, 7 - 8 marzo 2002), edited by in Elisabetta De Minicis and Anna Maria Giuntella, pp. 277–285. Chieti, 2005.
- Rinaldoni, Maria Cristina and Alessia Savi Scarponi, *Edifici antichi nei sotterranei di palazzo Spada. Forma Urbis. Itinerari nascosti di Roma antica*, IV, (3 marzo 1999), pp. 4–13.
- Rodríguez Almeida, Emilio, *Forma Urbis Marmorea nuove integrazioni. Bullettino della Commissione Archeologica Comunale di Roma 82*, 1970–71 [1975], pp. 105–135.
- Serlorenzi, Mirella, *Santa Lucia in Selcis. Roma dall'antichità al medioevo II. Contesti tardoantichi e medievali*, edited by Lidia Paroli and Laura Vendittelli, pp. 350–379. Milano, 2004.
- Špidlíč, Tomáš, *Melania la Giovane. La benefattrice (383–440)*. Milano, 1996.
- Steinmann, Jean, *Saint Jérôme*. Paris, 1985.
- Vallet, M. Georges, *Les fouilles sous le palais Farnèse. Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres 123*, 4, 1979, pp. 611–629.

POVZETEK

Sveti Hieronim v Rimu. Zgodovinske in arheološke hipoteze.

Javier A. Domingo in Luigi Finocchietti

Članek predstavlja zaključke analize strukture parcele v Rimu, na kateri je po izročilu stala hiša svete Pavle Rimske, kjer je nekaj časa stanoval sveti Hieronim. Ostanke teh zgradb, del katerih se nahaja pod današnjo cerkvijo San Girolamo della Carità, lahko datiramo v obdobje od antike do srednjega veka.

Vemo, da je sveti Hieronim prispel v Rim leta 382 na povabilo papeža Damaza, naj postane njegov osebni tajnik, in da je mesto zapustil leta 385 ter se podal v Sveto deželo. Vemo tudi, da se je pogosto dopisoval s papežem ter da je pisma prenašal sel. Iz tega izhaja, da ni živel v lateranskem kompleksu, na papeževem sedežu, temveč nekoliko vstran, kar bi razložilo potrebo po posredniku.

Po drugi strani naj bi hiša, v kateri je živel sveti Hieronim, po izročilu stala v zahodnem delu Marsovega polja, blizu nove bazilike, ki jo je dal postaviti papež Damaz in jo je posvetil svetemu Lovrencu (San Lorenzo in Prasina, nekaj metrov vstran od današnje bazilike San San Lorenzo in Damaso), kjer bi lahko stal papeški arhiv. Ta hiša je lahko stala v eni od kamnitih zgradb v kompleksu bazilike; v domusu pod bližnjim muzejem Barraco (ki je po nekaterih hipotezah bil v lasti družine papeža Damaza) ali v tamkajšnjem majhnem prostoru (*hospitolum*), ki bi mu lahko pripadal, kot se nakazuje v nekaterih pismih (*Epist.* 42.3, leta 385 našega štetja). Vemo tudi, da je sveti Hieronim tri leta živel v hiši svete Pavle Rimske (*Epist.* 45.2, leta 385 našega štetja), ki je po izročilu stala na parceli, ki je predmet proučevanja. Po antičnem izročilu bi današnja cerkev San Girolamo della Carità, ki je bila najverjetneje zgrajena med letoma 1425 in 1477, lahko stala na istem mestu kot cerkev iz 5. stoletja, ki je bila zgrajena nad hišo svete Pavle Rimske.

Sodeč po arheoloških spoznanjih, se strukture poslopja časovno umeščajo v štiri različne kronološke faze.

Tiste iz prve faze (1. stoletje našega štetja) bi lahko pripadale eni frakcij cirkusa (najbrž *factio Veneta*), natančneje hlevom in delu sosednjih oskrbovalnih in/ali stanovanjskih površin.

V drugi fazi (od 1. do 3. stoletja našega štetja) je najvzhodnejši del parcele zasedala zgradba z več prostori. Verjetno je bil to proizvodni obrat v pritličju večnadstropne zgradbe.

V tretji fazi, datirani v 4. stoletje našega štetja, je veliko prostorov v vzhodnem delu dobilo novo funkcijo, prestižne dekorativne prvine, vključno z marmornatimi ploščami na tleh in stenah. Staro zgradbo so najbrž preuredili v razkošen, zaseben domus. Kmalu zatem je zgradbo prizadel potres (morda eden od potresov, dokumentiranih leta 443 ali 484–508), ki je neugodno vplival na stabilnost nekaterih zidov.

V četrti fazi (5. stoletje našega štetja) vidimo postavitev *opus vittatum* pilastrov v enakomerni razdalji in obliki črke L. Ne vemo, če je to povezano z domusom ali drugim tipom zgradbe, postavljene po omenjenem potresu.

Po svoji življenjski dobi in razkošni arhitekturi je ta domus primerljiv s statusom družine svete Pavle Rimske in sovпада s celotnim obdobjem, ko je sveti Hieronim živel v mestu. Glede na trenutno stanje raziskav nič ne oporeka izročilu, da je domus svete Pavle stal na tem mestu.

Nimamo pa dokazov za starejšo cerkev, ki naj bi bila po izročilu zgrajena v 5. stoletju, čeprav bi jo morda lahko povezali s pilastri, zgrajenimi v četrti fazi in nekaterimi najdbami, ki smo jih našli pri izkopavanju, npr. pregrado iz oltarnega prostora iz 4. ali 5. stoletja, verjetno iz okna; marmornat kapitel iz 4. ali 5. stoletja; nekaj trupov stebrov, ponovno uporabljenih v 15. stoletju, v dvorišču sredi parcele.

Historično dejstvo bi lahko povečalo prepričljivost hipoteze, da je bil domus svete Pavle predelan v svetišče, posvečeno svetemu Hieronimu. Vemo, da se je senator Pamahij poročil s Pavlino, eno Pavlinih hčera. Ker ni imela otrok, je posest po smrti zapustila možu (verjetno tudi

svoj del materine zapuščine, vključno z domusom, ki je domnevno stal na parceli, ki je predmet proučevanja). Zagotovo vemo, da je bil senator Pamahij zadolžen za gradnjo cerkvenih zgradb na drugih parcelah, ki jih je imel v lasti v Rimu, vključno s cerkvijo Santi Giovanni e Paolo al Celio (*Titulus Pammachi*). Zato je verjetno, da je senator želel počastiti spomin na svetega Hieronima s svetiščem ter ga postavil v notranjosti hiše (najbrž v prvem nadstropju), v kateri je živel in jo prejel po smrti žene, hčere svete Pavle.

Čeprav arheologija ne more potrditi dejanskega obstoja hiše, v kateri je živel sveti Hieronim, nam le-ta pokaže, da je izročilo popolnoma kompatibilno s podatki, ki nam jih je uspelo pridobiti.

Vesna Badurina Stipčević

Le *Vite* e la *Traslazione di san Girolamo* nei testi croato-glagolitici*

Badurina Stipčević, Vesna, dr. sc., consulente scientifico in tempo indeterminato, Istituto paleoslavo, HR-10000 Zagreb, Demetrova 11, vesna.stipcevic@stin.hr

Le *Vite* e la *Traslazione di san Girolamo* nei testi croato-glagolitici

Molte e varie leggende di san Girolamo sono state conservate nella più antica tradizione letteraria croata e confermate in più alfabeti e lingue. Numerose e varie leggende medievali croate di san Girolamo testimoniano la diffusione e la popolarità del suo culto. San Girolamo fu venerato in particolar modo dai glagolitici croati che lo consideravano l'ideatore dell'alfabeto glagolitico, il fondatore della tradizione glagolitica e il traduttore della Bibbia in lingua croata. Di special interesse sono le *Vite* di san Girolamo, conservate nei vari breviari e miscellanee glagolitici. In questo studio la *Traslazione di San Girolamo* viene pubblicata nella translitterazione latina per la prima volta.

Parole chiave: san Girolamo, protettore del glagolismo croato, l'agiografia croato-glagolitica, breviarii croato-glagolitici, *Miscellanea di Petris*

Badurina Stipčević, Vesna, PhD, Scientific Adviser with Tenure, Old Church Slavonic Institute, HR-10000 Zagreb, Demetrova 11, vesna.stipcevic@stin.hr

Vitae and Translatio Sancti Hieronymi in Croatian Glagolitic Texts

Many and diverse legends about Saint Jerome are preserved in older Croatian literary traditions. They are confirmed in several scripts and languages. Glagolitic medieval legends about Saint Jerome bear witness to the extent and popularity of his cult, and confirm the position that this saint, who is considered to be the author and patron saint of the Glagolitic script and Glagolitism, held in Croatian culture. His *Vitae* in many Glagolitic breviaries and miscellanies are remarkable, as is the Glagolitic *Translatio sancti Hieronymi*, which is here published for the first time in Latin transliteration.

Keywords: Saint Jerome, patron saint of Croatian Glagolitism, Croatian Glagolitic hagiographies, Croatian Glagolitic breviaries, *Petris Miscellany*.

* L'articolo si basa sul contributo presentato al simposio internazionale sul 1600 ° anniversario della morte di Girolamo, Hieronymus noster, Lubiana, 24-26 ottobre 2019; è stato completamente finanziato dalla Fondazione Croata della scienza (Hrvatska zaklada za znanost) entro il progetto (IP-2019-04-5942).

1. Introduzione

Tra i santi il cui culto si sviluppò e fu venerato nella Croazia medievale, san Girolamo occupa un posto speciale e di rilievo. Il Padre della Chiesa Sofronio Eusebio Girolamo (Stridone, circa 331-347 – Betlemme, 420), traduttore della *Bibbia* latina, la *Vulgata*, autore di agiografie di eremiti e di molte omelie e commenti, è uno dei nomi più significativi della letteratura e cultura europea.¹ San Girolamo fu venerato in particolar modo dai glagolitici croati che lo consideravano l'ideatore dell'alfabeto glagolitico, il fondatore della tradizione glagolitica e il traduttore della *Bibbia* in lingua croata. La prima menzione scritta dell'attribuzione dell'alfabeto glagolitico a san Girolamo si trova nella lettera del 1248 scritta dal papa Innocenzo IV al vescovo di Segna, Filippo. Il Papa vi scrive che il vescovo lo aveva informato che in Croazia si usa un alfabeto speciale che, secondo il clero di quel paese, trae origini da san Girolamo («in Sclavonia est littera specialis, quam illius terrae clerici se habere a beato Jeronimo asserentes, eam observant in divinis officiis celebrandis»²). La tesi del legame tra san Girolamo e l'alfabeto glagolitico nonché la nozione che questo alfabeto sia genuinamente croato, si radicarono profondamente nella tradizione orale croata ed ebbero una risonanza notevole nelle opere degli scrittori e storici antichi. Nell'ambito degli studi slavistici, la cosiddetta *teoria girolaminiana* indica l'intenzione dei glagolitici di proteggersi, servendosi dell'autorità di san Girolamo, dai continui rimproveri di non appartenere alla Chiesa romana perché celebravano la messa in lingua paleoslava e usavano l'alfabeto glagolitico. La tradizione ecclesiastica secondo la quale san Girolamo proviene dalla Dalmazia è molto antica, proprio com'è antico il suo stretto legame con il patrimonio culturale croato che lo considera non solo croato egli stesso, ma anche il protettore della Dalmazia.³

¹ Per quanto riguarda la vita e l'opera di san Girolamo, rimane ancora indispensabile il libro di Kelly, *Saint Jerome*. Tra gli studi più recenti in lingua croata si veda Bratulić, *Sveti Jeronim Dalmatinac*, pp. 9-46; Mandac, *Sveti Jeronim Dalmatinac*; Badurina Stipčević; Grubišić, *Jeronimove hagiografije*.

² Nazor, *Neki pokušaji ponovnoga*, p. 122.

³ Palladio di Galazia, un contemporaneo e oppositore di san Girolamo, lo chiama nella sua *Historia Lausiaca* «Hieronymos tis apo Dalmatias» («neki Hijeronim iz Dalmacije»), citato in Katičić, *Litterarum studia*, p. 101.

2. San Girolamo nelle leggende medievali croate

Numerose biografie e leggende di san Girolamo sono state scritte sin dall'antichità, e successivamente anche nel Medioevo. Le fonti principali di queste agiografie sono le opere letterarie di san Girolamo in cui lui stesso inserì dati autobiografici, annotazioni sugli eventi, sulle figure del periodo, ma anche annotazioni sulle polemiche e riflessioni. Si tratta innanzitutto delle varie epistole, di una collezione di 154 lettere (*Epistulae*) scritte da san Girolamo ai suoi amici, collaboratori, ma anche oppositori durante i suoi viaggi per il mondo, da Roma, da Betlemme, dai deserti siriani.⁴

Molte e varie leggende di san Girolamo sono state conservate nella più antica tradizione letteraria croata e confermate in più alfabeti e lingue: in antico slavo ecclesiastico croato, croato e latino nonché in alfabeto glagolitico e latino.

I monumenti glagolitici contengono anche le traduzioni della famosissima opera medievale su san Girolamo, la cosiddetta *Vita et Transitus sancti Hieronymi* in cui si trovano più testi: oltre alla vita di san Girolamo, vi si possono leggere la descrizione dei miracoli del Santo a Troia, le poesie su di lui e tre epistole. I testi del *Transito*, tradotti dagli originali latini, sono stati conservati nella *Miscellanea di Ivančić*⁵ e in un brano del codice della prima metà del XV secolo (*Framm. glag. 77*).⁶ L'edizione glagolitica, invece, del *Transito di san Girolamo*, stampato a Segna nel 1508, è stata realizzata probabilmente in base all'incunabolo italiano *Transito de Sancto Girolamo* (Venezia 1487). Ne sono rimasti conservati dieci esemplari e sono noti anche i tre tentativi della sua ripubblicazione nell'alfabeto latino.⁷ Al *Transito* di Segna è stata aggiunta anche la poesia in dodecasillabi su san Girolamo che inizia con le parole: *Anjelske kriposti vse nebeskoga hora*.⁸ Tre varianti di questa poesia, attribuita da molti autori a Marco Marulo, si trovano anche nei manoscritti latini.

Anche la leggenda latina *Vita di san Girolamo* dal manoscritto risalente al XVI secolo fu attribuita a Marulo.⁹ La stessa versione della leggenda è stata confermata nel codice latino custodito presso la Biblioteca Medicea Laurenziana di Firenze. Secondo le ricerche sull'argomento, tutte e due le leggende hanno un prototipo comune che è una libera rielaborazione di numerosi *Transiti di san Girolamo* in

⁴ Di una grande quantità di lettere rimase conservata la collezione di 154 epistole, di cui 125 sono indubbiamente a firma di san Girolamo, mentre le altre sono indirizzate a lui oppure sono apocriefi. Cfr. le traduzioni croate delle epistole: Marković, *Izabrane poslanice sv. Jeronima*.

⁵ Due epistole sui miracoli di san Girolamo, l'una di Pseudo-Augustino al vescovo di Gerusalemme Cirillo, l'altra di Pseudo-Cirillo al vescovo Agostino d'Ipbona sono state pubblicate in: Milčetić, *Prilozi za literaturu*; il brano intitolato *Il miracolo di san Girolamo con Silvana* dall'epistola di Pseudo-Cirillo è stato edito nella *crestomazia dei testi medioevali croati*: Štefanić et collaboratori, *Hrvatska književnost srednjega*, pp. 286–289.

⁶ Il brano è stato pubblicato e commentato in: Štefanić, *Senjski Transit svetoga*, 99–161.

⁷ Nazor, *Neki pokušaji ponovnoga*. Una parte della leggenda di san Girolamo e il leone dal *Transito* di Segna è stata pubblicata in Štefanić et collaboratori, *Hrvatska književnost srednjega*, pp. 283–285.

⁸ Ivšić, *Hrvatska glagoljska dvanaesteračka*; Nazor, *Dvanaesteračka legenda o svetom*.

⁹ Il testo della leggenda è stato pubblicato in Jagić, *Ogledi stare hrvatske*, pp. 226–236, e Badurina Stipčević, *Hrvatska srednjovjekovna proza I*, pp. 119–131.

italiano.¹⁰ Molto diversa da questi testi risulta una leggenda latina di san Girolamo che si trova in un manoscritto risalente al periodo tra il sedicesimo e il diciassettesimo secolo e proveniente, in base alla lingua e all'ortografia, dalla Dalmazia.

3. La *Vita di san Girolamo* nei breviari glagolitici

Nel santorale dei breviari glagolitici che contengono le letture di settembre, il 30 di quel mese, è dedicato all'ufficio in onore di san Girolamo, poiché quello è il giorno della morte del Santo. Tale ufficio si può ritrovare in: breviari del XIV secolo: il *Quarto breviario di Vrbnik*, il *Breviario vaticano Borg. Illir. 6*, il *Breviario di Pašman* e il *Primo breviario di Beram*, breviari del XV secolo: il *Breviario di Metropolitana*, il *Secondo breviario di Beram*, il *Breviario di Hum*, il *Breviario di Mosca*, il *Primo breviario di Novi Vinodolski*, *Breviario di Mavar*, il *Breviario vaticano Vat. Slav. 19*, il *Breviario vaticano Borg. Illir. 10*, il *Breviario di Kukuljević* e il *Secondo breviario di Novi Vinodolski*. Ma si possono trovare anche nei breviari stampati: la *Prima edizione a stampa del Breviario* del 1491, il *Breviario di Baromić* del 1493 e il *Breviario di Brozić* del 1561. L'ufficio consiste di tre parti: l'inno *B(ož)e iže esi sv(ê)tlostь kr(a)sna ...* dedicato a san Girolamo, poi segue la sua biografia e un brano della sua *Epistola ad Eustochio*.¹¹

La *Vita* del breviario glagolitico racconta brevemente la vita di san Girolamo a partire dalla sua nascita »v gradê Stridonii. êže e(stb) v Dalmaci i Panonie« fino al suo arrivo a Betlemme. Vi è descritto il suo soggiorno a Roma che tuttavia dovette lasciare a causa di maldicenze e pressioni, e proseguì il suo viaggio verso l'Oriente, prima a Gerusalemme, poi in Siria. Dopo quattro anni trascorsi nel deserto siriano, si recò a Betlemme. In alcuni testi dei breviari si descrive come »va Vitlêomê bibliju pisa i om(i)lie«. Morì proprio a Betlemme »m(ê)s(e)ca sektebra 30 d(a)нь v' drugoe na deste l(ê)to Onoriê c(êsa)ra«. Dopo la biografia segue un brano dalla sua *Epistola ad Eustachio*, Ep. 22,7. San Girolamo dedicò infatti numerose lettere all'amica Paola, una vedova romana che lo accompagnò a Betlemme, e alle sue figlie Blesilla ed Eustochio. In quest'epistola san Girolamo educa la giovane ragazza Eustochio parlando con molta sincerità anche dei propri sentimenti e delusioni. Egli descrive in modo disinibito le sue lotte contro la debolezza del corpo e le passioni nel deserto profondo; narra di aver immaginato le feste romane nel mezzo del deserto, di aver patito la fame e di aver condannato se stesso alla compagnia degli scorpioni e di altre bestie, e, nonostante ciò, immaginò anche spesso di trovarsi tra giovani danzatrici. Quest'epistola di carattere autobiografico descrive e illustra la vita eremitica di san Girolamo meglio di qualsiasi altra fonte agiografica, per cui non sorprende il fatto che essa abbia trovato un posto nelle leggende medioevali su san Girolamo.

¹⁰ Verdiani, *O Maruličevu autorstvu*.

¹¹ Ho pubblicato, nella traslitterazione latina, l'ufficio glagolitico con la vita di san Girolamo e l'epistola dal *Breviario di Hum* del XV secolo in Badurina Stipčević, *Legenda o Jeronimu*, pp. 23–24.

4. La *Traslazione di san Girolamo* nei breviari glagolitici

Nei codici liturgici glagolitici è segnata anche la festa della *Traslazione di san Girolamo*, più precisamente il 9 maggio nel calendario della *Prima edizione a stampa del Messale* e come un ufficio speciale in altri due breviari: il *Primo breviario di Beram* e il *Primo breviario di Novi Vinodolski*. La celebrazione della traslazione delle reliquie di san Girolamo nella Basilica di s. Maria Maggiore di Roma nel tredicesimo secolo si trova nei martirologi più recenti. Questa festa di data recente è stata ufficializzata nel 1464 dalla bolla di »Papa Pio II, l'ex vescovo triestino, che probabilmente sapeva del culto di san Girolamo in Istria nel periodo in cui rinacque la teoria istriana secondo la quale san Girolamo era istriano, proveniente da Sdrigna, Zrenj vicino a Buzet«. ¹² La tesi della provenienza istriana di san Girolamo e il culto di questo santo ben presente in Istria, spiegano il fatto che la festa della *Traslazione di san Girolamo* sia stata confermata nel *Primo breviario di Beram* istriano (1396), prima della bolla papale. L'ufficio glagolitico ha testi identici in tutti e due i breviari glagolitici come dimostra la comparazione testologica. ¹³ Il suo contenuto è unico e, secondo Marija Pantelić, anche la storia della sua scrittura è originale: »L'autore dell'ufficio glagolitico attribuisce il ritrovamento e la traslazione del suo corpo a sant'Elena Imperatrice che trovò la croce di Cristo«. ¹⁴ Bisogna sottolineare che in questa traslazione glagolitica »si glorifica la diffusione del culto di san Girolamo verso l'Oriente, nella stessa Costantinopoli dove l'imperatrice Elena manda a suo figlio Costantino, una parte del vestito di san Girolamo: *l'abito*, chiedendogli di costruire una chiesa e di fondare un vescovato a Costantinopoli«. ¹⁵

4.1. Il testo croato-glagolitico della *Traslazione di san Girolamo*

Il *Primo breviario di Beram*, f. 48d-50a

48d/20 © maê .z. d(a)нъ¹⁶

*Prenesenie*¹⁷ s(veta)go Eronima

Prazdnikъ sa sl(a)vnimi gl(a)si v'si ob'darimъ v' nemže pametъ preneseniê têla s(veta)go Eronima častitъ cr(ъ)ki s(ve)taê . G(ospod)u b(og)u n(a)šemu v'zdaemъ častъ i hv(a)lu vsi vêr'ni h(rъst)ъêni . iže učitela vsêhъ učitelъ semu miru d(a)n(a)-sъ êvi . egda t(ê)lo ego z' Vit'lêoma v' gradъ rim'ski . povelê prinesti . ot visokogo

¹² Pantelić, *Odras sredine*, p. 329. Cfr. Pantelić, *Hrvatskoglagojsko srednjovjekovlje*, p. 341.

¹³ Cfr. qui l'edizione del testo della *Traslazione* dal *Primo breviario di Beram* con le sue varianti dal *Primo breviario di Novi Vinodolski*.

¹⁴ Pantelić, *Odras sredine*, p. 329.

¹⁵ Pantelić, *Odras sredine*, p. 329.

¹⁶ I testi glagolitici appaiono qui secondo le usanze editoriali stabilite. I verbi abbreviati sono riportati con le parentesi (). I segni d'interpunzione seguono fedelmente l'originale glagolitico.

¹⁷ prenesenie] *prae*. Na N₁

ičediê rojensъ . ostavi vsa¹⁸ mir'skaê bog(a)tstviê si v' ničetê (49a) živêše . pokoranъ i čist' životъ imêše Mudarъ v' vsêhъ dëlêhъ iz' ûnosti svoee . iz'šadъ ot domu o(t)ca svoego . pride v' gradъ rim'ski učiti se . v' nemže učeni nada v'se prev'zide . c(êsa)ръ n(e)b(e)ski iz' ûnosti ego s'mie s'hрани i . da bi čistъ prebilъ . utvrždae v' dob'rihъ dëlêhъ . i ot vs(a)koe pohoti z'lie iz'b(a)vi i . V Rimê že grdinalъ stvorenъ b(i)si . ne radъ sučъ . na da v'se grdinali pis'momъ i mudros'tiû ot b(og)a ob'darenъ . vsi že lûdi boêhu se ego Rabotaše v' s(ve)têemъ učeni redi crk(49b)veni stvorъ . na godini ps(a)lt(i)ръ razdêli . i vsu bib'liû . da bi h(ръst)êni č(a)stъ i¹⁹ hv(a)lu b(og)u v'zdali²⁰ . Egdaže ini grdinili poz'naše i prev'znesenъ sučъ . v'znen(a)v(i)d(ê)še i hoteçi êdomъ umoriti . Razumêv' že siê m(u)žъ b(o)žî v' pus'tinû ide . tuže prebivъ v' usil'nomъ trpêni . t(ê)lo svoe ud'ručev(a)še (49b/27) C(êsa)ra Kon'sten'tina²¹ m(a)ti s(ve)ta Elena . egda s' množastvomъ voinъ nъ sed'mih²² korab'lihъ priplu v' Er'(u)s(oli)mъ²³ i s' velikoû rabotoû ob'rête²⁴ predr(a)goe²⁵ drêvo s(veta)go križa . na nemže g(ospod)ъ n(a)šъ is(u)h(ръst)ъ . n(a)sъ gr(ê)šnihъ svoeû²⁶ svoeû (!) kr'viû is'kupi . obrêt' že i ča(49c)v'li . imiže ego rucê s(ve)tê²⁷ prigvozdiše obrêt'ši i kupie²⁸ . imiže ego s(ve)taê rebra probodoše . ide ottudu²⁹ v' Vitlêomъ . hoteçi i êsli v'zeti . v' nihže s(i)nъ b(o)žî rodiv' se leža . Egdaže siê vsa obr(ê)te ležeçi n(a) post(e)-lê svoei . uzrê t(a)kvo vid(ê)nie v' grad er(u)s(oli)m'scêemъ . Êviže se ei c(êsa)ръ n(e)b(e)ski va s'nê v' vid(e)ni . i r(e)če ei Egdaže obrêčeši kr(i)žъ moi . čavli kop'e i êsli . is'pitai priležno nъ³⁰ t(ê)lo rês'n(a)go r(a)ba moego s(veta)go Er(o)nima (49c/21) Paki r(e)če k' nei g(ospod)ъ v' vidêni s(love)sa siê . Egdaže obrêčeši s(ve)toe t(ê)lo pres'l(a)vn(a)go r(a)ba moego Eronima . vloži e v' dragie rizi bêli . i položi e poli s(ve)tosti³¹ semr'ti³² i tiže s(vê)ta moego³³ . i iz'nesi e ot z(e)mlъ lûdi sihъ nevêr'nihъ . i prinesi e v' z(e)mlû lûdi h(ръst)ъên'skilhъ . Stvor'ši vsa siê s(ve)taê Elena êže ei b(og)ъ pov(e)lê . ide s lûdmi v' Vitlêomъ . i prišadši sъ umil(e)niemъ k' grobu . i v'zdviže oči svoi n(a) n(e)bo . hv(a)lu že vzda b(og)u . i po(49d)velê otvoriti grobъ s(veta)go Eronima . Egda že grobъ otvoriše . obr(e)tu sie s(ve)toe

¹⁸ vsa] *om.* N₁

¹⁹ č(a)stъ i] *om.* N₁

²⁰ v'zdali] vzdaêli N₁

²¹ Kon'sten'tina] Kostantina N₁

²² sed'mih'] .ž.mihъ N₁

²³ v' Er'(u)s(oli)mъ] k' Er'(u)s(oli)mu N₁

²⁴ ob'rête] priobrête N₁

²⁵ predr(a)goe] *om.* N₁

²⁶ svoeû] *add.* voleû i svoeû s(ve)toû N₁

²⁷ s(ve)tê] s(ve)taê N₁

²⁸ kupie] kop'e N₁

²⁹ ottudu] ottudê N₁

³⁰ nъ] na N₁

³¹ s(ve)tosti] *add.* roistva i N₁

³² semr'ti] *add.* moeê N₁

³³ tiže s(vê)ta moego] *om.* N₁

t(ê)lo t(a)ko vse³⁴ . êkože³⁵ v prvi d(a)ńb³⁶ . pogreb(e)niê³⁷ . Na nemže obr(ê)tu³⁸ i sukno neistlê'nno . v nemže bê položenъ ... Egda že č(a)stna c(êsa)r(i)ca obrête sie predragoe t(ê)lo v' takoi sl(a)vê . povelê e s' velieû č(a)stiû iz' groba v'zdvignuti³⁹ . V'zdvizenu že suču m'nož(a)stvo nedužnihъ iže⁴⁰ pristoêhu vsi⁴¹ is'cêleni b(ê)še . Ras'prostrvši že c(êsa)r(i)ca čisťtie rizi . i vloži v' ne sie s(ve)toe t(ê)lo . êkože godê b(i)si . V'zdvig'ši že e lobizaše⁴² s vs(ê)mi voini s'voimi . i prišad'ši v' Er(u)-s(oli)ńb priloži e k' onim s(ve)tostemъ . Po treh' že lêtihъ v'z[v]rati se sъ simi predragimi dari k' svoemu s(i)nu Kon'sten'tinu⁴³ c(êsa)ru . Paki po edinomъ lêti b(o)-žimъ povelêniemъ . ine s(ve)tosti da s(i)nu svoemu . têlo že s(veta)go Eronima . i ês'li⁴⁴ Is(u)h(rsto)vi v gradъ Rimъ prinese . Na êko s(ve)ti Eronimъ mnoga čudesa stvorilъ bêše v' svoemъ prenesen'i . v'z[v]rati se s(ve)ta Elena z' grada Rima k' s(i)-n(50a)u svoemu . i prinese emu suk'nû s(ve)t(a)go Eronima⁴⁵ . Molaše že i da bi v' ime ego povelêlъ crkvъ szdati⁴⁶ v' gradê c(êsa)rê . On' že uslišavъ mat(e)řъ svoû crk(a)ńb veliû szda⁴⁷ v' tomžde gradê . i prêstolъ episkupiû v' nû prinese⁴⁸ . I t(a)-ko svoimъ s(ve)timъ preneseniemъ . i see⁴⁹ crkve s'zdaniemъ s(ve)ti Eronimъ êvi se v' vsemъ mirê . eg(o)že drêvle lûdi ne vidêše don'dêže ležaše⁵⁰ v' Vitlêomê⁵¹ .

5. La leggenda di san Girolamo nella *Miscellanea di Petris* (1468)

Oltre ai libri liturgici glagolitici, la leggenda di san Girolamo si trova anche nella *Miscellanea di Petris* del 1468.⁵² Si intitola: »Čtenie s(ve)tago Eronima Hrvatina« (ff. 209r–211r). In base ai boemismi presenti nel testo, Stjepan Ivšić ritiene che la

³⁴ vse] *add.* celo N₁

³⁵ êkože] *add.* i N₁

³⁶ d(a)ńb] *add.* položeno egda pogrebenu e(stъ) N₁

³⁷ pogreb(e)niê] *om.* N₁

³⁸ obr(ê)tu] *naidu* N₁

³⁹ v'zdvignuti] *dvignuti* N₁

⁴⁰ iže] *add.* ondê N₁

⁴¹ vsi] *om.* N₁

⁴² lobizaše] *celivaše e* N₁

⁴³ Kon'sten'tinu] *Kostantinu* N₁

⁴⁴ ês'li] *add.* da N₁

⁴⁵ suk'nû s(ve)t(a)go Eronima] *sukno ono v nemže leža častni m(u)žb s(ve)ti Eronimъ* N₁

⁴⁶ da bi v' ime ego povelêlъ crkvъ szdati] *da bi sъzdał crêkavъ va ime ego* N₁

⁴⁷ szda] *sъzida* N₁

⁴⁸ prinese] *prenese* N₁

⁴⁹ see] *sie* N₁

⁵⁰ ležaše] *leža* N₁

⁵¹ Vitlêomê] *Vitlêomi* N₁

⁵² Cfr. Štefanić, *Glagoljski rukopisi otoka*, pp. 355–397, sulla leggenda di san Girolamo si veda la pagina 378. La *Miscellanea di Petris* è una delle miscellanee glagolitiche più voluminose. Consiste di 350 pagine dal formato 20 x 13,5 cm in glagolitico e corsivo su carta. Nel passato faceva parte del lascito Petris sull'isola di Veglia, ma oggi è custodita presso la Biblioteca nazionale e universitaria di Zagabria. Contiene 162 testi diversi, tra cui numerose leggende agiografiche, apocrifi e visioni.

leggenda appartenesse ad alcune parti della *Miscellanea di Petris* tradotte dal *Passionario* ceco in antico slavo ecclesiastico croato.⁵³ Nell'ambito della letteratura ceca antica, il nome *Passionario* sta per la raccolta di leggende dei santi del quattordicesimo secolo che, oltre alle agiografie dalla *Legenda aurea* di Jacopo da Varazze, contiene anche leggende dei santi locali. La vita di san Girolamo, sia nel famoso leggendario di da Varazze che nel *Passionario* ceco, viene descritta in una serie di episodi: vi è scritto che nacque a Stridone e che da ragazzo andò a studiare a Roma. Si sottolinea il suo amore per gli autori dell'antichità che predilige alla Sacra Scrittura. Vi si narra che san Girolamo diventò cardinale a Roma a trentanove anni e che i suoi oppositori gli impedirono di diventare papa grazie ad un intrigo, per cui san Girolamo, offeso e deluso, se ne andò verso l'Oriente, a Costantinopoli, da Gregorio Nazianzeno, e da lì nel deserto. Viene descritta in modo dettagliato la sua vita tormentata nel deserto, che infine lasciò per ritirarsi in un monastero a Betlemme, ove tradusse con assiduità la Sacra Scrittura. Una grande parte della leggenda è dedicata all'episodio del leone afflitto da una spina penetratagli in una zampa che si presenta al monastero di san Girolamo.⁵⁴ Alla fine della leggenda si racconta che san Girolamo inviò la sua traduzione della Sacra Scrittura al Papa a Roma; narra ancora la leggenda che Girolamo morì all'età di 98 anni e 6 mesi e fu sepolto vicino al Santo Sepolcro.

La biografia di san Girolamo che si trova nella leggenda della *Miscellanea di Petris* è identica al leggendario medievale di Jacopo da Varazze e al *Passionario* ceco, ma a differenza di quest'ultimo e della *Legenda aurea* in latino, il testo croato-glagolitico mette in rilievo le origini slave di san Girolamo: nel titolo san Girolamo viene chiamato »Hrvatín«, e all'inizio della leggenda si menziona che suo padre fu di origini slave: la *Miscellanea di Petris*: »S(ve)ti Eronim' imêše o(t)ca čast'na komu ime bêše Evsebêi slovênskago ezika i slovučago egože sin' bê s(ve)ti Eronim«.⁵⁵ L'informazione sulle origini croate, e quindi slave, di san Girolamo non si trovano in altre leggende croate, né in quelle glagolitiche né in quelle latine, secondo le quali san Girolamo nacque a Stridone, al confine tra la Dalmazia e la Pannonia.

La leggenda glagolitica della *Miscellanea di Petris* contiene diversi aspetti noti dell'agiografia di san Girolamo: descrive il sogno di san Girolamo, le sue tentazioni nel deserto e l'episodio del leone. Il sogno o la visione di san Girolamo

⁵³ Ivšić, *Dosad nepoznati hrvatski*, p. 55. Ivšić trovò dei boemismi in diciassette testi della *Miscellanea di Petris*, per esempio, nelle leggende di san Lorenzo, san Bartolomeo, san Matteo, sant'Augustino, san Marco, san Biagio ed altri.

⁵⁴ De Varazze, *De sancto Ieronimo*, pp. 1002–1009.

⁵⁵ Il *Passionario* ceco: »[waty Jeronym miel otcze wzaczneho · gemužto gmeno bylo Euzebius · [lowutneho iazyka] cžlowiek Gehožto [yn [waty Jeronym]«, cfr. *Legenda aurea sanctorum*, p. 204r. Il *Passionario* qui citato è un incunabolo, e secondo le ricerche di Ivšić, lo stesso testo del *Passionario* è stato conservato in tre manoscritti del quattordicesimo secolo e in due incunaboli, cfr. Ivšić, *Dosad nepoznati hrvatski*, pp. 42–43. Su san Girolamo nel *Passionario* cfr. anche Verkholantsev, *St. Jerome as*, p. 277. Ringrazio la collega Professa Petra Stankovska per la trascrizione del testo in ceco; *Legenda aurea*: »Ieronimus Eusebii viri nobilis filius ab oppido Stridonis quod Dalmatie et Pannonie confinia tenet extitit oriundus«, cfr. Varazze, *De sancto Ieronimo*, p. 1002.

o *visio anticiceroniana* racconta che san Girolamo, spaventato a morte, promise al giudice supremo di non leggere più i libri pagani e di non essere mai più un cicero-niano, bensì un cristiano. Similmente ai breviari croato-glagolitici, vi si offre una descrizione molto pittoresca delle tentazioni di san Girolamo nel deserto ripresa dal brano dell'epistola ad Eustochio, *Ep* 22, 7. È molto nota e spesso rappresentata nelle arti figurative la storia del leone afflitto da una spina penetratagli nella zampa che si presenta al monastero: i monaci si dessero alla fuga, ma san Girolamo accolse con coraggio il leone e questi gli mostrò la zampa ferita. Curato dalle ferite, il leone rimase dai monaci, venne addomesticato e divenne custode di un asino. Quando un giorno il leone tornò dal pascolo senza l'asino, i monaci lo accusarono di averlo mangiato, gli fecero fare il lavoro dell'asino e il leone non obiettò. Ma, un giorno il leone riuscì a ritrovare l'asino, che era stato rubato dai mercanti di una carovana di cammelli, lo riportò al monastero, dando così prova della sua innocenza; con lui si presentarono i mercanti per chiedere perdono a san Girolamo. Il motivo del leone con la spina nella zampa è molto antico, si trova già nelle favole di Esopo ed è probabilmente entrato nella biografia di san Girolamo attraverso l'agiografia di san Gerasimo, un monaco palestinese del quarto secolo, il cui nome è molto simile a quello tardo latino Geronimus.⁵⁶ La storia del leone è stata confermata già nelle biografie più antiche di san Girolamo come, per esempio, *Vita adscripta Sebastiano mon. Casinensi* (incipit: *Plerosque nimirum...*; BHL 3870, 3872) del nono secolo. Successivamente entrò a far parte delle leggende medioevali di san Girolamo, inclusa la *Legenda aurea*. La miracolosa guarigione del leone viene interpretata dagli studiosi anche come un'allegoria della crescita spirituale del Santo, perché in questa storia egli viene idealizzato come un monaco accogliente e di buona indole, ma questa immagine è molto diversa da quella che emerge dalle letture delle sue epistole e degli scritti polemici⁵⁷ in cui si descrive un personaggio del carattere piuttosto brusco. Nella leggenda croato-glagolitica dalla *Miscellanea di Petris*, san Girolamo viene rappresentato come un traduttore diligente della Bibbia e come un eremita penitente nel deserto, ma la parte più grande della leggenda è dedicata alla nota storia medievale di san Girolamo e del leone ferito.⁵⁸

Conclusion

Numerose e varie leggende medievali croate di san Girolamo testimoniano la diffusione e la popolarità del suo culto, e inoltre confermano il posto speciale che questo santo, considerato l'autore e il protettore dell'alfabeto glagolitico e del glagolismo, ebbe nella cultura croata.

⁵⁶ S. v. Jérôme, *Iconographie de l'art chrétien*, p. 741; Rice, *Saint Jerome*, pp. 44–45.

⁵⁷ Rice, *Saint Jerome*, pp. 39–45.

⁵⁸ Ho curato e pubblicato la leggenda di san Girolamo dalla *Miscellanea di Petris* nella traslitterazione latina in: Badurina Stipčević, *Legenda o svetom Jeronimu*, pp. 344–347.

Fonti

Sigle:

BHL – *Bibliotheca Hagiographica Latina antiquae et mediae aetatis*. Bruxelles: Socii Bollandiani, I, 1898–1899.

Fonti d'Archivio:

Breviario di Baromić (Baromićev brevijar), 1493, Zagreb, Nacionalna i sveučilišna knjižnica, sign. R I-16°-I.

Breviario di Brozić (Brozićev brevijar), 1561, Zagreb, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, sign. R 783.

Breviario di Hum (Humski brevijar), XV sec., Zagreb, Nacionalna i sveučilišna knjižnica, sign. R-4067.

Breviario di Kukuljević (Kukuljevićev brevijar), 1485, Zagreb, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, sign. I d 34.

Breviario di Mavar (Mavrov brevijar), 1460, Zagreb, Nacionalna i sveučilišna knjižnica, sign. R 7822.

Breviario di Metropolitana (Brevijar Metropolitanske knjižnice), 1442, Zagreb, Metropolitanska knjižnica, sign. MR₁₆₁.

Breviario di Mosca (Moskovski brevijar), 1442–1443, Mosca, Rossijskaja gosudarstvennaja biblioteka, Rumjancevskij muzej, sign. F. 270, 51/1481.

Breviario di Pašman (Pašmanski brevijar), XIV-XV sec., Zagreb, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, sign. III b 10.

Breviario vaticano Borg. Illir. 6 (Vatikanski brevijar Borg. Illir. 6), XIV sec., Roma, Biblioteca Apostolica Vaticana, sign. Borg. Illir. 6.

Breviario vaticano Borg. Illir. 10 (Vatikanski brevijar Borg. Illir. 10), 1485, Roma, Biblioteca Apostolica Vaticana, sign. Borg. Illir. 10.

Breviario vaticano Vat. Slav. 19 (Vatikanski brevijar Vat. Slav. 19), 1465, Roma, Biblioteca Apostolica Vaticana, sign. Vat. Slav. 19.

Framm. glag. 77 (Fragm. glag. 77), XV sec., Zagreb, Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti.

Legenda aurea sanctorum (Pasional ili Knihy o životech svatých), 1495, Prag, Národní knihovna České republiky, sign. 42.D.36. (http://www.manuscriptorium.com/apps/main/en/index.php?request=show_tei_digidoc&virtnum=15&client=&dd_listpage_pag=204r)

Miscellanea di Ivančić (Ivančićev zbornik), XV sec., Zagreb, Samostan franjevac trećoredaca Ksaver.

Miscellanea di Petris (Petrisov zbornik), 1468, Zagreb, Nacionalna i sveučilišna knjižnica, R 4001.

Prima edizione a stampa del Breviario glagolitico (Prvotisak brevijara), 1491, Venezia, Biblioteca nazionale Marciana, sign. *Breviario glagolitico, Inc. 1235*.

Prima edizione a stampa del Messale glagolitico (Prvotisak misala), 1483, Zagreb, Nacionalna i sveučilišna knjižnica, sign. *Inc. II. 733*.

Primo breviario di Beram (Prvi beramski brevijar), fine del XIV sec., Ljubljana, Narodna in univerzitetna knjižnica, sign. *Ms 161*

Primo breviario di Novi Vinodolski (I. Novljanski brevijar), 1459, Novi Vinodolski, Župni ured.

Quarto breviario di Vrbnik (Četvrti vrbnički brevijar), XIV sec., Vrbnik, Župni ured.

Secondo breviario di Beram (Drugi beramski brevijar), Ljubljana, Narodna in univerzitetna knjižnica XV sec., sign. *Ms 163*.

Secondo breviario di Novi Vinodolski (2. *Novljanski brevijar*), 1495, Novi Vinodolski, Župni ured.
Transito di san Girolamo (*Transit svetog Jerolima*), 1508, Zagreb, Hrvatska akademija znanosti
 i umjetnosti, sign. R-732.

Vita di san Girolamo, XVI secolo, Zagreb, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, sign. Ib 127.

Bibliografija

- Badurina Stipčević, Vesna, *Hrvatska srednjovjekovna proza I. Legende i romani*. Zagreb: Matica hrvatska, 2013.
- Badurina Stipčević, Vesna, Legenda o Jeronimu u starijoj hrvatskoj književnoj tradiciji. *Hagiographia Slavica. Wiener slavistisches Almanach* 82. Sonderband. München, Berlin, Wien, 2013, 17–26.
- Badurina Stipčević, Vesna, Legenda o svetom Jeronimu u hrvatskoglagoljskom Petrisovu zborniku (1468.). *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta* 47/1, 2015, 337–350.
- Badurina Stipčević, Vesna; Vinko Grubišić, *Jeronimove hagiografije*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 2008.
- Bratulić, Josip, Sveti Jeronim Dalmatinac. *Sveti Jeronim, Izabrane poslanice*. Split: Književni krug, 1990, 9–46.
- Ivšić, Stjepan, Dosad nepoznati hrvatski glagolski prijevodi iz staročeškoga jezika. *Slavia* 1, 1922, 38–56.
- Ivšić, Stjepan, Hrvatska glagoljska dvanaesteračka legenda o sv. Jeronimu, štampana 1508. *Nastavni vjesnik* 39, 1930–31, 1–10.
- Jagić, Vatroslav, Ogleđi stare hrvatske proze. III. Život svetoga Jerolima. *Starine JAZU* 1, 1869, 226–236.
- S. v. Jérôme. In *Iconographie de l'art chrétien*. Paris: Presses Universitaires de France, 1958, III, 740–750.
- Sveti Jeronim, *Izabrane poslanice*. Split: Književni krug, 1990.
- Katičić, Radoslav, *Litterarum studia. Književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja*. Zagreb: Matica hrvatska, 1998.
- Kelly, John Norman Davidson, *Jerome – His Life, Writings and Controversies*. London: Duckworth, 1975.
- Mandac, Marijan, *Sveti Jeronim Dalmatinac*. Makarska: Služba Božja, 1995.
- Marković, Ivan, *Izabrane poslanice sv. Jeronima, sv. I–II*. Zagreb: Naklada i tisak Hrvatskog katoličkog tiskovnog društva, 1908.
- Milčetić, Ivan, Prilozi za literaturu hrvatskih glagoljskih spomenika. *Starine JAZU* 23, 1890, 39–153.
- Nazor, Anica, Dvanaesteračka legenda o svetom Jeronimu. *Slovo* 15–16, 1965, 214–224.
- Nazor, Anica, Neki pokušaji ponovnoga izdanja senjskoga Transita sv. Jerolima. *Senjski glagoljaški krug 1248–1508*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 1998, 121–127.
- Pantelić, Marija, Odras sredine u hrvatskoglagoljskim liturgijskim kodeksima 14. i 15. stoljeća. *Slovo* 21, 1971, 324–332.
- Pantelić, Marija Agnezija, *Hrvatskoglagoljsko srednjovjekovlje*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, Družba sestara milosrdnica svetog Vinka Paulskog, 2013.
- Rice, F. Eugen, *Saint Jerome in the Renaissance*. Baltimore, London: Johns Hopkins University Press, 1985.
- Štefanić, Vjekoslav, *Glagoljski rukopisi otoka Krka*. Zagreb: JAZU (*Djela JAZU* 51), 1960.
- Štefanić, Vjekoslav, Senjski Transit svetoga Jerolima i njegov predložak. *Radovi Staroslavenskog instituta* 5, 1964, 99–161.
- Štefanić, Vjekoslav et collaboratori, *Hrvatska književnost srednjega vijeka. Pet stoljeća hrvatske književnosti I*. Zagreb: Zora, Matica hrvatska, 1969.

- Varazze, Jacopo De, *De sancto Ieronimo*. In *Legenda Aurea*. ed. critica a cura di Paolo Maggioni. Firenze: Sismel, Edizioni del Galluzzo, 1998, 1002–1009.
- Verdiani, Carlo, *O Marulićevu autorstvu Firentinskoga hrvatskoga zbornika iz XV stoljeća*. Split: Čakavski sabor, 1973.
- Verkholantsev, Julia, St. Jerome as a Slavic Apostle in Luxemburg Bohemia. *Viator* 44, 2013, 251–286.

SUMMARY

Vitae and Translatio Sancti Hieronymi in Croatian Glagolitic Texts

Vesna Badurina Stipčević

Many and diverse legends about Saint Jerome are preserved in old Croatian literary traditions. They are attested in several scripts and languages. Glagolitic medieval legends about Saint Jerome bear witness to the extent and popularity of his cult, and confirm the place that this saint, who is traditionally considered to be the author and patron saint of the Glagolitic script and Glagolitic, held in Croatian culture. A few 15th- and 16th-century sources, either manuscripts or prints, include translations of the popular Latin medieval work *Vita et Transitus sancti Hieronymi*.

The paper at hand presents legends about Jerome in Croatian Glagolitic liturgical and non-liturgical monuments. Sanctoriales of many Glagolitic breviaries, dating back to the period from the 14th to 16th century, contain the office honouring Jerome on 30 September. *Vita* in the Glagolitic breviary features a brief account of Jerome's life from his birth “v gradê Stridonii êže e(st) v Dalmaci i Panonie” to his arrival in Bethlehem. It includes a depiction of his stay in Rome, where he was subject to unpleasant rumours and pressure that forced him to leave the city for the East, first to Jerusalem and then to Syria. Having spent four years in the Syrian desert, he left for Bethlehem, where he perished. Along with a hymn dedicated to Jerome, the breviary office contains also a passage of his epistle to Eustochium (Ep. 22,7).

The feast of *Translation of St Hieronymus* is also recorded in Glagolitic liturgical codices, namely on 9 May in the calendar of the *Missal* (1483), as well as a separate office in two breviaries, i.e. in the *First Beram Breviary* (1396) and in the *First Novi Breviary* (1459). The solemnity of the transfer of Jerome's relics to the basilica Santa Maria Maggiore in the 13th century is featured in younger martyrologies. The liturgical scholar Marija Pantelić maintained that this solemnity was confirmed in a 1464 bull by “Pope Pius II, the former Bishop of Trieste, who was probably familiar with Jerome's cult in Istria in the period of the resurrection of the Istrian theory, according to which Saint Jerome was Istrian, a native of Sdrigna, i.e. Zrenj near Buzet” (Pantelić, *Odras sredine*, 329). By way of the assumption that Saint Jerome was of Istrian origin and the development of his cult in Istria, it can be explained that the solemnity of Jerome's translation in the *First Beram Breviary* (1396) was confirmed before the papal bull. The Glagolitic office of *Translatio* has identical texts in both Glagolitic breviaries and is unique in terms of content and origin. The transliteration of *Translatio sancti Hieronymi* from Glagolitic breviaries to Latin script is published here for the first time.

The Glagolitic non-liturgical *Petris Miscellany* (1468) features the extensive *Čtenie s(ve)-tago Eronima Hrvatina* and the legend is reminiscent of Jerome's vita in the *Golden Legend* by Jacobus de Voragine and in the Czech *Passionary* (14th century). *Petris'* legend contains the most famous motifs of Jerome's hagiography, namely a depiction of Jerome's dream, his temptations in the desert, as well as the episode with a lion. Jerome's temptations in the desert

are here, as well as in Croatian Glagolitic breviaries, depicted by means of a passage from the epistle to Eustochium, *Ep. 22, 7*. Well known and often featured in work of art is the story of the lion entering the monastery with a thorn in his paw. In *Petris Miscellany* the monks flee in terror, while Saint Jerome bravely waits for the lion that shows him the injured paw. After having been treated successfully, the lion stays with the monks, is tame and guards the donkey. However, on one occasion the lion returns from pasture without the donkey, whereupon it was accused of having eaten the donkey. The lion is made to the donkey's work, which he does with patience. Later, the lion proves its innocence, he finds the donkey and brings him back to the monastery. The motif of the lion with a thorn in its paw is very archaic, it was featured already in Aesop's fables. It probably found its way to Jerome's vita through the hagiography about Saint Gerasimus, a Palestinian monk from the 4th century, whose name bears great resemblance to late Latin Geronimus. In Croatian Glagolitic legend in *Petris Miscellany* Saint Jerome is depicted as a diligent translator of the Bible, as well as a hermit doing penance in the desert. However, the bulk of the legend consists of the popular medieval story about Jerome and the injured lion.

Andrej Nared
Der brief ist nicht ausgegangen.
Razmišljanja o(b) zlati buli, ki je Kranjci
niso dobili

NARED Andrej, dr., namestnik direktorja, znanstveni sodelavec, Arhiv Republike Slovenije, SI-1000 Ljubljana, Zvezdarska 1, andrej.nared@gov.si

***Der brief ist nicht ausgegangen*. Razmišljanja o(b) zlati buli, ki je Kranjci niso dobili**

Razprava obravnava okoliščine neizstavitve kranjske zlate bule leta 1444, pri čemer daje »odkritje« osnutka zlate bule zgodbi druge dimenzije in odpira nova vprašanja. Kratko je orisana politična klima v prvi polovici štiridesetih let 15. stoletja, ki je bila zaznamovana s habsburško-celjskim antagonizmom. Predstavljeno je notranjeavstrijsko poklonitveno potovanje Friderika V./III. in s tem povezane potrditve plemiških privilegijev. Analiziran je odnos med Habsburžanom in Celjskimi po poravnavi in dedni pogodbi, posebna pozornost pa je posvečena razmeram, ki so Friderika pričakale na Kranjskem. Objavljene so dodane »štajerske« pravice iz osnutka zlate bule in tiste iz dejansko izstavljenega (1460). Prispevek konča poskus razlage, zakaj se je pozimi 1444 v zadnjem trenutku zalomilo in Kranjci zlate bule niso dobili.

Ključne besede: dedne poklonitve, Friderik III., grofje Celjski, Kranjska, plemiški privilegiji

NARED Andrej, PhD, Deputy Director, Research Associate, Archives of the Republic of Slovenia, SI-1000 Ljubljana, Zvezdarska 1, andrej.nared@gov.si

***Der brief ist nicht ausgegangen*. Contemplations about the Golden Bull Never Received by Carniolans**

The treatise at hand deals with circumstances associated with the non-issue of the Carniolan Golden Bull in 1444, whereby the “discovery” of its draft adds other dimensions to the story and raises new questions. It contains a brief overview of the political climate in the first half of the 1440s, which was marked by the Habsburg-Celje antagonism. Frederick V/III’s journey in Inner Austria is presented and the associated confirmations of privileges to the nobility. The relationship between the Habsburgs and the Counts of Celje after the settlement and the contract of inheritance is analyzed, with particular attention being paid to the situation that Frederick was faced with in Carniola. Additional “Styrian” rights from the draft of the Golden Bull are published, as are those that were actually issued (1460). The article concludes with an attempt to explain why the atmosphere soured at the last minute in the winter of 1444 and why Carniolans did not receive the Golden Bull.

Keywords: hereditary homage, Frederick III, Counts of Celje, Carniola, nobility’s privileges

Listina ni bila izstavljena

Zlato bulo, kraljevsko potrditev dotedanjih zapisanih pravic in privilegijev, z zlatim pečatom (bulo) overjeno listino, je štajersko plemstvo – gospodje, vitezi, oprode in deželani¹ – dobilo 26. decembra 1443, koroški gospodje, vitezi in oprode ter *die ganzte Landschafft*² 14. januarja naslednjega leta.³ Pred tem, novembra oziroma decembra, se je štajersko in koroško plemstvo v Gradcu in Št. Vidu poklonilo novemu⁴ deželnemu knezu, tedaj tudi že rimsko-nemškemu kralju Frideriku V./III. Habsburškemu.

Iz Št. Vida, tedanje koroške prestolnice, se je Friderik odpravil na Kranjsko. Sodeč po ohranjenih listinah in poročilih je bil že 21. januarja v Kranju in dva dni kasneje v Ljubljani, na Kranjskem pa se je zadržal vsaj do 6. marca, ko je listino

¹ V izvorni listini (AT-StLA, Laa. Urk., A-011, 1443 XII. 26., Gradec) je govor o *ministeriales, milites, clientes et comprovinciales ducatus nostri Styrie*, v nemški verziji oziroma prevodu pa o *Dienstmannen, Ritter, Knecht, Landleut* oziroma *Dienstleut, Ritter, Dienstknecht vnd Landleuth*. Obe verziji zlate bule sta natisnjeni v štajerskem deželnem ročinu (*Landshandvest des Hertzogthumbs Steyer*) iz leta 1697 (SIAS 1073, I-8r, fol. 2r–8v (lat.), 11v–18v (nem.)). Zlata bula je bila inserirana v poznejše potrditve štajerskih privilegijev; v tisku iz leta 1697 gre pri latinski verziji za v Gradcu izstavljeno potrditev nadvojvode Karla II. z dne 10. novembra 1566, pri nemškem prevodu pa za potrditev kralja Maksimilijana I. z dne 20. decembra 1493, Dunaj. Prvi tiskani štajerski ročin iz leta 1523 (*Des loblichen Fürstenthumbs Steyer Erbhuldigung ...*) ima na fol. 33v–40r samo Maksimilijanovo (nemško) potrditev iz leta 1493. Izvirnike ohranjenih plemiških oziroma deželnih privilegijev za Štajersko hrani Štajerski deželni arhiv (Steiermärkisches Landesarchiv) v Gradcu. Prim. Luschin, *Die steirischen Landhandfesten*, str. 170–195, tu posebej str. 185, št. 13; Luschin, Kapper, *Katalog der landschaftlichen Urkunden*, str. 1–4.

² Podrobna analiza je pokazala, da pojem »Landschaft« v štiridesetih letih 15. stoletja – še zlasti v potrditvah plemiških privilegijev – obsega samo deželno plemstvo (in njegovo oblastno sfero), ne pa vseh štirih deželnih stanov. Stanovi na Koroškem in Kranjskem takrat tako ali tako še niso bili do kraja oblikovani. Ravno v ta čas je pravzaprav mogoče postaviti spodnjo mejo vključitve prelatov v stanove, medtem ko so prišla mesta zraven še kasneje. Zlate bule so bile torej ob izstavitvi nedvomno namenjene samo plemstvu in njegovi oblastni sferi. Glej: Nared, »*Ena polhena naša*«, str. 15–17; Nared, *Dežela*, str. 96–99.

³ Zlata bula za Koroško ni ohranjena v izvirniku, temveč le v nekaj poznejših prepisih (npr. AT-OeStA/HHStA, HS, B 43, fol. 72r–76v; 16. stol.). Zato se opiramo na edino izdajo tiskanega deželnega ročina (*Landshandvest des löblichen Ertzhertzogthumbs Karndten*, str. 23–26) in kritično objavo t. i. dodanih členov v Wiessner, *MDC XI*, str. 86–87, št. 205.

⁴ Knez niti ni bil tako nov, saj je po dobrem desetletju, ki ga je kot mladoleten preživel pod skrbništvom strica Friderika IV., dvajsetletnik sredi leta 1435 v notranjeavstrijskih deželah zavladal kot samostojen (suveren) deželni knez, avstrijski vojvoda Friderik V.

izstavil v Kamniku.⁵ Iz časa njegovega urejanja kranjskih zadev se je ohranilo za dobra dva ducata listin, zlasti potrditev samostanskih in mestnih privilegijev ter fevdnih pisem.

Tudi tedaj že »udomačene« potrditve plemiških privilegijev so bile na dnevnem redu. Tako je Friderik v Ljubljani 18. februarja potrdil privilegije istrskega plemstva,⁶ 4. marca pa plemstva v (Slovenski) Marki in Metliki.⁷ Zadnja potrditev med drugim dokazuje, da nekdanja goriška grofija v Marki in Metliki še ni bila zastavljena celjskim grofom kot dežela z deželnoknežjo oblastjo vred, kar imamo izpričano po letu 1446.⁸

Na dnevnem redu je bila tudi potrditev privilegija za *Landschaft* ožje Kranjske. Poleg potrditve listine Ernesta Železnega iz avgusta 1414 je bila v igri tudi razširitev (dopolnitev) dotlej zapisanih pravic in svoboščin, in sicer z določili, povzetimi po štajerskem privilegijskem pravu, predvsem privilegiju kralja Rudolfa I. iz leta 1277. Vse skupaj naj bi bilo potrjeno s posebej markantnim zlatim kraljevskim pečatom – zlato bulo. S prav tako kovino in častmi, kakršnih so bili ob prelomu leta deležni Štajerci in Korošci.

Kranjska zlata bula je bila torej v načrtu. Še več! Spisana je že bila, vsaj njen osnutek. Od glave do pete, ali – v diplomatičnem jeziku – od intitulacije do datacije. Rimski kralj Friderik naj bi jo kranjskemu plemstvu – potem ko se mu bo to slovesno poklonilo – predal v kranjski prestolnici Ljubljani, bržčas na gradu, in sicer v sredo po nedelji *Invocavit*, tj. 4. marca 1444.

A to se ni zgodilo. Listina ni bila izstavljena, ni šla iz pisarne – *der brief ist nicht ausgegangen*. Listina verjetno sploh ni bila napisana (ingrosirana) na pergament, zlati pečat ni bil obešen na svileno vrvico. Če pa je bila morda že izgotovljena, je šla iz Ljubljane skupaj s Friderikovim dvorom in je bila kmalu uničena ali pa se je za njo sčasoma kako drugače izgubila sled.

Besedilo zlate bule, ki ni bila izstavljena, se je v celoti ohranilo v kopalni knjigi pisarne Friderika III., nastavljeni leta 1443, ki jo hrani dunajski Hišni, dvorni in državni arhiv. Na besedilo listine, imenuje ga koncept, je v hvalevredni razpravi o kranjskih deželnih ročinah že konec 19. stoletja opozoril Vladimir Levec.⁹ V njegovi

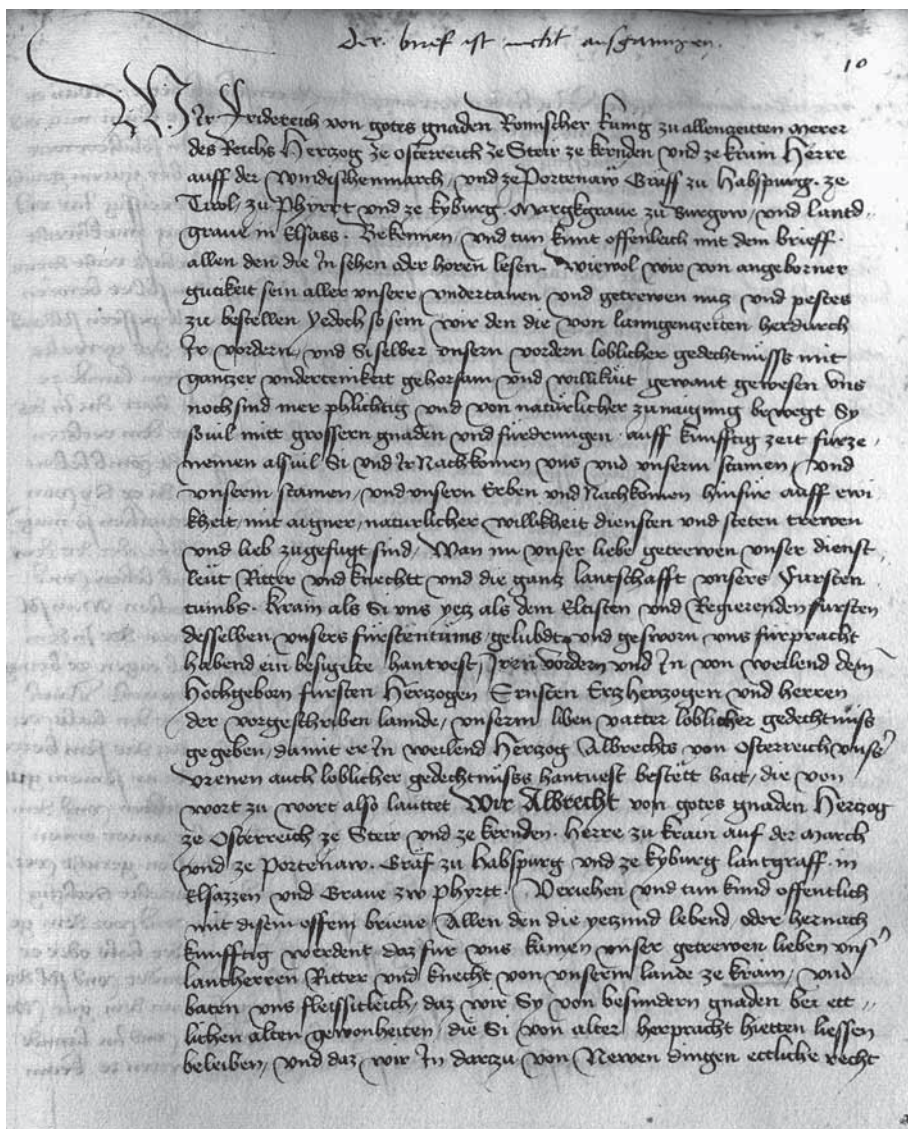
⁵ Glej *Friedrich III. Urkunden-Datenbank* na spletnem naslovu <http://f3.regesta-imperii.de/suche.php>; prim. tudi Friderikov itinerarij v Heinig, *Kaiser Friedrich III.*, str. 1355; Vilfan, *Zlata bula Kranjcev*, str. 222, in navedbe v nadaljevanju razprave.

⁶ Levec, *Die krainischen Landhandfesten*, str. 286, št. 10.

⁷ SI AS 1063, št. 574, 1444 III. 4., Ljubljana; Volčjak, *Kranjski deželni privilegiji*, str. 100–101, št. 11; [RI XIII] H. 29 n. 26.

⁸ Štih, *Dežela Grofija*, str. 137–139; Kosi, »*Onstran gore*«, str. 137–139; Nared, *Pravno-upravni položaj*, str. 116–118.

⁹ Levec, *Die krainischen Landhandfesten*, str. 268. Listino kot izstavljeno napačno navaja Chmel, *Regesta Friderici*, str. 161, št. 1606, ki se sklicuje na tiskani kranjski deželni ročin in Valvasorja (*Die Ehre X*, str. 284). Valvasor piše, da je Friderik leta 1444 v Ljubljani potrdil *auch die Statuten und Freyheiten des Landes*, in sicer *am Mitwochen vor Reminiscere*. To je res 4. marec, vendar je bila takrat izstavljena samo potrditev pravic plemstva v Marki in Metliki; ta je uvrščena v tiskani kranjski deželni ročin (*Landtshandtvessst des löblichen Hörzogthumb Crain*, 1687 = SI AS 1073, I-7r, str. 23–24). Osnutek kranjske zlate bule je datiran z istim dnem, a z drugimi besedami – *an mittichen nach dem suntag Innvocavit*.

Slika 1: Prva stran osnutka kranjske zlate bule iz leta 1444, s pripombo, da listina ni bila izstavljena (AT-OeStA/HHStA, HS, B 7, fol. 10r).

zapuščini smo ob pripravi razprave o privilegiju avstrijskega vojvode Albrehta II. iz leta 1338¹⁰ naleteli na izvlečke »prve« zlate bule. Takrat, januarja 2006, smo skušali dobiti tudi celotno besedilo, a so iz dunajskega arhiva sporočili, da se je rokopis izgubil. Na srečo so ga le založili in leta 2012 smo za Arhiv RS pridobili digitalne reprodukcije rokopisa B 7.¹¹

¹⁰ Nared, *Privilegij kranjskega plemstva*, str. 3–31; podobno tudi Nared, *Kranjski deželni privilegiji*, str. 38–43; Nared, *Dežela*, str. 61–67.

¹¹ AT-OeStA/HHStA, HS, B 7. Rokopis s staro signaturo Böhm 17 – glej Böhm, *Die Handschriften*, str. 5 – je nastajal od srede 15. stoletja naprej, obsega 194 papirnih folijev. Zahvaljujem

Zaplet, katerega ozadje bomo skušali osvetliti s tem prispevkom, pa je poleg kraljeve nejevolje ter dolgih nosov kranjskega plemstva prinesel še drugo, recimo ji kolateralno škodo. Friderik je vedel, da bo treba enkrat tudi Kranjce razveseliti s posebej slovesno potrditvijo privilegijev, vendar se je odločil, da jih bo nekoliko ohladil in jim vcepil več ponižnosti. Medil jih je vse do konca leta 1460, ko je 25. novembra le izstavil zlato bulo za kneževino Kranjsko. Novejše raziskave so nakazale, da sta šla marca 1444 s Friderikom iz Ljubljane (verjetno) tako predvidena predloga oziroma jedro zlate bule, tj. Ernestova potrditev iz leta 1414 kot tudi prvi kranjski privilegij – listina vojvode Albrehta II. iz septembra 1338. Ernestova listina se je kmalu izgubila, saj je moral Friderik leta 1460 potrditev narediti že na podlagi overjenega prepisa, Albrehtov privilegij pa je obležal v dunajski listinski kamri in je šele leta 1977 prišel »domov«, v Ljubljano.¹²

Glavni vprašanja v zvezi z nikoli izstavljeno zlato bulo, ki sta ju vsaj delno zastavila že Vladimir Levec in Sergij Vilfan,¹³ sta ti: zakaj ni bila izstavljena leta 1444 in zakaj ima bula iz leta 1460 le 7 iz štajerskega prava dodanih pravic in ne 13 ali 14 kot koroška iz januarja 1444?

Mladi kralj bi imel vse, a so mu vsi nasprotovali

Vilfan je menil, da Friderik med kranjskim plemstvom ni čutil dovolj podpore, saj je bil velik del Kranjcev še pod močnim vplivom celjskih grofov.¹⁴ Ne smemo namreč pozabiti, da je od sklenitve miru in dedne pogodbe med Habsburžani in Celjskimi minilo komaj pol leta.

Lahko si je razložiti, da je Friderik zaradi fajde s celjskimi grofi s poklonitvenim potovanjem (*Huldigungsreise*) odlašal vse do konca leta 1443. Poleg fajde, ki se je s prekinitevami vlekla od leta 1437, se je mladi vojvoda kmalu zapletel v celo vrsto kombinacij in posledično sporov. Sredi leta 1435 je, kot smo že omenili, postal deželni knez notranjeavstrijskih dežel. Naslednje leto se je odpravil na večmesečno romanje v Sveto deželo; ob vrnitvi ga je »pozdravila« listina o pokneženju grofov Celjskih. Leta 1439 je prevzel skrbništvo nad bratrancem Sigismundom Tirolskim ter po smrti nemškega, madžarskega in češkega kralja Albrehta II. iz albertinske linije postal senior habsburške hiše. Ravno je dopolnil 24 let. Ladislav, sin in dedič Albrehta V./II., se je rodil februarja 1440, torej že po očetovi smrti, zato je znan pod pridevkom Posmrtni (Postumus). Skupaj s svojo dediščino (dežela Avstrija nad in pod Anižo ter pravica do češke in madžarske krone) je za dobro desetletje postal lutka v rokah Friderika,

se kolegu dr. Juretu Volčjaku, ki je priskrbel odlične reprodukcije rokopisa in pomagal razvozlati nekaj »čačk«, prav tako sem za dragocena opozorila in naklonjeno podporo pri pripravi razprave hvaležen dr. Mihi Kosiju.

¹² O odisejadi prvega kranjskega privilegija Nared, *Privilegij kranjskega plemstva*, str. 20–24.

¹³ Levec, *Die krainischen Landhandfesten*, str. 268; Vilfan, *Zlata bula Kranjcev*, str. 222–223. Nenavadno je, da je Vilfan kot velik poznavalec privilegijskega prava spregledal Levčevo opozorilo na neizstavljeno bulo iz leta 1444.

¹⁴ Vilfan, *Zlata bula Kranjcev*, str. 222–223.

avstrijskih stanov ter madžarskih in čeških magnatov. Jedro spora ni bilo le vprašanje, kdo bo skrbnik mladega princa in koliko vpliva bodo imeli pri tem avstrijski stanovi. Nič manjši problemi so bili povezani z obrambo pred napadi iz Češke in Madžarske, zatiranjem fajd med domačimi plemiči, poravnavanjem nakopičenih dolgov in razporejanjem porabe podhranjenih deželnih financ. Bojazen Avstrijec, da bo »Štajerec« Friderik denar in težišče odločanja prenesel v notranjeavstrijske dežele, nikakor ni blažila napetosti. Prvi vrhunec je Friderikov spor z avstrijskimi stanovi dosegel v letih 1439–1442. Simboličen zenit je spor dosegel na dunajskem deželnem zboru junija 1441, ko je moral Friderik (pre)slišati celo poziv »Križajte ga!«. Kot bi skrbi ne bilo dovolj, se je dal izvoliti za rimsko-nemškega kralja (Frankfurt ob Majni, 2. 2. 1440), čemur je sledilo še dolgotrajno potovanje na kronanje (*Kronungsreise*) v Aachen (kronanje 17. 6. 1442).¹⁵

Če torej seštejemo ne prav nedolžne prepire z bratom Albrehtom VI. in bratrancem Sigismundom, z zamirajočo albertinsko linijo in kopico njenih oportunističnih zaveznikov (avstrijski stanovi, Madžari, Čehi, občasno grofje Celjski ...), je bolj ko ne jasno, da je imel mladi vladar v »matičnih« notranjeavstrijskih deželah še najbolj zanesljivo oporo. A tudi tam ne brezpogojne ne samoumevne. Neizstavljena zlata bula namiguje na taka vprašanja: Je bila Kranjska v notranjeavstrijskem deželnem trojčku najšibkejši člen? Je bilo kranjsko plemstvo v Habsburžanovem sporu s celjskimi grofi bolj »labilno« od štajerskega ali koroškega?

Gotovo je, da habsburške karte v začetku štiridesetih let niso bile najvišje, kar velja predvsem za položaj v Notranji Avstriji. Omenimo, da je cesar Sigismund Luksemburški pravico do krvnega sodstva oktobra 1434 podelil Wallseejem, ki so konec 14. stoletja dedovali devinsko posest v Kvarnerju in na Krasu, krvno sodstvo pa je veljalo za njihova sodišča v Avstriji, na Štajerskem, Koroškem, Kranjskem, Krasu in v Istri.¹⁶ Nekdanja devinska posest se je v rokah Wallseejev toliko osamosvojila, da so si ti v letih 1459 in 1460 nadedli celo naziv *gospodje Devina in Krasa*.¹⁷ Vrhunec delovanja centrifugalnih oblastnih sil je pomenil vzpon celjskih grofov, ki so s kreditom podedovanih ortenburških posesti in Sigismundovo podporo prišli do naslova državnih knezov in zasnov lastne kneževine znotraj habsburških dežel Koroške, Štajerske in Kranjske.¹⁸ Velik del dolenjsko-belokranjske grofije v Marki in Metliki so imeli Celjski že lep čas v zastavi, vendar vsaj do leta 1444 le posesti in dohodke, ne pa tudi deželoknežje oblasti, ki je bila nato od leta 1446 do izumrtja v letu 1456 izpričano v celjskih rokah.¹⁹ Kranjska je bila tudi v ozemeljskem smislu vse prej kot homogena dežela, o čemer bo govor še kasneje.

¹⁵ O tem obdobju Friderikovega življenja glej npr. Lhotsky, *Kaiser Friedrich III.*, str. 125–138; Gutkas, *Der Mailberger Bund*, str. 51–60; Gutkas, *Landesfürst und Stände*, str. 233–243; Niederstätter, *Das Jahrhundert der Mitte*, str. 242–250; prim. tudi Bizjak, *Srednjeveške računske knjige*, str. 42–45.

¹⁶ Schwind, Dopsch, *Ausgewählte Urkunden*, str. 336, št. 178.

¹⁷ Glej Kosi, *Spopad za prehode*, str. 174–177. Rajnpreht Wallsee se je kot *dominus terre Duyno* naslavljal že 15 let prej (CKSL, 1444 IV. 15., Dunaj).

¹⁸ Podrobno Štih, *Celjski grofje*, str. 235–247; o krizi habsburške oblasti ob koncu 14. in v prvi polovici 15. stoletja strnjeno Niederstätter, *Das Jahrhundert der Mitte*, str. 135–145, 198–201; Štih, Simoniti, *Na stičišču svetov*, str. 118–120, 125–126.

¹⁹ Glej op. 8.

Sergij Vilfan je v svoji razpravi razloge za to, da Kranjci zlate bule niso dobili skupaj s Štajerci in Korošci, le okvirno nakazal, ni pa jih podrobneje razčlenil ali utemeljil. Kot glavni vzrok je navedel napetosti med Habsburžani in Celjskimi ter druge, zlasti interne habsburške konflikte, ki smo jih nakazali zgoraj. Ko se je torej okronani Friderik vrnil iz osrčja rimsko-nemškega imperija in se tekom leta 1443 ustalil na območju Dunaja, Dunajskega Novega mesta in Gradca,²⁰ ga je po avgustovski poravnavi s celjskimi grofi čakalo stabiliziranje matičnih notranjeavstrijskih dežel. Vilfan je ocenil, da so bile celjske enklave na Koroškem in Štajerskem razmeroma majhne oziroma obrobne. Na Kranjskem je bil položaj bolj zapleten. Grofje so obvladovali skoraj ves južni del dežele od Kolpe do roba ljubljanskega barja, vrh tega štiri zaokrožena ozemlja na Gorenjskem in eno ob dolenski Savi. »Precejšen del Gorenjske so obvladovali cerkveni knezi, maloštevilno plemstvo na njihovih gospodstvih pa je bilo do habsburške hiše in njenega deželnega kneza verjetno vsaj precej ravnodušno.« Tudi plemstvo iz Marke in Metlike in maloštevilni istrski plemiči »so se rajši izogibali kranjske družbe«. »Tako je bilo kranjsko plemstvo v glavnem omejeno na nekdanjo spanheimsko-andeško (tj. kranjsko-goriško) dediščino Habsburžanov iz leta 1335, pa še tu so bila glavna deželska sodišča deželnoknežja in jih je bilo moč upravljati z zakupniki, zastavnimi imetniki ipd., to pa niso bili nujno domači plemiči. Skratka: Ko sta štajersko in koroško plemstvo dobili svoji zlati buli, je bil krog habsburškega kranjskega plemstva precej maloštevilen, nedvomno pa tudi v precejšnjem precepu: ali naj se bori za naklonjenost razmeroma šibkega Habsburžana ali pa naj si pusti rajši priprta vrata na celjski dvor?« Na vsak način je neizstavitvev zlate bule po Vilfanu »zelo oprijemljiv dokaz za to, da je bilo tedaj [plemstvo] na Kranjskem bolj kot v drugih dveh deželah naklonjeno Celjskim grofom ali vsaj zelo previdno.«²¹

Razlago Sergija Vilfana, ki je znal pronicljivo in jasno ubesediti izjemno znanje in širok razgled na (pravno)zgodovinsko polje, skušajmo razvijati naprej. Strinjamo se lahko, da je bil glavni razlog splošna politična napetost, predvsem pa negotove razmere po poravnavi med habsburško in celjsko hišo avgusta 1443. Na kratko zato zdaj o tem, kako je prišlo do spora in nato poravnave.

Dobro leto po smrti glavnega tvorca celjskih uspehov, grofa Hermana II., je njegov zet, cesar Sigismund Luksemburški, v Pragi povzdignil grofa Friderika II. in Ulrika II. v državna kneza in poknežena grofa ter grofiji Celje in Ortenburg-Strmec v knežja (praporna) državna fevda, ki ju imajo Celjski skupaj z *ander ire lannd und herschefft* kot svojo kneževino v fevdu od vladarja in države. Privilegij je Celjskim podelil še pravico do lastnega ograjnega sodišča v Celju (ali kje drugje) ter novčni in rudniški regal.²² Najpomembnejša s privilegijem podeljena pravica je bila pravica do ograjnega sodišča, kar je pomenilo, da sodne oblasti nad plem-

²⁰ Glej njegov itinerarij za obdobje 1442–1443: *Friedrich III. Urkunden-Datenbank* na spletnem naslovu <http://f3.regesta-imperii.de/suche.php>; Heinig, *Kaiser Friedrich III.*, str. 1348–1355.

²¹ Vilfan, *Zlata bula Kranjcev*, str. 222–223.

²² SI AS 1063, št. 4478, 1436 XI. 30., Praga; Schwind, Dopsch, *Ausgewählte Urkunden*, str. 343–347, št. 180.

stvom iz celjskih grofij in gospostev ne bo več imel habsburški vojvoda kot deželni knez notranjeavstrijskih dežel, ampak celjski grof kot novi deželni knez. S tem je bila dana možnost nastanka nove celjske dežele, saj bi se od starih dežel odcepili tisti teritoriji, katerih plemiči so za svoje sodišče začeli priznavati celjsko ograjno sodišče, kjer se je lahko začelo oblikovati celjsko deželno pravo.²³

V času pokneženja je bil mladi vojvoda Friderik V. na romanju v Palestino. Nove pravice so Celjske postavile ob bok Habsburžanom, poleg tega je Sigismund že oktobra 1434 Rajnprehtu IV. Wallseeju, dediču Devinskih, podelil krvno sodstvo za njegova sodišča v Avstriji, na Štajerskem, Koroškem, Kranjskem, Krasu in v Istri.²⁴ S temi Sigismundovimi potezami so bile resno ogrožene pridobitve 150-letne habsburške politike na tem prostoru. Precej so se osamosvojili Wallseejci, predvsem pa so se v celjskih rokah združili veliki deli Štajerske, Koroške in Kranjske, ki so dobili vse pravne podlage za osnovanje lastne kneževine. Zaradi vsega povedanega je razumljivo, da je Friderik po vrnitvi iz Palestine ostro protestiral proti Sigismundovemu privilegiju. Cesar je maja 1437 v odgovoru od Friderika zahteval, da Celjskim prizna knežji naslov.²⁵ Nepopustljivost obeh strani je obetala govorico orožja.

Svoje deželnoknežje pravice in interese je Friderik po neuspešnem poskusu pri Sigismundu skušal doseči v fajdi proti Celjskim, potem ko sta obe strani sklenili zavezniške pogodbe, Celjski z Goriškimi, Habsburžani s Frankopani. Fajda (sprva med Celjskimi, ki so kot pretendenta za krški škofijski sedež podpirali lavantinskega škofa Lovrenca Liechtenbergerja, in krškim škofom Janezom Schallermannom, ki ga je podpiral vojvoda Friderik, in ki se je iz celjsko-krške prelevila v celjsko-habsburško) je izbruhnila ob koncu leta 1437. V prvi fazi fajde je imela pobudo celjska stran pod poveljstvom češkega najemnika Jana Vitovca. Celjski so porušili ali požgali več krških in vojvodovih gradov, premagali združeno krško-habsburško posadko pri Mokronogu, porušili celo nekaj lastnih gradov,²⁶ da ne bi v primeru zavzetja služili sovražniku kot oporišča. Habsburški strani je uspelo zavzeti trg Lož.

Do premirja med obema stranema je avgusta 1440 prišlo po posredovanju ogrske kraljice Elizabete in avstrijskega vojvode Albrehta VI. na strani obeh grofov ter Friderikom, ki je bil takrat že izvoljeni rimsko-nemški kralj.²⁷ Premirje naj bi veljalo do prihodnjega Janeza Krstnika (24. 6. 1441), vendar je bilo naslednjega leta še dvakrat podaljšano.²⁸ Vsekakor je šlo v drugi fazi fajde, v kateri je na celjski strani sodeloval tudi kraljevi brat Albreht VI.,²⁹ precej boljše Habsburžanom, končala pa se je s poravnavo avgusta 1443. Friderik je celjskima grofoma in njunim

²³ Prim. Štih, *Celjski grofje*, str. 243–246.

²⁴ Glej op. 16.

²⁵ Štih, *Celjski grofje*, str. 246–247.

²⁶ Seznam porušenih gradov (tujih in lastnih) v Kronos, *Die Cillier Chronik*, str. 157.

²⁷ SI AS 1063, št. 4491, 1440 VIII. 23., Hainburg; Chmel, *Materialien* 1/2, str. 85–86, št. 11; [RI XIII] H. 12 n. 19.

²⁸ Premirje je bilo prvič podaljšano že 12. marca 1441 in naj bi trajalo do 29. septembra istega leta (prim. SI AS 1063, št. 4493, s. d. /1441 III. 12./; [RI XIII] H. 12 n. 51), drugič pa 4. septembra z veljavnostjo do 24. aprila 1442 (SI AS 1063, št. 4492, 1441 IX. 4., Gradec; [RI XIII] H. 12 n. 75).

²⁹ Zveza je bila sklenjena maja 1442 – SI AS 1063, št. 4506, 1442 V. 13., *Vorchtenstein*.

dedičem sicer priznal državnoknežji položaj, a to le njim kot osebam in ne tudi njihovim teritorijem, torej ni priznal ne celjske kneževine ne ograjnega sodišča. Celjski teritoriji so bili znova vključeni v tri notranjeavstrijske dežele.³⁰ Habsburžan je tako vendarle uspel.

Dejstvo je, da je bila dežela Kranjska razdrobljena, večji del grofije v Marki in Metliki v zastavi in dejansko odrezan, čeprav je bila *de iure* še vedno v oblastni sferi habsburškega deželnega kneza. Znano namreč je, da so Habsburžani leta 1374 podedovane posesti na Dolenjskem in v Beli krajini kmalu zastavili celjskim grofom. A zastava po novejših ugotovitvah ni zajemala celotne grofije, temveč so Celjski med letoma 1377 in 1383 za znatno vsoto 19.200 zlatnikov dobili v zastavo le del posesti s pripadajočimi pravicami in dohodki, namreč trga Črnomelj in Metlika, brod čez Krko pri Šmihelu, trg in grad Žužemberk, pol gradu oziroma gospostva Šumberk. (Vse naštetu je svoji ženi Katarini Celjski sicer že prej zastavil leta 1374 umrli goriški grof Albreht III.) Ločeno od tega so dobili vsaj še Mehovo. Leta 1393 je zastavljene posesti (posebej tudi Mehovo) iz celjskih rok odkupila kneginja Katarina Frankopanska (Carrara), po njeni smrti leta 1405 pa so posest dejansko spet dobili Celjski, saj je bila Katarinina hči Elizabeta poročena z grofom Friderikom II.³¹ Posest, ki je obsegala najpomembnejša gospodarska središča in gradove grofije, vključno s celotno Belo krajino, so Celjski obdržali vse do izumrtja v letu 1456, vsaj nekaj časa (najmanj od leta 1446 naprej) so v grofiji izvajali tudi deželnoknežjo oblast, to pa seveda pomeni, da so imeli v zastavi celo deželo grofijo v Marki in Metliki.³²

³⁰ Glavni vir za potek habsburško-celjske fajde je Celjska kronika (Krones, *Die Cillier Chronik*, str. 85–90). Od novejših literature za fajdo in poravnavo glej mdr. Štih, *Celjski grofje*, str. 247–254; Otorepec, *Seznam »deželnih sovražnikov«*, str. 331–342, Nared, *Seznam »deželnih sovražnikov«*, str. 327–344; Mlinar, *Podoba Celjskih grofov*, str. 155–166; Lazar, *Vojaška zgodovina*, str. 232–245, 252–266; Kosi, *Graffschaft Mettling*, str. 54–57.

³¹ Kosi, *»Onstran gore«*, str. 133–136; Kosi, *Graffschaft Mettling*, str. 40–43; Golec, *Črnomelj*, str. 164–165; Weiss, *In conterminiis*, str. 32–35.

³² Kosi, *»Onstran gore«*, str. 133–139; Štih, *Dežela Grofija*, str. 137–139; Štih, *Celjski grofje*, str. 253–254. Da Habsburžani nekaj časa niso imeli deželnoknežje oblasti v Marki in Metliki, dokazujeta poleg popisa davčne naklade ob poroki kraljeve sestre Katarine iz leta 1446 – med pričakovanimi »davkoplačevalci« manjkajo mesto Metlika ter komendi križniškega reda iz Metlike in Črnomlja (prim. Nared, *Dežela*, str. 39–40) – dve sodni listini metliškega ograjnega sodišča (SI AS 1063, št. 602, 1447 IX. 18., Metlika; št. 657, 1456 IX. 13., Metlika), ki ju je v imenu tamkajšnjih deželnih gospodov – pokneženih grofov Celjskih – izstavil metliški glavar. V zvezi s tem je morda zanimiva še odločitev kralja Friderika III. iz julija 1444, da Friderika Čreteškega zaradi raznih malopridnosti kaznuje z odvzemom njegovega dela gradu Čretež. Tako odločitev je namreč Friderik sprejel *nach anruffen, rat vnd mit beystand vnser landschaft in Krain, an der March, zu Ysterreich vnd am Karst*. (Birk, *Zweite Nachträge*, str. DXVI–DXVII, št. 793b; Hauptmann, *Nastanek in razvoj Kranjske*, str. 142, op. 741.) Kolikor se plemstvo oziroma *landschaft* iz Dolenjske in Bele krajine ne »skriva« v Marki (*an der March*), je možno, da je bila deželnoknežja oblast v grofiji Marki in Metliki tedaj že zastavljena. Po drugi strani osnutek pisma vojvode Friderika V. Ulriku Celjskemu iz avgusta 1437 dokazuje, da je bilo metliško ograjno sodišče kot simbol deželnoknežje oblasti tedaj še v habsburških rokah. Friderik povzema iz Ulrikovega pisma, da je Herman Kozjaker *in vnser schrannen in der Metlik* žožil Jurija Lambergerja, potem pa odgovor na Ulrikovo posredovanje v sporu konča s temi besedami: *Dann als du vns schreibest, dich bey deiner gerechtigkeit der egenannten schrannen in der Mettik*,

Habsburška Istra s Pazinsko grofijo kot daleč največjim gospostvom se je šele pred nekaj leti vrnila pod vojvodski klobuk. Na prelomu let 1379 in 1380 je namreč vojvoda Leopold III. habsburškemu istrskemu glavarju Hugu Devinskemu za 14.000 zlatnikov zastavil celotno habsburško Istro s Pazinsko grofijo.³³ Slabo desetletje po izumrtju Devinskih, leta 1407, so njihovi dediči Wallseeji dobili Pazinsko grofijo ter istrska kastela Završje in Vranja v zastavo za 28 let.³⁴ Tako Devinski kot Wallseeji so razvijali svojo upravo, ki je temeljila na namestniškem (glavarskem) sistemu in se ni zelo razlikovala od nekdanje goriške uprave. Po preteku zastavne pogodbe v letu 1435 so Habsburžani nastavili svojega glavarja in Istro postopno priključili Kranjski.³⁵

K Vilfanovi ugotovitvi, da so bila glavna deželna sodišča oziroma gospostva v osrčju Kranjske tako ali tako deželnoknežja in jih je bilo moč upravljati z zakupniki in zastavnimi upniki, ki niso bili nujno kranjski plemiči, pa velja dodati, da na področju deželne uprave že Friderikovi predniki in sprva tudi on sam Kranjec očitno niso preveč zaupali oziroma jim niso bili vedno naklonjeni. Deželni glavarji in upravitelji so bili dolgo časa »tujci« in šele v zadnji tretjini 15. stoletja se je tehtnica prevesila v korist domačega plemstva.³⁶

Vsa gornja razglabljanja so (bila) morda povsem odveč, ker je bilo besedilo zlate bule za Kranjsko oziroma njeno plemstvo že sestavljeno, celo datirano. Po tem sodeč njena neizstavitev ni bila posledica nekih splošnih, več let ali vsaj mesecev trajajočih političnih razmer oziroma zamer. Ne moremo se znebiti občutka, da se je zalomilo prav v zadnjem trenutku, saj v knezovi pisarni listin gotovo niso sestavljali na zalogo, za nekaj mesecev ali vsaj tednov vnaprej.

Je prišlo do kakega incidenta? Na kateri točki, kdaj in zakaj se je pri tako pomembnem in predvsem slovesnem dogodku zataknilo?

die dir yetz zugehör, wellen beleiben lassen. Nu ist wissentlich, daz dieselb schrannen mitsambt den edeln lewten darinne gesessen vns zugehörn vnd nicht dir, als das die satzbrief, die weilnt deinen vordern von weilnt vnsern vordern seligen vber solh herschafft in der Mettlik gelegen gegeben sind, aigenlich ausweisent. Prepis koncepta tega pisma je v Levčevi zapuščini (SI AS 920, fasc. 3), objavljen v Chmel, *Nachträge*, str. 48, povzet in komentiran pa v Kosi, »*Onstran gore*, str. 137–138.

³³ Krones, *Urkunden*, str. 89, št. 312; De Franceschi, *Storia documentata*, str. 391–392, št. 8; Štih, *Goriški grofje*, str. 317; Kosi, *Spopad za prehode*, str. 92.

³⁴ Birk, *Verzeichniss V*, str. LXXIX, št. 852, 853; str. CXLVI, št. 1614. Poleg posesti v Istri so Habsburžani Rajnprehtu II. Wallseejskemu zastavili še precej drugih posesti, na Kranjskem npr. Goričane in Zgornji Kamnik. Glej tudi Bizjak, *Srednjeveške računske knjige*, str. 26, 28, 35; Kosi, *Spopad za prehode*, str. 114–115.

³⁵ Prim. Juričić Čargo, *O odnosih*, str. 168.

³⁶ O takratni upravi dežele Kranjske na različnih nivojih prim. npr. Bizjak, *Ratio facta est*, str. 140–142; Bizjak, *Srednjeveške računske knjige*, str. 38–41; Kotar, *Deželnoknežja oblast*, str. 102–122, 165–172, 211–227; Nared, *Dežela*, str. 249–254; Nared, *Pod knezom in stanovi*, str. 509–516.

Dedne poklonitve

Špekulirajmo najprej z možnostjo, da do dedne poklonitve, vzajemne zaveze deželnega kneza in deželnega plemstva, sploh ni prišlo. Tudi za to obstajajo določeni argumenti. Analistični zapiski za čas od septembra 1443 do maja 1444³⁷ omenjajo (dedne) prisege štajerskega in koroškega plemstva, mesta Gradca, istrskega plemstva in večine kranjskih mest, ne pa tudi poklonitve plemstva dežele Kranjske. Janez Mlinar je razloge iskal v Friderikovem nezaupanju do kranjskih mest, saj je sodeč po analističnih zapiskih ločeno prisego zahteval od tistih mest (Ljubljana, Kranj, Novo mesto, Kostanjevica), ki so bila v drugi etapi habsburško-celjske fajde leta 1442 vpletene v spopade.³⁸

Taka teza bi morda razložila, zakaj so se kranjska mesta (po omenjenem viru štiri od petih) ločeno poklonila, a po drugi strani je Ljubljana avgusta 1442 ravno zaradi zvestobe Habsburžanom in uspešne obrambe ob obleganju združenih celjskih in Albrehtovih čet dobila nagrado v podobi potrditve mestnih privilegijev in na novo podeljene pravice do pečatenja z rdečim voskom.³⁹ In če poklonitev Kranjcev v tem viru ni omenjena, to ne more biti ultimativni dokaz, saj tudi poklonitev nekdanje goriške grofije na Dolenjskem in v Beli krajini ni omenjena, pa je Friderik privilegij njenega plemstva vseeno potrdil. T. i. analistični zapiski so v luči naše razprave vsekakor vznemirljiv narativni vir, a v njem pogrešamo nekaj več konsistentnosti. Če bi mu povsem verjeli, bi bila razlaga lahko preprosta: Zlata bula za Kranjsko in njeno plemstvo ni bila izstavljena, ker do dedne poklonitve pozimi 1444 sploh ni prišlo.

A stvari so redko tako preproste. Zato se prepustimo verjetnejši interpretaciji, da je bila poklonitev opravljena, še prej pa se na kratko dotaknimo tudi prve potrditve plemiškega privilegija za Kranjsko.

Deželo sta sestavljala deželni gospod in deželna skupnost, ki jo je predstavljalo predvsem deželno plemstvo. Deželno pravo je bilo pri tem tista regulatorna vez, ki je povezovala in zavezovala obe sferi. Po srednjeveškem razumevanju je

³⁷ Mlinar, *Podoba Celjskih grofov*, str. 94–95, 254–255; Seemüller, *Friedrichs III. Aachener Krönungsreise*, str. 665.

³⁸ Mlinar, *Podoba Celjskih grofov*, str. 95. Razlog, zakaj je Friderik od štirih mest zahteval posebno prisego, bi lahko našli tudi v dejstvu, da so bili od kranjskih mest, trgov in gospostev Kranj, Novo mesto in Kostanjevica poleg Kamnika, Višnje Gore, Štatenberka (na Dolenjskem) in Postojne dlje časa v zastavi celjskih grofov. Decembra 1423 sta se Ernest Železni in Herman II. dogovorila, da bodo Celjski zastavljena gospostva (razen tistih v grofiji v Marki in Metliki) vrnili Habsburžanom, a je grof z vrnitvijo nekaterih posesti (tudi Kostanjevice, Novega mesta, Višnje Gore) zavlačeval vse do leta 1431. (Kosi, »*Prometna politika*«, str. 175–177; Kosi, *Graffschaft Mettling*, str. 53; Štih, *Celjski grofje*, str. 241.) Ob tem je treba dodati, da je v drugi fazi fajde celjska stran zasedla le Kranj, medtem ko obleganje Ljubljane in Novega mesta ni dalo rezultatov. In konec koncev so bila štiri v analističnih zapiskih omenjena mesta poleg Kamnika tedaj edina deželnoknežja mesta na Kranjskem.

³⁹ SI AS 1063, št. 561, 1442 VIII. 3., Frankfurt; Otorepec, *GZL III/55*. Celjska kronika dokaj podrobno opisuje zavezništvo grofov Celjskih in Albrehta VI. sredi leta 1442 ter polom združenih enot pri obleganju deželnoknežje Ljubljane. Prim. Krones, *Die Cillier Chronik*, str. 88–90; Mlinar, *Podoba Celjskih grofov*, str. 156, 163.

bilo (deželno) pravo nad knezom in deželno skupnostjo. Na pravu so temeljili tako knezovo veličanstvo in suverenostne pravice na eni strani kot plemiški privilegiji na drugi. Dokler so akterji spoštovali stare navade in zapisane privilegije, je dežela funkcionirala. Deželni gospod je bil skladno s tem »dogovorom« dolžan ščititi deželo, deželno pravo in deželni mir, plemstvo in kasneje deželni stanovi so mu morali pri tem »svetovati in pomagati«.⁴⁰

Opisani odnos med knezom in deželani je simbolizirala vdanostna prisega, ki so jo deželani podali ob nastopu novega gospoda, deželnega kneza. Ta se jim je že pred tem oddolžil s prisego, da bo spoštoval veljavno deželno pravo, to pa se je pokazalo v slovesni potrditvi plemiških privilegijev. Akt obojestranske zaveze imenujemo dedna poklonitev (*erbhuldigung*, tudi *erbpflicht*).⁴¹ Knez in deželani so se zavezali k sodelovanju v dobro dežele, zagotavljanju in spoštovanju deželnega miru in ustaljenih sodnih norm, vojaški obrambi dežele pred zunanjimi sovražniki ali deželnimi škodljivci ... To je bil neke vrste pogodbeni odnos med deželnim knezom in plemstvom oziroma kasneje stanovi, ki je temeljil na zvestobi in dolžnosti.⁴²

Za zgodnejše obdobje poznamo predvsem besedila dednih priseg na Štajerskem, ki pa se gotovo niso veliko (če so se sploh) razlikovala od kranjskih ali koroških. Prvi znani »obrazec« je iz leta 1411.⁴³ Takrat je vojvoda Ernest Železni po pogodbi z bratom Friderikom IV. sam zavladal v notranjeavstrijskih deželah.⁴⁴ Drugega decembra 1411 je prisegel štajerskim deželanom, vitezom in oprodam, da bo spoštoval njihove pravice, svoboščine in stare običaje, skratka vse, kar je zapisano v privilegijskih listinah njegovih prednikov; te naj bi po predlogi v mesecu dni potrdil.⁴⁵ Plemstvo je potem priseglo deželnemu knezu in dednemu gospodu, da bo pospeševalo njegove koristi in odvracalo škodo ter bo poslušno.⁴⁶ Gre za klasični scenarij dedne poklonitve v notranjeavstrijskih deželah, ki je bila od Ernesta naprej kronana s potrditvijo deželnih plemiških privilegijev – deželnih ročinov.

S »poklonitvenim« obiskom preostalih dveh dežel je Ernest odlašal in se je na Kranjsko podal šele v začetku leta 1414. Med 8. in 11. marcem je v Ljubljani izstavil (vsaj) sedem listin, kot zadnjo potrditev privilegija vitezov in oprod iz Marke

⁴⁰ Brunner, *Land und Herrschaft*, str. 423–424. V virih in literaturi so običajne sintagme *schützen und schirmen* oziroma *Schutz und Schirm* ter *Rat und Hilfe*, v latinskih virih *auxilium et consilium*.

⁴¹ Prav tam, str. 424.

⁴² Prav tam, str. 425–440; Mell, *Grundriß*, str. 143; Näf, *Frühformen*, str. 227–241; Niederstätter, *Das Jahrhundert der Mitte*, str. 215–216. Podroben pregled kranjskih dednih poklonitev in z njimi povezanih potrditev privilegijev Kranjske, Marke in Metlike ter Istre v Nared, *Kranjski deželni privilegiji*, str. 49–61.

⁴³ Mell, *Grundriß*, str. 147–148.

⁴⁴ Za živahno zgodovino razprtij in delitev dežel med člani habsburške rodbine v zadnjih desetletjih 14. stoletja in v začetku 15. stoletja prim. npr. Lackner, *Hof und Herrschaft*, str. 17–26; Niederstätter, *Die Herrschaft Österreich*, str. 178–200; Niederstätter, *Das Jahrhundert der Mitte*, str. 238–241; Nared, *Dežela*, str. 86–89.

⁴⁵ V resnici je privilegije potrdil šele sredi januarja 1414. Prim. Luschin, *Die steirischen Landhandfesten*, str. 183–184; Luschin, Kaper, *Katalog der landschaftlichen Urkunden*, str. 1.

⁴⁶ Mell, *Grundriß*, str. 147–148; Birk, *Verzeichniss V*, str. CXV, št. 1242, 1243; Seufert, Kogler, *Die ältesten steirischen Landtagsakten I*, str. 5.

in Metlike, ki so ga ti dobili leta 1365 od goriškega grofa Albrehta III. in jim ga je Ernestov oče Leopold III. potrdil julija 1374.⁴⁷ Od tu je prečkal Karavanke in se dal 18. marca kot zadnji koroški vojvoda ustoličiti na knežjem kamnu.⁴⁸ Nekaj dni zatem (27. 3.) je v Št. Vidu potrdil Albrehtov privilegij koroškemu plemstvu z dne 14. septembra 1338.⁴⁹ Zanimivo je, da je Ernest vseh sedem v Ljubljani izstavljenih listin »podpisoval« kot vojvoda, v potrditvi koroškega privilegija pa se kiti z naslovom nadvojvoda. Verjetno nismo daleč od resnice, če rečemo, da je Ernest »napredoval« s sedenjem na knežjem kamnu.⁵⁰

Štajerski podobna poklonitvena ceremonija je leta 1414 – najverjetneje med 8. in 11. marcem⁵¹ – potekala tudi v Ljubljani. Udeležba na tej poklonitvi očitno ni bila dovolj velika, zato so jo po devetih letih ponovili. Drugega marca 1423 se je nadvojvodi Ernestu (in njegovim dedičem) poklonilo nekaj kranjskih deželanov, ki *se prej niso poklonili*. Prisegli so, da bodo pospeševali koristi nadvojvode Ernesta in njegovih potomcev kot naravnih deželnih knezov in dednih gospodov, da bodo odvrčali škodo ter da mu bodo vselej zvesti, poslušni in mu pripravljeni vedno stati ob strani. Enako so mu 11. marca prisegli deželani iz *Metlike*.⁵² »Popravni izpit« so imeli samo deželani, saj ni nobene vesti o tem, da bi še enkrat prisegel tudi Ernest. Za to pač ni bilo potrebe, saj je svoje opravil že leta 1414, ko je 11. marca oziroma 2. avgusta potrdil privilegijski listini Leopolda III. za plemstvo v Marki in Metliki

⁴⁷ SI AS 1063, št. 420, 1414 III. 11., Ljubljana; Volčjak, *Kranjski deželni privilegiji*, str. 98–99, št. 10. Ostale v Ljubljani izstavljene listine so prav tako shranjene v ARS (SI AS 1063, št. 419, 1414 III. 8.; št. 5158, 1414 III. 9.; št. 5368, 1414 III. 9.; št. 4848, 1414 III. 10.), njihovi prepisi pa v CKSL; prim. še Otorepec, *GZL X/44*, 45.

⁴⁸ Grafenauer, *Ustoličevanje koroških vojvod*, str. 315–316.

⁴⁹ AT-KLA 457-B-5, 1 St.; Wiessner, *MDC X*, str. 381–382, št. 1151. Albrehtov privilegij ni v celoti inseriran v Ernestovo potrditev, temveč le osrednji vsebinski del z bistvenimi določili, manjkajo pa uvodne in sklepne formule.

⁵⁰ Po letu 1414 se je večinoma tituliral kot nadvojvoda. Glej Lhotsky, *AEIOV*, str. 195.

⁵¹ Ernest se je v Ljubljani dokumentirano zadrževal med 8. in 11. marcem (glej op. 47) in v začetku avgusta (SI AS 1063, št. 425, 1414 VIII. 1., Ljubljana; št. 691, 1460 XI. 25., Dunaj, z inserirano listino 1414 VIII. 2., Ljubljana). Možno je, da se je med 8. in 11. marcem odvila tudi dedna poklonitev, potrditev privilegija za Kranjsko pa je bila v pisni obliki izstavljena avgusta. Za to domnevo morda ni nepomembno, da je 18. marca sledil zadnji obred ustoličevanja koroških vojvod, čeprav je po drugi strani res, da so Korošci na pisno potrditev privilegija čakali le devet dni. Ne nazadnje je mogoče, da se je v marcu poklonilo le plemstvo iz Marke in Metlike, avgusta ali že konec julija pa plemstvo ožje Kranjske. Nared, *Dežela*, str. 199.

⁵² AT-OeStA/HHStA, HS, W 7, fol. 10v/11v; SI AS 920, fasc. 4; SI AS 40, šk. 67; Levec, *Die krainischen Landhandfesten*, str. 267–268, op. 3. Ker gre za prvi poznani in za 15. stoletje tudi edini zapis o kranjski dedni poklonitvi, notico v bistvenih delih povzemamo: *Anno etc. quadragesimo vicesimo tercio, tercia post Reminiscere in der vasten habent etlich lanttleute in Krain, die meinem herrn vor nicht gehuldiget haben, geschworen als hernach geschriben stet ... Ir werdet alle swern dem hochgeborn fursten herczog Ernsten erzherczogen ze Osterreich etc. vnd seinen erben, iren frumen ze furdern vnd schaden ze wenden vnd in allweg getrew, gehorsam vnd gewertig ze sein, wider aller mänickleich niemand ausgenomen als ewren rechten natürlichen lannesfürsten vnd erberhen. Item desgleichen habent die lanttleut aus der Mettling meinem herrn herczog Ernsten ze Laybach geschworen am pfincztag vor Latere in der vasten anno domini etc. vicesimo tercio.*

(1374) ter Albrehta II. za kranjsko plemstvo (1338).⁵³ Druga dedna poklonitev v Ernestovem času potrjuje, da so pričakovali množično udeležbo deželanov na poklonitvi in da je verjetno obstajala evidenca o tem, kdo se je poklonitve udeležil.

Trden dokaz je že iz naslednjega leta. Po Ernestovi smrti je njegov brat Friderik IV. Tirolski (tudi »starejši« in »praznega žepa«) prevzel skrbništvo nad mladoletnima Ernestovima sinovoma Friderikom V. (»mlajšim«) in Albrehtom VI. ter začasno zavladal notranjeavstrijskim deželam. Konec leta 1424 sta v zvezi z dedno poklonitvijo štajerskega plemstva novemu deželnemu knezu nastala dva seznama. Posebej dragoceno je, da je ohranjen tako seznam tistih 139 štajerskih gospodov, vitezov in oprod, ki so bili povabljeni, da se kot deželani poklonijo novemu deželnemu knezu,⁵⁴ kot tudi seznam tistih, ki so se 13. novembra 1424 dedne poklonitve v Gradcu v resnici udeležili; teh je bilo 150.⁵⁵ Najprej je kot najstarejši deželni knez in varuh mladoletnih nečakov prisegel Friderik: *die lantleut vnd ir erben lassen beleiben bey allen den rechten, frayhaitten vnd gutem gewonhaiten als dis von alter herkomen ist. Vnd alle die rechten, die ewr voruadern brief beweisent, auch stet wellet halden vnd sew dabei genczleich lassen beleiben an all geuerd*. Na koncu se je knez še zavezal, da bo *dieselben brief mit ewern brief bestettigt in ainem moneyd nach dem vnd man ew sew besigelt fürbringet*.⁵⁶ Gospodje, vitezi in oprode so potem obljubili, da bodo pospeševali Friderikove koristi in od njega odganjali škodo ter mu bili skladno s starimi običaji zvesti, poslušni in vedno pripravljene pomagati.⁵⁷ Iz predhodnega zapisa v istem rokopisu sledi, da so se predstavniki štajerskega plemstva in Friderikovi odposlanci (*redner*) o formalnostih pri prevzemu oblasti in dedni poklonitvi dogovorili že slab mesec po Ernestovi smrti (10. 6.), 9. julija na veči (*taiding*) v Leobnu.⁵⁸ Novembrska poklonitev je bila samo še formalnost.

Da bi si Friderik IV. za legitimacijo oblasti posebej prizadeval tudi na Koroškem in Kranjskem, ni prav verjetno. Če bi prišlo do poklonitve, bi se ohranil vsaj kak namig na to, če že ne potrditev Ernestovega ročina. Poklonitev iz leta 1424 razkriva, da je bila slovesnost dedne poklonitve zaključni akt dogovarjanj med knezovimi in plemiškimi predstavniki, ki so uskladili pogoje in sestavili protokol, da bi se »na odru« kaj ne zalomilo. Obenem pa potrjuje, da je besedilo obeh priseg

⁵³ SI AS 1063, št. 420, 1414 III. 11., Ljubljana; št. 691, 1460 XI. 25., Dunaj, z inserirano Ernestovo listino 1414 VIII. 2., Ljubljana. Potrditve privilegija istrskega plemstva ne poznamo. Ernest je skoraj zagotovo ni izstavil, saj je bila habsburška Istra tedaj zastavljena Wallseejem. Birk, *Verzeichniss V*, str. LXXIX, št. 852, 853; str. CXLVI, št. 1614. Prav tako za leto 1423 ni govora o tem, da bi se prišli pokloniti tudi Istrani.

⁵⁴ AT-StLA, Meiller-Akten, XIV-a, Nr. 2, fol. 24; Mell, *Grundriß*, str. 149, op. 750.

⁵⁵ AT-StLA, Meiller-Akten, XIV-a, Nr. 4; Mell, *Grundriß*, str. 150, op. 752; prim. Štih, *Celjski grofje*, str. 240–241.

⁵⁶ AT-StLA, Hs 907, fol. 77r; glej tudi Mell, *Grundriß*, str. 149–150. Friderik je res že 19. novembra v Gradcu pisno potrdil latinsko in nemško verzijo štajerskih privilegijev. Glej Luschin, *Die steirischen Landhandfesten*, str. 184; Luschin, Kaper, *Katalog der landschaftlichen Urkunden*, str. 1; Krones, *Vorarbeiten zur Quellenkunde*, str. 65, št. 3; Mell, *Grundriß*, str. 150–151.

⁵⁷ AT-StLA, Hs 907, fol. 77r. ... *seinen frumen ze furdern vnd seinen schaden ze wenden vnd getrew, gehorsam vnd gewertig ze sein, als das von alter mit recht herkomen ist* ...

⁵⁸ Prav tam, fol. 76v; Krones, *Vorarbeiten zur Quellenkunde*, str. 64, št. 2; Mell, *Grundriß*, str. 149–150, op. 751.

kljub simbolni moči, ki so se je lahko v resnici zavedali samo akterji sami, pravzaprav zelo preprosto in da se tako med deželami kot posameznimi poklonitvami (obdobji) bistveno ne razlikuje.

Vrnimo se desetletje nazaj. Ernest je 2. avgusta 1414 v Ljubljani potrdil privilegijsko listino, ki jo je njegov ded Albreht II. 16. septembra 1338 v Gradcu izstavil kranjskim gospodom, vitezom in oprodam.⁵⁹ Ernestova listina se kot eden redkih kranjskih plemiških (stanovskih) privilegijev ni ohranila v originalu, temveč le v prepisu v »ročni registraturi« *Friderika III. iz leta 1446*⁶⁰ in kot insert v kasnejši zlati buli.⁶¹ Ernest, avstrijski, štajerski, koroški in kranjski (nad)vojvoda ter gospod v Slovenski Marki, je uvodoma naznanil, *das fur vns komen vnser lieben getrewn, vnser lanndherren, ritter vnd knecht vnsers furstentumbs Krain vnd paten vns fleissiglich, daz wir in geruchten zebestetten den brief, so in weilent der hochgeborn furst herczog Albrecht, herczog zu Ostereich etc., vnser lieber herr vnd ene loblicher gedechtnuss vber ir gnad, recht, freyhait vnd gut gewonhait geben hat ...* Uvodnim formulam sledi dobesečni prepis privilegija iz leta 1338. Listino končajo sklepne formule, kjer izstavitelj spominja na zvesto službo, ki so jo omenjeni prosilci nudili njegovim prednikom in njemu samemu ter jo ponujajo tudi naprej, nato pa obljublja *denselben brief mit allen punden vnd artikeln, so darinn sind begriffen, von furstlicher macht gnediglich bestett, vernewt vnd bekrefftigt, bestetten, bekrefftigen vnd vernewen auch den wissentlich in krafft des briefs, was wir zu recht daran bestetten sullen oder mugen vnd mainen vnd wellen gar ernstlich, daz derselb brief hinfur gar vnd gennczlich bey seinen krefften vnd auch gemainlich als vnser lanndtherren, ritter vnd knecht in Krain bey den gnaden, rechten, freyhaiten vnd guten gewonhaiten beleiben vnd der niessen sullen nach innhaltung des obgenanten briefs*. S to potrditvijo – dodal ji je tudi ukaz kranjskemu glavarju in njegovemu namestniku (upravitelju), naj skrbita, da plemiške pravice ne bodo kršene – je Ernest Železni začel več kot tristoletno prakso potrjevanja temeljnega kranjskega privilegija.

Naslednja dedna poklonitev v Ljubljani je bila februarja ali v začetku marca 1444. Podrobnosti o poklonitvi niso znane, se pa zdi, da sta bili prisegi izgovorjeni skozi stisnjene zobe. V času Friderikovega bivanja na Kranjskem so njemu osebno ali njegovim odposlancem prisegli meščani Trsta,⁶² po že omenjenih analističnih zapiskih neznanega avtorja (ali več avtorjev) pa tudi meščani Kranja (21. 1.), Ljubljane (25. 1.), Novega mesta (verjetno 30. 1., v notici je datum 30. 12., ki je gotovo napačen) in Kostanjevice.⁶³ Isti vir navaja, da je 17. februarja v Ljubljani prisegla Istra oziroma njeno plemstvo, kar se ujema s potrditvijo istrskega privilegija dan kasneje.⁶⁴

⁵⁹ SIAS 1063, št. 5793, 1338 IX. 16., Gradec; Nared, *Privilegij kranjskega plemstva*, str. 24–30; Nared, *Objava in prevod*, str. 70–73; Nared, *Dežela*, str. 320–323.

⁶⁰ AT-OeSTA/HHStA, HS, W 10, fol. 126r–127r.

⁶¹ SI AS 1063, št. 691, 1460 XI. 25., Dunaj.

⁶² Mlinar, *Podoba Celjskih grofov*, str. 71, op. 360.

⁶³ Seemüller, *Friedrichs III. Aachener Krönungsreise*, str. 665; Mlinar, *Podoba Celjskih grofov*, str. 95, 254.

⁶⁴ Prav tam, str. 665 oz. str. 95, 255; Levec, *Die krainischen Landhandfesten*, str. 286, št. 10.

Friderik je štajerske in koroške privilegije v obliki slovesne zlate bule potrdil 26. decembra 1443 v Gradcu oziroma 14. januarja 1444 v Št. Vidu. Že pred tem so se mu Štajerci in Korošci ob koncu leta 1443 poklonili.⁶⁵ Ob poklonitvi na Koroškem je bilo dogovorjeno, da se Friderik, rimsko-nemški kralj, ne bo ponižal z nošenjem kmečkih oblačil in sedenjem na knežjem kamnu.⁶⁶ Kralju je bil prebran tekst prisage, ki je v vseh bistvenih potezah enak že predstavljenim.⁶⁷ Friderik je nato obljubil,

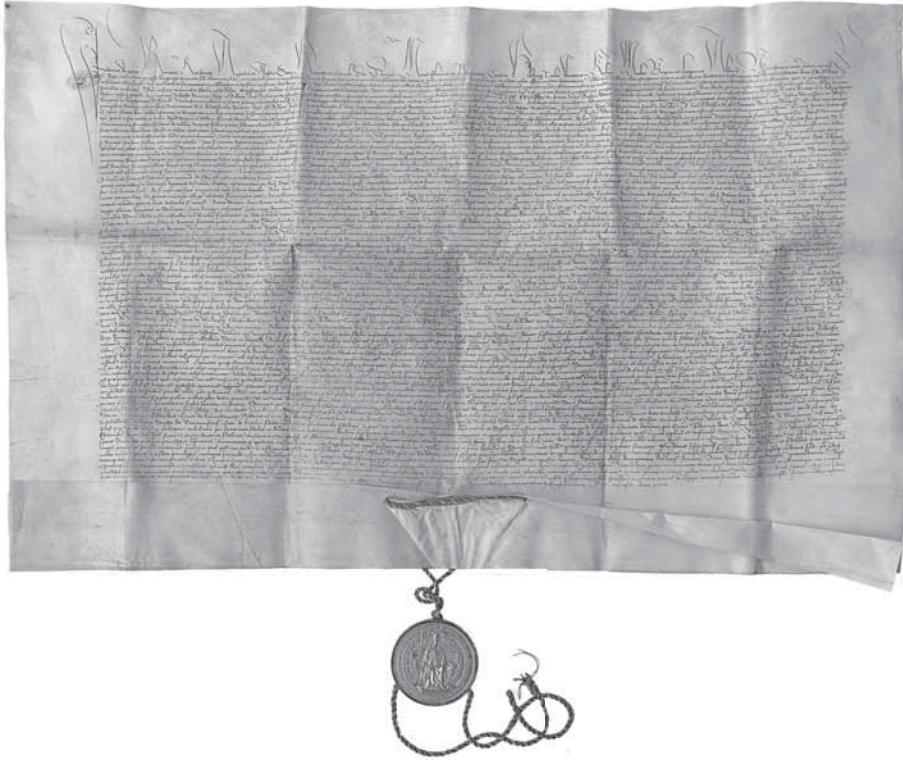
⁶⁵ Po analističnih zapiskih za čas od septembra 1443 do maja 1444 naj bi štajersko plemstvo priseglo že 19. septembra, en dan pred mestom Gradec. Avtor zapiskov namiguje, da je bil takrat tudi sam tam: *Da man zalt hat 1443 jar, da hört ich zu Gratz ... Vnd darnach swür am phintztag [vor Mathye] dye gantz landschaft in der Steirmarich dem konig Fridrich und dye stat am freytag.* (Seemüller, *Friedrichs III. Aachener Krönungsreise*, str. 665; Mlinar, *Podoba Celjskih grofov*, str. 95, 254.) Friderikov dvor je bil v tistem času res v štajerski prestolnici in dedna poklonitev ni izključena, čeprav se nam zdi bolj verjetno, da se je odvila ob Friderikovi vrnitvi v Gradec konec novembra ali v prvi polovici decembra. Koroška dedna poklonitev naj bi se po istem viru zgodila 27. decembra (*an sand Johanstag in den wannachten veirtagen*). Ta podatek se zdi neproblematičen oziroma je v skladu z itinerarijem dvora in še posebej z listino Friderika III. z dne 29. decembra 1443. V njej je zapisal, da so mu koroški deželani zaradi njegovega kraljevskega naslova na njegovo prošnjo spregledali običaj, da mora novi koroški deželni knez spoštovanje deželnih svoboščin obljubiti na [vojvodskem] *stolu na Gosposvetem polju (auf dem stul zu Zol)* in tam tudi podeljevati deželne fevde. On je to s privoljenjem deželanov storil v Št. Vidu, v listini pa jim je v svojem in imenu svojih potomcev še obljubil, da ta izjema od starih običajev koroškim deželanom in njihovim potomcem ne bo v škodo. (AT-KLA 457-B-6 St.; *Landshandvest des löblichen Ertzhertzogthumbs Karndten*, str. 18; [RI XIII] H. 26 n. 58; [RI XIII] H. 29 n. 15.) Že dan prej je v Št. Vidu npr. vetrinjskemu samostanu potrdil dotedanje privilegije in svoboščine (AT-KLA 418-B-A 889 St.). Nasploh je Friderik III. v tem času na Koroškem (v Št. Vidu je bil vsaj do 15. 1. 1444) podeljeval oziroma potrjeval razne privilegije, fevde, urade, urejal je skratka zadeve, ki gredo z dedno poklonitvijo z roko v roki.

Zgodbo nam zmede štajerska zlata bula, ki je datirana v Gradcu na štefanovo, torej 26. decembra. Če bi to držalo, bi moral biti Friderik v Gradcu od 23. 11. do 26. 12. 1443. Po nekaj objavljenih regestih (Birk, *Verzeichniss VI*, str. LXXVI, št. 696–700; Chmel, *Regesta Friderici*, str. 158, št. 1567–1572) je bil v Gradcu do 13. 12., nato 17. 12. v Leobnu in v koroški prestolnici že 20. in 21. 12. To glede na kraj izstavitve potrditev štajerskih privilegijev ne bi bilo mogoče, zato se zdi povsem umestna Luschinova teza, da so dve na štefanovo v Gradcu datirani privilegijski listini za štajersko plemstvo poslali za dvorom v potrditev in da sta bili pravzaprav izstavljeni v Št. Vidu. (Luschin, *Die steirischen Landhandfesten*, str. 185, op. 146.) Tej tezi pritrjujejo pisma kraljevega tajnika Eneja Silvija Piccolominija. Medtem ko je vojvodi Sigismundu 13. 12. pisal iz Gradca, je naslednje pismo, naslovljeno na škofa v Chiemseeju, 21. 12. poslal iz Št. Vida. Šest dni kasneje je prav tam spisal pismo Tomažu Ebendorferju. Prim. Wolkan, *Der Briefwechsel I/I*, str. 245–251, št. 104, 106, 107; Piccolomini, *Über Österreich*, str. 32. Tudi kraljeva uradna korespondenca priča, da je bil 27. 12. zagotovo v Št. Vidu – Wolkan, *Der Briefwechsel II/II*, str. 115–118.

⁶⁶ Glej prejšnjo opombo; AT-StLA, Hs II/14, fol. 85r, 86r–86v; AT-OeStA/HHStA, HS, B 43, fol. 70v, 71v; prim. še Grafenauer, *Ustoličevanje koroških vojvod*, str. 133, 137–138, 306–307, 315–317; v zvezi z analogijami med ustoličevanjem in dednim poklonom glej Štih, *Glose*, str. 473–474; Štih, *Ustoličevanje*, str. 319–326, in tam navedeno literaturo.

⁶⁷ AT-StLA, Hs II/14, fol. 85r; AT-OeStA/HHStA, HS, B 43, fol. 71r: *Allerdurlechtigster her der khunig. Ir werd geloben alls her vnnnd lanndsfürst den lanndtlewtten, herren, rittern vnd khnechten in Steyr; sy vnd ir erben lassn peleyben pey allen den rechten, freyhaittn vnd guetn gewonhaittn als das von alter herkhome ist vnd auch all dy rechten, dy ewr vorder brieff pewei-sent auch stat in alln wegn wellet haltn vnd dapey gantzlich peleyben lassn an all gewäre vnd vns auch dy selben brieff bestättigt in aine monat nach dem vnd man euch die besiglt furbringt.*

da se bo prebranega držal.⁶⁸ Prisego štajerskih in koroških deželanov so *an der andern lanndtlewt stat* podali predstavniki obeh korporacij: Leopold Stubenberger in Jošt Helfenberger za Štajerce ter Jošt, točaj z Ostrovice, in Nikolaj Weispriach za Korošce. Iz zapisa ni čisto jasno, ali so bili naštetni le *redner* preostalih zbranih deželanov ali sploh edini navzoči deželani, a je prva možnost precej bolj verjetna. Prisega deželanov je bila sicer običajna, če odmislimo, da se zdaj niso obračali samo na presvetlega, najstarejšega in vladajočega kneza ter avstrijskega vojvodo, temveč prvič na rimskega kralja, *merer des reichs* (razširjevalca kraljestva).⁶⁹

Slika 2: Štajerska zlati bula je edina ohranjena v celoti, z zlatim pečatom (AT-StLA, Laa. Urk., A-011, 1443 XII. 26., Gradec).

V Friderikovi prisegi je govor le o Štajerski, kontekst opisa dedne poklonitve, ki je bil ob koncu 15. stoletja zapisan v *Codex Auerspergensis* (AT-StLA, Hs II/14) in ga najdemo še v kakšnem kasnejšem prepisu, pa govori tudi o poklonitvi Korošcev. Obrazec prisega je bil gotovo enak ali vsaj zelo podoben, ni pa verjetno, da bi se obe deželi poklonili skupaj, kot sem mislil pred časom (Nared, *Dežela*, str. 195), in pri tem nisem bil edini – glej Seufert, Kogler, *Die ältesten steirischen Landtagsakten* I, str. 83, op. 246. Prim. še Mell, *Grundriß*, str. 151–152.

⁶⁸ AT-StLA, Hs II/14, fol. 85v; AT-OeStA/HHStA, HS, B 43, fol. 71r. *Alls vnns yetz vorgelesen ist, das gelob wir auch genadigklich zw haltn pey vnsern kunigkhlichn worten.*

⁶⁹ AT-StLA, Hs II/14, fol. 85v–86r; AT-OeStA/HHStA, HS, B 43, fol. 71r.

Ljubljanska zima 1444 – morda s koseškimi volom, a brez zlate bule

Da bi dedni deželni gospod, avstrijski vojvoda in rimsko-nemški kralj, pristal na to, da bi ga Kranjci prikrajšali za formalno oblastno iniciacijo, investituro v deželo, je vsej prej kot verjetno. Če bi se to že zgodilo leta 1444, bi se ohranila kaka oprijemljiva vest o kasnejši poklonitvi, saj je Friderik vladal še pol stoletja.⁷⁰ A v zlati buli iz novembra 1460 dedna poklonitev ni omenjena, temveč izstavitelj le v splošni dikciji naznanja, da so ga plemiči *vnd die ganncze lanndschafti* kneževine Kranjske prosili za potrditev Ernestove listine, s katero je ta potrdil privilegij Albrehta II. iz leta 1338. Na splošno je v potrditvi privilegija omenjena oziroma nakazana na primer tudi kranjska dedna poklonitev iz leta 1414 (... *fur vns komen vnser lieben getrewn vnser lanndherren, ritter vnd knecht vnserers fürstentumbs Krain vnd paten vns fleissiglich, daz wir in geruchten zebestetten den brief ...*),⁷¹ podobno v potrditvi privilegija za grofijo v Marki in Metliki marca 1444 (... *fur vns komen sind die erbern vnser lieben ... vnd prachten vns daczemal fur ainen brief ...*)⁷² ali v štajerski zlati buli iz decembra 1443.⁷³

Dedna poklonitev Štajercev je eksplicitno – *Als vnser lieben getrewen, vnser dienstmann, ritter, knechte vnd lanntleut vnserers benanten fürstentums Steir vns als dem eltisten vnd regirenden fürsten daselbs in Steir iecz haben gehuldet vnd gesworen ...* – omenjena v listini, ki jo je Friderik izstavil skupaj z zlato bulo in v njej potrdil privilegijsko listino svojega strica Friderika IV. iz novembra 1424. Starejši Friderik je takrat po zgoraj opisani dedni poklonitvi namreč potrdil tudi nemško verzijo štajerskih privilegijev, katere jedro je bil s strani vojvode Albrehta II. 6. decembra 1339 v Gradcu izdani »uradni« nemški prevod privilegijske listine Rudolfa I. iz leta 1277.⁷⁴ Prav tako je v koroški in neizstavljeni kranjski zlati buli iz leta 1444 dedna poklonitev izrecno omenjena: ... *als si vns jetzt als dem eltisten vnnd regierenden fürsten desselben vnserers Ertzhertzogthumbs Kha^erndten ... gehuldet*

⁷⁰ Po podatkih o izstavljenih listinah v zbirki Regesta Imperii oziroma njegovemu itinerariju (Heinig, *Kaiser Friedrich III.*, str. 1347–1389), je bil Friderik v sklopu poklonitvenega obiska v Ljubljani do 5. marca 1444, nato se je v kranjski prestolnici spet mudil med 13. septembrom in 18. oktobrom 1449 (8 izstavljenih listin) ter konec maja 1457 (1 listina). Po izstavitvi zlate bule je bil v Ljubljani dokumentirano le še dvakrat, in sicer maja 1470 in septembra 1489.

⁷¹ SI AS 1063, št. 691, 1460 XI. 25., Dunaj, z inserirano listino 1414 VIII. 2., Ljubljana.

⁷² SI AS 1063, št. 574, 1444 III. 4., Ljubljana.

⁷³ AT-StLA, Laa. Urk., A-011, 1443 XII. 26., Gradec. Nemški prevod: *Nemlich seind vor vnser erschinen vnser lieben getrewen ... vnd haben vns fürbracht etlicher priuilegien, freyhaiten ... Vnd haben vns die obbeschriben vnser dienstlewt, ritter, dienstknecht vnd landleüt des benanten vnserers fürstenthümbis Steyer diemietigklich gebeten, das wir inen vnd iren erben die selben priuilegien, freyhaiten vnd bewärt gewonhaiten zuuernewen, zubewären, zubestätten gnedigklich gerüchten ... – Des loblichen Fürstenthumbs Steyer Erbhuldigung*, fol. XXXIIIr, XXXIX; *Landtshandvest des Hertzogthumbs Steyer*, fol. 12r, 18v.

⁷⁴ AT-StLA, Laa. Urk., A-012, 1443 XII. 26., Gradec; Luschin, *Die steirischen Landhandfesten*, str. 183–184, št. 7, 10, 12, 14; Luschin, Kapper, *Katalog der landschaftlichen Urkunden*, str. 1, št. 5, 10, 12. Sporočilo listine je dovolj nedvoumno, da ovrže domneve Antona Mella, *Grundriß*, str. 151, ki je zaradi domnevnega neobstoja sočasnih poročil o dedni poklonitvi leta 1443 menil, da so se tako Štajerci kot Friderik zadovoljili s poklonitvijo (in potrditvijo privilegijev), ki je bila opravljena novembra 1424.

*vnnnd geschworen ...*⁷⁵ oziroma ... *als si vns yecz als dem eltisten vnd regierenden fursten desselben vnsers fürstentüms gelubdt vnd gesworn ...*⁷⁶

Kranjska zlata bula iz novembra 1460,⁷⁷ s katero je cesar Friderik III. na Dunaju potrdil Ernestovo listino in ji dodal sedem določil oziroma pravic, povzetih iz štajerske zlate bule, ponuja tudi dve za zgodovino osnovne kranjske privilegijske listine Albrehta II. in Ernestove potrditve posebej pomembni dejstvi.

Friderik je v uvodnem delu zapisal, da so ga gospodje, vitezi in oprode ter *die ganncze lanndschaft* seznanili, kako jim je njegov prednik, avstrijski vojvoda Albreht, podelil nekatere svoboščine, ki jih je potem milostno potrdil tudi nadvojvoda Ernest. Posebej je naglašeno, da so *sy derselben vnserr vordern brief gehabt hieten, die in aber emphrombdt weren worden, derselben brief sy doch bewerte vidimus fur vns pracht, die wir dann gesehen vnd gehort haben*. Razumemo lahko, da sta bila med letoma 1414 in 1460 Kranjcem odtujena (*emphrombdt*) oba originala, Albrehtov in Ernestov. Podlaga izstavitve zlate bule je bil zato overjen prepis (vidimus) Ernestove listine. V kakšnem kontekstu sta bila originala najverjetneje odtujena, smo že⁷⁸ in bomo še razpravljali.

Potem ko je Friderik 26. decembra 1443 izstavil zlato bulo za Štajersko in 14. januarja naslednjega leta v Št. Vidu zlato bulo za Koroško, je bil že 21. januarja v Kranju⁷⁹ in 23. januarja v Ljubljani.⁸⁰ Na Kranjskem se je zadržal vsaj do 6. marca, ko je v Kamniku dovolil ljubljanskemu meščanu Henriku Stautheimerju do preklica sekati les za svoje potrebe v deželno knežjem gozdu Utiku,⁸¹ teden dni kasneje pa je že listinil v Gradcu, in sicer v zadevi ljubljanskega krojaškega ceha.⁸²

V času bivanja na Kranjskem je v glavnem urejal deželne zadeve, potrjeval privilegije, podeljeval fevde in podobno, kot je bil to običaj ob prvem, poklonitvenem obisku dežele. »Za nazaj« je 25. januarja potrdil privilegije samostanu v koroških Osojah,⁸³ nato so prišli na vrsto samostani ter mesta in trgi na Kranjskem. Priorinji in konventu samostana dominikank v Velesovem je pravice in (sodne) privilegije, ki so jih podelili njegovi predhodniki, v Ljubljani potrdil 29. januarja,⁸⁴ cistercijanom iz Kostanjevice 9. februarja,⁸⁵ kartuzijanom iz Bistre, ki jo je tudi osebno obiskal, 10. februarja,⁸⁶ in kartuzijanom iz Pleterij 19. februarja.⁸⁷

⁷⁵ *Landshandvest des löblichen Ertzhertzogthumbs Karndten*, str. 23.

⁷⁶ AT-OeStA/HHStA, HS, B 7, fol. 10r.

⁷⁷ SI AS 1063, št. 691, 1460 XI. 25., Dunaj.

⁷⁸ Nared, *Privilegij kranjskega plemstva*, str. 20–23; glej tudi Vilfan, *Zlata bula Kranjcev*, str. 224.

⁷⁹ Seemüller, *Friedrichs III. Aachener Krönungsreise*, str. 665; Heinig, *Kaiser Friedrich III.*, str. 1355; Mlinar, *Podoba Celjskih grofov*, str. 95.

⁸⁰ AT-KLA 418-B-C 2566 St., 1444 I. 23., Ljubljana; Wiessner, *MDC XI*, str. 87, št. 206.

⁸¹ Otorepec, *GZL IX/74*; [RI XIII] H. 29 n. 29.

⁸² SI AS 1063, št. 6012, 1444 III. 13., Gradec; Chmel, *Materialien I/2*, str. 137–138, št. 38; Otorepec, *GZL II/94*; [RI XIII] H. 29 n. 30.

⁸³ AT-KLA 418-B-A 885 St.

⁸⁴ SI AS 1063, št. 5390; [RI XIII] H. 12 n. 193; [RI XIII] H. 29 n. 16.

⁸⁵ SI AS 730, fasc. 179, str. 271–273, 437–439 (prepisa iz 17. oz. 18. stol.); [RI XIII] H. 29 n. 19.

⁸⁶ SI AS 1063, št. 4876; [RI XIII] H. 12 n. 196; [RI XIII] H. 29 n. 21.

⁸⁷ SI AS 1063, št. 5600; Chmel, *Materialien I/2*, str. 135–137, št. 37; [RI XIII] H. 12 n. 198; [RI XIII] H. 29 n. 24.

V paketu potrditev privilegijev kranjskih samostanov manjkata samostan klaris v Mekinjah in cisterca v Stični, saj jima je Friderik (sodne) privilegije z novo listino potrdil že avgusta oziroma septembra 1443.⁸⁸

Čeprav smo zgoraj omenili, da so po analističnih noticah sodeč Frideriku zvestobo prisegla štiri kranjska mesta,⁸⁹ kar se vsaj deloma ujema z ohranjenim listinskim gradivom, pa se jim Friderik kot deželni knez in mestni gospod ob tem očitno ni posebej zahvaljeval. (Ljubljani je pravice resda potrdil in še razširil že avgusta 1442.) Morda je v tistem času na splošno potrdil dotedanje privilegije mest in trgov na Kranjskem, kot bi se dalo sklepati iz pol stoletja mlajše listine deželnega glavarja Viljema Auersperga, ki oznanja sporazum med mesti in trgi ter plemstvom na Kranjskem glede kmečke trgovine na podeželju,⁹⁰ a nedvoumnega dokaza nimamo. Posebej je Friderik 4. februarja sodniku, svetu in prebivalcem trga Višnja Gora potrdil privilegije in stare običaje ter jim podaril pet kmetij pred trgov (od tega tri opustele), od katerih dohodkov naj med drugim vzdržujejo vislice.⁹¹ Štiri dni zatem je dotedanje privilegije potrdil tudi Kamniku.⁹²

Kralj je odprl tudi fevdno »tržnico« – *Als wir vnsere lehen vnsers furstentums Krain als der eltist vnd regierender furst der obgeschriben lannde yecz offenlich beruffen lassen vnd hie verliehen haben ...*, kot beremo v listini, s katero je Hansu z Mehovega in njegovim potomcem od kranjskih fevdov podelil stolp in štiri dvore (*hoff*) ob izviru reke Krke, šest hub v Tolčanah, hubo v Krški vasi, dvor v Spodnjem *Taypling*-u in gozd, imenovan Spitalel.⁹³ Deželnoknežje kranjske fevde je – prvič ali ponovno – podelil na primer še bratom Martinu, Matiju in Eliju (hubo v Žihovem selu – *Gschiess bei dem Graben* pri Novem mestu oziroma v šmihelski fari),⁹⁴ Martinu iz Duplice in njegovi ženi Doroteji tretjino dvora (*hof*) na Plekerju,⁹⁵ Juriju Löwensteinu pa je odobril enoletni rok za sprejem njegovih fevdov.⁹⁶ Na valentinovo je gradiščanom iz Lienza in Jame – Antonu, Konradu VI., Erazmu III., Nikolaju II. in Andreju I. – potrdil sodne pravice *vmb all sachen nichts ausgenommen* nad ljudmi, zemljišči in drugim premoženjem, ki spadajo pod njihov grad Jama. Šlo je za obnovo fevda oziroma potrditev sodnih pravic, saj sta to že prej od vojvode Ernesta imela njihov

⁸⁸ SI AS 1063, št. 5162, 1443 VIII. 1., Dunajsko Novo mesto; [RI XIII] H. 12 n. 159; [RI XIII] H. 29 n. 5 (Mekinje); [RI XIII] H. 29 n. 11, 13 (Stična).

⁸⁹ Seemüller, *Friedrichs III. Aachener Krönungsreise*, str. 665; Mlinar, *Podoba Celjskih grofov*, str. 95, 254.

⁹⁰ Otorepec, Matić, *Izbrane listine*, št. 25; Otorepec, *GZL IV/27–29*; prim. [RI XIII] H. 29 n. 31; Zwitter, *Starejša kranjska mesta*, str. 50–52.

⁹¹ CKSL, 1444 II. 4., Ljubljana; [RI XIII] H. 29 n. 17.

⁹² Birk, *Zweite Nachträge*, str. DXVI, št. 727b. Glej še Hitzinger, *Auszug*, str. 110; Radics, *Die Privilegien*, st. 69–70. Sobota po prazniku sv. Doroteje je 8. februar in ne 6. ali 7., kot navajata Hitzinger oz. Radics.

⁹³ SI AS 1063, št. 570, 1444 II. 10., Ljubljana; [RI XIII] H. 29 n. 20; prim. tudi AT-OeStA/HHStA, HS, W 724, fol. 232v, 234v.

⁹⁴ SI AS 1063, št. 571, 1444 II. 12., Ljubljana; [RI XIII] H. 29 n. 22; AT-OeStA/HHStA, HS, W 724, fol. 239v. Družinsko ime bratov iz besedila listine ni razvidno, kasnejši regest namiguje na rodbino Graben, kar pa ni verjetno.

⁹⁵ SI AS 1063, št. 572, 1444 II. 14., Ljubljana; [RI XIII] H. 29 n. 23.

⁹⁶ Chmel, *Regesta Friderici*, str. 161, št. 1602 (1444 II. 20., Ljubljana).

oče Konrad V. in stric Pankrac.⁹⁷ V tistem času je v Ljubljani zastavil Hansu in Juriju Paradeiserju ter Lenartu iz Završja (*Pemont*) za posojenih 1000 ogrskih goldinarjev grad Goričane skupaj z uradom, deželskim sodiščem in drugimi pravicami,⁹⁸ brata Baltazarja in Nikolaja Dürrerja pa je za njuno hišo v Novem mestu ponovno oprostil plačevanja davka, stražarine in drugih meščanskih bremen.⁹⁹

Listine, ki bi jih Friderik med 20. februarjem in 3. marcem izstavil v Ljubljani ali kje drugje na Kranjskem, nam niso znane. Chmel namiguje, da naj bi bil kralj v tistem obdobju v Trstu,¹⁰⁰ česar ni mogoče izključiti, saj tudi Enej Silvij Piccolomini kot eden tesnejših sodelavcev na Friderikovem dvoru omenja obisk Trsta v letu 1444, čeprav ne tudi kraljeve navzočnosti tam.¹⁰¹

Četrtega marca je bil Friderik gotovo spet v kranjski prestolnici, saj je od štajerskih fevdov kranjskemu vitezu Juriju Širskemu (*Scheyrer*) podelil dvor (*hof*) in oštat (*hofstat*) v Britnem selu,¹⁰² dan kasneje pa Viljemu Verneškemu od kranjskih fevdov vas Kamenica med Erkenštajnom in Mokronogom, ki jo je ta prej kupil od Hansa Winterja.¹⁰³

Kot je razvidno iz notranjeavstrijske fevdne knjige Friderika III. za obdobje 1443–1469,¹⁰⁴ je leta 1444 v Ljubljani podelil tudi veliko drugih fevdov (o tem še v nadaljevanju), med drugim precej ljubljanskim meščanom,¹⁰⁵ a v kontekstu razprave je posebej zanimiva zadnja znana fevdna podelitev v času kranjske poklonitvene turneje. Petega marca, zadnji dan bivanja v Ljubljani, je namreč Neži, hčeri Andreja iz Loga, podelil v fevd dvor v Logu, s pogojem, da bo kralju in njegovim naslednikom na mestu deželnega kneza ob prihodu v deželo Kranjsko priskrbela vola *za kuhinjo*.¹⁰⁶ Neža, ki je ob tej priliki osebno stopila pred kralja, in njeni potomci so dobili dvor v fevd od Friderika in njegovega brata vojvode Albrehta kot tudi njunih potomcev.¹⁰⁷

Ta podelitev je prva znana omemba koseškega dvora v Logu na vzhodnem obrobju Ljubljane (center dvora je bil v severnem vznožju hriba Mare(n)ček v Pod-

⁹⁷ AT-OeStA/HHStA, HS, W 724, fol. 259v–260r. Genealogija gradiščanov iz Lienza in Jame v Trotter, *Die Burggrafen*, str. 110, Tafel 1.

⁹⁸ [RI XIII] H. 12 n. 197; Bizjak, *Srednjeveške računske knjige*, str. 26.

⁹⁹ Chmel, *Regesta Friderici*, str. 160, št. 1599 (1444 II. 17., Ljubljana). Podobno potrditev oprostitev od mestnih bremen (*steurfrey*) je 5. 2. v Ljubljani prejel Jurij Öchsel za hišo v Kostanjevici. (AT-OeStA/HHStA, HS, W 724, fol. 260v–251r.)

¹⁰⁰ Chmel, *Regesta Friderici*, str. 161, št. 1603 in 1604.

¹⁰¹ Mlinar, *Podoba Celjskih grofov*, str. 71, op. 360. Piccolomini piše, da je bil v odposlanstvu, ki je od mesta Trsta v kraljevem imenu sprejelo prisego zvestobe.

¹⁰² SI AS 1063, št. 573, 1444 III. 4., Ljubljana; [RI XIII] H. 29 n. 25. Izvirna datacija: *An mittichen vor dem suntag Reminiscere in der vasten*.

¹⁰³ [RI XIII] H. 29 n. 27. Po regestu naj bi šlo za vas Kamne oziroma Kamnje, ki leži razmeroma blizu Šentruperta, a umestitev med Mokronog in Erkenštajn (Novi grad pri Sevnici) kaže na drugo vas z enakim paleonimom – *Stainpach*. Prim. <https://topografija.zrc-sazu.si/paleonimi/>.

¹⁰⁴ AT-OeStA/HHStA, HS, W 724.

¹⁰⁵ Glej Otorepec, *GZL* VI/1.

¹⁰⁶ ... *dauon man vnns oder vnsern nachkhomen lanndtsfürsten, wen wir in vnser lanndt Crain khomen, einen oxsen dienet gen kuchen*.

¹⁰⁷ SI AS 1, šk. 195 (fasc. I/106a), IX/10 (prepis iz 16. stol.); AT-OeStA/HHStA, HS, W 724, fol. 244r; [RI XIII] H. 29 n. 28.

1444 5/3
 Wir Jungvrit von gottes gnedigen Königin des Roms
 zu allem zeitlich, wasser des raites herzog zu
 Österreich zu Steyer zu Carinth, und zu Krain.
 Bruch zu tirol zu. Aufhebung, alle wir unser
 lehen raites fürstentumb Krain, alle raites,
 waid fürst d' oberrhein unser lehen raites
 offentlich dar witten lasten und für wailen haben,
 alle zu für uns lehen die Erben des raites
 von d' raiten lasten, und yet uns d' raiten
 das wir zu geringen zinsen lehen raites so it
 gelagen die d' raiten unser lehen raites des
 raites, unser fürstentumb Krain, du zu
 wir was, und d' raiten man, und d' raiten
 raiten lehen raites, von wir in unser lehen
 Krain raiten raites, d' raiten d' raiten
 des raites wir raites, und raites d' raiten
 raiten den raiten raites so it mit raiten
 raites, und raites raites raites mit
 dem raites was wir zu raites d' raites
 raites, d' raites, alle, des raites raites
 raites, von was und d' raites raites
 Brudern herzog Albrecht und raites
 zur lehen raites raites raites und raites
 raites und, alle, lehen raites raites
 das alle, des raites raites, raites raites

Slika 3: Fevdno pismo, s katerim je kralj Friderik III. 5. marca 1444 Neži, hčeri Andreja iz Loga, v zameno za vola za kuhinjo podelil v fevd dvor v Logu (Podmolniku) (SI AS I, šk. 195 (fasc. I/106a), IX/10, prva stran prepisa iz 16. stoletja).

molniku), o katerem je izčrpno pisal Sergij Vilfan.¹⁰⁸ Dvor je bil Nežina dediščina (*ir erb*) po očetu in že prej je očitno veljalo, da je bil vazal (kosez) ob knezovem prihodu dolžan priskrbeti vola, prav tako je koseščina sama obstajala vsaj okrog leta 1400.¹⁰⁹

Dajatev vola za kuhinjo je v praksi očitno veljala za vsak prihod deželnega kneza na Kranjsko in tako so bili »Logarji« v sedemdesetih letih 16. stoletja, ko je bil nadvojvoda Karel II. pogosteje v Ljubljani, v dobrih petih letih menda ob tri vole. Zato so upravičenci do fevda takrat – nedatirana suplika Ruprehta Logarja je bila spisana nekaj pred 17. marcem 1578, ko je nanjo odgovorila dvorna pisarna – opozarjali, da bi morali po pravilnem razumevanju prvotnega fevdnega pisma, ki je bilo vlogi v kolacioniranem prepisu priloženo, dajati vola oziroma *kuhinjsko dajatev* (*khuchtrecht*) le takrat, ko pride deželni knez v deželo zaradi dednega poklona ali podeljevanja fevdov, in ne ob vsakem knezovem prihodu. Šlo naj bi torej za nesporazum (*mißuerstandt*),¹¹⁰ za katerega pa ne vemo, kako se je razrešil. Zanimivo je tudi, da fevd po poročilu iz leta 1636 že od leta 1444 sploh ni bil prijavljen oziroma registriran v fevdnih knjigah.¹¹¹ Po poznejših poročilih so morali ob dedni poklonitvi vola pripeljati v sprevodu in slovesno okrašenega, zadnjič ob poklonu cesarju Karlu VI. avgusta 1728.¹¹²

Zapisano o koseškem dvoru (in volu) samo po sebi ponuja vzporednico s koroškim ustoličevanjem, ki ni bilo nič drugega kot slovesna, čeprav nekoliko specifična oblika dedne poklonitve.¹¹³ V luči naše razprave pa se zdi podelitev koseškega dvora z »volovsko klavzulo« vred v fevd Neži iz Loga le še en namig več za trditev, da se je dedna poklonitev v Ljubljani februarja ali v prvih dneh marca 1444 res zgodila.

Friderik III. je med drugim v Ljubljani 18. februarja potrdil privilegije istrskega plemstva,¹¹⁴ 4. marca pa še plemstva v Marki in Metliki.¹¹⁵ Na isti dan, *an mittichen nach dem süntag Innvocavit in der västen*, je datiran koncept kranjske zlate bule. To je nameraval kralj Friderik kranjskim gospodom, vitezom in oprodam ter »stanovom« (*lantschafft*) izstaviti ob priliki dedne poklonitve,¹¹⁶ ko so mu (naj bi mu)

¹⁰⁸ Vilfan, *Koseščina v Logu*, str. 179–215, za Log 190–199.

¹⁰⁹ Prav tam, str. 205.

¹¹⁰ SIAS 1, šk. 195 (fasc. I/106a), IX/10 (več dokumentov iz sedemdesetih let 16. stoletja, ki se sklicujejo na Nežino fevdno pismo iz leta 1444); Vilfan, *Koseščina v Logu*, str. 191.

¹¹¹ Vilfan, *Koseščina v Logu*, str. 192.

¹¹² Prav tam, str. 193; Kočever, *Dedna poklonitev*, str. 231.

¹¹³ Prim. Štih, *Glose*, str. 473–474; Štih, *Ustoličevanje*, str. 306–343, tu 327.

¹¹⁴ Levec, *Die krainischen Landhandfesten*, str. 286, št. 10.

¹¹⁵ SI AS 1063, št. 574, 1444 III. 4., Ljubljana; Volčjak, *Kranjski deželni privilegiji*, str. 100–101, št. 11; [RI XIII] H. 29 n. 26. Friderik je v svojo potrditveno listino inseriral Leopoldovo potrditev (1374), in ne Ernestove (1414). Glavni razlog je verjetno ta, da je Ernest le na splošno potrdil svoboščine in pravice dolensko-belokranjskega plemstva (pri tem se je skliceval na predhodno potrditev brata Leopolda IV. iz leta 1407), medtem ko je bil v potrditev Leopolda III. z dne 7. julija 1374 v celoti inseriran privilegij goriškega grofa Albrehta III. z dne 29. aprila 1365. Prim. Volčjak, *Kranjski deželni privilegiji*, str. 84–99, št. 3–10.

¹¹⁶ ... *als si vns yecz als dem eltisten vnd regierenden fürsten desselben vnsers fürstentüms gelubdt vnd geschworn* ... AT-OeStA/HHStA, HS, B 7, fol. 10r.

predložili *ein besigilte hantvest, iren vordern vnd in von weilend dem hochgeborn fursten herczogen Ernst, erczherczogen vnd herren der vorgeschriben lannde, vnsrem liben vatter loblicher gedechtnüss gegeben, damit er in weilend herczog Albrechts von Osterreich vnsers vrenen auch loblicher gedechtnüss hantvest bestëtt hatt, die von wort zu wort also lauttet ...*¹¹⁷ Prosili so ga, naj jim obnovi in potrdi *dieselben vnsers* [Friderikovih] *vrenen vnd vater hantuesten*, zraven pa doda še *artikl vnd stukh der freiheiten, so dienstherrn, ritter vnd knechtt vnsers fürstentumbs Steier von vnsern* [Friderikovih] *vordern seligen vnd vns habend, zusambt den freiheiten in vnsers benanten vrenen brieff begriffen ...*¹¹⁸

Za razliko od leta 1460 dejansko izstavljen zlate bule je osnutek iz marca 1444 vseboval enake dodatne pravice kot koroška.¹¹⁹ Vilfanova ugotovitev, da Friderik pozimi 1444 v Ljubljani zlate bule ni izstavil zato, ker je bilo tedaj na Kranjskem bistveno manj Habsburžanom naklonjenega plemstva kot v preostalih dveh deželah oziroma da je bilo kranjsko plemstvo bolj naklonjeno celjskim grofom,¹²⁰ utegne biti pravilna, vendar neizstavljena bula dokazuje, da je odločitev padla v zadnjem trenutku.

Habsburžani in Celjski: poravnani ali ne?

Ker je bil osnutek zlate bule pripravljen in celo že datiran na 4. marec, neposrednih povodov za njeno neizstavitev ne moremo iskati prav daleč pred marcem 1444. Kljub temu poskušajmo najti kak namig na konflikt med Friderikom na eni ter deželo Kranjsko in njenim plemstvom na drugi strani. Ker naj bi bila srž problema omajana lojalnost kranjskega plemstva oziroma njegova prevelika naklonjenost celjskim grofom, imejmo v vizirju tudi odnos med habsburškim vojvodo in celjskima grofoma, posebej v polletnem obdobju med avgustovsko poravnavo in Friderikovim bivanjem na Kranjskem.

Listinsko gradivo za omenjeni čas je razmeroma dobro ohranjeno in v veliki meri že objavljeno oziroma lahko dostopno. Med pregledanimi listinami¹²¹ za nekaj

¹¹⁷ Prav tam. Kot je bilo mogoče sklepati že po Levčevih izpiskih (SIAS 920, fasc. 4), je bila v osnutek inserirana samo Albrehtova listina, brez Ernestovih uvodnih in sklepnih potrditvenih formul, je pa Ernestova potrditev jasno omenjena. Štajerska (1443) in koroška (1444) zlata bula ter kranjska iz leta 1460 sicer vključujejo Ernestovo potrditveno listino v celoti. Prim. Vilfan, *Zlata bula Kranjcev*, str. 221. Tudi v tem oziru je torej neizstavljena zlata bula unikatna.

¹¹⁸ AT-OeStA/HHStA, HS, B 7, fol. 11v.

¹¹⁹ Levec, *Die krainischen Landhandfesten*, str. 268, op. 2; prim. Wiessner, *MDC XI*, str. 86–87, št. 205. Objava v koroško zlato bulo vključenih »štajerskih« pravnic in tiskani koroški ročin le-te številčita od I do XIII, medtem ko Vilfan, *Zlata bula Kranjcev*, str. 222, ki je delal na podlagi tiskanega koroškega ročina, našteva 12 po štajerskem ročinu povzetih določil. Levec v svojem izvlečku sicer ni dobesedno povzel vseh členov; tisti pa, ki jih je, so enaki koroškimi. Poleg tega pripominja, da je vrstni red dodanih členov drugačen kot v tiskanem kranjskem ročinu iz leta 1598 in povsem enak kot v koroškem privilegiju iz leta 1444.

¹²⁰ Vilfan, *Zlata bula Kranjcev*, str. 223.

¹²¹ Poleg zbirke listin in še posebej listinskega fonda grofov Celjskih v ARS (skupaj 738 listin za obdobje 1262–1465) smo za zadevno obdobje pregledali še CKSL ter različne objave

več kot polletno obdobje pa nismo našli takšnih, ki bi namigovala na kakšne težave; vse je videti »v najlepšem redu«.

Po sredi avgusta 1443 sklenjeni poravnavi med Habsburžani s Friderikom na čelu in celjskima grofoma Friderikom II. in Ulrikom II., ki je vključevala mirovno in dedno pogodbo, sklenjeno zavezništvo in Friderikov (ponovni) povzdig obeh grofov v poknežena grofa,¹²² se je kralj Friderik III. še tri tedne zadrževal v Dunajskem Novem mestu, nato je šel v Gradec, kjer je listino izstavil 13. septembra. V štajerski prestolnici je ostal vsaj dva tedna, nakar se je vrnil v Dunajsko Novo mesto in šel dalje na Dunaj, kamor je prispel do 11. oktobra. V začetku novembra se je dvor ponovno premaknil do Dunajskega Novega mesta, priljubljenega Friderikovega kvartirja, kjer se je spet zadržal kaka dva tedna, nato pa se je odpravil v Gradec, kamor je prispel do 23. novembra. S tem je na neki način tudi uradno začel svoje notranjeavstrijsko poklonitveno potovanje.¹²³ In v tem obdobju, vse do prihoda na Kranjsko, se je poleg urejanja tekočih zadev »podpisoval« pod posle, ki so bili ob takih priložnostih običajni: največ je potrjeval privilegije, podeljeval deželne fevde in urade. A tudi v prejšnjih nekaj mesecih se, kot kaže, ni zgodilo nič pretresljivega.

Že dan po poravnavi, 17. avgusta, sta Friderikov brat in bratranec, vojvoda Albreht VI. in Sigismund (Tirolski), dala v svojem imenu in imenu svojih potomcev soglasje k povzdigu celjskih grofov v poknežene grofe,¹²⁴ Friderik III. pa je Celjskima potrdil listino cesarja Karla IV. iz leta 1372, s katero so bili svobodni gospodje z Žovneka drugič povzdignjeni v grofe Celjske; hkrati je grofa in njune potomce oprostil obveznosti do prejema celjske grofije v fevd od države.¹²⁵ Petindvajsetega avgusta je kralj nadalje naznanil vsem svojim »podrejenim« (glavarjem, gospodom, vitezom in oprodam, oskrbnikom, deželnim pisarjem, vicedomom, županom, sodnikom itd.), da je sklenil s Celjskimi mir in v zvezi s tem tudi dogovor glede sodnih pravic. Po tem dogovoru so bili grofje v zadevah zoper njihovo življenje in telo ter knežjo čast in dostojanstvo podsodni neposredno kralju. Kar zadeva tožbe glede grofije Celje, naj bi se ravnalo skladno s potrjeno listino o povzdigu Žovneških v grofe – s potrditvijo listine cesarja Karla IV. sta se strinjala vojvoda Albreht VI. in Sigismund, že prej pa tudi vojvoda Albreht III. in Leopold III. – in v zadevah grofije Ortenburg skladno s starimi običaji. V tožbah grofov Celjskih oziroma zoper nje, ki zadevajo posesti v deželah avstrijskega gospostva (*in der herschafft von Österreich lannden vnd gebieten*), pa je odločal deželni knez kot

listin tako v klasični (npr. splošne izdaje listin oziroma regestov J. Chmela, E. Birka, MDC ipd.) kot elektronski obliki (monasterium.net, Regesta Imperii Online).

¹²² SI AS 1063, št. 4511, 4512, 1443 VIII. 16., Dunajsko Novo mesto; CKSL, 1443 VIII. 16., Dunajsko Novo mesto (b, c); Chmel, *Regesta Friderici*, str. 151–153, št. 1509–1514; [RI XIII] H. 12 n. 162–165; [RI XIII] H. 29 n. 6, 7; komentar poravnave Štih, *Celjski grofje*, str. 249–252.

¹²³ Prim. Friderikov itinerarij, ki mu najlažje sledimo prek krajev, v katerih je izstavljal listine – <http://www.regesta-imperii.de/regesten/suche.html>.

¹²⁴ SI AS 1063, št. 4513, 1443 VIII. 17., Dunajsko Novo mesto.

¹²⁵ Chmel, *Regesta Friderici*, str. 152–153, št. 1515; [RI XIII] H. 12 n. 166; prim. še Birk, *Verzeichniss VI*, str. LXXII, št. 641, 642.

gospod in lastnik teh dežel oziroma od njega imenovani sodnik. Glede patrimonialnega sodstva ostane pri dotedanjih običajih.¹²⁶

Zadnja listina je še enkrat obelodanila zmago Habsburžana, grof Ulrik II. pa se je vsaj na videz čez noč prelevil iz najhujšega tekmeca v lojalnega dvorjana in sve-tovalca. Že dva dni kasneje je namreč skupaj z drugimi odličniki kot priča nastopil v listini kralja Friderika.¹²⁷ Spravo med Habsburžani in Celjskima je še dodatno potrdila »večna zveza« proti vsem, razen cerkvi in cesarstvu; Celjski so se zavezali zvezo potrditi v roku dveh mesecev, ko bodo izpuščeni njihovi talci na Ogrskem.¹²⁸ Ulrik II. je nato tudi obljubil, da bodo po njegovi in očetovi smrti njuni potomci avstrijske vojvode namesto z *naši dragi gospodje* naslavljali z *naši milostljivi gospodje*.¹²⁹

Če k navedenemu pristavimo, da se je že pred poravnavo s celjskima grofoma vsaj na srednji rok pogodil s tekmece v lastni hiši – z bratom Albrehtom VI. 30. marca,¹³⁰ z bratrancem Sigismundom pa 31. julija 1443¹³¹ – potem Friderik III. glede »notranjepolitičnih« razmer v notranjeavstrijskih deželah ne bi smel biti preveč zaskrbljen.

Tako vzdušje rišejo tudi narativni viri, ki sicer skrivajo določene pasti, a so vedno dobrodošli kamenčki v mozaiku. Štirideseta leta 15. stoletja pokriva nekaj kronik, analov in podobnih zapisov; ti se dotikajo tudi razmerja med dinastijama, ki sta v tistih letih odločilno krojili usodo slovenskih historičnih dežel.

Medtem ko sta brat Albreht in sestra Katarina podedovala vročerkven značaj očeta Ernesta Železnega, je bil Friderik vsaj navzven flegmatičen, hkrati pa zamišljen in vase zaprt.¹³² Friderikova beležnica, v katero je lastnoročno zapisoval različne biografske podatke, komentarje k političnim razmeram, finančne in podobne zadeve, razne statute, obrazce in citate, pretežno iz obdobja 1437–1448, nam razkriva njegova pričakovanja glede podanikov: ... *ain jeder frumer landman seinem heren und landfursten pilleich hulf und dienet, als lehenleut und landleut von naturleichen dingen schuldig sind* ... Ker je bil že od leta 1439 naprej zaradi skrbništva nad Ladislavom Posmrtnim v stalnem konfliktu z Avstrijci, ima tudi v beležnici čeznje veliko povedati. O konfliktu in pomiritvi s celjskimi grofi, o tu obravnavanih dogodkih v drugi polovici leta 1443 in v začetku 1444, o notranjeavstrijskih dednih poklonitvah ali »upornih« Kranjcih pa ne zasledimo ničesar.¹³³

Friderikov zaupnik iz tega obdobja, Enej Silvij Piccolomini, v svojih pismih, biografskih in zgodovinopisnih delih o Celjskih ni posebej izbiral besed. Kako pa je eden od nosilcev zgodnjega humanizma v tem delu Evrope in kasnejši papež Pij

¹²⁶ SI AS 1063, št. 4720; [RI XIII] H. 12 n. 167; [RI XIII] H. 29 n. 8; prim. Štih, *Celjski grofje*, str. 249–250.

¹²⁷ Chmel, *Materialien I/2*, str. 128–129, št. 33; [RI XIII] H. 12 n. 168.

¹²⁸ SI AS 1063, št. 4515, 1443 IX. 21., Gradec; Chmel, *Regesta Friderici*, str. 154, št. 1531–1533; [RI XIII] H. 12 n. 170.

¹²⁹ Chmel, *Regesta Friderici*, str. 154, št. 1534.

¹³⁰ [RI XIII] H. 12 n. 132.

¹³¹ Chmel, *Materialien I/2*, str. 125, št. 30; prim. tudi Mlinar, *Podoba Celjskih grofov*, str. 164–165.

¹³² Lhotsky, *Kaiser Friedrich III.*, str. 125.

¹³³ Lhotsky, *AEIOV*, str. 164–222, citat str. 198.

II., ki je bil v Friderikovi službi od konca leta 1442 do maja 1455,¹³⁴ videl odnose med dinastijama po sklenjenem miru?

Konec avgusta je kardinalu Julijanu Cesariniju iz Dunajskega Novega mesta pisal o različnih stvareh, pri čemer je kot pomembnejšo novico izpostavil daljšo navzočnost celjskega grofa Ulrika II. Ta je po Enejevih besedah dosegel odpuščanje za svoje slabo ravnanje in je po pridobitvi kraljeve milosti odšel v popolni slogi s kraljem. Izpolnil naj bi vse, kar je kralj od njega zahteval. *Starejši grof* Friderik II. pa bo moral priti v Gradec, se pokoriti kralju in potrditi vsa sinova dejanja.¹³⁵ V dolgem pismu kraljevemu kanclerju Kasparju Schlicku je 28. decembra 1443 omenjal zelo zamotane »tirolske zadeve« (vprašanje skrbništva nad mladoletnim vojvodo Sigmundom), za katere pa ne ve, ali kralja sploh skrbijo – ves čas ima namreč na obrazu enak izraz (*semper unius est vultus*).¹³⁶ V istem pismu je poročal, da je *mlajši grof Celjski* (Ulrik II.) že *včeraj* (27. 12.) prispel v Št. Vid, kjer v kratkem pričakujejo še vojvodo Albrehta in goriškega grofa (Henrika IV.) s soprogo. Razmere sicer opisuje kot zahtevne vsled številnih »zadev«, med katerimi poleg tirolskih, italijanskih, ogrskih in čeških omenja tudi celjske, a brez kake konkretne težave.¹³⁷ Kanclerju Schlicku je iz koroške prestolnice spet pisal že na novega leta dan ter potrdil prihod vojvode Albrehta in goriškega grofa Henrika, 12. januarja pa je Schlicku sporočil, da je Ulrik skupaj z vojvodo Albrehtom prisegel kot kraljevi svétnik.¹³⁸ Celjska grofa je torej Piccolomini v svojih pismih v teh mesecih nekajkrat omenil, a nikakor ne z besedami, ki bi nakazovale kak odprt konflikt z deželnim knezom. Ne nazadnje naj bi se Ulrik s kraljem Friderikom konec maja 1444 odpravljal na državni zbor v Nürnberg.¹³⁹

V *Historia Austriales* ni Piccolomini v zvezi z našo temo povedal ničesar novega, saj le bežno omenja pokneženje (1436), ki je (med drugim) izzvalo večletni spor, ta pa se je nato zgladil z mirovno in dedno pogodbo ter novim pokneženjem s strani kralja Friderika. Po mnenju pisca, ki je bil takrat že v kraljevem spremstvu in je dogajanje spremljal od blizu, niso bili nameni grofov sicer nikoli pošteni in odkriti.¹⁴⁰ Po drugi strani je v življenjepisu Friderika III. (iz serije življenjepisov pomembnih osebnosti tistega časa, zbranih pod naslovom *De viris illustribus*), ki je menda nastal že v začetku leta 1446, Piccolomini pisal, da je zaupanje med kraljem in mlajšim celjskim grofom po avgustu 1443 naraslo do te mere, da je Ulrik kmalu sodeloval v Friderikovih diplomatskih misijah. Konec leta 1443 naj bi tako posre-

¹³⁴ O Piccolominiu in njegovih delih glej npr. Lhotsky, *Quellenkunde*, str. 392–403; Mlinar, *Podoba Celjskih grofov*, str. 70–89.

¹³⁵ Wolkan, *Der Briefwechsel II*, str. 177–179, št. 73; Piccolomini, *Über Österreich*, str. 19–20.

¹³⁶ Prav tam, str. 251–262, št. 108, tu str. 255, oz. str. 32–47, tu 37.

¹³⁷ Prav tam, str. 256–257, 260, oz. str. 39, 44.

¹³⁸ Prav tam, str. 265–268, 276–277, št. 111, 116 (*Comes Cilie et dux Albertus ambo in consilium regis sunt recepti et his diebus iurarunt.*), oz. str. 50–53.

¹³⁹ Wolkan, *Der Briefwechsel II*, str. 320–323, št. 141; za omembe Celjskih v Piccolominijevi korespondenci glej tudi Mlinar, *Podoba Celjskih grofov*, str. 85–89, 239–251. Piccolominijevo pisanje o Celjskih, zlasti Ulriku II. in cesarici Barbari, je bilo v tem obdobju nasploh bolj spravlivo kot kasneje, še posebej po letu 1452.

¹⁴⁰ Piccolomini, *Historia Austriales II*, str. 497–498; Piccolomini (Sarnowsky), *Historia Austriales*, str. 268–271.

doval pri Tirolcih, ki so zahtevali izročitev svojega deželnega gospoda Sigismunda, poleti 1444 pa je v družbi obeh habsburških vojvod, Albrehta VI. in Sigismunda, ter še nekaterih odličnikov spremljal kralja na državnem zboru v Nürnbergu.¹⁴¹

V prvem desetletju Friderikovega kraljevanja je z njim veliko sodeloval tudi Thomas Ebendorfer, ki pa v Avstrijski kroniki le bežno omeni zavezništvo med Ulrikom II. in vojvodo Albrehtom VI. v fajdi proti Frideriku III. ter neuspešno obleganje Ljubljane.¹⁴²

Celjska kronika govori o pokneženju in kako so zaradi tega *avstrijski knezi postali nejevoljni na celjske grofe*, predstavi potek večletne fajde in mirovni dogovor. Po kronistovih besedah naj bi Ulrik nato postal kraljev svétnik in podanik (*rath und diener*) ter naj bi nekaj let prebil na njegovem dvoru. Kasneje se je iskra spora med njima spet razplamtela ...¹⁴³

Koroški kronist Jakob Unrest je v Avstrijski kroniki večino pozornosti namenil sedemdesetim in osemdesetim letom 15. stoletja, za zadevno obdobje pa ne beleži posebnosti. Po poviteženju v Jeruzalemu in kronanju v Aachnu se je po njegovem poročanju Friderik vrnil v avstrijske dežele. O habsburško-celjski fajdi ali drugih napetostih v štiridesetih letih molči. Vladala naj bi red in mir, vladarjeve pozicije so bile trdne – *In der zeit stund sein regiment am allerpessten*.¹⁴⁴

Končajmo z Valvasorjem, ki je v XV. knjigi Slave vojvodine Kranjske pisal o pokneženju, fajdi in mirovni pogodbi, posebej še o španoviji med Ulrikom in Albrehtom ter obleganju Ljubljane, Novega mesta in Kranja. Ob sklicevanju na Celjsko kroniko in Hieronima Megiserja je dodal, da je Ulrik po poravnavi postal *svetovalec in minister* Friderika III. ter nekaj let bival na njegovem dvoru, *nikoli pa v cesarjevem srcu*.¹⁴⁵ Ta ocena utegne biti pravilna, a Friderik ni bil človek, ki bi se čustvom preveč prepustil. Kratek vpogled v narativne zgodovinske vire pa lahko sklenemo z ugotovitvijo, da nam razlogov za neizstavitev zlate bule kranjskemu plemstvu ne razkrijejo.

Stanje »na terenu«

Na neki način najbolj realen ali verodostojen vpogled »na teren« pa poleg vseh omenjenih virov ponujajo fevdne knjige, ki so nič drugega kot register prometa s fevdi in prek njih s klientelo, z ljudmi, njihovo lojalnostjo in zvestobo. Tako rekoč sama od sebe se nam ponuja fevdna knjiga za grofiji Ortenburg in Celje, ki je bila nastavljena leta 1436, vpisom pa sledimo do leta 1447.¹⁴⁶ In naprej je na dlani pri-

¹⁴¹ Mlinar, *Podoba Celjskih grofov*, str. 82–83, 237–238.

¹⁴² Ebendorfer, *Chronica Austriae*, str. 387; Mlinar, *Podoba Celjskih grofov*, str. 96–101, 257.

¹⁴³ Krones, *Die Cillier Chronik*, str. 81–92; Golia, *Kronika grofov Celjskih*, str. 22–31. O kroniki bistveno Lhotsky, *Quellenkunde*, str. 350–351; Mlinar, *Podoba Celjskih grofov*, str. 118–121.

¹⁴⁴ Unrest, *Österreichische Chronik*, str. 5–6.

¹⁴⁵ Valvasor, *Die Ehre XV*, str. 334–341. Valvasor Frideriku že za to obdobje pripisuje cesarski naslov.

¹⁴⁶ SI AS 1073, I-57r. Do folija 63 so registrirani fevdi za grofijo Ortenburg, od fol. 64 do 130 za Celje. Zadnji vpisi za obe grofiji (fol. 63r in fol. 130r) so za leto 1447.

merjava z obema seznamoma kranjskega plemstva iz prve polovice leta 1446. Prvi je radgonski mobilizacijski seznam iz maja 1446, ki pod naslovom *Lannllewt des furstntums Khrain* poleg sedmih prelatov našteje tri gospode iz rodbine Kraigov ter poimensko 146 vitezov in oprod iz 82 družin; 52 družin je zastopanih le z enim predstavnikom.¹⁴⁷ Vsaj 64 (66, če npr. pod navedkom *vnsern liebnt getrewn Andren von Kreyg vnd seinen brudern* kot prejemnike fevda prepoznamo vse tri Kraige) plemičev s seznama je bilo v fevdnem razmerju (prejemnik fevda) s celjskimi grofi, to pa glede na ta seznam predstavlja kar 43 oziroma 44 % kranjskega plemstva. Še precej številčnejšo podobo kranjskega plemstva dokumentira nekaj mesecev starejši seznam iz »ročne registrature« kralja Friderika III., ki se v velikem delu pokriva z radgonskim spiskom. A na Friderikovem seznamu vitezov in oprod je kar 59 oseb, ki jih na radgonskem seznamu ni. Po drugi strani na njem manjka 15 plemičev, ki na radgonskem seznamu so. Na daljšem seznamu je 192 vitezov in oprod ter med gospodi poleg treh Kraigov še Jurij Perneker, skupaj torej 196 plemičev.¹⁴⁸ Če med temi v fevdni knjigi za grofiji Ortenburg in Celje iščemo vazale celjskih grofov, jih lahko najdemo 75 ali kakega več (identifikacija ni vedno neproblematična), to pa znese slabih 39 %. Če kumulativno združimo oba seznama, doseže kranjsko plemstvo sredi štiridesetih let 15. stoletja zavidljivo številko – 211 posameznikov, od katerih jih lahko kakih 82 zasledimo v fevdni knjigi, ki je nastajala v desetletju pred tem. Pri takem štetju delež celjskih vazalov znaša skoraj 39 % plemstva dežele Kranjske. A pri tem ne gre prezreti domnev, da gre pri »presežku« plemstva v Friderikovem seznamu (59 oseb) v dobršni meri za može, ki so neposredno spadali pod gospostvo grofov Celjskih – ali v njim zastavljeni grofiji v Marki in Metliki ali kot drobna klientela na drugih kranjskih teritorijih.¹⁴⁹

Do skoraj identičnih rezultatov je prišel Miha Kosi, ki je že v nekaj razpravah predstavil sistematično izgrajevanje celjskega dominija in prepredanje notranje-avstrijskih dežel s celjsko vazalsko mrežo. Najbolj sistematično in nazorno je to pokazal v razpravi o celjski klienteli oziroma o socialni in prostorski mobilnosti plemstva v službi grofov Celjskih,¹⁵⁰ podobne teme pa je v drugačnih ali ožjih kontekstih ubiral na primer tudi v razpravah o prometni in grajski politiki na primeru celjskih grofov ter v predstavitvi dežele in deželnega plemstva metliške grofije.¹⁵¹

V primerjalnem izračunu deleža plemstva dežele Kranjske, ki ga kot celjsko klientelo najdemo v fevdnih knjigah za obe njhovi grofiji in je hkrati navedeno v obeh seznamih plemstva iz leta 1446, je Kosi prišel do 40 %.¹⁵² Bolj kot to bode

¹⁴⁷ Nared, *Seznami kranjskega plemstva*, str. 319–320; Nared, *Dežela*, str. 40–42, 318–319.

¹⁴⁸ Prav tam, str. 320–322, 332–334 oz. str. 42–44, 315–317. V navedenih objavah smo ugotavljali, da se podvajajo imena štirih plemičev. Naknadno smo ugotovili še, da sta v seznamu dvakrat vpisana *Jorg* in *Andree Greczer*, pa tudi *Hanns Standacher* oziroma *Hanns Stawdacher* sta bržčas ista oseba. Število vitezov in oprod moramo torej spustiti na 192.

¹⁴⁹ Prav tam, str. 320–322 oz. 42–44; prim. tudi Feldbauer, *Herren und Ritter*, str. 122; Kosi, *Graffschaft Mettling*, str. 58–60.

¹⁵⁰ Kosi, *Celjska klientela*, str. 11–64.

¹⁵¹ Kosi, »Prometna politika«, str. 165–180; Kosi, *Grajska politika*, str. 465–494; Kosi, *Graffschaft Mettling*, str. 15–97.

¹⁵² Kosi, *Celjska klientela*, str. 30–47, posebej grafikon št. 4. Dober odstotek višji delež

v oči, da je bilo med poznanimi kranjskimi plemiškimi rodbinami kar 60 % takih, ki so bile vsaj z enim predstavnikom fevdno povezane s celjskimi grofi. Podobno zgovorne so ugotovitve, da je konec tridesetih in v prvi polovici štiridesetih let največji delež celjske klientele predstavljalo prav plemstvo Kranjske (37 %), šele nato Koroške (30 %) in Štajerske (28 %).¹⁵³

Register celjskih in ortenburških fevdov je v osnovi nastal leta 1436, kmalu po smrti grofa Hermana II., beleži pa tudi podelitve ali obnovitve fevdov v naslednjem desetletju. Fevd je bil prejemniku namreč lahko podeljen le za čas njegovega življenja ali pa tudi njegovim moškim in (redkeje) ženskim potomcem oziroma dedičem. Po smrti vazala oziroma njegovih dedičev je fevd pripadel seniorjem (Celjskim), zato najdemo več ponovnih podelitev fevdov potomcem prejšnjih vazalov.¹⁵⁴

Za uravnoteženje pogleda na posestno-vazalsko strukturo Kranjske v tem obdobju je dragocena t. i. notranjeavstrijska fevdna knjiga Friderika III. za obdobje 1443–1469, z izvirnim naslovom *Register der Lehenschaft Steyr, Kernden vnd Krain*.¹⁵⁵ Tudi ta pokriva daljše časovno obdobje,¹⁵⁶ a njen nastanek in dovršen del vpisov (za Kranjsko sklenjeno na fol. 217–251) je nedvomno povezan s podelitvami fevdov v okviru Friderikovega poklonitvenega potovanja 1443/1444. Februarja in v začetku marca 1444 je Friderik kot deželni knez podelil fevde 76 osebam, ki jih najdemo na bolj izčiščenem radgonskem seznamu plemstva iz maja 1446; to pomeni polovico (51 %) plemstva na seznamu. Na daljšem Friderikovem seznamu iz istega leta je deželnoknežjih vazalov 74 (38 %), s kombinacijo obeh seznamov pa se za habsburške vazale izkaže okrog 80 kranjskih viteзов in oprod (38 % od 211 v letu 1446 znanih pripadnikov kranjskega plemstva).

Nič nenavadnega ni bilo, da je bil nekdo sočasno vazal več gospodov. Primerjava celjsko-ortenburških in habsburške fevdne knjige ter obeh plemiških seznamov pokaže, da je fevde obeh dinastij sredi štiridesetih let posedovalo 35 ali 36 Kranjcev. Med njimi so bili denimo tudi mnogi pripadniki močnejših in vplivnejših rodbin: Herbard in Volkard (Volker) Auersperger, Jurij, Konrad in Gašper Apfaltrer, Jurij in Baltazar Lamberger, Nikolaj, Seifrid in Hans Gallenberger ipd.

Rezultate predstavljene analize je treba razumeti z malo rezerve, saj je med registriranimi prejemniki celjskih fevdov tudi nekaj takih (npr. vdove, mladoletni otroci, meščani – vsem tem smo se skušali sicer pri primerjavah s seznamami plemstva izogniti), ki jih ne moremo šteti med »politično zmožne« deželane in njihova navzočnost ali odsotnost denimo na dedni poklonitvi ne bi bila relevantna. Friderik III. in njegovi dvorni svetovalci so gotovo imeli približne predstave o tem, v kakšno deželo se podajajo, kljub temu si lahko mislimo, da je delež plemstva, ki je bilo Celjskim »iskreno« naklonjeno ali nanje vsaj »pogodbeno« navezano,

velja bržčas pripisati nekoliko drugačnemu seštevku plemstva z obeh seznamov.

¹⁵³ Prav tam, zlasti grafikoni 1, 2, 3 in 5. Če pogledamo na obe grofiji ločeno, je razmerje v grofiji Celje v korist štajerskega plemstva (49 %), sledi kranjsko s 35 %, koroškega in drugega je bistveno manj, medtem pa v fevdni knjigi za ortenburško grofijo po pričakovanju prevladujeta koroško (45 %) in kranjsko (43 %) plemstvo; štajerskega je bilo tam le za 11 %.

¹⁵⁴ Kosi, *Grajska politika*, str. 485.

¹⁵⁵ AT-OeStA/HHStA, HS, W 724. Za Kranjsko (fol. 216–277) prepis B. Otorepca v CKSL.

¹⁵⁶ V kranjskem delu zasledimo letnico 1444, 1449, 1451, 1453, 1454, 1457, 1464–1469.

habsburškega seniorja ob prvem obisku Kranjske neprijetno presenetil in zaskrbel. Celjska »stranka« je bila močnejša od pričakovanj.

Opisano stanje ilustrirajmo še s »posestnim zemljevidom«. Če so na višku svoje moči sredi dvajsetih let 15. stoletja obvladovali približno dve tretjini Kranjske,¹⁵⁷ se je obseg njihove posesti (alodi, fevdi, zastave) po vrnitvi zastavljenih gospostev Habsburžanom nekoliko zmanjšal, a še vedno so bili na Kranjskem v štiridesetih letih daleč najbolj dominantna rodbina. Njihova gospostva so sklenjeno obvladovala dobršen del Dolenjske (z vso Belo krajino) in Notranjske, močne postojanke so imeli tudi na Gorenjskem. Od severozahoda proti jugovzhodu so si sledila gospostva, gradovi in uradi Bela Peč, Radovljica, Waldenberg, Kamen, Smlednik, Polhov Gradec, Čušperk, Kravjek, Dobro Polje, Ortnek, Ribnica, Lož, Kočevje, Fridrihštajn, Žužemberk, Kostel, Poljane, Črnomelj, Metlika, Mehovo, Radeče, Žebnik, Krško in Gračeno.¹⁵⁸

Na drugi strani je pod neposredno upravo deželnega kneza oziroma deželnega vicedoma kot njegovega glavnega gospodarsko-finančnega uradnika konec tridesetih in v štiridesetih letih 15. stoletja sodilo okrog 15 gospostev oziroma uradov: Kranj, Kamnik, Gamberk, Goričane, Ig, Višnja Gora, Štatenberk, Novo mesto, Kostanjevica z uradoma Raka in Vivodina, Postojna, Vipava, Trst, Pazin, Završje in Vranja.¹⁵⁹

Friderik III. je bil formalist, a še bolj kot tak je v zgodovino prišel kot potrpežljiv in pragmatičen vladar, ki je nasprotnike premagal tako, da jih je preživel. Zamere je znal hitro pozabiti, kar nazorno izkazuje tudi njegovo ravnanje leta 1444. Kranjske fevde je namreč podelil tudi ljudem, ki jih je še kaka tri leta prej uvrščal med kršilce deželnega miru in deželne sovražnike.¹⁶⁰ Po drugi strani je bolj ali manj upravičeno pričakoval, da bo z dedno prisego vzpostavljena deželna vez sčasoma prevladala nad fevdno.

Kranjski zlati buli

V zlati buli (1460) je cesar Friderik III. potrdil Ernestovo listino iz avgusta 1414 in ji dodal sedem določil (pravic), povzetih iz štajerske zlate bule oziroma iz privilegijev štajerskega plemstva iz let 1277 in 1292, ki pa se naslanjata na najstarejša privilegija štajerskih ministerialov (1186 in 1237). Bistven je bil privilegij kralja Rudolfa I. iz februarja 1277.¹⁶¹

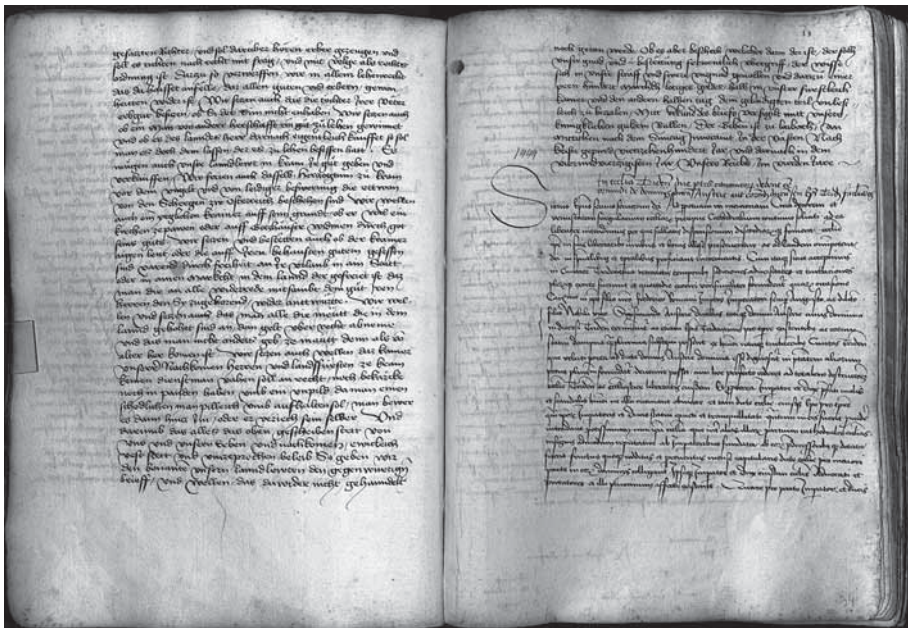
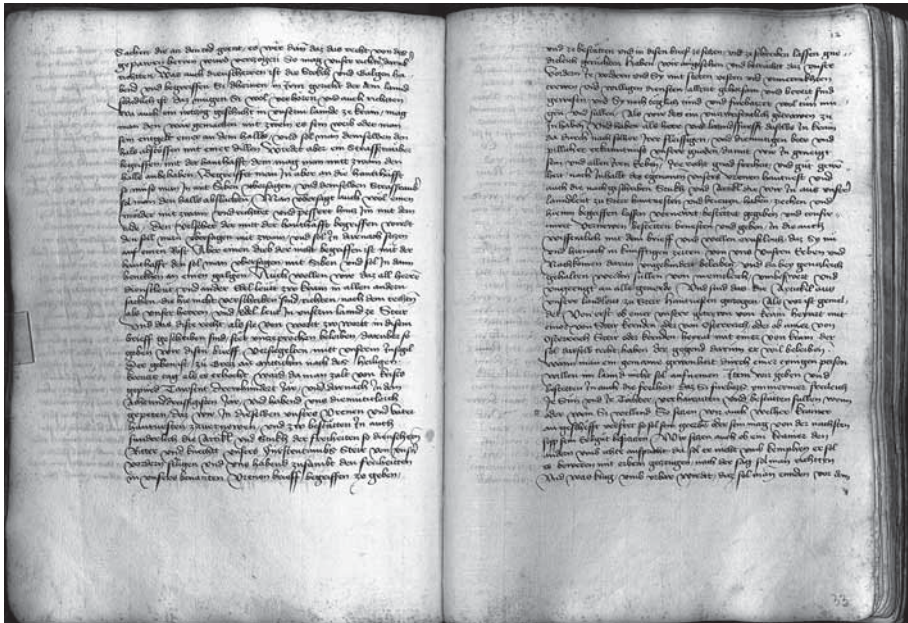
¹⁵⁷ Ocena o treh četrtinah Kranjske v celjskih rokah je nekoliko pretirana – Žontar, *Kranjski deželni vicedom*, str. 300.

¹⁵⁸ Hauptmann, *Nastanek in razvoj Kranjske*, str. 138; Štih, *Celjski grofje*, str. 239; Kosi, *Grajska politika*, str. 478–485; Bajt, Vidic, *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 88–90 (avtor kart in komentarja je M. Kosi). Tako posebno stanje se je v glavnem obdržalo do izumrtja celjskih grofov leta 1456.

¹⁵⁹ Bizjak, *Ratio facta est*, str. 125–126, 137; Bizjak, *Srednjeveške računske knjige*, str. 24–25, 34. Obseg komorne posesti je sicer rahlo nihal, občasno se v obračunih pojavljata tudi urada Svibno in Šteberk.

¹⁶⁰ Prim. Nared, *Seznam »deželnih sovražnikov«*, str. 339

¹⁶¹ Vilfan, *Zlata bula Kranjcev*, str. 221–227.

Sliki 4 in 5: Osnutek zlate bule 1444. Dodane pravice so na fol. 12r in 12v (AT-OeStA/HHSStA, HS, B 7).

Primerjajmo samo dodane pravice (člene) neizstavljene in izstavljene zlate bule za Kranjsko, še prej pa se dotaknimo njihovega »številčenja«. Pri tem gre seveda vsaj navzven za redakcijski poseg, saj tako osnutek iz leta 1444 kot izvirnik iz leta 1460 nimata nikakršnega številčenja členov. Če pa izhajamo iz tiskanega deželnega

ročina za Kranjsko, ki se v obeh izdajah (1598 in 1687) začne z zlato bulo iz leta 1460, vidimo, da so »štajerska« določila razdeljena v sedem odstavkov.¹⁶² Enako delitev oziroma številčenje je povzel Vilfan in je tudi vsebinsko smiselna.¹⁶³ Koroška zlata bula in neizstavljena za Kranjsko imata enaka iz štajerskih privilegijev dodana določila. Tiskani koroški deželni ročin podobno kot obe kranjski izdaji niza dodane člene v odstavkih (13) in tudi kritična objava v koroško zlato bulo vključenih »štajerskih« pravic le-te številči od I do XIII.¹⁶⁴ Zato je nenavadno, da Vilfan, ki je delal na podlagi tiskanega koroškega ročina, govori le o dvanajstih po štajerskem ročinu povzetih določilih. Pa čeprav v nadaljevanju omenja šest »štajerskih pravic«, ki so jih leta 1444 Korošci dobili, Kranjci pa leta 1460 ne.¹⁶⁵ Vrh tega je treba pripomniti, da tako obe tiskani različici zlate bule v kranjskem ročinu kot za njima Vilfan četrti dodani člen koroške zlate bule smiselno razdelijo na dva dela. Lahko bi torej rekli, da so dobili Korošci celo 14 dodatnih pravic.

Osnutek neizstavljene zlate bule¹⁶⁶

1444 marec 4., Ljubljana

Rimski kralj in avstrijski vojvoda Friderik III./V. potrjuje kranjskim gospodom, vitezom in oprodam privilegij svojega očeta Ernesta z inseriranim privilegijem avstrijskega vojvode Albrehta II. iz septembra 1338 in dodaja nekatere pravice, povzete iz štajerskega privilegijskega prava

[Dodana določila]

[1] *Von erst, ob einer vnserr getrewn von Krain heyrat mit einer von Steir, Kernden oder von Osterreich, oder ob einer von Osterreich, Steir oder Kernden heyrat mit einer von Krain, der sol dasselb recht haben der gegend, darinn er wil beleiben, wann man ein gemaine gewonheit durch einer eynigen person willen im lannd nicht sol ausnemen.*¹⁶⁷

Prvič, če se kdo izmed naših zvestih iz Kranjske poroči z eno iz Štajerske, Koroške ali Avstrije, ali če se kdo iz Avstrije, Štajerske ali Koroške poroči z eno iz Kranjske, ta naj ima pravo tiste dežele, v kateri hoče prebivati, ker ne gre, da bi delali izjeme od splošnega običaja v deželi zavoljo ene same osebe.¹⁶⁸

¹⁶² SI AS 1073, I-6r, fol. 5; I-7r, str. 10–11.

¹⁶³ Vilfan, *Zlata bula Kranjcev*, str. 225–227.

¹⁶⁴ *Landshandvest des löblichen Ertzhertzogthumbs Karndten*, str. 24–26; Wiessner, *MDC XI*, str. 86–87, št. 205.

¹⁶⁵ Vilfan, *Zlata bula Kranjcev*, str. 222, 227. Konkretno naj bi bila dodana določila iz privilegija kralja Rudolfa I. (1277).

¹⁶⁶ AT-OeStA/HHStA, HS, B 7, fol. 10r–13r, tu 12r–12v.

¹⁶⁷ V predlogi *aufnemen*; enako tudi v objavi dodanih členov v koroški zlati buli (Wiessner, *MDC XI*, str. 86).

¹⁶⁸ Prevod je kolikor mogoče smiseln in ne povsem dobeseden. Pri členih, ki so skupni obema verzijama, se opira tudi na Vilfan, *Zlata bula Kranjcev*, str. 225–227; ta pri vsakem členu dodaja še kratko obrazložitev oziroma genezo. Za natančnejšo pravnozgodovinsko analizo obeh listin in genezo dodanih pravic bi bila potrebna posebna razprava.

[2] *Item wir geben vnd bestetten in auch die freiheit, daz si furbazs ymmermer freileich ir sün vnd ir töchter verhairaiten vnd bestätten sullen, wenn oder wem si wellend.*

[3] *So seczen wir auch, welher Krainer an geschëfft verfert, so sol sein geerbe oder sein mag von der nachsten sipp sein erbgüt besizzen.*

[4]¹⁶⁹ *Wir seczen auch, ob ein Krainer den andern vmb ichte anspricht, da sol er nicht vmb kemphen, er sol es beweren mit erbern gezeugen, nach sag sol man richtten, vnd was klag vmb vrbar wirdet, daz sol man ennden vor dem gesaczten richter vnd sol darüber hören erber gezeugen vnd soll es richten nach recht mit frag vnd mit volge als rechts ordnung ist.*

[5] *Darczu so verwerffen wir in allem lehenrecht das da haisset anfëlle, das allen guten vnd erbern gewonheitten wider ist.*

[6] *Wir seczen auch, das die töchter irer vëter erbgüt besizzen, ob si der sun nicht enhaben.*

[7] *Wir seczen auch, ob ein man von anderr herschafft ein güt zu lehen gewinnet vnd ob es des lanndes herr darnach eigentleich kauffet, so sol man es doch dem lassen, der es zu lehen besessen hatt.*

[8] *Es mügen auch vnser lanndlewt in Krain ir güt geben vnd verkaufen.*

[9] *Wir freien auch dasselb herczogtum zu Krain vor dem vngelt vnd von leidiger beswerung, die ettwan von den schergen zw Osterreich beschehen sind.*

Nadalje jim dajemo in potrjujemo tudi svoboščino, da v prihodnje vedno ženijo oziroma možijo svoje sinove in hčere ter jim ob tem naklonijo premoženje, kadar in s komer hočejo.

Prav tako postavljamo, da če Kranjec umre brez poslednje volje, naj njegov dedič (potomec) ali njegov sorodnik v naslednjem kolenu dobi njegovo zapuščino.

Postavljamo tudi: če Kranjec (ob)toži drugega za karkoli, naj se ne bojuje; dokaže naj s poštenimi pričami, po njihovi izpovedi naj se sodi. In kar je tožb za zemljišča, to naj se konča pred postavljenim sodnikom in naj se o tem zaslišijo poštene priče in naj se sodi po pravu z vprašanjem in odgovorom, kot je red po pravu.

Poleg tega povsem odpravljamo v fevdnem pravu (povratne) pripade,¹⁷⁰ saj je to zoper vse dobre in poštene običaje.

Postavljamo tudi, naj hčere dedujejo za očeti, če ti nimajo sinov.

Postavljamo tudi: če je nekdo (pri)dobil v fevd posest od drugega gospostva in je to kasneje kupil deželni knez, naj ta (posest) še naprej ostane tistemu, ki jo je imel v fevdu.

Naši deželani na Kranjskem smejo tudi darovati in prodajati svoje premoženje.

Vojvodino Kranjsko oproščamo tudi od davščin (trošarin) in žaljivih oškodovanj, ki so jih nekdaj izterjevali oziroma povzročali biriči v Avstriji.

¹⁶⁹ Ta člen je v zlati buli 1460 razdeljen v dva dela (4. in 5. člen).

¹⁷⁰ *Lehensanfall* – pripad (vrnitev) fevda seniorju, npr. zaradi mladoletnosti potomca po smrti prejšnjega vazala.

[10] *Wir wellen auch ein yeglichen Krainer auff sein grundt, ob er wil, ein kirchen ze pawen oder auff goczhäuser widmen durch got seins güts.*

[11] *Wir seczen vnd bestätten auch, ob der Krainer aigen leut oder die auff iren behausten gutern gesessen sind, varend durch freiheit an ir vrlaub in ain statt oder in ainen markcht in dem lannd, der gefreiet ist, daz man die an alle widerrede mitsamt dem güt iren herren den sy zugehorend wider antwürtte.*

[12] *Wir wellen vnd seczen auch, das man alle die meütt, die in dem lannd gehoret sind, an dem gelt vber recht abneme vnd das man nicht anders geb ze maiütt, denn als von alter her komen ist.*

[13] *Wir seczen auch wellen, daz kainer vnserer nachkomen, herren vnd landsfürsten ze Krain keinen dienstman vahn soll an recht noch bekärcke noch in panden haben vmb ein vnpild, da man einen schedlichen man pilleich vmb aufhalten sol, man bewer es dann hincz im oder er veriech sein selber.*

Dovoljujemo tudi vsakemu Kranjcu, da, če hoče, na svojih zemljiščih zgradi cerkev ali posveti cerkvenim ustanovam po Bogu nekaj svojega premoženja.

Postavljamo in potrjujemo tudi: če Kranjcem njihovi podložniki ali tisti, ki so naseljeni v njihovih hišah, brez njihovega dovoljenja samovoljno odidejo v mesto ali v trg v deželi, je (Kranjec) upravičen, da se mu jih brez vsakršnih ugovorov skupaj s premoženjem vrne.

Mi hočemo in postavljamo tudi, da vse mitnice v deželi ne pobirajo več denarja, kot je po pravu, in da se za mitnino ne daje drugega (več), kot je od nekdaj navada.

Mi postavljamo in hočemo, naj nobeden od naših naslednikov, gospodov in deželnih knezov na Kranjskem protipravno ne prime, zapre ali vklene nobenega plemiča (ministeriala) zaradi kake krivice; škodljivega človeka naj se na primeren način pridrži, dokler se mu ne dokaže krivda ali pa jo sam prizna.

Izvirnik zlate bule¹⁷¹

1460 november 25., Dunaj

Rimski cesar in avstrijski nadvojvoda Friderik III. potrjuje na prošnjo ministerialov, gospodov, vitezov in oprod iz kneževine Kranjske listino avstrijskega nadvojvode Ernesta Železnega z dne 2. avgusta 1414, s katero je ta potrdil kranjski privilegij avstrijskega vojvode Albrehta II. iz leta 1338, in dodaja sedem določil iz štajerskih privilegijev

[Dodana določila]

¹⁷¹ S IAS 1063, št. 691.

[1] *Von erst, ob ainer vnserr getrewn von Krain heyrat mit einer von Steir; Kernden oder von Osterreich, oder ob einer von Osterreich, Steir oder Kernden heyrat mit einer von Krain, der sol dasselb recht haben der gegend, darinn er wil beleiben, wann man ein gemaine gewonhait durch ainer eynigen person willen in ai[ne]m lannd nicht sol ausnemen.*

[2] *Item wir geben vnd bestetten in auch die freihait, daz sy fürpaser ymmermer freylich ir sun vnd ir töchter verheyratten vnd bestetten süllen, wann oder wem sy wellen.*

[3] *So seczen wir auch, welcher Krainer an geschefft verfert, so sol sein geerb oder sein mag von der nagsten syppe sein erbgut besiczen.*

[4] *Wir seczen auch, ob ein Krainer den andern vmb icht anspricht, da sol er nicht vmb khemphen, er sol es beweren mit erbern gezewgen, nach der sag sol man richten.*

[5] *Vnd was klag vmb vrbar wirdet, daz sol man ennden vor dem gesaczten richter vnd sol daruber horn erber gezewgen vnd sol es richten nach recht mit frag vnd mit volge als rechts ordnung ist.*

[6] *Wir seczen auch, das die tochter irer väter erbgut besiczen, ob sy der sün nicht enhaben.*

[7] *Wir erlauben auch ainem yeglichen Krainer auf seinen gründten, ob er wil, ein kirchen ze pawn oder auf gotshewser widem durch got seins güts.*

Prvič, če se kdo izmed naših zvestih iz Kranjske poroči z eno iz Štajerske, Koroške ali Avstrije, ali če se kdo iz Avstrije, Štajerske ali Koroške poroči z eno iz Kranjske, ta naj ima pravo tiste dežele, v kateri hoče prebivati, ker ne gre, da bi delali izjeme od splošnega običaja v deželi zavoljo ene same osebe.

Nadalje jim dajemo in potrjujemo tudi svoboščino, da v prihodnje vedno ženijo oziroma možijo svoje sinove in hčere ter jim ob tem naklonijo premoženje, kadar in s komer hočejo.

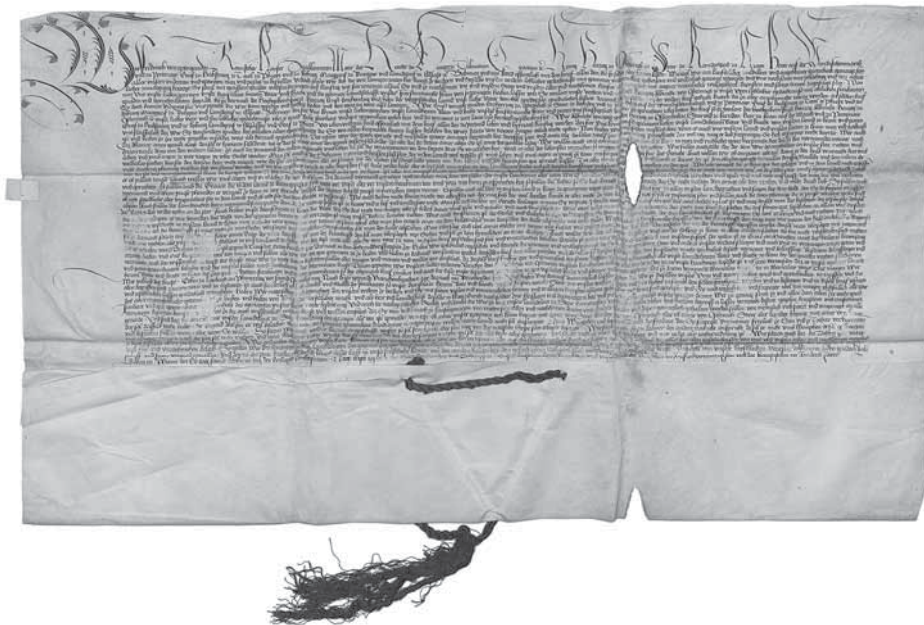
Prav tako postavljamo, da če Kranjec umre brez poslednje volje, naj njegov dedič (potomec) ali njegov sorodnik v naslednjem kolenu dobi njegovo zapuščino.

Postavljamo tudi: če Kranjec (ob)toži drugega za karkoli, naj se ne bojuje; dokaže naj s poštenimi pričami, po njihovi izpovedi naj se sodi.

In kar je tožb za zemljišča, to naj se konča pred postavljenim sodnikom in naj se o tem zaslišijo poštene priče in naj se sodi po pravu z vprašanjem in odgovorom, kot je red po pravu.

Postavljamo tudi, naj hčere dedujejo za očeti, če ti nimajo sinov.

Dovoljujemo tudi vsakemu Kranjcu, da, če hoče, na svojih zemljiščih sezida cerkev ali posveti cerkvenim ustanovam po Bogu nekaj svojega premoženja.

Slika 6: Zlata bula kneževine Kranjske, izstavljena na Dunaju 25. novembra 1460. Le kje je pečat? (SI AS 1063, št. 691).

V kranjsko zlato bulo prevzeti štajerski člani vsebinsko niso posebej pomembni, pa tudi to, da je v kranjski buli manj dodanih členov kot v koroški iz leta 1444 (13 oziroma 14), Kranjcem ni povzročilo nobene škode. Za razvoj privilegijskega prava in deželnih stanov nasploh najpomembnejšega določila o zaporedju priseg – deželani so dolžni prisesti zvestobo novemu deželnemu knezu le, če jim ta prej s prisego obljubi, da bo spoštoval obstoječe deželne privilegije¹⁷² – Friderik ni izrecno potrdil ne Korošcem ne Kranjcem. Kranjcem ni izrecno potrdil oziroma obnovil tudi določila, iz katerega je bila izpeljana davčna prostost plemstva.¹⁷³ Sergij Vilfan je zato upravičeno zapisal, da je bil pomen zlatih bul bolj deklaratorne in politične narave. Štajersko deželno pravo je po zadnjem členu osnovnega privilegija iz leta 1338 kot subsidiarno pravo veljalo tako na Koroškem kot Kranjskem, to pa pomeni, da so v obeh deželah veljali tudi vsi štajerski privilegiji.¹⁷⁴ Kranjska zlata bula je postala jedro nadaljnjih potrditev in je v obeh tiskanih kranjskih deželnih ročinih na prvem mestu. Šlo je pač za slovesnejšo obliko listine z dodanimi pravicami,

¹⁷² Določilo o pogojnosti dedne poklonitve, ki ga je Rudolf I. leta 1277 uvrstil med pravice štajerskega plemstva in je subsidiarno veljalo tudi na Kranjskem, se glasi: *Ut autem tenor huius privilegii a futuris dictae terrae principibus ratus et stabiliter teneatur, praesenti praecipimus sanctione, ut dum princeps qui pro tempore fuerit a ministerialibus Styriae fidelitatis exigit iuramentum. Ipsi ad praesentationem huiusmodi sacramenti, minime contringantur, donec princeps et dominus corporali suo iuramento promittat, se praesens privilegium in omnibus et singulis suis articulis servaturum.* Glej AT-StLA, Laa. Urk., A-011, 1443 XII. 26., Gradec; *Landtshandvest des Hertzogthumbs Steyer*, fol. 5v; prim. še Vilfan, *Deželni ročini*, str. 74–76.

¹⁷³ 9. člen koroške in neizstavljene kranjske zlate bule.

¹⁷⁴ Vilfan, *Zlata bula Kranjcev*, str. 227–228.

poleg tega je bila zlata bula najstarejši v Ljubljani hranjeni originalni privilegij za (ožjo) Kranjsko.

Iz doslej znanega bi lahko sklepali, da sta bila Albrehtov privilegij iz leta 1338 in Ernestova potrditev iz leta 1414 prav ob obisku Friderika v Ljubljani »odtujena« kranjskemu plemstvu.¹⁷⁵ Najbrž zato, ker ju je Friderik želel imeti pri sebi takrat, ko se mu bodo zdeli Kranjci vredni zlate bule. Ernestovo potrditev so že leta 1446 prepisali v kraljevo registraturno knjigo, kjer jo najdemo pod naslovom *Copia des lanndbriefs Krain*,¹⁷⁶ nato se je za originalom najkasneje do novembra 1460 izgubila sled. Albrehtov privilegij je bil v Ljubljano vrnjen šele leta 1977.¹⁷⁷

Po umoru Ulrika II. novembra 1456 in s tem izumrtju celjske grofovske rodbine je Friderik III. za Habsburžane skladno z dedno pogodbo iz avgusta 1443 pridobil celjsko dediščino – vse njihove grofije, gospostva, gradove in posesti v *nemških deželah* in v *Svetem rimskem cesarstvu*.¹⁷⁸ Boji s pretendenti za celjsko dediščino (poleg Ulrikove vdove Katarine Branković še ogrski kralj Ladislav, Frankopani, predvsem pa goriški grof Ivan) so trajali še nekaj časa, a z mirom v Požarnici konec januarja 1460¹⁷⁹ se je moral goriški grof odreči ne le grofiji Ortenburg-Strmec, pač pa Frideriku odstopiti tudi svoja ozemlja vzhodno od lienskih klavž. Friderik III., od leta 1452 tudi v Rimu kronani cesar, je s tem povsem obvladal notranjeavstrijske dežele. Takrat je lahko pokazal nekaj milosti in končno izstavil zlato bulo za Kranjsko.¹⁸⁰

Še boljše volje je bil nekaj let kasneje. Kranjcem je za podporo v sporu z bratom in njegovimi zavezniki januarja 1463 izboljšal deželni grb¹⁸¹ in »ustanovil« deželne dedne urade, kot so jih poznale druge habsburške dežele: maršala – Turjaški oziroma Šumberški, 5. 1. 1463, točaja – Črnomaljski, 26. 12. 1463, in strežaja – Hohenwarti, 5. 1. 1463; urad dednega komornika je edini obstajal že prej, od začetka 15. stoletja so ga imeli Turjaški.¹⁸² Jurija in Gašperja Črnomaljska je 26. decembra 1463 kot prva Kranjca iz vitezov povzdignil v baronski (gosposki) stan ter jima dal pravico pečatenja z rdečim voskom.¹⁸³ Vmes je 6. decembra 1461 ustanovil škofijo s sedežem v Ljubljani. Tudi časom, ko so glavne upravne funkcije na Kranjskem v veliki meri zasedali »tujci«, se pravi plemiči, ki niso izvirali iz dežele, je postopoma odzvonilo.

¹⁷⁵ Podobno domneva Levec, *Die krainischen Landhandfesten*, str. 284, op. 2.

¹⁷⁶ AT-OeStA/HHStA, HS, W 10, fol. 126r–127r. V istem pergamentnem kodeksu najdemo prepisa privilegija goriškega grofa Albrehta III. za Istro iz aprila 1365 (*Lanthatfest in Isterreich*, fol. 127v–128r), kar je najstarejši znani prepis izgubljenega originala, in prepis potrditve goriškega privilegija za Metliko in Marko, ki jo je vojvoda Leopold III. izstavil v Ljubljani julija 1374 (*Lanndbrief aus der Metlickh*, fol. 128r–129v). Mar naslov prepisa Ernestove listine – *Copia des lanndbriefs Krain* – namiguje na to, da je bila predloga za prepis (že) kopija, in ne original?

¹⁷⁷ Nared, *Privilegij kranjskega plemstva*, str. 22–24.

¹⁷⁸ SI AS 1063, št. 4512, 1443 VIII. 16., Dunajsko Novo mesto; [RI XIII] H. 12 n. 163.

¹⁷⁹ Wiessner, *MDC XI*, str. 138–140, št. 340.

¹⁸⁰ Prim. še Vilfan, *Zlata bula Kranjcev*, str. 223–224; Štih, *Dežela Grofija*, str. 139–140.

¹⁸¹ SI AS 1063, št. 716, 1463 I. 12., Dunajsko Novo mesto; izčrpana analiza z objavo in prevodom listine Kotar, *Listina cesarja Friderika III.*, str. 68–92.

¹⁸² Kotar, *Deželnoknežja oblast*, str. 35–36, 243–282; Nared, *Dežela*, str. 146, 150, 163.

¹⁸³ Nared, *Dežela*, str. 146–147.

Po smrti še zadnjega »notranjega sovražnika«, brata Albrehta VI., ki je na Dunaju nepričakovano umrl v začetku decembra 1463, je Frideriku sonce močno posijalo, a so ga potem kmalu spet zastrle stare in nove nadloge – Benečani, Turki, Andrej Baumkircher, Matija Korvin ...

Sklep: o možnih razlogih, da zlata bula ni bila izstavljena marca 1444

Po vseh dejstvih, domnevah in razmislekih, ki smo jih nanizali doslej, lahko potegnemo take sklepe.

Friderik je nameraval na svoji poklonitveni turneji pokazati, da je po spravi s celjskimi grofi nastopil čas konsolidacije njegove oblasti v notranjeavstrijskih deželah. Obred recipročnih priseg na dedni poklonitvi, ki je bila kronana s slovesno potrditvijo in nagraditvijo dotedanjih pravic in privilegijev v obliki t. i. zlate bule, se je brez omembe vrednih zapletov odvil v štajerskem Gradcu in koroškem Št. Vidu. Tudi podoben scenarij za Kranjsko oziroma Ljubljano je bil pripravljen, besedilo zlate bule spisano. A po prihodu čez Karavanke je imel Friderik poldrugi mesec¹⁸⁴ časa za spoznavanje klime v deželi, ki pa habsburškemu orlu, čeprav s kraljevsko krono na glavi, očitno ni bila dovolj naklonjena oziroma je po njegovem mnenju deželo in njeno plemstvo preveč grel sij celjskih zvezd. Pri maloštevilnih Istranih, ki so se šele dobro vrnili pod deželnoknežji klobuk, je šlo bržčas gladko. Tudi plemstvo iz nekdanje goriške deželice na Dolenjskem in v Beli krajini (grofije v Marki in Metliki), ki je bila sicer v zastavi grofov Celjskih – takrat verjetno le večina gospostev oziroma teritorija in ne tudi deželnoknežja oblast – v Friderikovih očeh ni bilo problematično, čeprav ne poznamo izrecne omembe posebne dedne poklonitve za to »priključeno gospostvo«. Privilegij svojega deda Leopolda III. (in prek tega osnovni privilegij goriškega grofa Albrehta III.) mu je potrdil, čeprav so bile celjske pozicije v grofiji izredno močne.

Za (ožjo) Kranjsko pa čas »sprave« morda še ni napočil. Prepričani smo, da je Friderik sprejel dedno prisego plemstva, ki pa je bila morda bolj medla.¹⁸⁵ Tudi Friderik je moral obljubiti, da »se bo prebranega držal«, a je ostalo le pri besedah. Kranjcem namenjeni pergament in zlato sta šla za kako drugo slovesno listino, za prejemnika, ki je bil take časti bolj vreden kot mlačni Kranjci. Kralj, ki je vedno znova dopuščal, da čas naredi svoje, se je najbrž izgovoril, da si bo za izstavitev

¹⁸⁴ Friderik se je ob poklonitvenih obiskih prav na Kranjskem (pretežno v Ljubljani) zadržal najdlje, od 21. 1. do 6. 3. 1444, torej 45 dni. Na Štajerskem (večinoma v Gradcu) je bil tri tedne in pol (23. 11.–18./19. 12. 1443), še kak dan dlje pa v koroškem Št. Vidu (od 20. 12. 1443 do najmanj 15. 1. 1444).

¹⁸⁵ Iz ohranjenih virov ne moremo sklepati na kak »izreden dogodek« v času Friderikovega bivanja na Kranjskem. Potrditve privilegijev samostanom ter mestom in trgov so šle normalno iz knežjih rok, pri podelitvah fevdov ne zasledimo posebnosti. Če naj bi bil možen vzrok neizstavitve zlate bule maloštevilnost Habsburžanu lojalnega plemstva, morda tudi slaba udeležba na dedni poklonitvi, potem je treba še enkrat spomniti na leto 1414, ko je bila udeležba na poklonu Ernestu Železnemu slaba – nekateri plemiči iz Kranjske in iz Marke in Metlike so imeli čez devet let popravni izpit – pa je Ernest kljub temu že marca in avgusta 1414 potrdil oba privilegija.

listine vzel še nekaj časa, kar sicer v takih primerih ni bilo nič nenavadnega. Na Kranjskem je v večstoletni praksi od poklonitve do pisne potrditve privilegijev lahko minilo od nekaj dni do nekaj let.¹⁸⁶ Iz Ljubljane sta z dvorom odpotovali temeljna privilegijska listina Albrehta II. iz septembra 1338 in (morda) njena potrditev iz avgusta 1414, bržčas zato, da bi služili kot podlaga novi potrditvi. Zanj pa je prišel čas šele po 16 letih in pol, novembra 1460, ko so bili grofje Celjski že zgodovina, njihove posesti v notranjeavstrijskih deželah pa prepojene z oblastno krvjo orla, ki je v te kraje pred približno 180 leti priletel z gradu Habsburg.

S teoretičnim, banalnim razlogom, kot ga imenuje Vilfan,¹⁸⁷ da Frideriku naklonjeni Kranjci morda za zlato bulo niso bili pripravljeni plačati dovolj visoke »takse«, se ne bomo ukvarjali. Gloda pa misel, da kranjsko plemstvo takrat deželnemu knezu v potrditev in nadgraditev v resnici ni ponudilo ustrezne predloge – Ernestove listine iz avgusta 1414. Doslej smo zaradi dikcije zlate bule iz leta 1460 tako v tem prispevku kot že prej menili,¹⁸⁸ da sta izvornika najstarejših privilegijskih listin za (ožjo) Kranjsko iz Ljubljane odšla s Friderikovim dvorom marca 1444. A možna je tudi razlaga, da je bila Ernestova potrditev *emphrombt* že pred tem. Novembra 1460 je cesar zlato bulo izstavil na podlagi overjenega prepisa – vidimusa (kdo ga je overil, ni znano), a če lahko poti Albrehtovega privilegija sledimo na Dunaj in po dobrega pol tisočletja nazaj v Ljubljano, je Ernestova potrditev edina privilegijska listina za ožjo Kranjsko, ki se ni ohranila v izvorniku.¹⁸⁹

Friderika ni bilo treba prepričevati, da je njegov oče Albrehtov privilegij potrdil, a »verne« predloge za zlato bulo morda ni dobil. Ker je za razliko od štajerske in koroške zlate bule v osnutku kranjske v celoti inseriran samo Albrehtov privilegij, Ernestova potrditev pa le bežno omenjena, je – morda – deželo Kranjsko in njeno

¹⁸⁶ Poglejmo čas, ki je na Kranjskem po znanih podatkih minil od poklonitve do potrditve privilegijev:

Albreht II.: (možna) poklonitev v zadnjem tednu avgusta 1338, privilegij 16. septembra 1338.
Albreht III. in Leopold III. sta privilegij goriškega grofa za Marko in Metliko potrdila ob poklonitvi konec marca oziroma v začetku julija 1374, morda kak dan po prisegi sami.

Ernest Železni: poklonitev med 8. in 11. marcem 1414, potrditev »metliškega« privilegija že 11. marca, kranjskega 2. avgusta 1414.

Maksimilijan I.: poklonitev (deželnoknežjim komisarjem) konec leta 1493 ali v prvih dneh naslednjega, potrditev privilegijev 10. in 13. januarja 1494.

Karel I. in Ferdinand I.: poklonitev (komisarjem) okrog 10. julija 1520, Karlove potrditve vseh treh privilegijev (Kranjska, Marka in Metlika, Istra) 25. oktobra 1520, Ferdinandove potrditve 14. oz. 16. novembra 1523.

Karel II.: poklonitev 28. aprila 1564, potrditev treh privilegijev 1. maja 1567.

Ferdinand II.: poklonitev 13. februarja 1597, skupna potrditev vseh treh privilegijev 20. decembra 1597.

Leopold I.: poklonitev in potrditev privilegijev 13. septembra 1660.

Karel VI.: poklonitev avgusta 1728 (vladal je že 17 let), potrditev privilegijev 14. marca 1736.
Prim.: Nared, *Kranjski deželni privilegiji*, str. 49–62; Volčjak, *Kranjski deželni privilegiji*, str. 80–148; Nared, *Dežela*, str. 92, 199–200, 203.

¹⁸⁷ Vilfan, *Zlata bula Kranjcev*, str. 223.

¹⁸⁸ Levec, *Die krainischen Landhandfesten*, str. 284, op. 2; Nared, *Privilegij kranjskega plemstva*, str. 22–24; prim. tudi Vilfan, *Zlata bula Kranjcev*, str. 224.

¹⁸⁹ Prim. razstavni katalog *Kranjski deželni privilegiji*, str. 6–7, 80–149.

plemstvo zgolj »blamaža« prikrajšala za pričakovano zlato bulo.¹⁹⁰ V razmislek torej ponujamo dva glavna razloga, zakaj Kranjci leta 1444 niso dobili zlate bule, pri čemer je na mestu kombinacija obeh – da je bila »blamaža« z listino le kaplja čez rob Friderikovega nezadovoljstva po spoznanju stanja »na terenu«.

Zakaj so leta 1460 dobili manj iz štajerskega prava prevzetih pravic kot Korošci leta 1444 in kot je bilo takrat namenjeno tudi njim, pa niti ni tako bistveno, saj so bile dodane norme s pravnega in vsebinskega vidika malo pomembne in deloma preživete (izhajale so večinoma iz 13. stoletja), pa tudi oblasti deželnega kneza niso kaj prida omejevale. Vilfan je menil, da je cesar lahko izkoristil svoj okrepljeni položaj v deželi, hkrati pa »Kranjcem njihovega stališča v letu 1444 še ni odpustil«. In še enkrat: Po določilu o subsidiarni (upo)rabi štajerskega prava na Koroškem in Kranjskem, ki ga najdemo na koncu Albrehtovega privilegija za obe deželi iz septembra 1338, so Kranjci vse te pravice že imeli. Zlata bula je bila torej z »dodatkom« oziroma »obnovitvijo« določenih pravic predvsem deklaratoren in političen akt.¹⁹¹

Viri in literatura

Neobjavljeni (arhivski) viri

ARS – Arhiv Republike Slovenije (Ljubljana)

SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko: šk. 195 (fasc. I/106a)

SI AS 40, Zbirka registrov in prepisov listin: šk. 67

SI AS 730, Gospostvo Dol: fasc. 179

SI AS 920, Levec Vladimir: fasc. 3, 4

SI AS 1063, Zbirka listin: št. 419, 420, 425, 561, 570–574, 602, 657, 691, 716, 4478, 4491–4493, 4506, 4511–4513, 4515, 4720, 4848, 4876, 5158, 5162, 5368, 5390, 5600, 5793, 6012

SI AS 1073, Zbirka rokopisov: I-6r, I-7r, I-8r, I-57r

CKSL – Centralna kartoteka srednjeveških listin za Slovenijo (prepisi Boža Otorepca na Zgodovinskem inštitutu Milka Kosa ZRC SAZU)

KLA – Kärntner Landesarchiv (Celovec) (dostop prek monasterium.net)

AT-KLA 418 Allgemeine Urkundenreihe: B-A 885, B-A 889, B-C 2566

AT-KLA 457 Ständisches Archiv, Urkunden: B-5, B-6

OeStA/HHStA – Österreichisches Staatsarchiv/Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Dunaj)

AT-OeStA/HHStA HS Handschriftensammlung: B 7, B 43, W 7, W 10, W 724

¹⁹⁰V osnutku sicer beremo, da so (naj bi) kranjski plemiči po dedni poklonitvi *vns fürpracht habend ein besigilte hantvest, iren vordern vnd in von weilend dem hochgeborn fursten herczogen Ernsten, erczherczogen vnd herren der vorgeschriben lannde, vnserm liben vatter loblicher gedechtnüss gegeben, damit er in weilend herczog Albrechts von Osterreich, vnser vrenen auch loblicher gedechtnüss, hantuest bestëtt hatt ...*, a nato takoj preide na dobeseden prepis Albrehtovega privilegija.

¹⁹¹Vilfan, *Zlata bula Kranjcev*, str. 227–228.

StLA – Steiermärkisches Landesarchiv (Graz)

AT-StLA, Landschaftliches Archiv, Urkunden (Laa. Urk.): A-011, A-012

AT-StLA, Handschriftensammlung (Hamerlinggasse): Hs 907, II/14

AT-StLA, Meiller-Akten, XIV-a: Nr. 2, 4

Objavljeni viri

- Birk, Ernst, Verzeichniss der Urkunden zur Geschichte des Hauses Habsburg von 1395 bis 1439. Lichnowsky, Eduard Maria, *Geschichte des Hauses Habsburg*, V. Teil. Wien: Schaumburg und Compagnie, 1841, str. I–CCCXCVI.
- Birk, Ernst, Verzeichniss der Urkunden zur Geschichte des Hauses Habsburg von 1439 bis 1457. Lichnowsky, Eduard Maria, *Geschichte des Hauses Habsburg*, VI. Teil. Wien: Schaumburg und Compagnie, 1842, str. XXV–CCXXVI.
- Birk, Ernst, Zweite Nachträge zu dem Verzeichniss der Urkunden zur Geschichte des Hauses Habsburg von 1439 bis 1457. Lichnowsky, Eduard Maria, *Geschichte des Hauses Habsburg*, VIII. Teil. Wien: Schaumburg und Compagnie, 1844, str. DXV–DXXXI.
- Bizjak, Matjaž, *Srednjeveške računske knjige za Slovenijo 1: Deželnoknežji obračuni za Kranjsko 1436–1448*. Thesaurus memoriae, Fontes 12. Ljubljana: Založba ZRC, 2016.
- Böhm, Constantin von, *Die Handschriften des kaiserlichen und königlichen Haus-, Hof- und Staatsarchivs*. Wien: W. Braumüller, 1873.
- Chmel, Joseph, *Materialien zur österreichischen Geschichte. Aus Archiven und Bibliotheken*. Bd. I/2. Wien: Peter Rohrmann, 1837.
- Chmel, Joseph, *Regesta chronologico-diplomatica Friderici IV. Romanorum regis (imperatoris III.)*. Auszug aus den im k. k. geheimen Haus-, Hof- und Staatsarchive zu Wien sich befindenden Reichsregistraturbücher vom Jahre 1440–1493. Nebst Auszügen aus Original-Urkunden, Manuskripten und Büchern, Abt. I: 1440–März 1452. Wien: Peter Rohrmann, 1838.
- Chmel, Joseph, Nachträge zur Geschichte K. Friedrichs IV. *Notizenblatt. Beilage zum Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen* I, 1851, str. 47–48.
- Des loblichen Fürstenthums Steyer Erbhuldigung, in dem Fünfftzehnhundert vnd zwaintzigsten, auch nach uolgend des ainundzwaintzigsten Jars bescheen, sambt handlung der Landtag des selben mals gehalten, mit etlichen iren Freyhaitten, Landshandvest vnd berüff der ordnung in gemainen handtierungen*. Augsburg: J. de Necker, 1523.
- Ebendorfer, Thomas, *Chronica Austriae*. Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum, N. S. XIII (Hrsg. Lhotsky, Alphons). Berlin, Zürich: Weidmann, 1967.
- Golia, Modest, *Kronika Celjskih grofov*. Maribor: Obzorja, 1972.
- Hitzinger, Peter, Auszug aus dem Schriftenregister der Stadt Stein. *Mitteilungen des historischen Vereins für Krain* 20, 1865, str. 109–111.
- Krones, Franz, Vorarbeiten zur Quellenkunde und Geschichte des Landtagswesens der Steiermark. Nachträge und Ergänzungen mit einer Uebersicht der bisher gesammelten Daten für die Epoche von 1160–1522. *Beiträge zur Kunde steriermärkischer Geschichts-Quellen* 6, 1869, str. 63–104.
- Krones, Franz, *Die Freien von Saneck und ihre Chronik als Grafen von Cilli. Zeiter Theil: Die Cillier Chronik. Text mit kritischer Einleitung und historischen Erläuterungen*. Graz: Leuschner & Lubensky, 1883.
- Krones, Franz, Urkunden zur Geschichte des Landesfürstenthums, der Verwaltung und des Ständewesens der Steiermark von 1283–1411 in Regesten und Auszügen. *Beiträge zur Kunde steriermärkischer Geschichts-Quellen* 30, 1899, str. 13–140.
- Landshandvest des Hertzogthumbs Steyer*. Grätz: Widmanstetter, 1697.
- Landshandvest des löblichen Ertzhertzogthumbs Karndten*. S. I., 1610.

- Landshandvest des löblichen Hertzogthums Crain*. Grätz: H. Schmid, 1598.
- Landshandvest des löblichen Hertzogthums Crain*. Laybach: J. T. Mayr, 1687.
- Luschin, Arnold von, Kapper, Anton, *Katalog der landschaftlichen Urkunden*. Kataloge des Steiermärkischen Landesarchives II/1. Graz, Leipzig: Ulr. Moser's Buchhandlung, 1899.
- Nared, Andrej, Objava in prevod privilegijev kranjskega plemstva (1338) ter plemstva v Marki in Metliki (1365). Nared, Andrej, Volčjak, Jure (ur.), *Kranjski deželni privilegiji 1338–1736*. Publikacije Arhiva RS, Katalogi 31. Ljubljana: Arhiv RS, 2008, str. 69–77.
- Otorepec, Božo, *Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku*. Zv. II, III, IV, VI, IX, X. Ljubljana: Mestni arhiv, 1957, 1958, 1959, 1961, 1964, 1965.
- Otorepec, Božo, Matic, Dragan, *Izbrane listine Zgodovinskega arhiva Ljubljana (1320–1782)*. *Transkripcije z regesti in komentarji*. Gradivo in razprave 19. Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 1998.
- Piccolomini, Enea Silvio, *Über Österreich* (Hrsg. Kucher, Felix). Wien: Turia und Kant, 2002.
- Piccolomini, Aeneas Silvius de, *Historia Austriacis*. Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters 44 (Hrsg. Sarnowsky, Jürgen). Darmstadt: Wissenschaftliche Buchergesellschaft, 2005.
- Piccolomini, Eneas Silvius, *Historia Austriacis, Pars II*. Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum, N. S. XXIV (Hrsg. Wagendorfer, Martin). Hannover: Hahn, 2009.
- [RI XIII] H. 12. V: Regesta Imperii Online, <http://www.regesta-imperii.de/regesten/13-12-0-friedrich-iii.html> (obiskano 18. 8. 2020) = Willich, Thomas (bearb.), *Regesten Kaiser Friedrichs III. (1440-1493)*. *Nach Archiven und Bibliotheken geordnet*. H. 12: *Die Urkunden und Briefe des Österreichischen Staatsarchivs in Wien, Abt. Haus-, Hof- und Staatsarchiv: Allgemeine Urkundenreihe, Familienurkunden und Abschriftensammlungen (1440-1446)*. Wien, Weimar, Köln: Böhlau, 1999.
- [RI XIII] H. 26. V: Regesta Imperii Online, <http://www.regesta-imperii.de/regesten/13-26-0-friedrich-iii.html> (obiskano 18. 8. 2020). = Holtz, Eberhard (bearb.), *Regesten Kaiser Friedrichs III. (1440-1493)*. *Nach Archiven und Bibliotheken geordnet*. H. 26: *Die Urkunden und Briefe aus den Archiven und Bibliotheken der Tschechischen Republik*. Wien, Köln, Weimar: Böhlau, 2012.
- [RI XIII] H. 29. V: Regesta Imperii Online, <http://www.regesta-imperii.de/regesten/13-29-0-friedrich-iii.html> (obiskano 18. 8. 2020) = Kemper, Joachim, Volčjak, Jure, Armgart, Martin (bearb.), *Regesten Kaiser Friedrichs III. (1440-1493)*. *Nach Archiven und Bibliotheken geordnet*. H. 29: *Die Urkunden und Briefe aus den Archiven und Bibliotheken der Republik Slowenien. Tl. 1: Die staatlichen, kommunalen und kirchlichen Archive in der Stadt Laibach/Ljubljana*. Wien, Köln, Weimar: Böhlau, 2014.
- Schwind, Ernst von, Dopsch, Alphons, *Ausgewählte Urkunden zur Verfassungsgeschichte der deutsch-österreichischen Erblande im Mittelalter*. Innsbruck: Wagner, 1895.
- Seuffert, Burkhard, Kogler, Gottfriede, *Die ältesten steirischen Landtagsakten 1396-1519, Teil I: 1396-1452*. Quellen zur Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte der Steiermark 3. Graz, Wien, München: Stiasny, 1953.
- Unrest, Jakob, *Österreichische Chronik*. Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum, N. S. XI (Hrsg. Grossmann, Karl). Weimar: Böhlau, 1957.
- Valvasor, Johann Weichard, *Die Ehre des Hertzogthums Crain*. Buch X, XV. Laybach, Nürnberg: Wolfgang Moritz Endter, 1689.
- Volčjak, Jure, *Kranjski deželni privilegiji 1338–1736* (Katalog razstave). Nared, Andrej, Volčjak, Jure (ur.), *Kranjski deželni privilegiji 1338–1736*. Publikacije Arhiva RS, Katalogi 31. Ljubljana: Arhiv RS, 2008, str. 79–157.

- Wiessner, Hermann, *Monumenta historica ducatus Carinthiae: geschichtliche Denkmäler des Herzogtums Kärnten*, Bd. X, XI. Klagenfurt: Geschichtsverein für Kärnten, 1968, 1972.
- Wolkan, Rudolf, *Der Briefwechsel des Eneas Silvius Piccolomini*. I. Abteilung: Briefe aus der Lainenzzeit (1431–1445); I. Band: Privatbriefe; II. Band: Amtliche Briefe. *Fontes rerum Austriacarum* II/61, 62. Wien: Akademie der Wissenschaften, 1909.

Literatura

- Bajt, Drago, Vidic, Marko (ur.), *Slovenski zgodovinski atlas*. Ljubljana: Nova revija, 2011.
- Bizjak, Matjaž, *Ratio facta est. Gospodarska struktura in poslovanje poznosrednjeveških gospostev na Slovenskem*. Thesaurus memoriae, Dissertationes 2. Ljubljana: Založba ZRC, 2003.
- Brunner, Otto, *Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Österreichs im Mittelalter*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1984 (Unveränderter Nachdruck der Ausgabe Wien ⁵1965).
- De Franceschi, Camillo, *Storia documentata della Contea di Pisino. Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria*, n. s., vol. X–XII, 1964, str. I–X + 1–516.
- Feldbauer, Peter, Herren und Ritter. *Herrschaftsstruktur und Ständebildung. Beiträge zur Typologie der österreichischen Länder aus ihren mittelalterlichen Grundlagen 1*. Sozial- und wirtschaftshistorische Studien 1, Hrsg. Hoffmann, Alfred, Mitterauer, Michael. Wien: Verlag für Geschichte und Politik, 1973, str. 17–267.
- Golec, Boris, Črnomelj od nastanka trške naselbine do izgube mestne avtonomije. Weiss, Janez (ur.), *Črnomaljski zbornik. Zbornik historičnih razprav ob 780-letnici prve omembe naselja in 600-letnici prve omembe Črnomlja kot mesta*. Črnomelj: Občina Črnomelj, 2008, str. 161–207.
- Grafenauer, Bogo, *Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev*. Dela SAZU I/7. Ljubljana: SAZU, 1952.
- Gutkas, Karl, Landesfürst und Stände Österreichs um die Mitte des 15. Jahrhunderts. *Mitteilungen des Oberösterreichischen Landesarchivs* 8, 1964, str. 233–243.
- Gutkas, Karl, Der Mailberger Bund von 1451. Studien zum Verhältnis von Landesfürst und Ständen um die Mitte des 15. Jahrhunderts. *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* 74, 1966, str. 51–94 in 347–392.
- Hauptmann, Ljudmil, *Nastanek in razvoj Kranjske*. Razprave in eseji 45. Ljubljana: Slovenska matica, 1999.
- Heinig, Paul-Joachim, *Kaiser Friedrich III. (1440-1493). Hof, Regierung und Politik*. Forschungen zur Kaiser- und Papstgeschichte des Mittelalters 17, Teil 1–3. Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 1997.
- Juričić Čargo, Daniela, O odnosih kranjske dežele in habsburške Istre v kranjskih virih 16. stoletja. *Annales* 14, 1998, str. 167–178.
- Kočevar, Vanja, Dedna poklonitev vojvodine Kranjske kralju Ferdinandu III. leta 1631. *Kronika* 67/2, 2019, str. 219–234.
- Kosi, Miha, »Prometna politika« celjskih grofov. Fugger Germadnik, Rolanda (ur.), *Celjski grofje, stara tema – nova spoznanja*. Celje: Pokrajinski muzej, 1998, str. 165–180.
- Kosi, Miha, »Onstran gore, tostran Ogrske« (Bela krajina v poznem srednjem veku). Weiss, Janez (ur.), *Črnomaljski zbornik. Zbornik historičnih razprav ob 780-letnici prve omembe naselja in 600-letnici prve omembe Črnomlja kot mesta*. Črnomelj: Občina Črnomelj, 2008, str. 119–157.
- Kosi, Miha, Grajska politika – primer celjskih grofov. *Kronika* 60/3, 2012, str. 465–494.
- Kosi, Miha, Grafschaft Mettling. Razvoj dežele in deželnega plemstva metliške grofije od 13. do konca 15. stoletja. Weiss, Janez (ur.), *Neumarkt – Möttling – Metlika. Nastanek in razvoj mesta od konca 13. do začetka 19. stoletja*. Metlika: Belokranjski muzej, 2018, str. 15–97.

- Kosi, Miha, *Spopad za prehode proti Jadraniu in nastanek »dežele Kras«*. *Vojaška in politična zgodovina Krasa od 12. do 16. stoletja*. Thesaurus memoriae, Opuscula 6. Ljubljana: Založba ZRC, 2018.
- Kosi, Miha, Celjska klientela. Socialna in prostorska mobilnost plemstva v službi grofov Celjskih. Golec, Boris (ur.), *Družbena in identitetna mobilnost v slovenskem prostoru med poznim srednjim vekom in 20. stoletjem*. Ljubljana: Založba ZRC, 2019, str. 11–64.
- Kotar, Jernej, *Deželno knežja oblast in uprava na Kranjskem v času Friderika III. Habsburškega*. Doktorska disertacija. Ljubljana: J. Kotar, 2016.
- Kotar, Jernej, Listina cesarja Friderika III. o izboljšanju kranjskega deželnega grba. *Zgodovinski časopis* 70/1–2, 2016, str. 68–96.
- Lackner, Christian, *Hof und Herrschaft. Rat, Kanzlei und Regierung der österreichischen Herzöge (1365–1406)*. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband 41. Wien, München: Oldenbourg, 2002.
- Lazar, Tomaž, *Vojaška zgodovina slovenskega ozemlja od 13. do 15. stoletja*. Doktorska disertacija. Ljubljana: T. Lazar, 2009.
- Levec, Wladimir, Die krainischen Landhandfesten. Ein Beitrag zur österreichischen Rechtsgeschichte. *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* 19, 1898, str. 244–301.
- Lhotsky, Alphons, *Quellenkunde zur mittelalterlichen Geschichte Österreichs*. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, Erg.Bd. 19. Graz, Köln: Böhlau, 1963.
- Lhotsky, Alphons, AEIOV. Die »Devisen« Kaiser Friedrichs III. und sein Notizbuch. Lhotsky, Alphons, *Das Haus Habsburg*. Aufsätze und Vorträge II. Wien: Verlag für Geschichte und Politik, 1971, str. 164–222.
- Lhotsky, Alphons, Kaiser Friedrich III. Sein Leben und seine Persönlichkeit. Lhotsky, Alphons, *Das Haus Habsburg*. Aufsätze und Vorträge II. Wien: Verlag für Geschichte und Politik, 1971, str. 119–163.
- Luschin, Arnold, Die steirischen Landhandfesten. Ein kritischer Beitrag zur Geschichte des ständischen Lebens in Steiermark. *Beiträge zur Kunde steiermärkischer Geschichts-Quellen* 9, 1872, str. 119–207.
- Mell, Anton, *Grundriß der Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte des Landes Steiermark*. Graz, Wien, Leipzig: Leuschner & Lubensky, 1929.
- Mlinar, Janez, *Podoba Celjskih grofov v narativnih virih*. Historia 11. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2005.
- Näf, Werner, Frühformen des »modernen Staates« im Spätmittelalter. *Historische Zeitschrift* 171, 1951, str. 225–243.
- Nared, Andrej, Seznam »deželnih sovražnikov« iz okoli 1440 ali podoba fajde iz prve roke. *Zgodovinski časopis* 56/3–4, 2002, str. 327–344.
- Nared, Andrej, Sezname kranjskega plemstva in kranjskih deželnih stanov. *Arhivi* 28/2, 2005 (*Zbornik ob osemdesetletnici Petra Ribnikarja*), str. 313–334.
- Nared, Andrej, Privilegij kranjskega plemstva iz leta 1338 – temelj stanovsko-monarhičnega dualizma. Jerše, Sašo, Štih, Peter (ur.), *Med Srednjo Evropo in Sredozemljem (Vojetov zbornik)*. Ljubljana: Založba ZRC, 2006, str. 3–31.
- Nared, Andrej, »Ena pošteta naša Landschafft ... tih treh štanou, od prelatou, gošpočkiga štanu inu od shlahtnikou.« Poimenovanja (kranjske) stanovske korporacije v 15. in 16. stoletju. *Arhivi* 30/2, 2007, str. 13–24.
- Nared, Andrej: *Kranjski deželni privilegiji (ročini) 1338–1736*. Nared, Andrej, Volčjak, Jure (ur.), *Kranjski deželni privilegiji 1338–1736*. Publikacije Arhiva RS, Katalogi 31. Ljubljana: Arhiv RS, 2008, str. 35–67.

- Nared, Andrej, *Dežela – knez – stanovi. Oblikovanje kranjskih deželnih stanov in zborov do leta 1518*. Thesaurus memoriae, Dissertationes 7. Ljubljana: Založba ZRC, 2009.
- Nared, Andrej, Pravno-upravni položaj metliške grofije od srede 14. do konca 16. stoletja. Svoljšak, Petra idr. (ur.), *Med cesarstvom in kraljestvom. Študija čezmejnih kulturnozgodovinskih povezav*. Ljubljana: Založba ZRC, 2013, str. 111–126.
- Nared, Andrej, Pod knezom in stanovi. Uprava dežele Kranjske od poznega srednjega veka do srede 17. stoletja. Weiss, Janez (ur.), *Studia Valvasoriana. Zbornik spremljenih študij ob prvem integralnem prevodu Die Ehre Deß Hertzogthums Crain v slovenski jezik*. Ljubljana: Zavod dežela Kranjska, 2014, str. 501–535.
- Niederstätter, Alois, *Das Jahrhundert der Mitte. An der Wende vom Mittelalter zur Neuzeit*. Österreichische Geschichte 1400–1522. Wien: Ueberreuter, 1996.
- Niederstätter, Alois, *Die Herrschaft Österreich. Fürst und Land im Spätmittelalter*. Österreichische Geschichte 1278–1411. Wien: Ueberreuter, 2001.
- Otorepec, Božo, Seznam »deželni sovražnikov« na Kranjskem in Štajerskem iz okoli 1440. Iz borb med Celjskimi grofi in Habsburžani v letih 1436–1443. Rajšp, Vincenc idr. (ur.), *Grafenauerjev zbornik*. Ljubljana: ZRC SAZU idr., 1996, str. 331–342.
- Radics, Peter von, Die Privilegien der Stadt Stein. *Argo* 3, 1894, st. 68–73.
- Seemüller, Joseph, Friedrichs III. Aachener Krönungsreise. *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* 17, 1896, str. 584–665.
- Štih, Peter, Goriški grofje in Devinski gospodje. *Zgodovinski časopis* 46/3, 1992, str. 309–321.
- Štih, Peter, Celjski grofje, vprašanje njihove deželnoknežje oblasti in dežele Celjske. Rajšp, Vincenc idr. (ur.), *Grafenauerjev zbornik*. Ljubljana: ZRC SAZU idr., 1996, str. 227–256.
- Štih, Peter, Dežela Grofija v Marki in Metliki. Rajšp, Vincenc, Bruckmüller, Ernst (ur.), *Vilfanov zbornik: pravo - zgodovina - narod / Recht - Geschichte - Nation*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 1999, str. 123–145.
- Štih, Peter, Glose k novi monografiji o Karantaciji. *Zgodovinski časopis* 58/3–4, 2004, str. 467–487.
- Štih, Peter, Ustoličevanje koroških vojvod med zgodovino in predstavami: problemi njegovega izročila, razvoja in poteka kot tudi njegovo razumevanje pri Slovencih. *Zgodovinski časopis* 66/3–4, 2012, str. 306–343.
- Štih, Peter, Simoniti, Vasko, *Na stičišču svetov. Slovenska zgodovina od prazgodovinskih kultur do konca 18. stoletja*. Ljubljana: Modrijan, 2010.
- Trotter, Kamillo, *Die Burggrafen von Lienz und zum Lueg*. Schlern-Schriften 105. Innsbruck: Wagner, 1954.
- Vilfan, Sergij, Deželni ročini kot vir naše ustavne zgodovine. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 25–26, 1944–1945, str. 65–84.
- Vilfan, Sergij, Koseščina v Logu in vprašanje kosezov v vzhodni okolici Ljubljane. Blaznik, Pavle (ur.), *Hauptmannov zbornik*. Razprave SAZU I/5. Ljubljana: SAZU, 1966, str. 179–215.
- Vilfan, Sergij, Zlata bula Kranjcev. *Zbornik znanstvenih razprav* 53, 1993, str. 219–229.
- Weiss, Janez, In conterminiis. Razvoj mejne pokrajine Metliške in odnosi s hrvaško-slavonskim prostorom s poudarkom na prisotnosti in posesti rodbin Erdődi in Frankopan. Svoljšak, Petra idr. (ur.), *Med cesarstvom in kraljestvom. Študija čezmejnih kulturnozgodovinskih povezav*. Ljubljana: Založba ZRC, 2013, str. 13–82.
- Zwitter, Fran, *Starejša kranjska mesta in meščanstvo*. Ljubljana: Leonova družba, 1929.
- Žontar, Josip, Kranjski deželni vicedom. Prispevek zgodovini srednjeveške finančne uprave na Kranjskem. Blaznik, Pavle (ur.), *Hauptmannov zbornik*. Razprave SAZU I/5. Ljubljana: SAZU, 1966, str. 277–318.

Spletni viri:

<https://www.monasterium.net/mom/AT-KLA/archive> (listine Koroškega deželnega arhiva v Celovcu, obiskano 18. 8. 2020).

<http://www.regesta-imperii.de/startseite.html> (glej razdelek Objavljeni viri, [RI XIII] H. 12, 26, 29, obiskano 18. 8. 2020).

<http://f3.regesta-imperii.de/suche.php> (Friedrich III. Urkunden-Datenbank, obiskano 18. 8. 2020).

<https://topografija.zrc-sazu.si/> (SHT – Slovenska historična topografija, obiskano 18. 8. 2020).

SUMMARY

Der brief ist nicht ausgangen

Contemplations about the Golden Bull Never Received by Carniolans

Andrej Nared

The Golden Bull, the confirmation of rights and privileges granted up to that point, a deed verified by means of a golden royal seal, was received by the Styrian nobility on 26 December 1443 and by Carinthian on 14 January the following year. After his sojourn in Graz and in Carinthian Sankt Veit, the territorial prince, Habsburg duke and from 1440 onwards Roman-German king Frederick V/III arrived in Carniola (spending most of the time in Ljubljana), where he stayed from 21 January to 6 March 1444. In this period he received hereditary homage by the nobility and oaths sworn by his other subjects and mostly took care of provincial matters, confirmed privileges to monasteries, market towns, granted fiefs, etc., as was customary during a ruler's first visit of a province.

Confirmations of nobility's privileges were on the agenda at the time as well. Frederick thus confirmed the privileges of Istrian nobility in Ljubljana on 18 February, and on 4 March privileges of nobility in the (Slovene) March and Metlika. The confirmation of privilege in the form of a golden bull for Carniola proper was planned as well. What is more, the document or, at least, its draft was already written. However, the bull was never issued — *der brief ist nicht ausgangen*. The text of the draft of the Golden Bull of 1444 is preserved in its entirety in a cartulary of Frederick III's office, which is kept in Vienna, in the Austrian State Archives.

Two main questions associated with the Golden Bull that was never issued are: why was it not issued in 1444 and why does the Carniolan bull of 1460 obtain contain a mere 7 rights from the Styrian law, rather than 13 or 14, as does the Carinthian bull from January 1444?

Sergij Vilfan argued that the non-issue of the Golden Bull is tangible proof that at the time the nobility in Carniola was more favourably disposed towards the Counts of Celje than that in other two lands or, at least, very cautious. Vilfan's interpretation is plausible and was, more or less, universally accepted. It is also a fact that at the time the province of Carniola was very fragmented, with a large part of the county in the March and in Metlika being in pawn and, actually, cut off, even though it was *de iure* still under the authority of the territorial prince. Habsburg Istria, which had been inherited from the Counts of Gorizia, as was the county in the March and Metlika, came under Habsburg rule only a few years ago, after having been in long-lasting pawn. The Wallsees, who acted as bona fide provincial lords in Karst, held a strong position between Carniola proper and Istria. We can agree that general political tensions, and, first and foremost, uncertain conditions after the settlement (peace treaty and inheritance agreement) between the Habsburgs and the Counts of Celje in August 1443, were the main reasons behind the non-issue of the Golden Bull.

As the draft of the Golden Bull was ready and even dated to 4 March, we cannot look for immediate reasons behind its non-issue long before March 1444. Attempts were made to find indications that would hint at a conflict between Frederick on the one hand and the province of Carniola or its nobility on the other. The core of the problem is considered to be Carniolan nobility's shaken loyalty or its favourable disposition towards the Counts of Celje; consequently, attention was paid also to the relationship between the Habsburg duke and the Counts of Celje, particularly in the half-a-year long period between the settlement reached in August and Frederick's stay in Carniola. However, the reasons for the non-issue of the bull are revealed neither by documents nor by narrative sources.

The insight into the situation "on location" offers a far more convincing answer. Frederick III and his advisors must have had some ideas about the province they were headed to; nevertheless, we can imagine that during his first visit of Carniola this Habsburg senior was dismayed and concerned about the portion of the nobility that had "genuine" regard for the Counts of Celje, or was, at least, "contractually" bound to them. The Celje party was clearly stronger than expected because we can prove that some 40% of noblemen and as many as 60% of noble families in Carniola were feudally bound (as vassals) to the Counts of Celje, who at the time dominated more than half the province with their seigneuries and castles.

The opinion that Frederick did not issue the Golden Bull in Ljubljana in the winter of 1444 because the number of noble families that were considerably less favourably disposed towards the Habsburgs was significantly smaller than that in the remaining two provinces and that Carniolan nobility favoured the Counts of Celje might be true. However, the date of the Carniolan bull, which was never issued, attests that this decision was made at the last minute.

Unlike the bull issued in 1460, the draft from March 1444 contained the same additional rights as the Carinthian bull from January. In the Golden Bull (1460) Emperor Frederick III confirmed Ernest's document from August 1414 and added 7 provisions, adopted from the Styrian bull or privileges of Styrian nobility.

In terms of content, Styrian articles adopted to the Carniolan Golden Bull are of no particular consequence, and the fact that the Carniolan bull features less added articles than the Carinthian bull from 1444 (13 or 14) was not particularly detrimental to Carniolans. Frederick did not explicitly confirm the most important provision for the development of privilege law and of the Estates in general to Carinthians or Carniolans, namely the provision concerning the sequence of oaths — the territorial assembly of estates are obliged to swear fealty to the new provincial lord only if he swears under oath to abide by provincial privileges. The importance of golden bulls was thus more of declaratory and political nature. Styrian provincial law was, in line with the final article of the basic privilege from 1338, applicable as subsidiary law both in Carinthia and Carniola, which applies that all Styrian privileges were applicable in both provinces.

Due to the wording in the Golden Bull from November 1460 it has been believed thus far that the originals of the two oldest privilege documents for Carniola (proper) — the basic privilege documents issued by Albrecht II in September 1338 and confirmations by Ernest the Iron from August 1414 — left Ljubljana along with Frederick's court in March 1444, probably in order to serve as a model for a new confirmation. However, the thought that Carniolan nobility did not present an appropriate model for the confirmation and update, i.e. Ernest's document from August 1414, to the territorial prince when hereditary homage was paid to him, is very exciting. The emperor thus issued the Golden Bull for Carniola on the basis of a verified transcript; however, if we can trace Albrecht's privilege to Vienna and after a good half a millennium back to Ljubljana, Ernest's confirmation is the only privilege document for Carniola proper whose original is not preserved.

Unlike Styrian and Carinthian Golden Bulls, the draft of the Carniolan bull includes Albrecht's privilege in its entirety, while Ernest's confirmation is mentioned solely briefly. Consequently, the province of Carniola and its nobility might have been deprived of the Golden Bull merely due to "embarrassment." Two main reasons why Carniolans did not receive the Golden Bull in 1444 are proposed for consideration, whereby the combination thereof is fitting — that the "embarrassment" with the document caused Frederick's displeasure with the situation "on location" to reach the tipping point.

Izidor Janžekovič

Etnični »stereotipi« v zgodnjemoveški Evropi: ruska in turška narodna noša

Izidor Janžekovič, mag., Srednjeevropska univerza na Dunaju, A-1100, Dunaj, Quellenstraße 51, izidor.janzekovic@gmail.com; janzekovic_izidor@phd.ceu.edu

Etnični »stereotipi« v zgodnjemoveški Evropi: ruska in turška narodna noša

Članek predstavi zgodnjemoveške etnične »stereotipe« v Evropi. Med številnimi stereotipi so tudi oblačila pogosto dojemali kot tipična za določeno ljudstvo. Glavna značilnost ruske narodne noše je bila dolga brada in kožuh ali krzno, medtem ko je bila turška označena kot »poženščena« in je vključevala turban. Izhodišče članka je razpredelnica ljudstev iz 18. stoletja, t. i. štajerski Völkertafel, ki je tukaj prvič v celoti prevedena v slovenščino. Članek sledi tem stereotipom do 16. stoletja, ko se je povečalo število antropoloških in etnografskih tekstov. Meja med hipotetičnim objektivnim opisom, napako, stereotipom in predsdomkom je sicer zelo tanka, pogosto odvisna od opazovalca in perspektive. Avtor pokaže, da so bila ljudstva v vzhodni in jugovzhodni Evropi pogosto združena pod širšo državno oziroma imperialno identiteto znotraj ruskega in otomanskega imperija.

Ključne besede: etnični stereotipi, narodi, štajerski Völkertafel, zgodnji novi vek, Rusija, Turčija.

Izidor Janžekovič, MA, Central European University Vienna, A-1100 Wien, Quellenstraße 51, izidor.janzekovic@gmail.com; janzekovic_izidor@phd.ceu.edu

Ethnic "Stereotypes" in Early Modern Europe: Russian and Turkish National Costumes

The paper analyses the early modern European ethnic stereotypes and various sources that spread such stereotypes. These ethnic stereotypes were produced and reproduced in many languages and across the national boundaries in early modern Europe. Among many stereotypes or characteristics, clothing was often perceived as people- or nation-specific. E.g., the Russian national costume contained 'fur' and long beards, while the Turkish included a turban and was characterized as 'womanly.' The starting point of the paper is the eighteenth-century's Styrian Völkertafel. Step by step, these stereotypes were traced back to the sixteenth century when there was an increase of new ethnographic images. This work draws upon a variety of sources, from textual to visual, to show how thin the line is between a hypothetical objective description, error or misrepresentation, stereotype and prejudice.

Keywords: ethnic stereotypes, Styrian Völkertafel, early modern era, Russia, Turkey.

Uvod

»Najbolj prefinjeni in najbolj prodorni so tisti vplivi, ki ustvarjajo in ohranjajo zakladnico stereotipov. O svetu izvemo, preden ga vidimo. Večino stvari si predstavljamo, preden jih doživimo. Če izobraževanje ne izostri naše zavesti, ti predsodki [preconceptions] globinsko upravljajo z našo percepcijo. Določene predmete označijo kot znane ali tuje, poudarjajoč razlike tako, da se nam tisto rahlo znano zazdi zelo znano, tisto nekako tuje pa silovito tuje.«¹

Walter Lippmann (1889–1974), vplivni politični komentator, urednik in »oče modernega novinarstva«,² je prvi opredelil stereotipe kot »podobe v naših glavah«. Opozoril je, da javno mnenje mnogo manj oblikujejo oziroma izkrivljajo slike, ki jih vidimo zunaj naših glav, torej zunanje okolje ali hipotetična *objektivna* resničnost, kot pa notranje »podobe v naših glavah« oziroma subjektivna občutja. Lippmannova knjiga *Javno mnenje* je še danes, torej skoraj sto let po izidu, temeljno berilo za večino družboslovnih ved. Lippmann je jedrnatno povzel, da »v večini primerov ni tako, da najprej vidimo in potem določimo, ampak najprej določimo in potem vidimo. Iz tiste buhteče, brenčave zmešnjave zunanjega sveta izberemo tisto, kar nam je kultura že določila, in običajno opazimo le tiste stereotipne oblike, ki nam jih je kultura utrdila.«³ Lippmannovi sklepi v zvezi s stereotipi in skrbjo za izkrivljanje slike sveta niso pomembni samo za sodobni svet, temveč tudi za zgodnji novi vek.

Najbolj izstopajoč oziroma viden del človeške identitete in posledično stereotipov so oblačila. Že od domnevno Kvintilijanovega reka *vestis virum facit* je znano, da »obleka naredi človeka«.⁴ Toda ali obleka naredi tudi ljudstva ali narode? Čeprav naj bi že Karel Veliki »nosil narodno, se pravi frankovsko obleko«,⁵ so se šele konec 18. in v začetku 19. stoletja pojavili izrecni pozivi k narodni noši. Švedska naj bi bila prva evropska država, ki je zahtevala nacionalna oblačila (*svenska (nationella) dräkten*), ki bi sledila identiteti, gospodarstvu in okolju države, ne pa francoski modi, ki je veljala za nepotrebno razkošno. Wagner je tak razvoj dogod-

¹ Lippmann, *Javno mnenje*, 83. Lippmann, *Public Opinion*, 89–90.

² Carey, *The Press and the Public Discourse*. Adams, *Walter Lippmann*. Riccio, *Walter Lippmann*.

³ Lippmann, *Javno mnenje*, 79. Lippmann, *Public Opinion*, 81. Lippmann, *Phantom Public*.

⁴ Erasmus, *Adagiorum chiliades quatuor*, 212.

⁵ *Vestitu patrio, id est Francico, utebatur*. Einhard, *Vita Karoli Magni*, XXIII.

kov zasledil tudi na Danskem in v nemških deželah konec 18. stoletja.⁶ Pomisleki so bili nacionalno-ekonomske in pragmatične narave, a so tudi želeli, da bi bila nacionalna oblačila simbolična potrditev različne narodno-kulturne identitete.

Seveda so bila oblačila različna glede na podnebje in okolje, saj jih je bilo treba prilagoditi dostopnim surovinam in naravnim elementom, kot so veter, temperatura, vlaga itd. Toda oblačila so vedno veljala tudi za enega najbolj pomembnih pokazateljev osebne in družbene identitete. Po Rolandu Barthesu imajo oblačila vrednost le kot struktura kolektivnih norm in oblik, ki mešajo etiko in estetiko. Trdil je, da oblačila opredeljujejo normativne vezi, kot so spol, religija in družbeni status, ki prepovedujejo, prenašajo in nadzirajo oblačila v skladu z njihovim družbenim in zgodovinskim kontekstom (npr. oblačilni redi). Barthes je trdil, da je vsak sistem oblačenja lahko mednarodni ali regionalni, nikoli pa nacionalni.⁷ Slednjemu zgodnjenovoveški Evropejci ne bi pritrdili, saj so »odkrili« številne tipične narodne noše. Ključni evropski etnični stereotip v odnosu do ruskih oblačil je bil krzno, turška oblačila pa so obveljala za požensčena.

Tako zgodnjenovoveška Rusija kot Turčija sta bila multietnična imperija.⁸ Etnične identitete so se prekrivale in mešale; ena identiteta ni nujno vedno izključevala druge. V tem času seveda še ne govorimo o narodih kot političnih entitetah, kot so se izoblikovali v »dobi nacionalizma« v 19. stoletju. Številna ljudstva v zgodnjem novem veku so bila združena pod eno državno oziroma imperialno identiteto. Podobno kot danes so namreč države oziroma narodi določali etnične meje in identitete. Tako so bila ljudstva v jugovzhodni Evropi, ki so živela znotraj otomanskega imperija, pogosto označena kot »evropski Turki« ali »Grki«.

Izhodišče članka je štajerski *Völkertafel* ali razpredelnica ljudstev iz 18. stoletja. Takšne razpredelnice so bile vrh stereotipiziranih podob in ponujajo veliko informacij o zgodnjenovoveških evropskih stereotipih, zato sem vir iz nemščine prevedel v slovenščino. Nato sem stereotipom o ruskih in turških narodnih nošah sledil vse do Johanna Boemusa iz začetka 16. stoletja. Sledil sem Blochovi metodi *l'histoire régressive*, tj. »branje zgodovine nazaj«.⁹ Običajna zgodovinska metoda sledi vzročno-posledičnim povezavam od najstarejših do najmlajših, vendar retrogradna analiza to obrne na glavo in sledi tem povezavam nazaj.¹⁰ Želel sem poudariti trajni značaj takšnih stereotipov, zato je članek mogoče brati naprej in nazaj. Stereotipi so se pogosto opirali na globoko ukoreninjene literarne konvencije o narodih.

⁶ Wagner, *Die Nationaltrachtdebatte im 18. und 19. Jahrhundert*.

⁷ Barthes, *Histoire et sociologie du Vêtement*. Barthes, *The Language of Fashion*. Izključitev nacionalnega načina oblačenja je sicer pretirana, kar dandanes dokazujejo npr. vojaške uniforme ali navijaški dresi.

⁸ Kappeler, *Russland als Vielvölkerreich*. İnalçık, Quataert, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*. Howard, *A History of the Ottoman Empire*. Suny, Kivelson, *Russia's Empires*.

⁹ Bloch, *Apologie pour l'histoire ou Métier d'historien*. Bloch, *The Historian's Craft*, 43–47. Bloch, *Apologija zgodovine*. Dollinger, *Notre maître Marc Bloch*. Davies, *Marc Bloch*.

¹⁰ V Sloveniji je najbolj znano retrogradno analizo uporabil Andrej Pleterski na primeru Blejskega kota. Pleterski, *Župa Bled*. Pleterski, *Metoda povezave retrogradne analize katastra s pisanimi in arheološkimi viri*.

Etnični »stereotipi« v zgodnjemoveški Evropi

Naslov članka je nekoliko anahronističen, saj beseda stereotip v sedanjem pomenu takrat ni obstajala. Ta beseda še ni bila vključena v znameniti angleški slovar Samuela Johnsona iz leta 1755.¹¹ Prav tako besede stereotip ni bilo v še bolj slavni francoski Enciklopediji.¹² Prvič se je namreč pojavila šele konec 18. stoletja, a se je hitro razširila v začetku 19. stoletja.¹³ Šele z ameriškim angleškim slovarjem Noaha Webstra se je beseda pojavila v večjem slovarju. Vendar je tedaj imela drugačen pomen in je pomenila »fiksno kovinsko ploščo; torej ploščo s fiksnimi ali trdnimi kovinskimi vrstami za tiskanje knjig« in »umetnost izdelave plošč s fiksnimi kovinskimi vrstami.«¹⁴ Šlo je torej za tehnični izraz v tiskarstvu, ki opisuje sekundarno kovinsko tiskarsko ploščo pri procesu tiskanja namesto izvirnika. Šele Lippmannova knjiga *Javno mnenje* iz leta 1922 je prva opredelila stereotip v sodobnem antropološkem in sociološkem smislu.

Čeprav so stereotipi sorodni, pa niso enaki predsodkom in diskriminaciji. Stereotipi so splošna ali skoraj nezavedna prepričanja, vezana na kognitivni del možganov, predsodki so občutki, povezani s čustvenim delom možganov, diskriminacija pa je ena od vedenjskih lastnosti kot reakcija na predsodek. Razlika med stereotipom in predsodkom je torej predvsem v čustveni konotaciji.¹⁵ Stereotipi ne rabijo biti točni ali napačni, da bi bili stereotipi. Stereotipi so lahko negativni ali pozitivni, a do njih nimamo čustvenega odnosa, ampak jih dojemamo skoraj kot dejstvo. Po SSKJ je stereotip »ustaljena ali pogosto ponavljajoča se oblika česa; obrazec, vzorec«, medtem ko je predsodek »negativen, odklonilen odnos do koga ali česa, neodvisen od izkustva«. ¹⁶ Nacionalni ali etnični stereotipi sicer pogosto spodbujajo predsodke, ki lahko vodijo v hujše čustvene odzive. Meja med hipotetičnim objektivnim opisom, stereotipom in predsodkom je sicer zelo tanka, kar predstavim v članku.

Odnos do preučevanja stereotipov je bil v zadnjem stoletju ambivalenten. Stereotipi namreč poenostavijo življenje in so ključni za prilagoditev na novo okolje kot del kognitivne ekonomije in kognitivnih bližnjic. Ponavljanje stalnih vzorcev je eden ključnih elementov stereotipov. To je torej precej problematičen paradoks, saj so stereotipi nujni in učinkoviti, a s poenostavljanjem izkrivljajo realnost.¹⁷ Kot je ocenila Mirjana Ule, »stereotipi pomenijo posploševanje delno točnih, vendar večinoma nepreverjenih, površnih sodb o človeku ali skupini ali skupnosti.« Dodala je, da so stereotipi »tipizirane sodbe, ki ravno zaradi svoje ohlapnosti in splošnosti

¹¹ Johnson, *A Dictionary of the English Language*.

¹² Diderot, *Encyclopédie*.

¹³ OED, s.v. stereotype.

¹⁴ Webster, *American Dictionary of the English Language*, s.v. stereotype. Konec 18. stoletja je priznani francoski tiskar Firmin Didot izumil besedo »stereotip«, a je bil sam proces v uporabi že desetletja pred njim.

¹⁵ American Psychological Association, *Resolution on Prejudice, Stereotypes, and Discrimination*. Dovidio et al., *Stereotyping, Prejudice and Discrimination*. Fiske, *Stereotyping, Prejudice, and Discrimination*.

¹⁶ SSKJ, s.vv. stereotip, predsodek.

¹⁷ Oakes, Haslam, Turner, *Stereotyping and Social Reality*.

ne ustrezajo stvarnosti. So sodbe o vseh, ki ne veljajo za nikogar. Veljajo za nespremenljive, toge, rigidne, izkrivljene predstave, ki ne upoštevajo individualnih razlik in družbenih sprememb.«¹⁸ Posploševanje, nespremenljivost, togost in dolgotrajnost so ključne značilnosti stereotipov in tema preučevanja tega članka.

Stereotipiziranje se izvrši po številnih parametrih, kot so starost, narodnost, spol, poklic itd., pri tem pa pride do poudarjanja znotrajkupinskih sorodnosti in medskupinskih različnosti. Ule je zapisala, da je stereotipiziranje »proces opisovanja ljudi na osnovi njihove skupinske pripadnosti.«¹⁹ Kot je potrdila nedavna študija o »nacionalnih značajih«, etnični stereotipi poudarjajo razlike in ignorirajo podobnosti med skupinami.²⁰ Stereotipi so samoizpolnjujoče, selektivne in etnocentrične podobe in sodbe. Predstavljanje tujih ljudstev je bilo vedno vezano na moč. Običajno podobe ustvarjajo tisti na poziciji moči in le redkokdaj sebe opišejo v negativni luči, podrejene pa v pozitivni.²¹ Da se takšne podobe ne spreminjajo pogosto in so skoraj brezčasne, je bilo večkrat opozorjeno v polju (post)kolonialnih študij.²²

Pravzaprav so se z značilnostmi ali stereotipi narodov oziroma ljudstev ukvarjali že v zgodnjem novem veku. David Hume je v znamenitem eseju *O narodnih značajih (Of National Characters)*, kot bi zgodnjenovoveški Evropejci imenovali etnične stereotipe, priznal poenostavljeno naravo takšnih stereotipov. Opozoril je, da »razumni moški obsojajo takšne pavšalne sodbe«, vedo pa tudi, da se nekatere značilnosti »pojavljajo pogosteje pri enem ljudstvu kot pri njegovih sosedih.«²³ Pri različnih nacionalnih značajih je naštel in ocenil več vzrokov, ki jih je ločil v dve kategoriji: fizične in moralne vzroke. V nasprotju s sodobnikom Montesquieujem je sklepal, da imata narava in podnebje le omejen vpliv na narodni značaj. Po Humu je za razumevanje tovrstnih stereotipov ključno »sočutje ali okužba vedenja« med posamezniki v družbi, ker je »človeški um zelo imitativne narave.«²⁴

Ta članek se manj obremenuje z veljavnostjo stereotipov, ampak se osredotoča na te klišejske *podobe* ali *slike*, tako tekstualne kot vizualne. Slednje v podzavest vtisnjene podobe, etnične stereotipe ali nacionalne značilnosti preučuje tudi imagologija, ki je polje primerjalne književnosti in literarnih ved. Kot sta opisala urednika serije Brill *Studia Imagologica* Hugo Dyserinck in Joep Leerssen, se imagologija ukvarja s »preučevanjem mednarodnih [cross-national] zaznav in podob, izraženih v literarnem diskurzu.« Imagologija se ukvarja z vsoto predstav, ki jih ena etnična skupina daje o sebi ali pogosteje o »drugih« glede njihovih značilnosti in stereotipov, kar so včasih imenovali nacionalni karakter, značaj ali identiteta.²⁵ Na Zahodu je bila stalno prisotna radovednost, da bi z različnimi podobami predstavili različne ljudske ali etnične značilnosti in značaje (sl. 1).

¹⁸ Ule, *Socialna psihologija*, 159. Ule, *Socialna psihologija: analitični pristop*.

¹⁹ Ule, *Socialna psihologija*, 159.

²⁰ Terracciano et al., *National Character*, 99.

²¹ Deeg, *Das Eigene und das Andere*.

²² Fanon, *Peau noire, masques blancs*. Fanon, *Črna koža, bele maske*. Said, *Orientalism*. Said, *Orientalizem*. Bhabha, *The Location of Culture*. Wolff, *Inventing Eastern Europe*.

²³ Hume, *Of National Characters*, 267.

²⁴ Hume, *Of National Characters*, 273–275.

²⁵ Dyserinck, *Ausgewählte Schriften zur Vergleichenden Literaturwissenschaft*.

Slika 1. Klasični primer stereotipiziranja je recimo nizozemski tisk Gerrita Oortmana za otroke, da bi prepoznali značilnosti posameznih celin in posebne narodne noše v Evropi (Oortman 1794–1804).²⁶

Definicije podob ter cilji in načela imagologije so se skozi leta spreminjali. Na začetku je bila osnovna predpostavka, da etnični stereotipi kot taki obstajajo in *esencialno* veljajo, zato je bil cilj obnoviti resnične podobe (*image*) in prepoznati napačne podobe (*mirage*). Vendar se je polje hitro razvijalo, idejo etničnih stereotipov in resničnih podob pa so izpodbijali in kritizirali.²⁷ Karl U. Syndram je trdil, da so vse podobe dejansko fikcija in namišljeni vzorci avtorjev, zato bi moral biti poudarek imagologije na diskurzu.²⁸ Kulturne razlike so se začele analizirati z vidika dojetanja, in ne esenc. To se pravi, da je recepcija določenih vzorcev postala enako pomembna in izpovedna kot njihova produkcija ali reprodukcija.

Interpretiral sem različne vrste virov, na primer slike, grafike, literarne fragmente, slovarje, knjige noš itd. Nekateri viri se doslej pri analizah »tipičnih oblačil« niso upoštevali, kot so igralne karte ali zemljevidi. Izbral sem različne medije, ki se

²⁶ Rijksmuseum in Koninklijke Bibliotheek hranita več različic Oortmanovih takšnih pedagoških tiskov s konca 18. in 19. stoletja, kar posledično pove veliko o širjenju in razširjenosti etničnih stereotipov. Muller, *De Nederlandsche geschiedenis in platen*, II, 179. Meyer, *De volks- en kinderprent in de Nederlanden*, 273.

²⁷ Dyserinck, *Zum Problem der ‚images‘ und ‚mirages‘*.

²⁸ Syndram, *The Aesthetics of Alterity*, 183–184. Za bolj podroben oris zgodovine imago-logije glej Beller, Leerssen, *Imagology: The Cultural Construction and Literary Representation of National Characters*, 3–75.

ukvarjajo z ruskimi in turškimi narodnimi nošami, da bi poudaril, kako razširjeni so bili takšni etnični stereotipi in kako so se širili. Stereotipi so bili utrjeni z različnimi odtenki in so se neposredno ali posredno širili med pisмено ter nepisмено populacijo. Seznam virov seveda ni izčrpen in upam, da pozornega bralca *pisani* prispevek ne bo izčrpal. Želel sem pokazati evropsko naravo stereotipov, zato sem vključil vire iz različnih jezikov, tradicij in regij Evrope.

Evropejci, ki so producirali in reproducirali etnične stereotipe, večinsko niso uporabljali ruskih ali turških virov in kategorij, temveč so jih opisovali skozi svoje oči. Rusi in Turki so bili na obrobju Evrope in so bili v zgodnjenovoveški zahodni in srednji Evropi označeni kot drugi. Pri tem je zanimivo videti protislovja med viri, ki so ti politični entiteti šteli enkrat k Evropi, drugič k Aziji, kar ni nenavadno, saj sta obe državi segali na obe celini. V tem članku evropsko pomeni tuje Rusiji in Turčiji oziroma otomanskemu imperiju, torej iz srednje, severne in zahodne Evrope, tj. nevzhodne in nejugovzhodne Evrope. Ti izrazi služijo kot (stereotipne) poenostavitve za obravnavanje zgodnjenovoveških evropskih etničnih stereotipov.²⁹

Pričujoči prispevek se osredotoča na zgodnjenovoveške *etične* evropske etnične stereotipe o Rusih in Turkih glede na tradicionalne »narodne« noše. Pri (fon) emičnih in (fon)etičnih pristopih, ki temeljijo na Pikovi klasifikaciji,³⁰ gre za temeljna principa opazovanja v antropologiji: *emični* ali znotraj preučevane družbene skupine oziroma z vidika opazovanca in *etični* ali zunaj preučevane družbene skupine oziroma z vidika opazovalca. Pri tem je treba posebej poudariti, da ne gre za etičnost v smislu moralnosti. Emični pristop torej temelji na notranjem pogledu in je skoraj brez interpretacije avtorja, medtem ko etični pristop temelji na zunanem pogledu in je bolj interpretacija avtorja.³¹ Pri tem seveda gre za idealne tipe, v realnosti je namreč težko ločiti enega in drugega, saj se ta pristopa pogosto mešata. Primerljiva koncepta sta avtostereotipi in heterostereotipi, pri čemer so prvi običajno bolj pozitivni, čeprav prav štajerski *Völkertafel* delno izpodbija to temeljno predpostavko.

Steirische Völkertafel

Štajerska razpredelnica ljudstev ali narodov (*Völkertafel*) je oljna slika anonimnega slikarja iz Štajerske iz 18. stoletja (sl. 2). Temeljila je na praktično enakem

²⁹ Narod oziroma pojem etničnosti seveda ni statična enota, ampak gre za zelo dinamičen pojem. Narod v srednjem ali zgodnjem novem veku ni bil enak narodu od konca 18. in 19. stoletja naprej, ko so narodi postali politične entitete. Armstrong, *Nations Before Nationalism*. Anderson, *Zamišljene skupnosti*. Hobsbawm, *Nacije in nacionalizem*. Geary, *Mit narodov*. Gellner, *Nations and nationalism*. Smith, *Ethno-Symbolism and Nationalism*. V slovenskem zgodovinopisju je razvoj nacionalnega mita v starejši zgodovini predstavil Peter Štih, Miti in stereotipi. Na primeru slovenske etnične identitete je »amplitude pomena etničnosti« v zgodnjem novem veku v trilogiji člankov iz druge perspektive prikazal Vanja Kočvar, *Ali je slovenska etnična identiteta obstajala v prednacionalni dobi?*

³⁰ Pike, *Language*, 8–28.

³¹ Harris, *Kulturanthropologie*, 27. Harris, *Culture, People, Nature*. Haller, *Ethnologie*, 141.

bakrorezu Josepha Friedricha Leopolda (*Leopold-Stich*) iz Augsburga z začetka 18. stoletja. Vsi izvorni citati, ki jih uporabljam v članku, so sicer iz štajerske razpredelnice ljudstev, čeprav je jezik Leopoldovega bakroreza bližje današnji standardni knjižni nemščini (*Hochdeutsch*). Ta razpredelnica ljudstev se je ohranila v številnih različicah, od katerih so tri v zasebnih zbirkah, pet drugih različic pa je v javnih institucijah, in sicer Avstrijskem muzeju ljudskega življenja in ljudske umetnosti (*Österreichisches Museum für Volkskunde*; sl. 2) na Dunaju, v lokalnih muzejih v Bad Ausseeju (*Kammerhofmuseum*), Mooshamu (*Heimatismuseum*), gradu Möderndorf (*Gailtaler Heimatismuseum*) in v sprejemnih sobah nekdanjega samostana Machern na Mosellu (blizu Bernkastel-Kuesaa).³²

Obe različici, Leopoldov bakrorez in štajerski *Völkertafel*, sta praktično enaki sliki z manjšimi razlikami in napisani v različnih narečjih, vendar ju za namene tega kratkega članka predstavljam skupaj.³³ Vir oziroma slika še nikoli ni bila v celoti prevedena v slovenščino in je kljub majhnemu obsegu precej zahtevno besedilo za prevajanje. V prevodu sem na predlog Davida Movrina ohranil izvirnikovo kolektivno ednino. Danes je sicer ta raba opešala, a je bila nedavno še precej pogosta. Tako recimo Fran Milčinski (1867–1932) v Butalcih izjavi: »To je bilo tiste dni, ko je Turek, krivoverna ta nesnaga, strašil po deželi in robil živino in mladino.«³⁴ Pri prevajanju je sicer veliko odvisno od našega razumevanja historičnega konteksta uporabe besede, ki je vedno ni mogoče popolno nadomestiti s slovensko ustreznico.³⁵

Razpredelnica predstavlja sedemnajst etničnih značilnosti ali stereotipov: vedenje, značaj, razum, znanje, nečednost, bolezni, bogočastje itd. Gre za zgodovinski vir *par excellence* za zgodnjenovoveške etnične stereotipe v Evropi. Čeprav so bili opisi skopi, so bili prežeti z močno sporočilnostjo. Evropski narodi so razporejeni na osi, ki poteka od zahoda proti vzhodu, od Španca do Turka ali Grka.³⁶ Avtor oziroma slikar je obravnaval deset ali enajst narodov. Zadnji narod se namreč imenuje »Turek ali Grk«, kar si lahko razlagamo na dva načina. Ker sta skupaj in imata enake značilnosti, so ju iz Evrope ali Zahoda dojemali kot en narod. Ker pa sta oba naroda izrecno omenjena, sta bila obravnavana kot dva ločena naroda. Pravzaprav je to odraz dejstva, da je otomanski imperij multietnična politična entiteta, kakor po definiciji velja za vse imperije, zato je prišlo do »mešanja« politične oziroma državne identitete z etnično identiteto.

³² Stanzel, *Europäer – ein imagologischer Essay*, 13–36, 44–54.

³³ Na mestih, kjer sem v prevodu navedel LS, sem meril na zgodnejšo verzijo oziroma Leopoldov bakrorez.

³⁴ Milčinski, *Butalci*, 12.

³⁵ Pri prevodu sem si pomagal s številnimi nemškimi slovarji. Ključen za razumevanje besedila je bil gotovo skoraj sočasni Adelung, *Grammatisch-kritisches Wörterbuch*. Pri prevajanju v slovenščino mi je pomagal Hudelja, *Nemško-slovenski zgodovinski slovar*. Naposled se za pregled prevoda in pomoč zahvaljujem profesorju Niku Hudelju. Za vse morebitne nejasnosti in napake seveda prevzemam popolno odgovornost.

³⁶ Stanzel, *Europäer – ein imagologischer Essay*. Stanzel (ur.), *Europäischer Völkerspiegel*. Pageaux, *Imagološke razprave*, 25.

Tabela 1. Prevedena štajerska razpredelnica ljudstev z vsemi značilnostmi.

Kratki opis evropskih ljudstev in njihovih značilnosti

Po imenu	Španec	Francoz	Italijan	Nemec	Anglež	Šved	Poljak	Madžar	Moskovčan (Rus)	Turek ali Grk
Po vedenju	ošaben	lahkomiseln	zahrbtn	odkritosrčen	dobro vzgojen	utrjen in robusten	kmečki	nezvest	hudoben	(nezanesljiv) kot aprilsko vreme
Po značaju in značilnostih	čudovit	ljubezniv in zgovoren	ljubosumen	dokaj dober	prisrčen	okruten	še bolj divjaški	najbolj okruten	precej madžarski	lažniv hudič
Po razumu	pameten in moder	preudaren	ostroumen	zabaven	prefinjen	zakrknjen	manj pozoren	še manj	sploh nič	popolnoma brez
Po zunanjem izgledu	možat	otroški	kot vsak želi	vsepovprek	poženščen	neprepoznaven	povprečen	krvoločen	skrajno neotesan	raznežen
Po znanju	učen v Svetem pismu	za vojaške veščine	za cerkveno pravo	za civilno pravo	svetovljanski	za svobodne umetnosti	za različne jezike	za latinski jezik	za grški jezik	zlagana politika
Po načinu oblačenja	dostojen	nestanovitni	spodoben	posnemajoč	na francoski način	iz usnja	dolge suknje	večbarven	s krznom	na ženski način
Po nečednosti	ošaben	goljufiv	razvraten	zapravljen	nemiren	vraževeren	bahač	izdajalec	scela izdajalski	še bolj izdajalski
Ljubijo	laskanje in slavo	vojno	zlato	pijačo	naslado	slastne jedi	plemstvo	upor	pretep	samoljubje
Bolezni	zaprtje	njemu lastna	zlobna kuga	putika	sušica	vodenica	pletenica	božjast	naduha	šibkost
Njihova dežela	rodovitna	lepo obdelana	prijetna in mikavna	dobra	rodovitna	hribovita	gozdnata	bogata s plodovi in zlatom	polna ledu	ljubka
Po vojaških veščinah	pogumen	prebrisan	preudaren	nepremagljiv	morski junak	neustrašen	vihrav	prevratniški	težaven	sploh len
Po bogočastju	najboljši	dober	nekoliko boljši	še bolj pobožen	spremenljiv kot luna	željan vere	verjame v vse vrste	nezmeren	odpadnik	prav takšen
Priznavajo za svojega vladarja	monarha	kralja	patriarha	cesarja	enkrat enega, enkrat drugega	svobodno oblast	izvoljenega (monarha)	neželenega (monarha)	po izboru (carja)	tirana
Imajo obilico	plodov	dobrin	vina	žita	pašnikov	rudnikov	krzna	vsega	čebeljih rojev	nežnih in mehkih stvari
Prosti čas zapolnijo	z igrami	z varanjem	s klepetanjem	s popivanjem	z delom	s prehranjevanjem	s prepiri	z brezdeljem	s spanjem	z bolehanjem
Primerjava s to živaljo	slon	lisica	ris	lev	konj	vol	medved	volk	osel	mačka
Njihov konec življenja	v postelji	v vojni	v samostanu	v vinu	v vodi	na zemlji	v hlevu	s sabljo	v snegu	v prevari

Za temo etničnih stereotipov v povezavi z narodnimi nošami je zraven upodobitev na vrhu še posebej zanimiva šesta vrstica, posvečena značilnim ali tradicionalnim narodnim nošam (*Tracht der Klaidung*). Čeprav sta besedili v obeh različicah enaki, so predstavniki ljudstev upodobljeni v različnih opravah. To je seveda v skladu z razvojem splošne mode, in sicer je moda na Leopoldovem bakrorezu opazno starejša od mode na štajerski razpredelnici ljudstev. Na Leopoldovem bakrorezu so bili pripadniki višjega plemstva večinoma oblečeni v francosko modo iz začetka 18. stoletja, medtem ko so bili na štajerski razpredelnici ljudstev naslikani pripadniki nižjega plemstva ali višjega meščanstva proti koncu 18. stoletja.

Besedilo samo sicer ni razkrilo veliko o samih oblačilih, saj je bil poudarek na značajih ljudstev, zelo malo pa je podatkov o tkanini, slogu, barvi itd. Tako je bil po načinu oblačenja Španec dostojen (*Ehrbaar*), Francoz nestanoviten (*Unbeständig*), Italijan spodoben (*Ehram*), Nемец posnemajoč (*Macht alles Nach*), Anglež je sledil francoski modi (*auf Französischheit*), Šved je imel obleke iz usnja (*Von Löder*), Poljak je nosil dolge suknje (*Lang Röckig*), Madžar je imel večbarvna oblačila (*Viel Farbig*) itd. V bistvu je sploh pri prvih petih ljudstvih očitna doktrina analogij oziroma ujemanja (*correspondence*), ki je bila zelo prisotna v zgodnjenovoveški Evropi.³⁹ Če je bil Španec čudovit po značaju in možat po zunanem izgledu, je nosil dostojno obleko. Na drugi strani je bil Francoz lahkomišeln po vedenju in otroški po zunanem izgledu, zato je nosil nestanovitno obleko.

Besedilo in upodobitev na vrhu sta bila le nekoliko bolj v pomoč pri Rusu (*Muskawith*) in Turku ali Grku (*Tirk oder Griech*). Rus je imel oblačila s krznom (*Mit böltzen*). Čeprav je tudi na ruskem dvoru carja Petra Velikega (vl. 1682/96–1725) prevladovala francoska moda, je bil Rus prikazan kot pravoslavni duhovnik ali *pop* z dolgo brado, oblečen v krznen plašč, obut v zimske krznene škornje (валанки), na glavi je imel tudi visoko kučmo, ni pa imel meča ali sablje. Pravzaprav je avtor za upodobitev izbral podobo, ki je najbolj ustrezala »podobam v njegovi glavi« in se je v svojih stereotipnih podobah skliceval na staro Rusijo in ne na Rusijo Petra Velikega. Dvor Petra Velikega je bil mnogo manj dovzeten za stereotipne upodobitve, saj se je bistveno »evropeiziral«. ⁴⁰

Med upodobljenimi ruskimi stereotipi je bila tudi dolga brada, čeprav je Peter Veliki leta 1698 uvedel davek na brade, da bi »posodobil« rusko družbo. Peter je namreč menil, da gre pri ohranitvi dolge brade za staromodno modno izbiro. Nekateri so proti plačilu lahko obdržali brado s tako imenovanim »novcem za brado«, na katerem je bilo na aversu zapisano »odvzeti denar« (ДЕНГИ ВЗАТЫ); znesek pa je bil odvisen od položaja v družbi.⁴¹ Obrazne dlake so zato hitro postale statusni

troporum ac schematum. Peacham, *The Garden of Eloquence*. Opitz, *Buch von der Deutschen Poeterey*. Gracián, *Arte de ingenio, tratado de la agudeza*. Gracián, *Agudeza y arte de ingenio*. Harsdörffer, *Poetischer Trichter*. Bary, *La Rhétorique française*. Lamy, *La Rhétorique ou l'art de parler*. Dumarsais, *Des Tropes*. Schüttpeiz, *Humor*.

³⁹ Faivre, *Access to Western Esotericism*, 10–15.

⁴⁰ Hughes, *Russia in the Age of Peter the Great*. Hennings, *Russia and Courtly Europe*.

⁴¹ Za ukaz Petra Velikega glede brad iz leta 1705 glej Peter, Указ Императора Петра I о бритии бородъ, 282–283. Anisimov, *The Reforms of Peter the Great*.

simbol. Podobno je želela Rusijo modernizirati in vpeljati razsvetljenske vrednote kasnejše Katarina Velika, a je leta 1772 odpravila davek na brade.

Turek ali Grk je oblačilo nosil na ženski način (*Auf Weiber Art*). Ta stereotip se pojavi v literaturi še dandanes, saj so recimo v nedavnem katalogu na podlagi sultanove garderobe v 16. stoletju ocenili, da so osmanski »moški in ženske nosili podobna oblačila«. ⁴² To enačenje, ki je delno posledica heteronormativnega orientalizma, je temeljilo na razliki med nošama za spodnji del telesa, ki je bila v Evropi bolj ločena med spoloma: hlače za moške in krila za ženske. V Turčiji pa so tako moški kot ženske nosili *şalvar* oziroma precej ohlapne bele hlače (danes znane kot »haremske hlače«), ⁴³ kot je videti na upodobitvi. Drugi vztrajni stereotip, povezan s turškimi oblačili, je bil turban, ki je upodobljen tudi na štajerski razpredelnici. Turek ali Grk sta sicer oblečena v skromna oblačila, čeprav so turban nosili moški višjega sloja v otomanski družbi. Slikar se je močno naslanjal na etnične stereotipe, Turek ali Grk kot musliman, Madžar kot husar, Rus kot pravoslavni pop.

V zgodnjenovoveški Evropi so nošo povezovali tudi z izpovedjo vere. Španski inkvizicijski zapisi se v številnih primerih po Sredozemlju sklicujejo na oblačila. Na primer, nekdanji ujetnik Don Andres de Villaro je leta 1670 pričal, da je bil obtoženi odpadnik Gaspar de los Reyes »oblečen kot Maver nad pasom, pod pasom pa se mu je zdel kot kristjan« (*vestido el medio cuerpo arriba como moro y de ay abajo le pareció que como cristiano*). ⁴⁴ To krščansko oblačilo pod pasom se je verjetno nanašalo na »oprijete« hlače, medtem ko je »oblečen kot Maver nad pasom« merilo na turban ali rdečo čepico (*un bonete colorado*). ⁴⁵ Kot sta ugotovila Bennassar in Bennassar, so bili inkvizitorji obsedeni z vprašanjem, ali je bil posameznik oblečen kot »Turk« ali »kristjan«. Obleka je bila skoraj vedno prva točka, ki jo priče omenijo. ⁴⁶ Ti zunanji znaki (verske) identitete so bili pomembni in splošno poznani.

Laconicum Europae Speculum

V prvi polovici 18. stoletja je bila objavljena serija devetih oziroma desetih latinskih tiskov z naslovom Lakonsko ogledalo Evrope (*Laconicum Europae speculum*). Podobe z napisi je zasnoval Paul Decker mlajši (1685–1742), Johann Wolfgang Baumgartner (1709–1761) je postavil le tisk za Nizozemca, same bakroreze so izdelali različni bakrorezci (Christian Friedrich Lottes, Johann Georg Pinz, Philipp Andreas Kilian, Andreas Hoffer), uredil in izdal pa jih je Martin Engelbrecht (1684–1756) v Augsburgu okrog leta 1730. Celotni naslov je daljši, *Lakonsko ogledalo Evrope, v katerem je brez predsodkov, posmehovanja ali zaničevanja predstavljenih njenih devet posebej uglednih narodov in ljudstev, ki se v določenih*

⁴² Atil, *The Age of Sultan Süleyman the Magnificent*, 179.

⁴³ Inal, *Women's Fashions in Transition*, 252.

⁴⁴ Inquisición, Exp. 14.

⁴⁵ Inquisición, Exp. 14.

⁴⁶ Bennassar, Bennassar, *Les Chrétiens d'Allah*, 389–394

*lastnostih in znamenjih razlikujejo, vse zaradi radovednosti in zabave.*⁴⁷ V naslovu je torej pojasnjen tudi razlog za nastanek teh tiskov, izšli so »zaradi radovednosti in zabave« (*curiositatis et oblectationis gratia*). Podobno kot preostale razpredelnice ljudstev ti bakrorezi niso bili mišljeni kot predstavitev realnih podob, temveč so bili namenjeni zabavi in primerjanju.⁴⁸

Večina značilnosti ali stereotipov na Lakonskem ogledalu Evrope je enaka kot pri štajerskem *Völkertafel*, pri čemer se je avtor gotovo naslonil na predhodno upodobitev, to se pravi predvsem na Leopoldov bakrorez, ki je prav tako nastal v Augsburgu. Pridevniki se tudi tukaj pojavljajo v primerniku ali komparativu, čeprav naj bi vsak tisk stal zase. Toda poleg sedemnajstih stereotipov je »Lakonsko ogledalo Evrope« dodalo še dodatnih devet značilnosti: njihov temperament, podnebje in ozračje, nebesno (astrološko) znamenje, pijača in hrana, moč (*potentia*; samo za Nizozemca!), sposobnost za posel, umetnost in opravila, odnos do žensk, njihova etnogeneza, želje za skupno dobro. Posamezni narodi so bili upodobljeni kot večfiguralna alegorična kompozicija na dvoru in s petindvajsetimi značilnostmi ali stereotipi v (baročnih) kartušah, ki obkrožajo to kompozicijo.⁴⁹ Značilnosti so precej naključno razvrščene okrog podob in pri vsakem narodu drugje.

Eden teh tiskov je predstavljal Rusijo oziroma Moskovsko državo (*Moscowita*), okronano z grbom v ščitu in obdano s kartušami s stereotipi (sl. 3). Ruski dvor je predstavljen s carico na čelu, in sicer je predstavljena ali Katarina I. (vl. 1725–1727) ali Ana Ivanovna (vl. 1730–1740). Za našo temo so ključna oblačila (*Vestitus*), ki so pri Rusih krznena (*Pelliceus*), čeprav na upodobitvi krznena oblačila ali kučme ne izstopajo. V nasprotju s štajersko razpredelnico ljudstev ni upodobitve za Turka ali Grka, ki pa so bili dodani kasneje v izključno tekstualni verziji iz leta 1767.⁵⁰ Namesto tega je bil naveden Nizozemec (*Batavus*), čeprav niso bile našete vse značilnosti ali stereotipi. Zanimiva je prvotna izključitev Turkov s seznama »*devet posebej uglednih narodov in ljudstev*« v Evropi. Morda so bili za Engelbrechta v Augsburgu Turki še bolj oddaljeni ali pa je povezoval »ugled« s krščanstvom in Turke izključil.

⁴⁷ Engelbrecht, *Laconicum Europae Speculum*. Pri prevodu sem si pomagal s številnimi latinskimi slovarji in glosarji. Ključen za razumevanje besedila je za srednjeveško in zgodnjenovoveško latinščino gotovo nepogrešljivi Du Cange, *Glossarium mediae et infimae latinitatis*. Koristna sta bila tudi Niermeyer, *Mediae latinitatis lexicon minus*, in Bartal, *Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis Regni Hungariae*. Pri prevajanju v slovenščino mi je pomagal Wiesthaler, *Latinsko-slovenski slovar*. Naposled se za pregled prevoda in rešitve mojih nerodnih prevodov zahvaljujem profesorju Martinu Benediku. Za pomoč pri določenih izrazih se zahvaljujem profesorju Davidu Movrinu. Za morebitne nejasnosti in napake sem odgovoren sam. Celoten prevod z latinskim izvornikom je v Decker, *Laconicum Europae speculum*.

⁴⁸ To »Lakonsko ogledalo Evrope« je v 18. stoletju izšlo v različnih oblikah in prevodih. Weitenauer, *Compendium scientiarum et eruditionis omnigenae*, 230–243. Med drugim so podobe izdali tudi v španščini, ki jih hrani ekvadorski narodni muzej v Quitu (*Casa de la Cultura*). Podobe so namestili tudi na pregradno ali špansko steno oziroma paravan, ki ga hrani muzej Franza Mayerja v Ciudad de México. Kubiak, *Obraz Innego*.

⁴⁹ Engelbrecht, *Laconicum Europae Speculum*.

⁵⁰ Weitenauer, *Compendium scientiarum et eruditionis omnigenae*, 230–243. Z Grkom je avtor imel v mislih evropska oziroma balkanska ljudstva, ki so živela v otomanskem imperiju.

Slika 3. Tisk za Ruse, *Laconicum Europae Speculum* (Engelbrecht 1730, nepaginirano).

Slovar *Dictionnaire universel, contenant généralement tous les mots françois*

Za razumevanje etničnih stereotipov v Evropi je treba preveriti še enciklopedije in slovarje, ki pogosto veljajo za nesporne avtoritete. *Univerzalni slovar* Antoineta Furetièrea, ki naj bi vseboval vse francoske besede (1690), presenetljivo ne vključuje besed niti za Rusijo niti za Moskovsko kneževino ali podobno izpeljavo. Kljub temu pa so obstajali vnosi za določen tekstilni material, kot je krzno (*poil*, *pelage*; ni gesla za *fourrure*), a Furetière v teh geslih Rusov ne omenja posebej. V francoščini je beseda za dlake in krzno enaka, to je *poil*. »Kar zadeva moške, so divjaki večinoma poraščeni in pokriti z dlako. V Evropi imajo dlake na vekah, obrveh, licih, bradi, trebuhu in sramnih delih.«⁵¹ Ta povezava med poraščenostjo oziroma dlakavostjo in divjaštvom je že takrat imela dolgo brado.⁵²

⁵¹ Furetière, *Dictionnaire universel*, s.v. *poil*.

⁵² Zanimiva je sicer napačna etimologija besede barbar, ki jo je ponudil Kasiodor v 6. stoletju. Menil je, da gre pri besedi *barbarus* za sestavljanjo iz latinskih besed *barba* (brada) in *rus* (polje), saj barbari niso živeli v mestih, ampak so bivali na poljih kot divje živali. Borst, *Medieval Worlds*, 3.

Obstaja pa geslo za Turka (*Turc*), ki naj bi bil katerikoli »podložnik cesarja Orienta, ki je pripadnik sekte mohamedancev ... načeloma imenujemo Turke vse podložnike Velikega Gospoda, ki ga ljudje kličejo Veliki Turk.« Pri tem je precej eksplicitno videti enačenje etnične identitete z državno ali imperialno strukturo pod vodstvom sultana. Furetière je med drugim v geslu za Turka navedel še »obleka v turškem slogu« (*un habit à la Turquie*), a je ni definiral. Furetière je nadaljeval z navedbo porekla Turkov in razlago metafor s Turki, npr. »močan kot Turek«, »obnaša se kot Turek v Moreji« (Peloponez) in tudi kot žalitev »kot Turek«, s čimer so izražali »barbarstvo, krutost, brezbožnost«. Nadalje je v geslu za Turquerie navedeno, da gre za »način delovati kruto in barbarsko, kot se ga poslužujejo Turki.«⁵³

Pravzaprav je primerljiva podoba z izjemo brezbožnosti veljala za Ruse, ki so jih imeli za neotesane divjaške barbore.⁵⁴ Pri tem se je treba predvsem zavedati, da vojne in kaznovalni sistem niso bili nič manj kruti v zahodni Evropi. Med osemdesetletno vojno (1568–1648) proti Španiji so Nizozemci celo uporabljali izraz *Liever Turks dan Paaps* oziroma »raje turški kot papeški«. Turki so namreč sloveli po svoji krutosti, a je bila zelo znana tudi njihova relativna verska strpnost do t. i. »religij knjig«. Seveda Nizozemci niso resno razmišljali o turškem jarmu, a so s tem želeli poudariti krutost Špancev in nestrpnost katoličanov (*cf. la leyenda negra*). Posledično pa so spotoma še potrdili stereotip o krutosti Turkov.

Čeprav so bila gesla za posamezna ljudstva precej skromna ali jih sploh ni bilo, so bila gesla za določene oblačilne predmete, kot je na primer »*Turban, ou Tulbent*«, bolj izpovedna. Turban naj bi bil »pokrivalo [coëffure] večine vzhodnih ljudi in muslimanov«. Turbani naj bi bili izdelani iz »finega, umetelno zvitega blaga, ki obdaja glavo«. Nadaljeval je z opisom sultanovih in emirjevih turbanov.⁵⁶ Zanimivo ni posebnega gesla za kučmo, klobuk in kapa pa sta definirana kot »pokrivalo za glavo, ki ga uporabljajo moški po celotni zahodni Evropi.«⁵⁷ Tako so očitno predvideli, da sta klobuk in kapa specifična za zahodno Evropo, medtem ko so v vzhodni in jugovzhodni Evropi nosili drugačna pokrivala, to se pravi kučme in turbane.

Igralne karte *Géographie*

Igralne karte v zgodnjem novem veku so bile pogosto namenjene izobraževanju. Izdelanih je bilo več različnih vrst igralnih kart, vključno s kartami živali, poklicev, utrdb itd.⁵⁸ Igralne karte *Geographie* so bile ene od štirih izobraževalnih igralnih

⁵³ Furetière, *Dictionnaire universel*, s.v. Turc, Turquerie. Ludvika XIV. so zaradi njegove agresije pogosto imenovali »evropski Turk«. Piirimäe, *Russia, the Turks and Europe*, 75–76. Ob začetku devetletne vojne pa so ga v pamfletih celo imenovali »francoski Atila«. Teutschmuth, *Der französische Attila Ludovicus XIV.*

⁵⁴ Olearius, *Vermehrte Neue Beschreibung Der Muscowitischen und Persischen Reyse*.

⁵⁵ Goffman, *The Ottoman Empire*, 110–111.

⁵⁶ Furetière, *Dictionnaire universel*, s.v. Turban. Spohn, *Alles getürkt*.

⁵⁷ Furetière, *Dictionnaire universel*, s.v. Chapeau.

⁵⁸ Parlett, *The Oxford Guide to Card Games*. Parlett, *A Dictionary of Card Games*.

kart, izdelanih za mladega Ludvika XIV. po naročilu kardinala Mazarina. Preostale tri igralne karte so govorile o basnih, francoskih kraljih in plemenitih kraljicah. Besedila za igralne karte *Geographie* je napisal Jean Desmarets de Saint-Sorlin, risbe pa je prispeval firenški grafik Stefano della Bella leta 1644. V drugi polovici 17. in 18. stoletja so bile te karte večkrat ponovno izdane, kar priča o njihovi široki popularnosti in razširjenosti.⁵⁹ Pri geografskih opisih pa je tudi videti tanko mejo med hipotetičnim objektivnim opisom in stereotipno podobo.

Komplet kart *Geographie* je bil sestavljen iz 52 kart v štirih barvah, kot pri vsakem običajnem paketu kart danes.⁶⁰ Toda namesto src, karov, pikov in križev je bila vsaki barvi dodeljena celina, to so Evropa, Afrika, Azija in Amerika. V vsaki barvi je kralj ali *R(oi)* poosebljal celino (upodobljene so bile dejansko ženske figure, kot je bilo običajno za celine), medtem ko so bile karte od asa preko fanta ali *VA(let)* in kraljice ali *D(ame)* predstavljene kot ženske podobe držav. Karte, ki so predstavljale dvorne figure (*Valet, Dame, Roi*), so bile na konju ali na bolj eksotičnih živalih, npr. Amerika je bila na ogromnih pasavcih, Azija pa na slonih. Vsaka karta države je imela kratko besedilo, ki je opisalo zastopano državo ali celino, vedno na način, ki je izdal takratne stereotipe. Evropo so na primer opisali

Slika 4. Igralna karta za Rusijo in Turčijo (Desmarets, Bella 1644).

⁵⁹ Desmarets, Bella, *Jeu de la géographie*. Desmarets, Bella, *Jeux historiques des rois de France, reines renommées, géographie et métamorphose*. Covens, Mortier, *Jeu de géographie*.

⁶⁰ O'Donoghue, *Catalogue of the Collection of Playing Cards*, 115–116. Shirley, *The Mapping of the World*, 361.

kot »manjši, a prvi del sveta zaradi svoje plodnosti, vrednosti, vpljudnosti, znanosti, slave in bogastva svojih narodov ter sedeža krščanstva. Nahaja se na severu, v hladnem in zmernem pasu.«⁶¹

Rusija je bila as Azije, čeprav je v opisu navedeno, da je »večina hladnih in močvirnih dežel (Rusije) v Aziji, preostali del [...] z glavnim mestom Moskvo pa v Evropi« (sl. 4). Rusija in Turčija sta (bili) na robu tako Evrope kot Azije, zato sta (bili) enkrat vključeni v Evropo, drugič v Azijo. Rusija je bila upodobljena kot ženska, ki stoji s sulico na rami in v desni roki drži ščit. Nosila je tudi turban ali vsaj zelo podobno pokrivalo kot Turčija in drugi narodi v Aziji. Turčija je bila kraljica ali dama Azije (sl. 4). Bila je upodobljena kot bojevnica na konju z izvlečeno sabljo in v turbanu. Opis ne izdaja nobenih etničnih stereotipov oblačil, temveč le geografska dejstva, kot so različne regije in reke.

Zemljevida *Evropa recens descripta in Asia noviter delineate*

Zanimivi viri za zgodnjenovoveške stereotipe so bili tudi zemljevidi z upodobitvami različnih ljudstev, kot je znameniti dekorativni zemljevid *Evropa recens descripta* (»Nedavno opisana Evropa«) iz leta 1617 in različne poznejše reprodukcije (sl. 5). Zasnoval ga je Willem Janszoon Blaeu (1571–1638), ugledni nizozemski geograf,

Slika 5. Willem Janszoon Blaeu, *Evropa recens descripta* (Blaeu 1635). Grški par, ki nosi turban in hidžab, je v spodnjem desnem kotu.

⁶¹ Desmarests, Bella, *Jeu de la géographie*.

kartograf in založnik, znan po svojem atlasu *Theatrum Orbis Terrarum, sive, Atlas novus* (»Razstavišče sveta ali novi atlas«) iz leta 1635, ki je bil kasneje izpopolnjen in večkrat ponatisnjen.⁶² V tem atlasu je objavil tudi zemljevid »*Nedavno opisana Evropa*«, ki je bogato okrašen z jadrnicami, morskimi pošastmi, živalmi in drugimi zanimivostmi. Na vrhu prikazuje devet večjih evropskih mest, ob straneh pa deset glavnih ljudstev Evrope. Zemljevid Evrope je sestavljalo pet parov ljudstev v »narodnih nošah« na levi in desni strani zemljevida pod različnimi imeni: *Angli, Galli, Belgi, Castiliani, Venetiani* na levi in *Germani, Hungari, Bohemi, Poloni, Graeci* na desni.

Namenoma sem vključil Blaeujev zemljevid Evrope, ker je pomembno prikazati, da občasno sploh ne najdemo stereotipnih ali kakršnihkoli predstav o Rusih in Turkih v evropskem okviru. Razumeti je treba, da sta bili z evropske perspektive Rusija in Turčija še vedno obrobni. Drug znamenit primer takšne odsotnosti so »*Oblačila različnih narodov*« (*Variarum Gentium Ornatus*) Sebastiana Vrancxa in Pietra de Jodeja iz začetka 17. stoletja, ki ne vključuje niti Rusov niti Turkov.⁶³ Na Blaeujevem zemljevidu Evrope ni bilo Rusov ali Turkov, toda grški par je nosil turban in na vrhu zemljevida je bil Konstantinopol. Tako predvidevam, da bi grški par predstavljal »evropske Turke«, podobno kot poznejši štajerski *Völkertafel*, kjer sta bila upodobljena skupaj. To zблиževanje in razhajanje Grkov in Turkov je zanimiv

Slika 6. Willem Janszoon Blaeu, *Asia noviter delineata* (Blaeu 1635). Ruski par nosi krznena oblačila in krznene kape ali kučme na desni strani, drugi od spodaj navzgor.

⁶² Blaeu, *Theatrum orbis terrarum*. Prim. še nekaj generacij starejši prvi *moderni* atlas s 53 zemljevidi. Ortelius, *Theatrum Orbis Terrarum*.

⁶³ Vranckx, *Variarum Gentium Ornatus*.

vidik zgodnjenovoveških etničnih stereotipov glede otomanskega imperija v Evropi.

Moskva in Rusija sta bili upodobljeni na drugem zemljevidu, posvečenem Aziji, torej »*Na novo začrtani Aziji*« (*Asia noviter delineata*) (sl. 6).⁶⁴ Turki ali Osmani so na tem zemljevidu presenetljivo manjkali, čeprav je bilo vključenih več njim *podrejenih* ljudstev, kot so bili Arabci, Armenci, Sirci in Tatari. To potrjuje domnevo, da je Blaeu Grke obravnaval kot sinonim za Turke (v Evropi). Blaeu je izdelal več zemljevidov, namenjenih določenim regijam ali državam, vključno z (A)Natolijo in Rusijo. Na teh regionalnih zemljevidih je predstavil tudi njihova oblačila, ki pa se kljub svoji izključni pozornosti na manjši teritorij in manjšo skupino ljudi niso bistveno oddaljila od stereotipnih in splošnih podob.

Knjiga noš *Degli habiti antichi et moderni di diverse parti del mondo*

Knjige noš so sestavljale serije podob oseb v tradicionalnih oblačilih. Žanr knjig noš se je pojavil v drugi polovici 16. stoletja in se hitro razširil po Evropi.⁶⁵ Te knjige so ustvarile splošno lestvico ljudi, razdeljenih glede na socialni status, značaj in izvor posameznika.⁶⁶ Toda če so bili prejšnji vizualni viri večinoma površni, vsaj v zvezi z oblačili, so knjige o nošah predstavljale več različic narodnih noš. Podobno kot pesniki, ki so uporabljali epitetone,⁶⁷ so jih krojači in kostumografi uporabljali za like v igrach in operah, slikarji in kiparji pa pri oblikovanju raznih motivov na umetniških delih. Tako je bilo širjenje in vpliv tovrstnih virov še večji. Tradicija knjig noš je imela velik uspeh v zgodnjenovoveški Evropi.

Cesare Vecellio (1521–1601) je ustvaril vodnik po svetovnih oblačilih in običajih (428 lesorezov), ki je bil takojšnja uspešnica ob izdaji leta 1590 v Benetkah. Knjiga je prvič na enem mestu združila žive opise običajev in natančne upodobitve noš, dodal je tudi komentarje, polne natančnih informacij v zvezi s tekstilom in oblogami. Njegove upodobitve so temeljile na neposrednih poročilih o popotnikih v Benetkah in njihovih oblačilih, drugi so bili kopirani s slik ali na podlagi pripovedi. Vecellio je včasih udomačil tuje mode, tako da jih je primerjal s slogi, znanimi v Benetkah ali na splošno v Italiji. Ta knjiga je bila delno namenjena tudi slikarjem, ki so jo lahko uporabili kot vzorčno knjigo. Druga razširjena italijansko-latinska izdaja iz leta 1598 je vključevala še ljudstva Amerike (503 lesorezi).⁶⁸

Za oblačila Rusov je Vecellio trdil, da so oblačila podobna oblačilom na Polj-

⁶⁴ Blaeu, *Theatrum orbis terrarum*.

⁶⁵ Deserps, *Recueil de la diversité des habits*. Bertelli, *Omnium fere gentium nostrae aetatis habitus*. Sluper, *Omnium fere gentium nostrae aetatis nationum habitus*. Anon., *Mores Italiae*. Weigel, Amman, *Habitus praecipuorum populorum tam virorum quam feminarum*. Boissard, *Habitus variarum orbis gentium*. Amman, *Gyneceum, sive Theatrum Mulierum*. Glen, *Des habits, moeurs, ceremonies, façons*. Franco, *Habiti delle donne Venetiane*. Jefferys, *A Collection of the Dresses of Different Nations*.

⁶⁶ Racinet, *The Complete Costume History*.

⁶⁷ Textor, *Epithetorum opus perfectissimum*. Poole, *The English Parnassus*.

⁶⁸ Vecellio, *Degli habiti antichi et moderni*. Vecellio, *Habiti antichi et moderni*. Vecellio, *The Clothing of the Renaissance World*.

skem. Podnebje je bilo zelo mrzlo, zato se »oblečejo s krznom živali«. Nosijo tudi »žametno kapo, obloženo s krznom, visoko in udobno za ušesa, saj je na prijeten način odrezana dovolj kratko, da jih pokrije. Nosijo oblačila iz žameta, satena ali druge tkanine, podložene s krznom glede na njihov status.«⁶⁹ V nadaljevanju je Vecellio podrobno opisal in predstavil oblačila ruske plemkinje, plemiškega veleposlanika iz Moskve, moskovskega pehotnega vojaka, moskovskega konjenika itd. Čeprav so vsi nosili različne dodatke oz. orožja, je skupni imenovalac za vse Ruse krzno.

Pri oblačilih v Turčiji je opisal sultana, muftija, poveljnika janičarjev, Turka doma (v turbanu), sužnje, turške neveste, Turka v dežju itd. Turki »zelo pazijo na čistočo, ko so na konju in dežuje, in zelo pazijo, da se ne zmočijo ali umažejo. Na vrhu svojih turbanov, ki jih nosijo s ponosom, nosijo neke vrste kapuce, običajno iz rdeče klobučevine, zvite tako, da so ob odprtju videti kot dežnik. Ob teh priložnostih na vrhu oblačil nosijo še eno pokrivalo iz grobe volne, ki ji pravijo klobučevina, ki ne ščiti le njihovih oblačil, temveč tudi njihova telesa pred še tako močnim dežjem« (sl. 7).⁷⁰ Vecellio je predstavil precej kompleksne opise in podobe. Razlika v oblačilih, ki pa je tudi Vecellio ni opazil, je bila ta, ki temelji na verski pripadnosti. Na primer, kristjanom v zgodnjenovoveškem otomanskem imperiju ni bilo dovoljeno nositi oblačila določenih barv. Ti oblačilni redi so bili sicer vedno

fleksibilni in pogosto kršeni.⁷¹

Slika 7. Turek, ko dežuje (Vecellio 1598, 365).

⁶⁹ Vecellio, *The Clothing of the Renaissance World*, 403

⁷⁰ Vecellio, *Habiti antichi et moderni*, 365

⁷¹ Quataert, *Clothing Laws, State, and Society in the Ottoman Empire*.

Potopis *Rerum Moscoviticarum Commentarii*

Tradicija pisanja potopisov je imela dolgo zgodovino, ki je segala vsaj do antične Grčije. V zgodnjem novem veku se je ob tem razvila še bogata kultura zbiranja, vse od enciklopedij, slovarjev, zbornikov, katalogov itd. Vrednost zbirk vseh vrst je bila brez primere in Jennifer Richards je celo trdila, da so bile zbirke »*najosnovnejši gradnik renesančne proze*«. ⁷² V nasprotju s »kabinetnimi pisci«, ki običajno niso zapustili knjižnic, da bi pisali etnografije različnih ljudstev, so nekateri diplomati in popotniki predložili prvoosebne zapise. Popotniki in diplomati so lahko zasliševali domačine in kritično preučevali obstoječo literaturo s primerjavo napisanega z dejstvi na terenu.

Baron Sigismund ali Žiga (von) Herberstein (1486–1566) je bil kranjski diplomat, pisatelj, zgodovinar in veleposlanik svetega rimskega cesarja na moskovskem dvoru. V skoraj 40-letni karieri je opravil približno 69 misij v tujini, potoval je po vsej Evropi, tudi v Turčijo in Rusijo (sl. 8). Pohvalili so ga celo Habsburžani in ga bogato nagradili z naslovi ter posestmi. V Rusijo oziroma takrat še Veliko moskovsko kneževino je potoval dvakrat, v letih 1517 in 1526, in ta potovanja so bila izvrstno okno v večinoma neznano rusko družbo. Marshall Poe je ocenil, da je bil Herberstein izvor stereotipov o Rusiji kot neevropski deželi s tiranskim despotom in zasužnjenim prebivalstvom. ⁷³

Njegovi *Rerum Moscoviticarum Commentarii* (1549) ali Moskovski zapiski so bili glavni vir znanja o Rusiji v zgodnjenovoveški Evropi. Herberstein je bil na vseh svojih potovanjih kot veleposlanik pozoren opazovalec, saj je izjavil, da »*tega in onega nisem preučil površno, marveč sem poskušal prodreti do podrobnosti, seveda le do onih, ki so bile vredne spomina in koristne za javnost*«. Dodal je še, da »*jaz pa pišem zlasti zato, ker sem marsikaj videl, deloma pa sem povzel podatke iz mnogih zanesljivih poročil*«. ⁷⁴ Tako je imel kot veleposlanik privilegirano izkušnjo kulture iz prve roke, vendar je še vedno deloval v zahodni ali srednjeevropski miselnosti, ki je Ruse predstavljala kot narod, ki živi pod despotom. To je seveda ironično, saj večina Evropejcev v tem času ni živela v posebej demokratičnih okvirih. Pri njegovi knjigi je meja med (pot)opisom in stereotipizacijo tudi zelo tanka.

Glede ruskih oblačil je Herberstein dejal: »*Vsi se oblačijo enako. Nosijo namreč dolge obleke brez gub z ozkimi rokavi, skoraj po ogrsko. Kristjani zapenjajo obleke z gumbi na desni strani, Tatari pa, ki nosijo skoraj prav tako obleko, imajo gumbe na levi strani prsi ... Da bi prišel trebuh čim bolj do veljave, nosijo pas tem nižje. Da, tako se nosijo sedaj tudi na Laškem, v Španiji in celo v Nemčiji*«. ⁷⁵ Ta povezanost z drugimi evropskimi ljudstvi ni naključna, saj je prej zapisal, da »*ta slovanski rod izvira iz Jafetovega rodu*«, ⁷⁶ s čimer je meril na enega izmed treh Noetovih sinov,

⁷² Richards, *Commonplacing and Prose Writing*, 44. Moss, *Printed Commonplace-Books*, 139. Blair, *Humanist Methods in Natural Philosophy*. Knight, *Bound to Read*.

⁷³ Poe, *A People Born to Slavery*, 4. Scheidegger, *Perverses Abendland – barbarisches Russland*. Geier, *Russische Kulturgeschichte in diplomatischen Reiseberichten*. Leitsch, *Westeuropäische Reiseberichte über den Moskauer Staat*. Bole, *Podobe tujega v nemških potopisih*.

⁷⁴ Herberstein, *Moskovski zapiski*, 5–6. Herberstein, *Rerum Moscoviticarum Commentarii*, praefatio.

⁷⁵ Herberstein, *Moskovski zapiski*, 66. Herberstein, *Rerum Moscoviticarum Commentarii*, 55.

⁷⁶ Herberstein, *Moskovski zapiski*, 9.

ki so po mnenju srednjeveških in zgodnjenovoveških piscev poselili tri celine: Sem Azijo, Ham Afriko in Jafet Evropo.⁷⁷ Herberstein je torej štel Ruse med Evropejce.

Herberstein je v svoji knjigi izpostavil oblačila različnih slojev in za različne priložnosti. Opisal je »črna okrogla pokrivala« nadškofov, arhimandritov in škofov, pri čemer je posebej podrobno opisal obleko prav slednjih.⁷⁸ Bojarji oziroma nižje plemstvo naj bi se oblačilo »v dolge obleke in bele trdo ošiljene čepice, ki jih delajo v delavnicah iz klobučevine, iz katere smo videli izdelane tudi barbarske plašče.«⁷⁹ V bistvu je iz Herbersteinovega zapisa jasno, da je bilo krzno glavni izvozni artikel Rusije, pri čemer opiše različne vrste krzna, od soboljega, kunjega in lisičjega do veveričjega, risjega in bobrovega.⁸⁰ Herberstein je prepoznal pomembnost živalskega krzna, saj so bile »bobrove kože zelo cenjene in skoraj vsi so imeli obrobe oblačil iz tega krzna, ker je črno, kar je naravna barva.«⁸¹

Herbersteinova *avtobiografija* je vsebovala šest barvnih lesorezov Herbersteina v oblekah različnih veleposlaništev (sl. 8).⁸² Ceremonialno obdarovanje z oblačili za tuje poslanike je bila antična praksa, ki so jo posvojili tako Turki kot Rusi.⁸³ Med drugim še doda v Moskovskih zapiskih, da mu je knez podaril častno obleko, »podloženo s soboljim krznom«, hkrati pa podaril »še po dvainštirideset soboljih kož, tristo hermelinov in tisoč petsto kož sibirskih veveric«, med prvim obiskom pa mu je Veliki knez Vasilij »podaril sani z izvrstnim konjem in na njih krzno belega medveda in še druge kožuhe«. ⁸⁴ Prva izdaja iz leta 1549 še ni bila opremljena z ilustracijami,⁸⁵ kar pa so »popravili« oziroma dodali v kasnejših ponatisih.

Herberstein se v Moskovskih zapiskih Turkov sicer ne loti posebej podrobno, a zapiše, da »evropski Turki, ki govore slovanski jezik, imenujejo Konstantinopol Carigrad, to je kraljevsko mesto.«⁸⁶ Tako so očitno podložniki v jugovzhodni Evropi, ki so prišli pod otomanski imperij, obveljali za »evropske Turke«. Herberstein opiše (kazanske) Tatare, ki so takrat še mejili na vse bolj razširjajočo se Rusijo, ki je leta 1552 dokončno osvojila Kazan. Herberstein poudari, da Tatari niso enaki Turkom in da čeprav so vsi »mohamedanske vere«, »nimajo radi, če jih kličejo za Turke, ker je to ime zanje žaljivka.«⁸⁷ Kljub temu pa je opis oblek presenetljivo podoben kasnejšim opisom turških oblačil. Na primer, »moški in ženske se enako oblačijo in se ne razlikujejo niti v nakitu, samo da se ženske prekrivajo še s platneno ruto, medtem ko nosijo oboji platnene hlače, ki so podobne mornarskim.«⁸⁸

⁷⁷ Reynolds, *Medieval Origines Gentium*. Kidd, *The Forging of Races*.

⁷⁸ Herberstein, *Moskovski zapiski*, 42.

⁷⁹ Herberstein, *Moskovski zapiski*, 70.

⁸⁰ Herberstein, *Moskovski zapiski*, 74–76. Drugi zelo pomembni izvozni produkt je bil čebelji vosek, kar prepozna tudi Herberstein. To je razvidno še dvesto let kasneje na štajerski razpredelnici narodov, ko je »ruska žival« prav čebela.

⁸¹ Herberstein, *Rerum Moscoviticarum Commentarii*, 64.

⁸² Herberstein, *Gratae posteritati Sigismundus Liber Baro in Herberstain*.

⁸³ Rothman, *Accounting for Gifts*, 423–424. Rudolph, *The Material Culture of Diplomacy*.

⁸⁴ Herberstein, *Moskovski zapiski*, 158.

⁸⁵ Herberstein, *Rerum Moscoviticarum Commentarii*.

⁸⁶ Herberstein, *Moskovski zapiski*, 26.

⁸⁷ Herberstein, *Moskovski zapiski*, 108.

⁸⁸ Herberstein, *Moskovski zapiski*, 110.

znanih ter neznanih kultur, Boemus pa je bil prepoznan kot ustanovitelj etnografije in antropologije.⁹³

V povezavi z oblačili posameznih ljudi je bil Boemus včasih bolj včasih manj natančen. Ruska oblačila (*Vestitus Russanorum*) so v celotnem »ljudstvu« in »med njimi in plemiči enaka, v njihovi obleki ni nobene razlike, razen če vojvoda nosi nekoliko večjo kapo kot preostali«. Boemus je nadaljeval, da so njihova oblačila »vseh barv razen črne: moški in ženske pa so oblečeni v tanke platnene suknje ali srajce do kolen«. Kot dodatke naj bi uporabljali še »široko in ohlapno oblačilo, ki ga okrožijo in okrasijo okrog vratu z zlato in rdečo svilo, toda malo drugačno od tistih, ki so jih nosili Grki; podobno imajo tudi Turki in vsi severnjaki, vendar imajo oblačila Rusov širše rokave, ki so obrobljeni oz. okrašeni z zlatom na prsih in ramenih ter obrobljeni okrog obodov s kožuhom vider.«⁹⁴ Ta precej podroben opis ruskih oblačil je seveda vključeval tudi krzno ali »kožuh vider«. Še zanimivejša pa je izpostavljenost različnosti s (pravoslavni) Grki in podobnosti z (muslimanskimi) Turki.

Zanimivo je, da je bila Turčija (*Turcia*) v drugi knjigi, ki je bila posvečena Aziji, v nasprotju z Rusijo, ki je bila navedena in opisana v tretji knjigi, posvečeni Evropi; prva knjiga je bila posvečena izvoru ljudi in temu primerno Afriki. Dolžina vsake knjige je ustrezala tudi oddaljenosti in znanju nekaterih ljudstev: o afriških narodih je bilo zelo malo, o azijskih nekoliko več, pri evropskih pa največ besedila. Za razliko od današnjih dni je bilo mesto Rusije in Turčije glede na Evropo in Azijo na evropskih mentalnih zemljevidih nestabilno.

Za oblačila Turkov (*Vestimenta Turcarum*) je Boemus podal veliko manj informacij kot o ruskih oblačilih. Izjavil je, da »moški in ženske nosijo dolga in velika oblačila, ki so bila pred tem odprta z režo, da bi se [ljudje] lahko bolje pokrili in upognili, ko očistijo telo naravnih iztrebkov, pri čemer so zelo previdni, da ne obračajo obrazov proti vzhajajočemu soncu, kamor se obračajo med molitvijo.«⁹⁵ To bi lahko bila ena redkih razlag obleke v zvezi z izločanjem telesnih tekočin. Zanimivo je, da je že pri Boemusu prišlo do tega enačenja med turškimi moškimi in ženskimi v povezavi z njihovimi oblačili, vsaj z evropske perspektive.

Zaključek

Etnični stereotipi ali nacionalni značaji, kot so jih označili zgodnjenovoveški Evropejci, niso esencialni pojavi, ampak kulturni proizvodi, ki so se oblikovali med srečanjem z drugimi. Primera Rusije in Turčije sta zanimiva, ker sta bili državi vedno izstopajoči iz Evrope, vedno prisotni, a z distanco. Pregledal sem besedila

⁹³ Nothaft, *The Early History of Man*, 720–721. Schmidt, *Deutsche Volkskunde im Zeitalter des Humanismus*, 60–107, 146–58. Schmidt, Johannes Böhm aus Aub. Vogel, *Cultural Variety in a Renaissance Perspective*. Atkinson, *Inventing Inventors in Renaissance Europe*, 235–38. Pirillo, *Relativismo culturale e ,armonia del mondo'*, 67–77.

⁹⁴ Boemus, *Omnium gentium mores leges et ritus*, fol. XLVII.

⁹⁵ Boemus, *Omnium gentium mores leges et ritus*, fol. XXXIII.

in vizualne podobe ter poudaril vztrajno naravo takšnih stereotipov skozi zgodnji novi vek. Stereotipi so se namreč pojavljali v literarnih delih, političnih tekstih, izobraževalnih tiskih itd. Pri tem je treba razlikovati med sicer skromnimi opisi, napačnimi in nepopolnimi posploševanji, stereotipi in predsodki. Vprašanje, ali so Evropejci Rusijo in Turčijo šteli za del Evrope, je odvisno od konteksta ter vira.

Čeprav sta bila Rusija in Turčija mogočna imperija, pa sta bila zaradi njune »barbarske narave« marginalizirana igralca v simbolnem in mentalnem okvirju zgodnjenovoveške »civilizirane« diplomacije. Kljub tej distanci pa sta bila pomembna igralca v Evropi. Pozni otomanski imperij v 19. stoletju je bil pogosto označen in zasmehovan kot »bolnik Evrope« (*sick man of Europe*) in ne Azije. Združevanje in razdruževanje »Grkov« ali »evropskih Turkov« v celotni jugovzhodni Evropi s »Turki« je zanimiv vidik etničnih ter državnih identitet v multietničnih političnih tvorbah ali imperijih. Pripadnost je bila fluidna in je pogosto nihala med »narodom« in državo. Še posebej od vzpona nacionalnih držav je vprašanje identitete postalo ključnega pomena, posebej v odnosu do manjšin, kar je pogosto vodilo do prisilne kulturne homogenizacije in *temne strani demokracije* po Michaelu Mannu.

Evropejci so bili prepričani, da razumejo druge kulture, še preden so jih osebno videli, na podlagi knjig, polnih stereotipov o različnih ljudstvih. Pri preučevanju teh virov je treba jasno razlikovati med tistimi besedili in podobami, ki so namenjeni predvsem zabavi, in tistimi, ki so napisani resno in običajno za strokovno javnost (npr. za krojače in kostumografe pri knjigah noš). Krajša besedila in upodobitve so bili zabavni, saj so povečevali razlike, da bi ustvarili šaljiv učinek. Vendar ne bi bilo pošteno, če bi vse vire dali v en koš in jih vse zavrgli kot preprosto stereotipne. Na primer, Vecellio je porabil leta, da je zbral ves material in predstavil nošo številnih predstavnikov ruske in turške družbe, čeprav ni mogel popolnoma ubežati svoji realnosti in evropskemu okviru. Tako vsi Rusi nosijo krzno, vsi Turki pa turbane, tudi doma. Ta besedila in upodobitve je treba resno preučiti, vendar jih jemati *cum grano salis*.

Oblačila za Ruse in Turke od začetka 16. do konca 18. stoletja prikazujejo iste ključne sestavine: krzno za Ruse in turbane za Turke, ki naj bi tudi nosili »ženska oblačila«. Prav to stalno ponavljanje in posploševanje določen vzorec naredi za stereotip. Zanimivo bi bilo raziskati *emične vire* in kakšna je bila vloga oblačil v okviru izgradnje države in kako takšni »stereotipni viri« pomagajo ustvarjati ali krepiti ideje etnične identitete. Te etnične stereotipe z bogato zgodovino so Evropejci pogosto reciklirali, da so se ujemali z njihovimi podobami o drugih. Pri ocenjevanju takšnih in drugačnih podob je sicer treba biti previden, saj je meja med hipotetičnim objektivnim opisom, napako, stereotipom in predsodkom zelo tanka, pogosto odvisna od opazovalca in perspektive.

Viri

Adelung, Johann Christoph: *Grammatisch-kritisches Wörterbuch der hochdeutschen Mundart, mit beständiger Vergleichung der übrigen Mundarten, besonders aber der oberdeutschen*, 1. Aufl. Leipzig: Bernhard Christoph Breitkopf und Sohn, 1774–1786.

- Amman, Jost: *Gyneceum, sive Theatrum Mulierum*. Frankfurt, 1586.
- Anon.: *Mores Italiae. A manuscript on paper of an album of 105 water-color drawings of Italian costumes and scenes of daily life (some with titles), including two maps of Venice*. 1575.
- Bartal, Antonius: *Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis Regni Hungariae*. Leipzig: B.G. Teubnerus, 1901.
- Bary, René: *La Rhétorique française où pour principale augmentation l'on trouve les secrets de nostre langue*. Paris, 1653.
- Bertelli, Ferdinando: *Omnium fere gentium nostrae aetatis habitus*. Venice: Ferdinando Bertelli, 1563.
- Blaeu, Willem Janszoon: *Theatrum orbis terrarum, sive atlas novus in quo tabulae et descriptiones omnium regionum*. Amsterdam: G. & J. Blaeu, 1635.
- Boemus, Johannes: *Omnium gentium mores leges et ritus*. Augsburg: Grimm & Wirsung, 1520.
- Boissard, Jean-Jacques: *Habitus variarum orbis gentium*. Cologne, 1581.
- Covens & Mortier: *Jeu de géographie où sont les quatre parties du monde*. Amsterdam: Covens & Mortier, 1720.
- Decker, Paul mlajši: *Laconicum Europae speculum = Lakonsko ogledalo Evrope (prevedel Izidor Janžekovič)*. *Clotho* 3/1, 2021, 207-233.
- Deserps, François: *Recueil de la diversité des habits qui sont de present en usage dans les pays d'Europe, Asie, Affrique et Isles sauvages*. Paris: Richard Breton, 1562.
- Desmarets, Jean de Saint-Sorlin, Stefano della Bella: *Jeu de la géographie: jeu de cartes, estampe, représentant des régions et pays des quatre continents*. Paris, 1644.
- Desmarets, Jean de Saint-Sorlin, Stefano della Bella: *Jeux historiques des rois de France, reines renommées, géographie et metamorphose*. Paris: Nicolas Le Clerc et Florent Le Comte, 1698.
- Diderot, Denis: *Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*. Paris: André le Breton et al., 1751–1772.
- Du Cange, Charles du Fresne et al.: *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, 10 vols. Niort: L. Favre, 1883–1887.
- Dumarsais, César Chesneau: *Des Tropes ou Des diferens sens dans lesquels on peut prendre un même mot dans une même langue*. Paris: J.-B. Brocas, 1730.
- Einhard: *Vita Karoli Magni*, ur. G H Pertz, Georg Waitz, Oswald Holder-Egger. *Monumenta Germaniae Historica*. Hannover: Impensis bibliopolii Hahniani, 1911.
- Engelbrecht, Martin: *Laconicum Europae Speculum*. Augsburg, 1730.
- Erasmus, Desiderius: *De Duplici Copia Verborum et Rerum Commentarii duo*. Paris: Josse Bade, 1512.
- Erasmus, Desiderius: *Adagiorum chiliades quatuor, centuriaequae totidem*. Benetke: Aldo Manuzio & Andrea Torresano, 1520.
- Franco, Giacomo: *Habiti delle donne Venetiane*. Venice, 1610.
- Furetière, Antoine: *Dictionnaire universel, contenant généralement tous les mots françois tant vieux que modernes, et les termes de toutes les sciences et des arts*, 2 vols. Hague: A. et R. Leers, 1690.
- Glen, Jean de: *Des habits, moeurs, ceremonies, façons de faire anciennes et modernes du monde*. Liège, 1601.
- Gracián, Baltasar: *Arte de ingenio, tratado de la agudeza*. Madrid: Roberto Lorenço, 1642.
- Gracián, Baltasar: *Agudeza y arte de ingenio*. Huesca: Juan Nogués, 1648.
- Harsdörffer, Georg Philipp: *Poetischer Trichter. Die Teutsche Dicht- und Reimkunst, ohne Behuf der Lateinischen Sprache, in VI Stunden einzugiessen. Samt einem Anhang Von der Rechtschreibung, und Schriftscheidung, oder Distinction*. Nürnberg: Wolfgang Endter, 1647.
- Herberstein, Sigismund: *Rerum Moscoviticarum Commentarii*. Wien: Johann Singriener, 1549.
- Herberstein, Sigismund: *Rerum Moscoviticarum Commentarii*. Antwerp: Ioannis Stelsi, 1557.

- Herberstein, Sigismund: *Gratae posteritati Sigismundus Liber Baro in Herberstain*. Vienna, 1560.
- Herberstein, Sigismund: *Moskovski zapiski*. Ljubljana: Slovenska matica, 2001.
- Hudelja, Niko: *Nemško-slovenski zgodovinski slovar*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2012.
- Hume, David. Of National Characters. V: *Ibid., Essays, Moral and Political*, 3rd edition. London: A. Millar and A. Kincaid, 1748, 267–288.
- Inquisición. Reference no. 1824, Exp. 14: *Proceso de fe de Gaspar de los Reyes*. Madrid: Archivo Historico Nacional, 1670: <http://pares.mcu.es/ParesBusquedas20/catalogo/description/3552173?nm>.
- Jefferys, Thomas: *A Collection of the Dresses of Different Nations*. London: Thomas Jefferys, 1757.
- Johnson, Samuel: *A Dictionary of the English Language*. London: J. and P. Knapton et al., 1755.
- Lamy, Bernard: *La Rhétorique ou l'art de parler*. Paris, 1675.
- Muller, Frederik: *De Nederlandsche geschiedenis in platen: beredeneerde beschrijving van Nederlandsche historieplaten, zinneprenten en historische kaarten*, 4 vols, Vol. II (jaren 1702 tot 1795). Amsterdam: Frederik Muller, 1877.
- Niermeyer, J.F.: *Mediae latinitatis lexicon minus*. Leiden: Brill, 1976.
- O'Donoghue, Freeman M.: *Catalogue of the Collection of Playing Cards Bequeathed to the Trustees of the British Museum*. London: Longmans & Co, 1901.
- OED (Oxford English Dictionary). S.v. stereotype. URL: <https://www.oed.com/view/Entry/189956>.
- Olearius, Adam: *Vermehrte Neue Beschreibung Der Muscowitischen und Persischen Reyse: So durch gelegenheit einer Holsteinischen Gesandschafft an den Russischen Zaar und König in Persien geschehen; Worinnen die gelegenheit derer Orte und Länder, durch welche die Reyse gangen, als Liffland, Rußland, Tartarien, Meden und Persien, sampt dero Einwohner Natur, Leben, Sitten, Hauß- Welt- und Geistlichen Stand mit fleiß auffgezeichnet, und mit vielen meist nach dem Leben gestellten Figuren gezieret, zu befinden*. Schleswig: Holwein, 1656.
- Oortman, Gerrit: *In deeze prent zullen de kinderen kunnen opmerken: dat de aart van elk gewest, en de bijzondere kleeding van elk volk, de menschen van elkanderen zeer duidelijc doen onderscheiden*. Amsterdam, 1794–1804. Rijksmuseum: <https://www.rijksmuseum.nl/nl/collectie/RP-P-OB-84.284> (29. 11. 2019).
- Opitz, Martin: *Buch von der Deutschen Poeterey, In welchem alle ihre eigenschafft vnd zuegehör gründtlich erzehlet, vnd mit exempeln außgeföhret wird*. Breslau: Müller, 1624.
- Ortelius, Abraham: *Theatrum Orbis Terrarum*. Antwerp: Gilles Coppens de Diest, 1570.
- Peacham, Henry: *The Garden of Eloquence, Conteyning the Figures of Grammer and Rhetorick*. London: H. Iackson, 1577.
- Poole, Joshua: *The English Parnassus: or, A Help to English Poesie*. London: Thomas Johnson, 1657.
- Sluper, Johannes: *Omnium fere gentium nostrae aetatis nationum habitus et effigies*. Antwerp: Joannes Bellerus, 1572.
- Steirische Völkertafel*. Volkskundemuseum Wien: <https://www.volkskundemuseum.at/online-sammlungen/oemv30905> (15. 11. 2019).
- Susenbrotus, Ioannes: *Epitome troporum ac schematum et grammaticorum et rhetoricum ad auctores tum prophanos cum sacros intelligendos, nonminus utilis quam necessaria*. London: Ioannes Kyngstonus, 1576.
- Tacitus, Publius Cornelius: *Pogovor o govornikih; Agrikola; Germanija* (prevedel Matej Hriberšek). Ljubljana: DZS, 2004.
- Teutschmuth, Christian: *Der französische Attila Ludovicus XIV*. Sine loco, 1690.
- Textor, Johann Ravisius: *Epithetorum opus perfectissimum*. Basel, 1635.
- Peter: Указ Императора Петра I о брѣтїи бородѣ. V: *Полное собрание законов Российской Империи*, Том IV: 1700–1712 гг. (1830), 282–283.

- Vecellio, Cesare: *Degli abiti antichi et moderni di diverse parti del mondo, libri due*. Venice: Damian Zenaro, 1590.
- Vecellio, Cesare: *Habiti antichi et moderni di tutto il mondo di nuovo accresciuti di molte figure. Vestitus antiquorum recentiorumque totius orbis*. Venice: Giovanni Bernardo Sessa, 1598.
- Vecellio, Cesare: *The Clothing of the Renaissance World: Europe, Asia, Africa, the Americas*. London: Thames & Hudson, 2008.
- Vranckx, Sebastiaen, Pieter de Jode: *Variarum Gentium Ornatus*. Antwerp, 1605–1610. Rijksmuseum: <https://www.rijksmuseum.nl/nl/collectie/RP-P-OB-7745>.
- Webster, Noah: *American Dictionary of the English Language*. New York: S. Converse, 1828.
- Weigel, Hans, and Jost Amman: *Habitus praecipuorum populorum tam virorum quam feminarum singulari arte depicti*. Nürnberg, 1577.
- Weitenauer, Felix Anton von: *Compendium scientiarum et eruditionis omnigenae: sive tabulae variis ss. patrum, theologorum, ac ascetarum doctrinis efformatae, ut moveant: exquisitis iuristarum, medicorum, philosophorum, philologorum, et historicorum sententiis, ac aphorismis adornatae, ut doceant: praeclaris mathematicorum, ethicorum, et politicorum problematibus, proverbii, et observationibus illustratae, ut delectent*. Augsburg: Wagner, 1767.
- Wiesthaler, Fran: *Latinsko-slovenski slovar*. Ljubljana: Kres, 1993.

Literatura

- Adams, Larry Lee. *Walter Lippmann*. Boston: Twayne Publishers, 1977.
- American Psychological Association: *Resolution on Prejudice, Stereotypes, and Discrimination*. Washington, DC: American Psychological Association, 2006.
- Anderson, Benedict: *Zamišljene skupnosti: o izvoru in širjenju nacionalizma*. Ljubljana: Studia humanitatis, 2007.
- Anisimov, Evgenii: *The Reforms of Peter the Great: Progress Through Coercion in Russia*. New York: M.E. Sharpe, 1993.
- Armstrong, John: *Nations Before Nationalism*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1982.
- Atil, Esin: *The Age of Sultan Süleyman the Magnificent*. Washington: National Gallery of Art; New York: Harry N. Abrams, Inc., 1987.
- Atkinson, Catherine: *Inventing Inventors in Renaissance Europe: Polydore Vergil's De inventoribus rerum*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2007.
- Barthes, Roland: Histoire et sociologie du Vêtement [Quelques observations méthodologiques]. *Annales: Economies, sociétés, civilisations*, 12/3, 1957, 430–441.
- Barthes, Roland: *The Language of Fashion*. London: Bloomsbury, 2013.
- Beller, Manfred & Leerssen, Joep (eds.): *Imagology: The Cultural Construction and Literary Representation of National Characters: A Critical Survey*. Studia Imagologica 13. Amsterdam: Rodopi, 2007.
- Bennassar, Bartolomé & Bennassar, Lucile: *Les Chrétiens d'Allah: L'histoire extraordinaire des renégats (XVI-XVII siècles)*. Paris: Perin, 1989.
- Bhabha, Homi K.: *The Location of Culture*. New York: Routledge, 1994.
- Blair, Ann: Humanist Methods in Natural Philosophy: The Commonplace Book. *Journal of the History of Ideas*, 53/4, 1992, 541–51.
- Bloch, Marc: *Apologie pour l'histoire ou Métier d'historien*, ur. Lucien Febvre. Cahiers des Annales, Vol. III. Paris, 1949.
- Bloch, Marc: *The Historian's Craft*. London: Longwood Press, 1954.

- Bloch, Marc: *Apologija zgodovine ali zgodovinarjev poklic*. Ljubljana: Studia humanitatis, 1996.
- Bole, Andreja: Podobe tujega v nemških potopisih 16. in 17. stoletja. *Vestnik za tuje jezike* V/1–2, 2013, 57–66.
- Bolgar, R. R.: *The Classical Heritage and Its Beneficiaries*. Cambridge: Cambridge University Press, 1973.
- Borst, Arno: *Medieval Worlds: Barbarians, Heretics and Artists in the Middle Ages*. London: Polity, 1991.
- Carey, James W.: The Press and the Public Discourse. *The Center Magazine*, 20, 1987, 6–15.
- Davies, R. R.: Marc Bloch. *History*, 52, 1967, 265–282.
- Deeg, Stefan: Das Eigene und das Andere. Strategien der Fremddarstellung in Reiseberichten. V: Paul Michel (ur.), *Symbolik von Weg und Reise*. Bern/ Berlin/ Frankfurt am Main/ New York/ Paris/ Wien: Lang, 1992, 163–192.
- Dollinger, Philippe: Notre maitre Marc Bloch: l'historien et sa methode. *Revue D'histoire Économique Et Sociale*, 27/2, 1948, 109–126.
- Dovidio, J.F. & Brigham, J.C. & Johnson, B.T. & Gaertner, S.L.: Stereotyping, Prejudice and Discrimination: Another Look. V: C.N. Macrae & C. Stangor & M. Hewstone (ur.), *Stereotypes and Stereotyping*. New York: Guilford, 1996, 276–319.
- Dyserinck, Hugo: Zum Problem der »images« und »mirages« und ihrer Untersuchung im Rahmen der Vergleichenden Literaturwissenschaft. *Arcadia, Zeitschrift für vergleichende Literaturwissenschaft*, 1, 1966, 107–120.
- Dyserinck, Hugo: *Ausgewählte Schriften zur Vergleichenden Literaturwissenschaft*, ur. Elke Mehnert. Berlin: Frank & Timme, 2014.
- Faivre, Antoine: *Access to Western Esotericism*. Albany, NY: State University of New York Press, 1994.
- Fanon, Frantz: *Peau noire, masques blancs*. Paris: Éditions du Seuil, 1952.
- Fanon, Frantz: *Črna koža, bele maske*. Ljubljana: Studia humanitatis, 2016.
- Fiske, S.T.: Stereotyping, Prejudice, and Discrimination. V: D.T. Gilbert & S.T. Fiske & G. Lindzey (ur.), *The Handbook of Social Psychology*, Vol. 2, 4th ed. New York: McGraw-Hill, 1998, 357–411.
- Geary, Patrick: *Mit narodov: srednjeveški izvori Evrope*. Ljubljana: Studia humanitatis, 2005.
- Geier, Wolfgang: *Russische Kulturgeschichte in diplomatischen Reiseberichten aus vier Jahrhunderten: Sigmund von Herberstein, Adam Olearius, Friedrich Christian Weber, August von Haxthausen*. Wiesbaden: Harrasowitz, 2004.
- Gellner, Ernest: *Nations and Nationalism*. Oxford: Blackwell, 2006.
- Goffman, Daniel: *The Ottoman Empire and early modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- Haller, Dieter: *Ethnologie*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2005.
- Harris, Marvin: *Kulturanthropologie. Ein Lehrbuch*. Frankfurt/New York: Campus Verlag, 1989.
- Harris, Marvin: *Culture, People, Nature: An Introduction to General Anthropology*. New York: Harper Collins College Publishers, 1993.
- Hennings, Jan. *Russia and Courty Europe: Ritual and the Culture of Diplomacy, 1648–1725*. New Studies in European History. Cambridge: Cambridge University Press, 2016.
- Hobsbawm, Eric: *Nacije in nacionalizem po letu 1780: program, mit in resničnost*. Ljubljana: Založba /*cf., 2007.
- Hodgen, Margaret: Johann Boemus: An Early Anthropologist. *American Anthropologist*, 55/2, 1953, 284–294.
- Hodgen, Margaret T.: *Early Anthropology in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1964.

- Howard, Douglas A.: *A History of the Ottoman Empire*. Cambridge: Cambridge University Press, 2017.
- Hughes, Lindsey: *Russia in the Age of Peter the Great*. New Haven: Yale University Press, 1998.
- Inal, Onur: Women's Fashions in Transition: Ottoman Borderlands and the Anglo-Ottoman Exchange of Costumes. *Journal of World History*, 22, 2, 2011, 243–72.
- İnalçik, Halil, Quataert, Donald, ur.: *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300–1914*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
- Kappeler, Andreas: *Russland als Vielvölkerreich: Entstehung, Geschichte, Zerfall*. München: Beck, 1992.
- Kidd, Colin: *The Forging of Races: Race and Scripture in the Protestant Atlantic World, 1600–2000*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Knight, Jeffrey Todd: *Bound to Read: Compilations, Collections, and the Making of Renaissance Literature*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2013.
- Kočevar, Vanja: Ali je slovenska etnična identiteta obstajala v prednacionalni dobi? Kolektivne identitete in amplitude pomena etničnosti v zgodnjem novem veku (1. del). *Zgodovinski časopis*, 73, 1-2, 2019, 88–116.
- Kočevar, Vanja: Ali je slovenska etnična identiteta obstajala v prednacionalni dobi? Kolektivne identitete in amplitude pomena etničnosti v zgodnjem novem veku (2. del). *Zgodovinski časopis* 73, 3-4, 2019, 366–411.
- Kočevar, Vanja: Ali je slovenska etnična identiteta obstajala v prednacionalni dobi? Kolektivne identitete in amplitude pomena etničnosti v zgodnjem novem veku (3. del). *Zgodovinski časopis* 74, 1-2, 2020, 38–95.
- Kubiak, Ewa: *Obraz Innego – przedstawienie Królestwa Polskiego z Museo Casa de la Cultura w Quito*. V: Magdalena Długosz (ur.): *Vom „Troglodytenland“ ins Reich der Scheherazade: Archäologie, Kunst und Religion zwischen Okzident und Orient. Festschrift für Piotr O. Schplz zum 70. Geburtstag*. Berlin: Frank & Timme, 2014, 311–332.
- Leitsch, Walter: *Westeuropäische Reiseberichte über den Moskauer Staat*. V: Antoni Macak, Hans Jürgen Teuteberg (ur.): *Reiseberichte als Quellen europäischer Kulturgeschichte. Aufgaben und Möglichkeiten der historischen Reiseforschung*. Wolfenbüttel: Herzog August Bibliothek, 1982, 153–176.
- Lippmann, Walter: *Public Opinion*. New York: Harcourt, Brace and Company, 1922.
- Lippmann, Walter: *Phantom Public*. New York: Harcourt, Brace and Company, 1925.
- Lippmann, Walter: *Javno mnenje*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 1999.
- Meyer, Maurits de: *De volks- en kinderprent in de Nederlanden van de 15e tot de 20e eeuw*. Antwerpen: Standaard, 1962.
- Milčinski, Fran. *Butalci*. Ljubljana: Založba Karantanija, 1999.
- Moss, Ann: *Printed Commonplace-Books and the Structuring of Renaissance Thought*. Oxford: Clarendon Press, 1996.
- Nothaft, C. Philipp E.: The Early History of Man and the Uses of Diodorus in Renaissance Scholarship: From Annius of Viterbo to Johannes Boemus. V: *For the Sake of Learning: Essays in honor of Anthony Grafton*, ur. Ann Blair, Anja-Silvia Goeing. Leiden: Brill, 2016, 711–728.
- Oakes, P.J., S.A. Haslam, J.C. Turner: *Stereotyping and Social Reality*. Oxford: Blackwell, 1994.
- Pageaux, Daniel-Henri: *Imagološke razprave*. Ljubljana: ISH, 2008.
- Parlett, David: *The Oxford Guide to Card Games*. Oxford: Oxford University Press, 1990.
- Parlett, David: *A Dictionary of Card Games*. Oxford: Oxford University Press, 1992.
- Piirimäe, Pärtel: Russia, the Turks and Europe: Legitimation of War and the Formation of European Identity in the Early Modern Period. *Journal of Early Modern History*, 11, 2007, 63–86.

- Pike, Kenneth Lee: *Language in relation to a unified theory of the structure of human behavior*. Glendale, CA: Summer Institute of Linguistics, 1954.
- Pirillo, Diego: Relativismo culturale e «armonia del mondo»: l'enciclopedia etnografica di Johannes Boemus. V: *L'Europa divisa e i nuovi mondi: per Adriano Prosperi*, vol. 2, ur. Massimo Donattini, Giuseppe Marocci in Stefania Pastore. Pisa: Edizione della Normale, 2011.
- Pleterski, Andrej: *Župa Bled: nastanek, razvoj in prežitki*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1986.
- Pleterski, Andrej: Metoda povezave retrogradne analize katastra s pisanimi in arheološkimi viri. *Zgodovinski časopis*, 43/2, 1989, 157–182.
- Poe, Marshall: *A People Born to Slavery: Russia in Early Modern European Ethnography, 1476–1748*. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 2000.
- Quataert, Donald: Clothing Laws, State, and Society in the Ottoman Empire, 1720–1829. *International Journal of Middle East Studies*, 29/3, 1997, 403–425.
- Racinet, Auguste: *The Complete Costume History: From Ancient Times to the 19th Century* (25th edition). Berlin: Taschen Books, 2015.
- Reynolds, Susan: Medieval Origines Gentium and the Community of the Realm. *History*, 68, 224 (1983), 375–390.
- Riccio, Barry D. *Walter Lippmann: Odyssey of a Liberal*. Piscataway, NJ: Transaction Publishers, 1994.
- Richards, Jennifer: Commonplacings and Prose Writing: William Baldwin and Robert Burton. V: *The Oxford Handbook of English Prose, 1500–1640*, ur. Andrew Hadfield. Oxford: Oxford University Press, 2013, 43–58.
- Rothman, Natalie: Accounting for Gifts: The Poetics and Pragmatics of Material Circulations in Venetian-Ottoman Diplomacy. V: *Cultures of Empire: Rethinking Venetian Rule, 1400–1700*, ur. G. Christ in F-J. Morche. Leiden: Brill, 2020, 414–454.
- Rudolph, Harriet: The Material Culture of Diplomacy. The Impact of Objects on the Dynamics of Habsburg-Ottoman Negotiations at the Sublime Porte (1530–1650). V: *Politische Kommunikation zwischen Imperien: Der diplomatische Aktionsraum Südost- und Osteuropa*, ur. Gunda Barth-Scalmani, Harriet Rudolph in Christian Steppan. Innsbruck: Studien Verlag, 2013, 211–238.
- Said, Edward: *Orientalism*. New York: Pantheon Books, 1978.
- Said, Edward: *Orientalizem: zahodnjaški pogledi na Orient*. Ljubljana: Studia humanitatis, 1996.
- Scheidegger, Gabriele: *Perverses Abendland – barbarisches Russland. Begegnungen des 16. und 17. Jahrhunderts im Schatten kultureller Missverständnisse*. Zürich: Chronos, 1993.
- Schmidt, Erich: *Deutsche Volkskunde im Zeitalter des Humanismus und der Reformation*. Berlin: Ebering, 1904.
- Schmidt, Erich: Johannes Böhm aus Aub: Die Entstehung der deutschen Volkskunde aus dem Humanismus. *Zeitschrift für bayerische Landes-geschichte*, 12, 1939, 94–111.
- Schüttpelz, Erhard. Humor. V: *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, Vol. 4, ur. Gert Ueding. Niemeyer, Tübingen, 1998, 86–98.
- Shirley, Rodney W.: *The Mapping of the World: Early Printed World Maps 1472–1700*, 3rd edition. London: New Holland Publishers, 1998.
- Smith, Anthony David: *Ethno-Symbolism and Nationalism: a cultural approach*. London; New York: Routledge, 2009.
- Spohn, Margret: *Alles getürkt: 500 Jahre (Vor)Urteile der Deutschen über die Türken*. Oldenburg: BIS Verlag, 1993.
- Stanzel, Franz K.: National Stereotypes in Literature. V: *Images of Central Europe in Travelogues and Fiction by North American Writers*, ur. Waldemar Zacharasiewicz. Tübingen: Stauffenburg, 1995, 1–9.

- Stanzel, Franz K.: *Europäer – ein imagologischer Essay*, 2nd edition. Heidelberg: Carl Winter, 1998.
- Stanzel, Franz K. (ur.): *Europäischer Völkerspiegel: Imagologisch-ethnographische Studien zu den Völkertafeln des frühen 18. Jahrhunderts*. Heidelberg: Carl Winter, 1999.
- Suny, Ronald G., Valerie Kivelson: *Russia's Empires*. Oxford and New York: Oxford University Press, 2017.
- Syndram, Karl U.: The Aesthetics of Alterity: Literature and the Imagological Approach. V: *National Identity – Symbol and Representation*, ur. Joep Leerssen, M. Spiering. Amsterdam: Rodopi, 1991, 177–191.
- Štih, Peter: Miti in stereotipi v podobi starejše slovenske nacionalne zgodovine. V: Mitja Ferenc et al. (ur.), *Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino*, Zbornik 33. zbornjanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Kranj, 11.–21. oktober 2006. Ljubljana: Zveza Zgodovinskih društev Slovenije, 2006.
- Terracciano, Anthony, et al. National Character Does Not Reflect Mean Personality Trait Levels in 49 Cultures. *Science*, 310, 2005, 96–100.
- Ule, Mirjana: *Socialna psihologija*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2004.
- Ule, Mirjana: *Socialna psihologija: analitični pristop k življenju v družbi*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, Založba FDV, 2009.
- Vogel, Klaus A.: Cultural Variety in a Renaissance Perspective: Johannes Boemus on »The manners, Laws and Customs of all People« (1520). V: *Shifting Cultures: Interaction and Discourse in the Expansion of Europe*, ur. Henriette Bugge, Joan-Pau Rubiés. Münster: LIT Verlag, 1995, 17–34.
- Wagner, Enrico: *Die Nationaltrachtdebatte im 18. und 19. Jahrhundert. Motivation und Durchsetzung einer nationalen Kleidertracht in Schweden, Deutschland und Dänemark*. Berlin: LIT Verlag, 2018.
- Wolff, Larry: *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford: Stanford University Press, 1994.

SUMMARY

Ethnic 'Stereotypes' in Early Modern Europe: Russian and Turkish National Costumes

Izidor JANŽEKOVIČ

It has been known since Quintilian's phrase *vestis virum reddit* that 'clothes make the man.' But do clothes also make or define the people or nation? Clothing was defined by gender, estate and wealth, and defined by different codes or sumptuary laws. Clothes were always sensitive to the natural, geographical and weather conditions, as the clothing had to be adapted to the external elements. The clothes were also influenced by many other factors such as fashion, religion, safety, etc. According to Roland Barthes, the value of clothing can be discerned only as a structure of collective norms and forms that mix ethics and aesthetics. He argued that clothing defines normative ties that control clothing according to their social and historical context. Barthes argued that any dress system can be international or regional, but never national. However, this

exclusion of the national dress system is excessive, as evidenced by military uniforms or sport national-team jerseys.

Charlemagne already “wore the national dress of the Franks,” but it was not until the end of the 18th and the beginning of the 19th century that explicit calls for national attires became national politics. Sweden was supposedly the first European country to demand clothes that would follow the country’s identity, economy and ideology, textile production and climate, and not just French fashion, which was considered uncomfortable and unnecessarily luxurious. The arguments addressed comfort, climate, hygiene, health, and the wasteful vanity of the annual fashion changes. Wagner also observed such developments in Denmark and the German states. The concerns were of a national-economic and pragmatic nature, but with a desire for national clothing to be a symbolic affirmation of a separate national-cultural identity.

Stereotypes or national characters as perceived by early modern Europeans were not essential, but cultural products shaped by processes of ethnographic, historical and political self-reflection when meeting Others. The examples of Russia and Turkey are interesting because the two countries have always stood on the outskirts of Europe, present but from the distance. I presented texts and visual images to emphasize the perennial nature of stereotypes through the early modern era. The issue of whether Europeans considered Russia and Turkey to be part of Europe is complex and depends on the context and the source.

Europeans were convinced that they understood other cultures before they saw them. Many early modern thinkers had collections of books full of stereotypes for different nations. When studying sources, a clear distinction should be made between those texts and images that were made primarily for entertainment and those that were written carefully and usually for a special audience (e.g., for tailors and costume designers in a costume book). Shorter texts and depictions were fun, magnifying the differences to create a humorous effect. However, it would not be fair to simply discard all sources as simply stereotypical or even wrong. For example, Vecellio spent years gathering all the material and presenting the costumes of many different representatives in the Russian and Turkish society, yet he could not completely escape his European context. Thus, all Russians wore fur, and all Turks wore turbans, even at home. Texts and depictions need to be seriously considered, but taken *cum grano salis*.

Another interesting aspect of these ethnic stereotypes about clothing is the long tradition. Clothing not only signaled social identity, but also produced and reproduced it over the centuries. The clothes of Russians and Turks from the early 16th to the end of the 18th century list or depict the same key ingredients: fur for Russians and turbans for Turks. It would be interesting to explore *emic* sources and what the role of clothing was later in state-building and how such “stereotypical sources” help to create or reinforce ideas of national identity. In the case of Turkey, the *fez* became a “national hat” in the 19th century, and in the case of Russia, the *sarafan* became part of the national costume.

Anthropologists point out that clothes have always carried (un)intentioned messages. Although the main function of clothing is to cover and protect the body, they often discover and reveal different meanings. Clothing communicated to the public and often established a clear hierarchy of power by showing how someone belongs to a particular social class. Throughout history, clothing has been restricted either for objective reasons (lack of material, technology, poverty) and subjective reasons (fashion, sumptuary laws). People from other cultures have often directly or indirectly been identified by several ethnic, religious, social and cultural commonalities of a particular “national costume.” These ethnic stereotypes with a rich prehistory have been recycled to match their images of others, but often these stereotypes said more about themselves and put Europeans in front of a (small) mirror.

Martin Boček

Cunard Line and its operations within the Habsburg Monarchy

Boček, Martin, Ph.D., Assistant Professor, Department of Historical Sciences at the Faculty of Philosophy and Arts of the University of West Bohemia in Pilsen, CZ-30614 Pilsen, Sedlackova 38, bocekm@khv.zcu.cz

Cunard Line and its operations within the Habsburg Monarchy

The article depicts and analyses shipping in the Habsburg Monarchy. It is closely related to the overseas companies, one of which was Cunard Line. This shipping company was founded in the 19th century and as one of the first with other shipping companies occupied an important position in emigration traffic from the European continent. Thanks to the established shipping lines to North American ports, especially to New York, the company soon began the focus on the transport of migrants from Austria-Hungary and could also build large steamboats designed for migration transport.

Key words: Cunard Line, Trieste, Rijeka, Habsburg Empire, Emigration

Boček, Martin, dr., docent, Oddelek za zgodovinske znanosti, Filozofska fakulteta, Univerza Zahodne Češke v Plznu, CZ-30614 Pilsen, Sedlackova 38, bocekm@khv.zcu.cz

Cunard Line in njeno delovanje v habsburški monarhiji

Članek opisuje in analizira plovbo v habsburški monarhiji. Poblížje obravnava prekomorske družbe, ena izmed njih je Cunard Line. Omenjeno pomorsko podjetje je bilo ustanovljeno v 19. stoletju in skupaj z nekaterimi drugimi je imelo pomembno vlogo pri emigraciji iz Evrope. Zahvaljujoč uveljavljenim povezavam s severnoameriškimi pristanišči, posebej z New Yorkom, se je družba kmalu osredotočila na prevoz migrantov iz Avstro-Ogrske in gradnjo velikih parnikov za njihov transport.

Ključne besede: Cunard Line, Trst, Reka, habsburško cesarstvo, emigracija.

Introduction¹

The topic of emigration and the diverse methods of migrant transportation is one which is becoming increasingly topical today, in particular in regard to ongoing migration processes. Population movement has always been a part of human nature, and the question which remains is only about distance travelled, and how migrants are admitted to destination countries. The issue of migration from the Old Continent in the 19th and early 20th century is closely related to socioeconomic processes which occurred both in Europe and the United States of America, where the largest number of migrants headed at the start of the 20th century. In the past, religious, political and especially economic reasons played their role, and were usually behind a decision to emigrate. The large flows of people who wanted to travel overseas offered a lot of room for competition for potential customers from the second half of the 19th century to shipping companies, with migration itself becoming increasingly important and essentially turning into the core business for individual shipping lines.

Beginning in the 1880s, the Habsburg Monarchy represented one of the source countries of migrants, and on their journey overseas its citizens could choose from a number of shipping lines which offered different services and ticket prices. One of the largest companies providing passenger transport from the very beginning of the period of mass migration out of Europe and which had offices in the Habsburg Monarchy was *Cunard Line*. Its ships regularly sailed from British ports from the first half of the 19th century, and its founder, Samuel Cunard, was one of the first to realise the opportunity available in transporting passengers. The company led for many years in transporting emigrants to the USA in particular, and it offered its services initially to Irish passengers. Over time, company representatives began to seek new markets, mainly due to a fall in emigrants from Western Europe. Emigrants from Southern, Eastern and South-Eastern Europe began to take their place in terms of emigrant numbers, most of whom were from Italy, Russia and the Habsburg Monarchy.²

The monarchy's liberal system and developed legal system meant that following 1867 there were no major delays involved in deciding to leave the monarchy and move to another country, including overseas. For most of the second half of the 19th

¹ This study has been produced under the Student Grant System *Selected problems in the history of sailing from the Habsburg Monarchy overseas* (SGS-2018-24) at the Department of Historical Sciences, Faculty of Arts, University of West Bohemia in Pilsen.

² Boček, *S naději za oceán*. p. 29.

century, governments in Vienna took a fairly lax position in regard to emigration, with most effort going into monitoring and restricting if necessary companies involved in agitation, i.e. in attempting to persuade the monarchy's citizens into unconsidered emigration. However, with the increasing "emigration fever" at the start of the 20th century, all European countries including the Habsburg Monarchy, looked to resolve the increasing emigration, mainly by combating emigration propaganda. There was also the question of the wording of the emigration laws within the Austro-Hungarian monarchy, as these were not entirely explicit. Issues arose as to whether citizens were directly entitled to being issued with a passport, with holding a passport authorising monarchy citizens to emigrate. Central authorities were essentially of the opinion that citizens did not have express legal entitlement to issuance of a passport, although in practice where citizens were not facing prosecution and were not subject to military service, they were entitled to freely travel and there was no reason not to issue them with a passport. Thus, the Habsburg Monarchy created the space and very good conditions for individual shipping lines to offer their services to potential emigrants. In 1897, a law was written which would have directly prohibited the work of emigration agencies, and restricted the sale of steerage tickets and advertising encouraging emigration. In the end, the decree never came into force, but the state apparatus did begin to undertake more checks on emigration out of the monarchy, and by the time the First World War broke out there had been a number of anti-emigration laws discussed in the Vienna parliament.³ It wasn't until the First World War broke out that the freedom to emigrate finally ended, with the monarchy gradually enforcing strict passport control at its borders and the issuance of passports being restricted.

Compared to the Hungarian laws, Cisleithanian laws were considered more liberal, with liberalisation of Transleithanian emigration laws not really occurring until the start of the 20th century. Although in March 1903 a restrictive patent restricting emigration passed the Hungarian parliament, in the end its provisions were not implemented and instead emigration laws became more liberal in Hungary, despite the warnings of former Hungarian Prime Minister, Kálmán Tisza. The changes in Hungary's emigration laws, however, were closely related to the establishment of the *Cunard Line* route directly from the Habsburg Monarchy to ports on the American coast in the first decade of the 20th century, i.e. a time which was the essential culmination of emigration out of the Old Continent to the USA.⁴

Cunard Line enters the stage

Cunard Line was one of the first shipping lines to implement regular sea routes between Europe and North America. Until the mid-19th century, regular ferry services were not common, with ships waiting in port until they were full and only

³ Bednar, *Österreichische Auswanderung*, p. 43.

⁴ Dubrovic, *Emigration*, p. 61.

then setting sail. This changed in October 1817 when a company called the *New York Packet Company* was established, its ships sailing the route between New York and Liverpool departing on a precisely determined day and time. Another company which began offering similar services was *Black Ball Line*.⁵ Samuel Cunard, whose ancestors had come from the city of Krefeld in Germany and had arrived in North America in 1683 with the original surname of Kunders and whose family had eventually anglicised their name to Cunard, also began to take an interest in the regular transportation of passengers and post.⁶ Some of his family then moved to Canada to remain loyal to the British Crown; Samuel Cunard himself was born in Nova Scotia in 1787. He was still quite young when he got involved in the family business, and ran *Abraham Cunard & Sohn* with his father from 1808, a company which was focused on the trade in iron ore, coal and wood and which owned a number of ships for transporting these materials.⁷

Later, in 1833, Samuel Cunard set up the new *Halifax Steam Navigation Company* with his two brothers, which began providing passenger and mail transport between Quebec and cities on the East Coast. The company's ships were so strong that they were even able to cross the Atlantic Ocean. This fact helped them to gain a lucrative contract for carrying mail between Europe and the New World, with another Cunard company being set up for this purpose, originally called the *British and North American Royal Mail Steam Packet Company*, in 1837.⁸ Thus from 1840, Cunard was able to run a subsidised mail route, for which he received a sum of £55,000 annually. He subsequently invested this sum in building new high-quality steamships, prioritising safety and speed in particular. The British Admiralty, however, which paid the grant, doubted that the ships would be built on time. Cunard made use of his contacts and his entrepreneurial spirit, convincing British officials and acquiring a contract for 7 years.⁹ On 4 July 1840, the modern *Britannia* ship and Cunard's combined steamships were deployed on the regular line between Liverpool and Boston. These ships were equipped steam boilers and sails, and were able to complete the journey in around two weeks, compared to the standard 40 days for ships powered only by sails.¹⁰ On this sailing, the steamship carried 63 passengers and the sailing took 12 days, with the *Britannia* arriving in Halifax a few days before its planned arrival time.¹¹

The subsequent period saw an upswing for the company, with Cunard investing in buying more ships and setting up new routes, while also managing to hold on to speed records. Following his death in 1865, his heirs took over his share of the company. The company subsequently lost a profitable subsidy for mail transportation, and was also facing stiff competition in the transportation of migrants. In

⁵ Laakso, *Across the Oceans*, pp. 55–57.

⁶ Thiel, *175 Jahre Cunard*, p. 8.

⁷ *Ibid.* p. 10.

⁸ Hyde, *Cunard*, p. 8.

⁹ Wiese, *Giganten der Meere*, pp. 37–38.

¹⁰ Hyde, *Cunard*, p. 15.

¹¹ Thiel, *175 Jahre Cunard*, pp. 8–14.

order to survive, the company was reorganised in 1879 and renamed the *Cunard Steamship Company*, or the *Cunard Line* for short. Despite some difficulties, the company managed to do well overall and remained one of the largest shipping companies, although in the early 20th century American banker John Pierpont Morgan began to invest in shipping transport. Morgan purchased other shipping lines, creating a syndicate called the *International Mercantile Marine Co.*, into which he also wanted to incorporate the *Cunard Line*. The company found itself in a tricky position, but the British government stepped in, providing a grant, and the shipping line acquired funds for building new steamships, as well as annual grants to run them. *Cunard Line* subsequently invested in the two fastest steamships of their time, the *Mauretania* and *Lusitania*. The former held the record for the fastest sailing of the Atlantic Ocean for 22 years, and in the period prior to the First World War the company was one of the largest transportation companies in the world.¹²

Cunard Line in the Habsburg Monarchy

Due to its position in Central Europe, emigrants from the Habsburg Monarchy preferred the German ports of Hamburg and Bremen, with Antwerp, Rotterdam, Le Havre and Liverpool alternatives. Due to poorer accessibility and distance, ports in the south of the continent found themselves at a disadvantage, and this was the case for both Trieste and Rijeka. British ports were also less-used by emigrants due to their distance and entry requirements for emigrants from other European countries. The British company *Cunard Line*, was also focused on transporting its own, mainly Irish, emigrants and emigrants from Scandinavia. Nevertheless, with increasing migration from the Habsburg Monarchy, European shipping lines began to focus increasing attention on the area, endeavouring to establish themselves on its market.

Due to the Habsburg Monarchy's dual system, each part of the empire organised its shipping transport essentially independently. Over time, the monarchy's two most important ports, Trieste and Rijeka, became established, having acquired the status of free ports in 1719, with ships able to sail there without hindrance.¹³ While Vienna focused on its port in Trieste, the government in Budapest directed its attention to Rijeka (Fiume): "From 1872, the Budapest government invested around 13 million gulden [equivalent to 155 million Euro] in its main port, and the port was also linked by railway to Budapest via the city of Karlovac in 1873, connecting it up to the European rail network."¹⁴ The government provided systematic support to linking the port to other European ports, and businessman Luigi Ossoinack decided to make use of this positive environment when he returned to his native Rijeka in 1873. He had previously co-operated with British companies, including the *Cunard Line*, establishing important contacts for the future. The Bu-

¹² Long, *The Story of Transportation*, p. 29.

¹³ Szilley, *Österreichs volkswirtschaftliche Interessen*, p. 12.

¹⁴ Gatscher-Riedl, *Rot Weiss Rot*, p. 18.

dapest government wanted to invest funds in its national enterprise which would create a counterbalance to *Österreichischer Lloyd*. Thus, the *Adria Steamship Company* was founded in Rijeka, focused mainly on freight transport and ports in the Mediterranean and Western Europe.¹⁵ With increasing migration from the monarchy, Rijeka became of increasing interest to professional emigration agencies, although Rijeka's representatives did not want to support such business, mainly out of fear of transiting migrants, but in 1903 the Hungarian government decided to begin talks with *Cunard Line* about a regular route between Rijeka and New York.¹⁶

For some time, the Budapest government had discussed the issue of regulating emigration and managing emigration flow through their domestic port because they were aware of the financial losses involved in not taking part in migrant transportation with most Hungarian emigrants heading to the USA via the port in Genoa at the beginning of the 20th century. Although Hungarian representatives attempted to find their own carrier to secure the transportation of emigrants, the only Hungarian company which could be considered was *Adria*, a company set up in 1882 and focused mainly on freight transport. Although it was now operating a regular route to Latin America, it did not have the capacity needed to transport a large number of people to the USA. As such, in September 1903 the Hungarian Prime Minister authorised a temporary permit for *Cunard Line* for the route to New York. The agreement also originally involved close co-operation between *Cunard* and *Adria*, in order to pacify domestic public opinion. The original draft contracts included a plan to create one company, called *Cunard-Adria Line*, which was also designed to mitigate the fact that the Hungarian government was awarding this profit-making project to a foreign company, but due to mutual disagreements, the planned company was not set up in 1904.¹⁷ What remained was continuing co-operation in terms of business representation. *Cunard* agreed with the Hungarian government and *Adria* representatives that their information offices would co-operate with each other, something that was mainly of benefit to *Cunard*, because *Adria* had a number of agencies in many smaller Transleithanian towns.¹⁸ Since 1878, the Budapest government had also been able to regulate transportation of its Hungarian migrants on the basis of an agreement with the government in Vienna, and did not have to allow Austrian companies onto its market.¹⁹

At the end of September 1903, Hungarian government representative and Commissioner for Emigration Issues, Bele Gonde, arrived in Rijeka to complete the arranged agreement with *Cunard Line*.²⁰ The final version was signed by both parties in 1904, representing a fundamental step towards the Hungarian government creating a line for emigrants in Rijeka, in co-operation with the British company, and for a change in emigration laws channelling a large proportion of migrants from

¹⁵ Ibid. pp. 19–21.

¹⁶ Bednar, *Österreichische Auswanderung*, p. 160.

¹⁷ State Archives in Rijeka ("SAR"), S. A. *Adria*, no. 184/34.

¹⁸ Dubrovic, *Emigration*, p. 99.

¹⁹ Ibid. p. 101.

²⁰ Ibid. p. 99.

the monarchy through the domestic port.²¹ It also suited the Budapest government that at the end of 1903, *Cunard Line* left the *North Atlantic Conference* cartel which the other large companies transporting migrants were involved in.²² Opponents of the agreement with a foreign company tried to express the wish to involve their own company, called the *Hungarian Company for Maritime and River Navigation*, because as they said: “In the end, healthy competition can be nothing more than of benefit for emigrants and for our city [Rijeka] as a whole.”²³ *White Star Line* was also planning to get into the market, earmarking three ships for a route between Mediterranean ports and the USA. Rijeka was to be one of its stops, but in the end the company did not implement their plan.²⁴ The already-operating Austrian company, *Vereinigte Österreichische Schiffahrts-Aktien-Gesellschaft*, *vormals Austro-Americana & Fratelli Cosulich*, or *Austro-Americana* in short, was also to be neutralised, demonstrating the rivalry within the dual monarchy.

Expert in ship transportation, liberal politician and landowner, Baron Friedrich Weichs-Glon: “The government made an error in allowing a contract to be concluded with Cunard Line to establish a licensed emigration connection from Trieste, instead of offering a hand and securing its own privileged position with its own shipping company working with the greatest effort, which is all the more important because the Hungarian government has prohibited *Austro-Americana* from picking up migrants in Rijeka.”²⁵ Hungary’s government subsequently rescinded the ban on *Austro-Americana* ships picking up Hungarian emigrants.²⁶ There was a large protest against *Cunard Line* and the Transleithanian government from German companies *Hamburg Amerikanische Packetfahrt Actien Gesellschaft (HAPAG)* and *Norddeutscher Lloyd*, because they perceived the monarchy as within their sphere of influence, and they managed to at least limit the operation of their British rival in Trieste. It would seem that these companies were partially behind a newspaper campaign which was launched following the relaxation of the Transleithanian emigration laws.²⁷ The companies organised under the *North Atlantic Conference* responded in kind to the hostile advertising against the British company. One objective was to influence the American government, which was determining its immigration policy by claiming that passengers from Rijeka, i.e. mainly immigrants, were in breach of American immigration laws. The German companies saw a problem in the fact that the British company had received guarantees from the Hungarian government which included permission to carry emigrants from Transleithania, but only where they emigrate using the domestic port of Rijeka. Articles were published in the United States of America warning

²¹ Österreichisches Staatsarchiv Wien, Abteilung Haus-, Hof- und Staatsarchiv (“OeStA/HHStA”), Ministerium des Äussern (1784–1924), Administrative Registratur (1830–1924), Aus und Einwanderung (1870–1919), Generalia E-G (1903–1914), F15, no. 31.

²² Riedl, *Die Organisation der Auswanderung*, p. 10.

²³ Dubrovic, *Emigration*, p. 99.

²⁴ SAR, Province of Pomorania, Ugarsko-hrvatsko primorje in Rijeka 1870–1918, no. 439.

²⁵ Weichs-Glon, *Österreichische Schiffahrtspolitik*, p. 32.

²⁶ *Ibid.*

²⁷ Riedl, *Die Organisation der Auswanderung*, p. 11.

against open immigration from Hungary, which directly spoke of an invasion of “Huns” from Hungary, such as a 1904 article entitled *That Invasion of the Huns*.²⁸ There was also concern about Hungarian emigration from some American politicians who feared problems with increased criminality. These were headed by American senator, Henry Cabot Lodge, who said that, “it is in absolute contravention of our public policy to allow any government to conclude a contract in this charter with transport companies who transport immigrants to the USA. Although the Hungarian government claims that it does not want its own people to emigrate, when they are actually emigrating it wants them to emigrate from their own Hungarian ports and under their own control, which will naturally result, as anyone can see, that only the worst of the Hungarian population shall come here from Hungary.”²⁹ The governments in Budapest and Vienna subsequently protested against this claim via their representative in Washington, Ladislaus Hengelmüller von Hengervárs. In his letters to the Foreign Minister, he spoke of Senator Lodge as a fanatic, and managed to convince politicians in the USA that there would be no invasion of “Huns”.³⁰

In the end, nothing stood in the way of setting up regular routes from Habsburg Monarchy ports to North America, and *Cunard Line* began a successful steamship operation on the route in November 1903. It deployed 11 ships on the line, with a company steamship leaving Rijeka every other Friday. The sailing to the American coast usually took 18 days, with three ships of the company’s fleet always sailing the route at any particular time.³¹ On 20 October 1903, the steamship *Aurania* sailed out of New York with 349 passengers on board heading for Rijeka and Trieste. The steamship was one of the oldest in the *Cunard* fleet, having been launched in 1883, and it could carry 500 passengers in first and second class, with 700 places for third-class passengers.³² Following a successful sailing, it set out on its return journey from the Adriatic coast on 10 November 1903 from Trieste, arriving in Rijeka on the same day, from where it headed for New York. Along the route, the steamship stopped in Venice, Palermo, Algiers port and Gibraltar. The British company’s regular service began with this first return journey. There were just 53 passengers on board, with the fault for this lying with *Adria* agents, who it was claimed did not promote *Cunard Line* enough.³³ There were problems with low passenger numbers from the very beginning of the regular service. The company considered the line quite important, and endeavoured to promote it and ensure it was full, as demonstrated by the fact that the shipping line deployed one of the most modern ships in its fleet to the route. On 18 December 1903, the *Carpathia* left Rijeka. This was a completely new steamship, having only been finished in May 1903, and its equipment, including a modern *Marconi* wireless telegraph, was

²⁸ New York Herald, 28 April 1904.

²⁹ Congressional Report, 23 April 1904.

³⁰ OeStA/HHStA, Ministerium des Äusseren 1735–1924, Administrative Registratur, Aus- und Einwanderung 1904–1918, F 15, no. 48.

³¹ Dubrovic, *Emigration*, p. 97.

³² *Ibid.* p. 41.

³³ Weichs-Glon, *Österreichische Schifffahrtspolitik*, p. 38.

amongst the shipping company's best. On the same day that the *Carpathia* set out for New York, the *Aurania* sailed from the American coast. At the start of the following year, *Cunard Line* added a third steamship, with the *Carpathia* temporarily assigned to a different route.³⁴

Due to continuing problems of poor use of the capacity of the routes, *Cunard* did not subsequently resist conclusion of an agreement regarding further closer co-operation with *Adria*, which transported passengers to European ports and also had offices there.³⁵ The previously signed agreement on stops in Trieste did not help *Cunard Line* either, because here they faced competition from *Austro-Americana*, behind which were German companies, meaning they were able to offer customers cheaper carriage than their British rival. In summer 1904, there was a change in the agreement such that *Cunard Line* finally had a monopoly in transporting Hungarian emigrants from the Transleithanian part of the monarchy. In return, the company promised to pay 10 crowns into an emigration fund for helping emigrants for every emigrant they carried. The Hungarian government again pledged to pay financial compensation if the company's transport capacity was not filled, a figure which was estimated at 30,000 passengers carried per annum. This was subject of great criticism: "That part of the contract on compensation seems almost fraudulent, resulting in the fatal expulsion of *Austro-Americana* from the Austrian market. Since [Cunard Line] receives 100 marks for every passenger if their quota is not met, yet the company can still pick up passengers in Greek, Italian and Spanish ports, this will also eventually lead to a loss of motivation to properly look after the local company."³⁶ *Austro-Americana* did not have a similar agreement with Vienna, although it would have appreciated one. Nevertheless, despite the protests, *Cunard Line* did not back down in regard to compensation. The government in Budapest had to pay compensation in 1907, when the prevailing economic crisis led to a rapid fall in emigration to the USA.³⁷

Over time, newer and faster steamships were deployed on the route, although these did not offer much comfort for passengers in the higher classes.³⁸ Although *Cunard Line* advertised that they offered more comfortable carriage for their passengers and emigrants were treated as third-class passengers because the company did not offer steerage tickets like other shipping lines, this also meant they were unable to reduce their price by much. This fact did not mean, however, that emigrants had higher comfort than they would have had in the ships of other companies who sold steerage tickets, for example. *Cunard Line* only used dividers to separate up that section of its steamships for emigrants, creating something approximating smaller cabins.³⁹ The steamships *Cephalonia* and *Pavonia* were deployed on the route in 1903, and the *Catalonia* was also to be deployed too, but in the end it was

³⁴ Dubrovic, *Emigration*, p. 101.

³⁵ Butler, *The Age of Cunard*, p. 197.

³⁶ Riedl, *Die Organisation der Auswanderung*, p. 16.

³⁷ Bednar, *Österreichische Auswanderung*, p. 161.

³⁸ Dubrovic, *Emigration*, p. 41.

³⁹ Markitan, *Triest als Auswandererhafen*, p. 17.

decommissioned before it could begin sailing this regular route and was replaced by the *Saxony*. Over time, all the steamships on the line were replaced, and the route was subsequently mainly served by the *Carpathia*, *Ultonia*⁴⁰ and *Pannonia* ships.⁴¹ Most *Cunard* ships deployed on this route held roughly 2,000 passengers, and over the course of a few years, the company managed to build up a stable transportation route, with regular departures of ships via the ports in Trieste and Rijeka.⁴² By mid-1904, in addition to the lines to New York and Boston, *Cunard Line* also had a regular connection to New Orleans.⁴³ Most passengers boarded in Trieste and Rijeka, with the steamships also stopping in Venice, Genoa, Naples, Palermo and Gibraltar, although the route of certain ships was gradually changed so that these stopped only in Palermo, mostly in order to restock, although according to Italian law third-class passengers were not allowed to board there. On the return route, the steamships most frequently stopped in Naples, and although Rijeka was a much smaller port than Trieste and *Cunard* tickets were more expensive, many more people boarded its steamships in Rijeka than in Trieste.⁴⁴

The ships *Pannonia* and *Slavonia* sailed the route most frequently, with the latter getting into difficulties in June 1909 on its route from New York to Trieste. Following seven days of sailing, it passed by Flores, one of the Azores islands, accidentally running into a rock, which ripped its hull open. The ship's lower decks began to fill with water, and the steamship could not go any further, although the ship did not sink. The crew sent out a distress call, and the following day the *Cunard Line*'s *Batavia* and *Norddeutscher Lloyd*'s *Prinzess Irene* steamships arrived at the stricken ship. The passengers and crew boarded these other ships, but the *Slavonia* was lost, with subsequent attempts at rescuing it failing, and it sank.⁴⁵ There were no other major disasters on the route. Over time, the fact that it was mostly only English-speaking crew working on the steamships began to become a disadvantage for emigrants, as it often resulted in many problems in communication.⁴⁶

With further modifications to their agreement on 20 April 1904, a directive came into force containing addenda on technical matters such as size of ship, passenger safety, accommodation and catering for emigrants in Rijeka, which was paid for by *Cunard Line* during the two-day wait for the ship to sail. In the event that the ship's capacity was not enough for all passengers, the company had to pay railway fares to another port and a sailing from there for New York for these passengers, all to be covered in the price of the *Cunard* ticket. On 6 October 1904, for example, a special train left Rijeka carrying 1,500 passengers for Antwerp, where they boarded

⁴⁰ The ship was rebuilt in 1904 from a freight steamship, subsequently providing up to 2100 places for passengers in third class. Butler, *The Age of Cunard*, p. 197.

⁴¹ Miller, *Picture History*, p. 7.

⁴² Butler, *The Age of Cunard*, p. 197.

⁴³ Kalc, Aleksej: Trieste as a Port of Emigration from East and Southeast Europe. *East Central Europe in Exile. Transatlantic Migrations*. Cambridge, 2013, p. 130.

⁴⁴ Dubrovic, *Emigration*, p. 101.

⁴⁵ Butler, *The Age of Cunard*, p. 198.

⁴⁶ Markitan, *Triest als Auswandererhafen*, p. 18.

the *Carpathia*.⁴⁷ Transporting passengers by rail, however, was not cost-effective and the company preferred to transfer passengers to the *Austro-Americana* ship, with *Cunard Line* paying for their transport for its own profits, since this remained more beneficial to them.⁴⁸ Another example of a way the company also tried to avoid financial losses was by giving out a form for passengers to fill in before the ship departed, which they would have to hand in when they arrived in America. If the passengers were illiterate, then a company employee would fill it in with them, thus avoiding any of their passengers from not being accepted in the USA. In addition to standard questions on personal data and health, the questionnaire also focused on literacy, how the funds for the journey were attained, and any political sympathies.⁴⁹

Other Transleithanian regulations, like Cisleithanian regulations, involved restricting travel for young men subject to military service. According to points in the agreement between the government and *Cunard*, fixed costs for ticket prices were clearly determined, with travel on ships with a maximum speed of 15 knots costing 180 crowns, and faster ships costing 200 crowns, while the trip was half price for children up to 12 years of age.⁵⁰ The agreement contained a total of 31 clearly defined paragraphs. On the basis of Paragraph 3, for example, the company was not allowed to deploy smaller ships on the route to New York with an internal volume of under 10,000 GRT⁵¹, and according to Paragraph 13m officials of the Habsburg Monarchy were to receive a discount on tickets of 25 % for transportation in first or second class to the USA.⁵² The agreement also stated that *Cunard Line* ships had to purchase food for the journey to North America at the port in Rijeka, representing great support for local traders.⁵³ There were special provisions regarding the restriction of emigration to Brazil in order to protect the interests of Hungarian company *Adria*, which operated a route there, to prevent it from making losses.⁵⁴

Cunard Line had to observe the determined rules even for Cisleithanian citizens boarding in Trieste. Hungarian Prime Minister István Tisza submitted the final agreement to parliament on 25 July 1904, valid for 10 years. According to a Budapest decree, all Transleithanian emigrants to North America were ideally to travel to North America via Rijeka with *Cunard Line*; thus the company acquired a monopoly position on the Transleithanian market.⁵⁵ Hungary's government also supported emigration via its own port through ensuring that when boarding at Rijeka,

⁴⁷ OeStA/HHStA, Ministerium des Äusseren (1784–1924), Administrative Registratur (1830–1924), Aus und Einwanderung (1870–1919), Transporte 1, 2 (1. Teil), Spezielle Fälle 136–212, F 15, no. 43.

⁴⁸ State Archives in Pazin (“SAP”), Archivisko gradivo 1868–1918, Kotarsko poglavarstvo (kapetanat) u Pazinu, no. 27.

⁴⁹ Chmelar, *Höhepunkte*, p. 54.

⁵⁰ Dubrovic, *Emigration*, p. 101.

⁵¹ Gross register tonnage (GRT), a unit used for expressing ship internal volume.

⁵² OeStA/HHStA, Ministerium des Äusseren (1784–1924), Administrative Registratur (1830–1924), Aus und Einwanderung (1870–1919), Transporte 1, 2 (1. Teil), Spezielle Fälle 136–212, F 15, no. 43.

⁵³ Kraljic, *Croatian Migration*, p. 55.

⁵⁴ SAR, Parobrodarsko društvo *Adria*, no. 184/22.

⁵⁵ SAR, Ugarsko-Hrvatsko Primorje in Rijeka, no. 2853/3–183.

emigrants needed only an emigration passport, whilst if they wanted to use other ports outside Transleithania, they were stopped by the border police who then subjected them to inspection and forced them to use Rijeka as their point of departure. Through this act, the government clearly favoured *Cunard Line*.⁵⁶ On the return journey, the company's steamships stopped at the first stop in Trieste, where most passengers from the USA disembarked and they continued on to Rijeka by train. This fact meant that the port in Trieste clearly dominated in terms of statistics on remigration.⁵⁷ However, although the first stop on the route to the USA was Trieste, most passengers boarded at the second stop in Rijeka. In the final years prior to the outbreak of World War One, the ships were often completely full, mainly due to higher rewards for emigration agents, and as such the route between Rijeka and Antwerp, where other *Cunard* steamships sailed west, was subsequently boosted. According to calculations, this route option would not be more expensive.⁵⁸

Thus massive and systematically organised emigration via the port in Rijeka started following the signing of the agreement between the Transleithanian government and *Cunard Line*, leading to growth in migration via Rijeka. An emigration hotel was set up there for 2,000 emigrants, located on the road between the train station and the port, but because it did not have enough capacity, other accommodation was built, providing accommodation for up to 500 people, with emigrants having bathrooms, a dining room, store with clothing and other goods, barber and newspaper vendor available to them.⁵⁹ However, *Cunard Line* did not build enough accommodation capacity for passengers boarding in Trieste, where customers often found private accommodation in a number of small inns. In 1913, the company was invited to secure a sufficient amount of new accommodation: "Cunard Line was invited to secure accommodation for its emigrants and to end the terribly unhygienic conditions which truly threaten the outbreak of an epidemic."⁶⁰

Transport via the ports of Trieste and Rijeka represented just a small proportion of the emigrants from Austria-Hungary. According to 1910 statistics, roughly 70 % of Austro-Hungarian emigrants to the USA travelled via Germany, 20 % via Belgium, Holland, Italy and France, and the remainder, i.e. 10 %, used the ports in the monarchy's south. These figures did not change much until the outbreak of the First World War.⁶¹ However, the importance of the Austro-Hungarian ports grew rapidly at the start of the 20th century, and roughly 25 % of all European emigrants overseas travelled via the ports of Trieste and Rijeka, with the largest proportion in this data comprising people from the Hungarian part of the monarchy and from Russia. A larger number of people left via Rijeka and sailed on *Austro-Americana* vessels, with less travelling on *Cunard Line* ships.

⁵⁶ Riedl, *Die Organisation der Auswanderung*, p. 11.

⁵⁷ Kalc, *Trieste as a Port*, p. 131.

⁵⁸ Dubrovic, *Emigration*, p. 38.

⁵⁹ Bednar, *Österreichische Auswanderung*, p. 163.

⁶⁰ Österreichisches Staatsarchiv Wien, Abteilung Allgemeines Verwaltungsarchiv-Finanz- und Hofkammerarchiv ("OeStA/AVA"), Handelsministerium, Schifffahrt (1906–1917), Auswanderung und Rückwanderung (Aw), Zl. 23001-31000, no. 1883.

⁶¹ Englisch, *Die österreichische Auswanderungsstatistik*, p. 77.

Cartels

The subsequent promotion of all companies in Eastern and Southern Europe led to a continuous growth in emigrant numbers, although the *Cunard Line* route from Trieste and Rijeka was not always full. Especially when the company was beginning in Hungary, it had problems from German companies in particular who perceived the Habsburg Monarchy as under their sphere of influence. *HAPAG* and *NDL* subsequently used their resources to partially eliminate their British rival, which they succeeded in more in Trieste than in Rijeka. Due to their link to *Austro-Americana*, which was *Cunard's* greatest rival, German shipping lines slowly achieved their goal, reducing the profits of their British rival.⁶²

A price war broke out between companies mainly in the south of the monarchy when *Cunard Line* launched in the Habsburg Monarchy, with agents of German companies offering transportation to the USA to citizens of the monarchy for 80, or even 70, Austrian crowns, forcing *Cunard Line* to reduce its ticket price to 120 Austrian crowns, although it was unable to offer a lower price because of the agreement with the Transleithanian government and co-operation with *Adria* and the ten-crown payment into the emigration fund.⁶³

During the price war, which began in mid-1904 and went on for 8 months, the number of emigrants from Hungary also fell. The figure fell to 97,340 in 1904 compared to 120,249 emigrants in 1903. Following this, in 1905 when the price war culminated, the number of emigrants from Hungary grew rapidly to 170,430 people, although only a minority of those actually used *Cunard Line* services. Company representatives, as well as British Trade Secretary at the time, Gerald William Balfour,⁶⁴ were aware of the company's losses and decided to meet with cartel representatives to conclude an agreement that German carriers in particular could use *Adria* travel agencies and contacts, leading to a partial reduction in *Cunard Line's* monopoly on the Transleithanian market. Numbers of emigrants from Hungary subsequently began to rise rapidly, with 1907 a record year with 209,169 emigrants.⁶⁵ The agreement with the other companies was restored and Liverpool-headquartered *Cunard Line* acquired a share of 6 % of continental transport, although on its route from Rijeka the company had to partially retreat in that the tickets of other companies could now be sold in Hungary. In 1906, there were also new considerations made of going back to close connections with *Adria*, which the government in Budapest would support. In January of that year, a meeting between representatives of *Adria*, *Cunard Line*, *Norddeutscher Lloyd* and *Hamburg-America Line* (later the *Holland America Line*) took place in Berlin. The companies planned to create an association and set up a new steamship company with significant capital, however financial disputes meant that no final agreements

⁶² SAP, Arhivsko gradivo 1868–1918, no. 115/27.

⁶³ SAR, Pomorska oblast za Ugarsko-hrvatsko primorje u Rijeci 1870–1918, Vozni red Parobrodarskog društva *Cunard Line*, no. 439.

⁶⁴ Gerald was the brother of the then-British Prime Minister, Arthur Balfour.

⁶⁵ Riedl, *Die Organisation der Auswanderung*, p. 12.

were signed.⁶⁶ Nevertheless, in the end *Cunard Line* signed a separate agreement with *Adria* in 1911 allocating the routes transporting emigrants from Hungary to European ports. The agreement was also valid for all Austro-Hungarian shipping companies who were involved in emigration, although essentially only applied to *Austro-Americana*. The agreement was to come into force in 1914, but the outbreak of war meant that in the end it was of little import.⁶⁷

In 1907, another price war broke out, and this time *Cunard Line* faced competition in the form of a shipping trust created in 1902 by American banker and financier, John Pierpont Morgan. It was a free association of a number of shipping companies, which received very strong financial backing from Morgan. The trust, called the *International Mercantile Marine Company (IMMC)* was troubled by the commissioning of two new *Cunard* steamships, the *Mauretania* and *Lusitania*, which at the time represented the cutting edge of shipping transport, although according to agreements at the time the construction of such large ships was first to be discussed with other shipping companies. Within a short period, in February 1908, disputes were settled at a meeting of representatives of all the main shipping companies in London through a complex agreement which was more focused on details than any previous agreement had been. In this new agreement, the companies agreed mutual guarantees on the share of transport of emigrants from European ports to the USA and Canada and modified other agreements between companies in regard to size of steamships, determination of prices, routes and frequency of sailings for individual ships. According to the agreement, *Cunard* was able, for example, to increase the capacity of its route between Rijeka and New York. The agreement was extended a number of times until February 1911, generally automatically unless a particular company expressly withdrew.⁶⁸ In 1911, company representatives called another conference in London, at which one issue dealt with was Hungarian emigrants, who according to an agreement with the Budapest government could also use German shipping lines. These were able to organise emigrant trains from Rijeka, although the Transleithanian government continued to provide guarantees to *Cunard Line* on its share of transportation of Hungarian migrants to the USA until 1914, when the issue was planned to be reopened.⁶⁹

Sources and literature

Sources

Archives

Državni arhiv u Rijeci

Parobrodarsko društvo *Adria*, kart. 184/22.

Pomorska oblast za Ugarsko-hrvatsko primorje u Rijeci 1870–1918, Vozni red Parobrodarskog društva *Cunard Line*, kart. 439.

⁶⁶ Sondhaus, *The Naval Policy*, p. 188.

⁶⁷ Mayer, Winkler, *In Allen Häfen*, p. 141.

⁶⁸ Riedl, *Die Organisation der Auswanderung*, pp. 17–18.

⁶⁹ *Ibid*, pp. 22–23.

Province of Pomorania, Ugarsko-hrvatsko primorje in Rijeka 1870–1918, kart. 439.

S. A. Adria, kart. 184/34.

Ugarsko-Hrvatsko Primorje in Rijeka, kart. 2853/3–183.

Državni arhiv u Pazinu

Archivsko gradivo 1868–1918, Kotarsko poglavarstvo (kapetanat) u Pazinu, kart. 27.

Österreichisches Staatsarchiv Wien, Abteilung Haus-, Hof- und Staatsarchiv

Ministerium des Äussern (1784–1924), Administrative Registratur (1830–1924), Aus und Einwanderung (1870–1919), Generalia E-G (1903–1914), F15, kart. 31, 48, 43,

Österreichisches Staatsarchiv Wien, Abteilung Allgemeines Verwaltungsarchiv- Finanz- und Hofkammerarchiv

Handelsministerium, Schifffahrt (1906–1917), Auswanderung und Rückwanderung (Aw), Zl. 23001-31000, kart. 1883.

Published Sources

Englich, Karl, Die österreichische Auswanderungsstatistik. *Statistische Monatschrift. Neue Folge* 18, 1913, 1, pp. 65–163.

Markitan, Franz, *Triest als Auswandererhafen*. Wien, 1911.

Riedl, Richard, *Die Organisation der Auswanderung in Österreich. Bericht über die Ergebnisse der im k.k. Handelsministerium durchgeführten Untersuchung*. Wien, 1913.

Weichs-Glon, Friederich, *Österreichische Schifffahrtspolitik*. Wien, 1912.

Newspapers

Congressional Report, 23 April 1904.

New York Herald, 28 April 1904.

Literature

Bednar, Kurt, *Österreichische Auswanderung in die USA zwischen 1900 und 1930*. Frankfurt am Main, 2017.

Boček, Martin, *S naději z oceán. Soupeření lodních společností o zákazníky v habsburské monarchii na přelomu 19. a 20. století*. Plzeň, 2019.

Butler, Daniel Allen, *The Age of Cunard. A Transatlantic History 1839–2003*. Annapolis, 2003.

Chmelar, Hans, *Höhepunkte der österreichischen Auswanderung*. Wien, 1974.

Dubrovic, Ervin, *Emigration from Central Europe to America 1880–1914*. Rijeka, 2008.

Gatscher-Riedl, Gregor, *Rot Weiss Rot über den Atlantik. Die Geschichte der Austro-Americana*. Berndorf, 2019.

Hyde, Francis, *Cunard and the North Atlantic 1840–1973. A History of Shipping and Financial Management*. New York, 1975.

Kraljic, Frances, *Croatian Migration to and from the United States 1900–1914*. Palo Alto, 1978.

Laakso, Seija Riitta, *Across the Oceans. Development of Overseas Business Information Transmission 1815–1875*. New York, 2018.

Long, John, *The Story of Transportation. As Told by Historic Originals and Scale Models in the Smithsonian Institution*. Washington, 1958.

Mayer, Horst, Winkler, Dieter, *In Allen Häfen war Österreich*. Wien, 1987.

Mazurkiewicz, Anna (ed.), *East Central Europe in Exile. Transatlantic Migrations*. Vol. 1. *Kalc, Aleksej. Trieste as a Port of Emigration from East and Southeast Europe*. Cambridge, 2013, pp. 127–140.

- Miller, William, *Picture History of British Ocean Liners. 1900 to Present*. New York, 2001.
- Sondhaus, Lawrence, *The Naval Policy of Austria-Hungary 1867–1918. Navalism, Industrial Development, and the Politics of Dualism*. West Lafayette, 1994.
- Szilley, Béla von, *Österreichs volkswirtschaftliche Interessen an der Seeschifffahrt*. Wien, 1912.
- Thiel, Ingo, *175 Jahre Cunard Line. Die Geschichte der renommiertesten Passagierreederei der Welt*. Hamburg, 2015.
- Wiese, Eigel, *Giganten der Meere*. Hamburg, 2008.

POVZETEK

Cunard Line in njeno delovanje v habsburški monarhiji

Martin Boček

Že dolgo pred vstopom družbe Cunard Line na trg habsburške monarhije je cesarstvo predstavljalo prostor, v katerem so lahko delovala tuja pomorska prevozna podjetja. Čeprav je vlada na Dunaju podpirala lastno avstrijsko pomorsko podjetje, tj. Österreichischer Lloyd, ni preprečevala delovanja v državi drugim ladijskim družbam, ki so se osredotočale predvsem na prevoz potnikov. Kljub temu, da je nekaj avstrijskih družb že delovalo, le-te niso kazale veliko zanimanja za prevoz na zahod, predvsem zato, ker vlada ni želela subvencionirati teh linij. Pa vendarle sta se na začetku 20. stoletja v monarhiji uveljavili podjetji, ki sta emigrantom, namenjenim na zahod, nudili prevoz iz lastnih pristanišč. Ko je Cunard Line, katere predstavniki so izkoristili priložnost, ki jim jo je ponudila ogrska vlada, vzpostavila neposredno povezavo z Reke in iz Trsta, so bili interesi družbe Austro-Americana resno ogroženi. V obdobju, ki je sledilo, sta se družbi zapletli v srdit boj in skušali svojim potnikom nuditi boljše pogoje in več udobja. To je pomenilo, da sta se obe pristaniški mesti, Trst in Reka, lahko še naprej razvijali, zahvaljujoč velikemu pritoku migrantov, ki so se odločili za pot čez lužo in negotovo prihodnost. Zaradi odločitve ogrske vlade je bilo avstrijsko podjetje odrezano od donosnega prevoza migrantov. Vlada v Budimpešti je dala prednost britanskemu tekmecu pred avstrijskim in z njim sklenila pogodbo o prevozu emigrantov, kar je družbi dvignilo vrednost. Čeprav je v predhodnem obdobju vlada skušala regulirati emigracijo iz Translajtanije, je sklenila, da to ni učinkovito ter se odločila za vzpostavitev povezave z velikim pomorskim podjetjem. Eden od razlogov za to je bilo dejstvo, da priložnost, ki jo je ponujala, ne bi padla v roke družbe, ki jo je podpirala vlada na Dunaju. Tako se je translajtanska vlada obrnila na veliko britansko družbo in ji ponudila dobičkonosen posel prevoza emigrantov.

Zato je na začetku 20. stoletja družba Cunard Line vstopila na trg monarhije z občutno prednostjo in zagotovljenim transportom, čeprav ni zmogla popolnoma izkoristiti ponujenega kljub prizadevanju svojih zastopnikov. Začetki družbe na Reki niso bili lahki in kmalu so se pokazale ambicije drugih podjetij, zainteresiranih za dobičkonosen prevoz emigrantov čez lužo, v novo življenje. Zahvaljujoč svoji poziciji na evropskem trgu in kartelnim pogodbam si je družba Cunard Line zagotovila svoj položaj v monarhiji. Obdržala ga je do izbruha prve svetovne vojne leta 1914, ki je popolnoma spremenilo prevladujoče trgovsko okolje.

Gary B. Cohen
Historical Scholarship on
the Habsburg Monarchy (1526–1918)
in North America

COHEN Gary B., BA (Univ. of Southern Calif.), MA & PhD (Princeton), Professor Emeritus of history at the University of Minnesota, Dept. of History, 271 19th Avenue South, Rm 1110, Minneapolis MN 55455 MN USA; gcohen@umn.edu

Historical Scholarship on the Habsburg Monarchy in North America

Historians in the United States and Canada did little writing or teaching on the Habsburg Monarchy before 1914, but the two world wars and immigration from Central and East Central Europe gave strong impetus to studies of the Monarchy. Politics and international relations initially dominated North American writings on the Monarchy. After the 1970s American and Canadian historians developed revisionist views of modern economic development in the Habsburg lands and after the early 1980s new, more dynamic understandings of modern national identification, the development of governmental structures, and relations between state and society during the nineteenth century.

Keywords: historiography, Habsburg Monarchy, civil society, national identification, Archibald Cary Coolidge

COHEN Gary B., dr., zaslužni profesor na Univerzi Minnesota, Oddelek za zgodovino, 271 19th Avenue South, Rm 1110, Minneapolis, MN 55455, ZDA; gcohen@umn.edu

Proučevanje zgodovine habsburške monarhije (1526–1918) v Severni Ameriki

Zgodovinarji v ZDA in Kanadi niso veliko pisali ali predavali o habsburški monarhiji pred letom 1914. Nov zagon so študije o monarhiji dobile s svetovnimi vojnami in imigracijo iz Srednje Evrope in njenega vzhodnega dela. Najprej so v pisanju severno ameriških zgodovinarjev o monarhiji prevladovali politika in mednarodni odnosi. Po sedemdesetih letih 20. stoletja so se pri ameriški in kanadskih zgodovinarjih razvili revizionistični pogledi na gospodarski razvoj v habsburških deželah. Po zgodnjih osemdesetih letih 20. stoletja je sledilo bolj dinamično razumevanje nacionalne identitete, razvoja vladnih struktur in odnosov med državo in družbo v 19. stoletju.

Ključne besede: zgodovinske pisane, habsburška monarhija, civilna družba, nacionalna identifikacija, Archibald Cary Coolidge.

Since World War II scholars in the United States and Canada have developed a distinguished tradition of research and teaching on the history of the Habsburg Monarchy¹. As might be expected, historians of the Monarchy in North America have tended to treat this field with a broader historical perspective and greater political and intellectual distance than have their Central European colleagues. Distance and different institutional environments have certainly created challenges for North American scholars in gaining adequate training and access to documents and scholarly literature, but the best of their work has won respect in Europe and elsewhere in the world.

Although many historians of the Monarchy in the United States and Canada have had different outlooks, perspectives, and methodologies from their counterparts in the successor states of the Monarchy and Western Europe, they have often addressed much the same topics. Their themes have included the development of the Habsburg state, its institutions, and laws; the careers of Habsburg monarchs; warfare and diplomacy; the growth of the modern national movements and nationality conflicts; major intellectual and cultural developments, particularly in the sixteenth, seventeenth, and the late nineteenth centuries; religious history; and, of course, the dissolution of the monarchy.

Thanks to the influence of European scholarship and the impact of émigré Central European scholars and Central European immigrant communities in the United States and Canada, North American historians have not been isolated from the intellectual traditions of their European counterparts. Yet, compared to historians in Central Europe, many of the North American scholars have frequently addressed wider historical concerns about how events in Habsburg lands fit into larger European developments. The North Americans have typically been trained more broadly in European history and had wider teaching responsibilities than many of their Central European counterparts. As a result, American and Canadian historians have been more willing to draw comparisons to the rise and decline of other monarchies and imperial states and have addressed the development of governmental, political, social, and economic structures in the Habsburg lands in broader conceptual terms. Indeed,

¹ Portions of this essay are based on my previous discussions of the historiography of the Habsburg Monarchy in Cohen, *Reinventing Austrian*, pp. 28–38; and Cohen, *Austrian Studies*, pp. 266–273. That material is used here with the gracious permission of the German Studies Association and the editor of *Contemporary Austrian Studies*. I am deeply grateful to Pieter M. Judson, Howard P. Louthan, Franz A. J. Szabo, and Thomas Winkelbauer for their helpful comments on early drafts of this essay.

in recent decades some North American historians of the monarchy have written consciously conceptual history and employed explanatory models drawn from the social sciences. In some cases, of course, adopting conceptual approaches has resulted in thesis-driven studies which have drawn predictable criticism.

The distinctive profile of North American studies of the history of the Habsburg Monarchy has both cultural and institutional roots. Thanks to the organizational patterns of American and Canadian higher education and how scholarly disciplines have developed in the two countries, many historians who have written on the Habsburg Monarchy would not necessarily describe themselves as specialists in this field. In this respect North American institutional arrangements have played an important part.

Between 1900 and World War II, only a few North American historians taught and wrote about the Habsburg Central European lands in any period. Due to the smaller size of history departments in many North American universities and the more limited degree of field specialization in the humanities and social sciences than what developed after 1945, most of the scholars interested in the Habsburg territories worked more broadly in European history or in European and international politics. It should be noted that even at Harvard University, the Faculty of Arts and Sciences in 1919–1920 counted a total of only eight professors of history at all ranks with two additional lecturers². As late as 1960 the University of Toronto, the largest research university in Canada, had a history department with a teaching staff of no more than twenty on continuing appointments³. At the University of Minnesota, which was one of the largest state research universities in the United States throughout the twentieth century, the history department in 1919–1920 had nine professors and one instructor and in 1960–1962 eighteen professors and two instructors⁴. Taken in general terms, history departments in the United States and Canada before World War II tended to focus on their respective national histories, the British heritage, and Western Europe with spotty treatment of other parts of the world, depending on local circumstances⁵.

In major American universities before World War II most historians were trained in the United States, with only a few able to study in Europe. Similarly, in English-speaking Canada, many historians were educated at home, although some of the major universities favored appointing scholars with British training⁶. Expectations for research and publication by professors grew during the 1920s and 1930s in the major North American institutions, and that encouraged more field specialization and requirements for professors to have doctoral degrees⁷. Since

² *Harvard University Catalogue 1919–1920*, pp. 326–331.

³ Wright, *Professionalization of History*, p. 169.

⁴ *Bulletin University of Minnesota 1919–1920*, pp. 7–14; *Bulletin University of Minnesota 1960–1962*, p. 143.

⁵ Higham, *History: Professional Scholarship*, pp. 3–67; Wright, *Professionalization of History*, pp. 53–64.

⁶ Wright, *Professionalization of History*, pp. 35–37, 54–55.

⁷ See Wright, *Professionalization of History*, pp. 52–64. On the professionalization of historians in the United States, see Higham, *History: Professional Scholarship*, passim; and in connection with the question of objectivity in the discipline, Novick, *The Noble Dream*.

doctoral training developed during the early decades of the twentieth century on a larger scale in the United States than in Canada, Canadian history departments began to appoint scholars with American advanced degrees in increasing numbers.

Archibald Cary Coolidge (1866–1928), who taught at Harvard after 1899 and was professor of history there from 1908 to his death, exemplified the best expertise on the history of the Habsburg Monarchy and modern Central and East Central Europe to be found in the United States and Canada during the early twentieth century. After graduating from Harvard College in 1887, Coolidge studied at the University of Berlin and the *École des Sciences Politiques* in Paris and earned a doctorate at the University of Freiburg im Breisgau in 1892. At times during the 1890s he served in American legations and embassies in St. Petersburg, Paris, and Vienna. Although highly knowledgeable about Austria and Central Europe, Coolidge was very much a generalist scholar of European history. At Harvard, he taught general courses on European history as well as more specialized ones on northern and eastern Europe, the Far East, and Russia⁸.

Through the end of World War I, the United States government had little permanent research and intelligence staff for foreign affairs in the State Department or the military. Late in the war the Wilson administration asked Coolidge to head up the East European section of the research group, called “The Inquiry,” to help prepare American diplomats for the Paris peace conference. The State Department sent him to Russia in 1918 to survey conditions there and then to Vienna in 1919 to report on the former Habsburg lands

Generalist scholars of European history like Coolidge or Arthur J. May, who taught at the University of Rochester for nearly forty years after 1925, dominated North American historical studies of the Habsburg Central European territories through the 1930s and 1940s. Coolidge’s own Harvard graduate students figured prominently among his assistants in the Inquiry and as members of the fact-finding Coolidge Mission in Central Europe in 1919. Later during the 1930s and 1940s, some of Coolidge’s students emerged as leading figures in American studies of Central and East European history. They included the specialist in modern European diplomatic history William L. Langer at Harvard University; Lawrence D. Steefel, a scholar of nineteenth century Germany and Central Europe at the University of Minnesota; Robert J. Kerner, a specialist on Czech, East European, and Russian history at the University of California, Berkeley; and Frank A. Golder, an historian of Russia and first curator of the Hoover Institution Archives at Stanford University⁹. In contrast, the Canadian universities had few specialists for the history of Habsburg Central Europe before World War II.

In both the United States and Canada before World War II, historians published little on the Habsburg Monarchy during the early modern era. Archibald Coolidge’s own historical monographs focused on the United States as a world power and the

⁸ On Coolidge, see Coolidge and Lord, *Archibald Cary Coolidge*; and Byrnes, *Awakening American Education*.

⁹ Emmons and Patenaude, eds., *War, Revolution, and Peace*; Langer, *In and Out of the Ivory*.

Triple Alliance¹⁰. In 1943 the American Henry F. Schwarz produced a pioneering book on the development of the imperial Privy Council (*Geheimer Rat*) in the seventeenth century, based on his 1938 Harvard doctoral dissertation¹¹. It remains a classic contribution to understanding how the Habsburg sovereigns began to create institutions to govern their own domains. Sidney Fay and William Langer at Harvard guided Schwarz's graduate work, and the Viennese historian Alfred F. Pribram suggested the imperial Privy Council as a dissertation topic. Schwarz took an analytic approach toward the Habsburg emperors' early efforts to develop central state institutions, and he located the process in the context of state-building and legal developments throughout the Holy Roman Empire, a broad perspective consistent with the scholarly instincts of his American mentors and Pribram as well.

The two world wars in the twentieth century gave a great boost to North American teaching and research on the history and politics of foreign lands in general, and Central and East European studies expanded significantly from the interwar period onward. Immigration from those lands to the United States and Canada had grown strongly from the 1870s to World War I and began to impact university education as immigrants and their offspring came to study in increasing numbers. In the 1920s and 1930s North American universities appointed a few distinguished Central and East European émigré scholars to their faculties, and these professors were eventually joined by the offspring of immigrants. European-born scholars, whether trained in their native lands or in North America, had a strong influence on American and Canadian historical studies of the Habsburg Monarchy from the 1930s well into the 1960s and even beyond in some universities.

The professors in North American universities who were trained in Europe brought with them the traditions of European scholarship and personal knowledge of primary sources, a matter of critical importance in an era before the advent of easy air travel, library union catalogs, published archival guides, or internet bibliographical resources. The Hungarian Oszkár Jászi, for example, was educated as a political scientist at the University of Budapest and taught at Oberlin College in Ohio from 1925 to 1942. There he wrote the first major English-language analysis of the fall of the monarchy¹². The numbers of émigré Central European intellectuals who found teaching positions in American and Canadian universities increased sharply in the 1930s and 1940s as many fled from National Socialism in Germany and Austria, the rightwing dictatorships in East-Central Europe, warfare, and then the post-war miseries and the advance of communist rule. Their expertise greatly enriched North American studies of the Habsburg Monarchy and the successor states. European émigrés of this era, such as Robert A. Kann, Hans Kohn, Klemens von Klemperer, Radomír Luža, and Otokar Odložilík, contributed to a flowering of teaching and publications on the history of Austria and Habsburg Central Europe from the late 1940s through to the 1970s.

¹⁰ Coolidge, *The United States*; Coolidge, *Origins of the Triple*.

¹¹ Schwarz, *Imperial Privy Council*.

¹² Jászi, *Dissolution of the Habsburg*.

More émigrés who were born in the monarchy's other successor states found positions in North America states than scholars from the Austrian Republic. This circumstance encouraged a strong focus on the rise of modern national movements, nationalist politics, and the seemingly inevitable weakening and eventual collapse of the Habsburg Monarchy. Ideological and policy commitments in the United States and Canada to the spread of democratic nation-states and the influence of Central and East European immigrant communities strengthened such tendencies¹³. Particular Central and East European interests also found expression in North American writings on religious history, as, for example, studies of the Hussite movement in the Bohemian lands and its legacy¹⁴. Ultimately, some immigrant communities initiated the establishment of endowed chairs and research institutes to study their homelands and peoples. Notable in this regard was the development after the mid-1970s of endowed chairs and institutes for Ukrainian studies at the University of Toronto, the University of Alberta, Harvard University, and other institutions.

After World War II an increasing number of native-born North American scholars joined the European-born colleagues, and by the late 1950s a substantial cohort of professors had emerged whose research focused on Austrian and Central European history, culture, and society, even if their teaching typically ranged over a wider terrain of European and international topics. Carlton J. H. Hayes (1882–1964) was a classic generalist in modern European history, but during his teaching career at Columbia University from 1907 to 1950, he pioneered historical studies of nationalism in the United States. Out of his seminars in the 1930s and 1940s came a number of doctoral dissertations on Austrian and Central European history, including that of a young émigré Austrian lawyer, Robert A. Kann. The Kansas-born R. John Rath finished his doctorate in the Columbia University history program in 1941 and went on to write on the Habsburg Monarchy during the nineteenth century and the first Austrian Republic. Rath founded the *Austrian History Yearbook* in 1965.

In Canada, H. Gordon Skilling was a major force for the development of studies of Central and East European politics, history, society, and culture from the late 1950s through the 1980s. Born in Toronto in 1912, he studied politics, economics, and history at the University of Toronto and then Czech, Russian, and East European history and politics at University College London. He completed a doctorate in 1940 in the London School of Slavonic and East European Studies with a dissertation on the history of the Czech-German political conflict in Bohemia during the late nineteenth century, supervised by R. W. Seton-Watson¹⁵. Skilling served at the University of Toronto from 1959 to his retirement in 1982, with a

¹³ Thomson, *Czechoslovakia in European*, and Korbel, *Twentieth-century Czechoslovakia*, exemplify this outlook.

¹⁴ See, for examples, Heymann, *John Žižka*; Heymann, *George of Bohemia*; Brock, *Political and Social Doctrines*; Kaminsky, *History of the Hussite*; Spinka, *John Hus*; Klassen, *Nobility and the Making*; and Klassen, *Warring Maidens*.

¹⁵ Skilling, *German-Czech national*. See Skilling's memoirs, Skilling, *Education of a Canadian*; and the obituary, H. Gordon Skilling, 89.

primary appointment in political science. He joined other Canadian and American scholars of his generation in building the institutional bases for a flowering of research and teaching in North America on Habsburg Central Europe and the East European lands.

The experiences of the Great Depression and then the cataclysm of World War II deeply affected both the European-born specialists in Austrian and Central Europe history in North America and the growing number of American and Canadian-born colleagues who came to prominence after the war. Many of the latter began their undergraduate or graduate education before 1939 and deepened their interests in Central Europe during the war years. Archibald Coolidge's student and successor at Harvard, William Langer, helped shape a whole generation of American specialists on German, Austrian, and Central European history and politics by recruiting graduate students and junior professors from various universities to staff the research and analysis branch of the United States Office of Strategic Services (O.S.S.) during the war. Carl Schorske, Eugene Anderson, Leonard Krieger, and Henry Cord Meyer, to name but a few, were all involved in U. S. military intelligence during World War II. Others assisted the war effort by teaching military personnel about Central and East European affairs. Skilling, for example, taught for the U.S. War Department at the University of Wisconsin and also worked for the fledgling international service of the Canadian Broadcasting Corporation¹⁶.

Growth after World War II in the size of North American history departments and the number of specialties they offered made possible more work on the Habsburg Monarchy. That the Iron Curtain ran through the heart of Central Europe and separated the Austrian Republic from the other successor states of the monarchy gave special urgency to study of the history, politics, and cultures of the former Habsburg lands. Nonetheless, many of the scholars who came to the fore in this field were still appointed as experts in European history and politics more broadly and often were trained by scholars who were not Austrian or Central European specialists as such. This latter tradition has continued to the present, in fact, with many distinguished American and Canadian historians of the Habsburg lands, including Schorske, John W. Boyer, Paul R. Magocsi, and Franz A. J. Szabo, for example, not having such specialists as their primary graduate advisors. Their broader education and outlooks have clearly shaped their writing and teaching.

On the other hand, specialists on the Habsburg lands did train a number of American and Canadian historians. Robert Kann, during his long tenure at Rutgers University from 1947 to 1976, trained many historians of the Habsburg Monarchy and its successor states, as did Barbara and Charles Jelavich at Indiana University from 1961 to the early 1990s. S. Harrison Thomson made the history of Central and East-Central Europe from medieval times to the modern era one of his major interests, and during his service at the University of Colorado from 1936 to 1964, he taught many scholars of medieval and early modern Central Europe, including the specialists on eighteenth-century Habsburg history, Paul Bernard and Wil-

¹⁶ Skilling, *Education of a Canadian*, pp. 89–94.

liam E. Wright, the student of modern Hungarian history, George Barany, and the specialist on nineteenth-century Czech political history, Stanley Z. Pech. Paul W. Schroeder, Bernard's longtime colleague at the University of Illinois, completed his doctorate at the University of Texas, Austin, in 1958, during John Rath's time there. In 1962 Schroeder published a monograph on Metternich's diplomacy in the 1820s, and one can argue that during the 1960s the two leading historians of Metternich's diplomacy were the American-born Schroeder and Enno E. Kraehe. During the 1970s and 1980s, another American, Alan Reinerman, added to North American research on Habsburg diplomacy in the Metternich era with work on Austria's relations with the papacy. More recently, Brian E. Vick has continued this tradition with new research on the Congress of Vienna and its broader ramifications, and the U.S. foreign policy expert, A. Wess Mitchell, has published a sweeping re-examination of the Austrian Habsburgs' foreign policy strategy from the early eighteenth century to 1866.¹⁷

The Hungarian-born István Deák, at Columbia University from 1964 until retirement in 1997, trained an impressive number of doctoral students who have made important contributions to historical writing on the Monarchy and its various territories. They include, among others, Eagle Glassheim, Pieter Judson, Jeremy King, Miriam Levy, Robert Nemes, Claire Nolte, Cynthia Paces, Marsha Rozenblit, Daniel Unowsky, and Nancy Wingfield. Deák brought to the task his early experience in Hungary along with his American doctoral training in modern European history and a skeptical, at times iconoclastic, stance toward conventional generalizations about Habsburg history. This was apparent as early as the famous 1966 conference at Indiana University on the 1867 Austro-Hungarian Compromise. There Deák challenged a panel on the dominant nationalities of the monarchy with the argument that "there were no dominant nationalities in the Austro-Hungarian Monarchy [...] only dominant classes, estates, institutions, interest groups, and professions"¹⁸. His fresh outlook and eye for a broad range of evidence were apparent in his masterly social history of the Habsburg officer corps in the late nineteenth century¹⁹. Deák challenged his students to rethink the received wisdom on the historical issues they addressed²⁰. In the North American context it proved easier for some to break free of conventional historical narratives than it was for many of their contemporaries in Central Europe.

By the early 1970s there was a well-established coterie of historians of the Habsburg Monarchy and its various lands teaching in North American colleges and universities. Some, of course, had family connections to Central Europe; and a number focused their research on questions specific to the region with little broader

¹⁷ Schroeder, *Metternich's Diplomacy*; Kraehe, *Metternich's German Policy*; Reinerman, *Austria and the Papacy*; Vick, *Congress of Vienna: Power*; Vick, *Congress of Vienna as an Event*, pp. 109–133; Mitchell, *The Grand Strategy*.

¹⁸ Deák, *Comment*, p. 303.

¹⁹ Deák, *Beyond Nationalism*.

²⁰ For a sampling of the work of Deák's former graduate and undergraduate students, see Judson and Rozenblit, eds., *Constructing Nationalities*.

comparative interest. The rise and fall of the monarchy, considered as a unique entity, and the eventual victory of centrifugal nationalist movements loomed large in their publications, colored either by celebrating the emergence of independent nation-states or occasionally by nostalgia for what was lost in a larger polity that had provided a modicum of peace, economic development, and the free movement of people and goods.

Through the 1970s and 1980s the master narratives for the Habsburg Monarchy during the early modern and modern eras that were favored in most of the North American scholarship posited a Habsburg *Sonderweg* and differed little in many basic elements from the conventional views in general histories published in the Republic of Austria or in the other successor states – allowing for admixtures in those lands of local nationalism and Marxist-Leninist framing²¹. As in much Central European scholarship on the Habsburg Monarchy during the early modern era, tropes of constructing a state with central institutions strong enough to bind together the disparate crown lands dominated North American studies from the 1960s through the 1980s. During those same decades, American and Canadian studies of the monarchy in the long nineteenth century typically worked within a master narrative of an early modern absolutist state which could not readily accommodate modern nationalist political movements and democratizing pressures or the social impacts of belated agricultural and industrial modernization. The British historian A. J. P. Taylor did much to propagate this narrative in the English-speaking world with his brilliantly written 1948 survey history of the monarchy in the nineteenth century²². In this view lags in political, economic, and social development compared to Western Europe and North America engendered irresolvable conflicts and repeated crises, which led to irreversible decline²³.

Increasingly since the 1970s, however, many North American writings on the Habsburg lands during the sixteenth and seventeenth centuries have shown a wider perspective than that of many Central European accounts by treating the Habsburg crown lands in relationship to other parts of the Holy Roman Empire and to an extent to the Polish Commonwealth and Ottoman-held southeastern Europe as well. The Habsburg sovereigns' deep involvement in the Holy Roman Empire throughout the early modern era and their own territories' sharing much the same evolution of politics, social structures, and religious affairs made drawing such broader connections inescapable. Indeed, many North American scholars interested in Central Europe during the sixteenth and seventeenth centuries have seen no sharp division between research on the Habsburgs' sovereign territories and the wider Holy Roman Empire. The broader teaching assignments of many North

²¹ On the *Sonderweg* of the Habsburg Monarchy in the modern era, see Boyer, *Some Reflections*, pp. 311–326; Boyer, *Culture and Political Crisis*, xii–xiii, pp. 452–460; Cohen, *Neither Absolutism nor Anarchy*, pp. 37–61; and Deak, *The Great War*, pp. 340–344.

²² Taylor, *The Habsburg Monarchy*.

²³ In addition to Jászi, the survey histories of the monarchy most commonly read in North America through the early 1970s were Kann, *History of the Habsburg Empire*; Macartney, *The Habsburg Empire*; May, *The Hapsburg Monarchy*; and Taylor, *The Habsburg Monarchy*.

American historians of the Habsburg Monarchy compared to their Central European colleagues and the participation of many Americans and Canadians in wider international scholarly conversations have also led them to consider comparisons with developments elsewhere in Europe. Many North American historians have been open to more consciously analytic approaches, drawing in varying degrees on the social sciences. This has led some to write more conceptually and to explore new explanatory models more explicitly than many Central European colleagues, for whom it might be easy to remain within the established interpretive modes of their respective national histories.

After the mid-1970s a new generation of scholars emerged in the British Isles and North America who wrote on the Holy Roman Empire and the Habsburg crown lands during the early modern era. They included, among others, such figures as Robert J. W. Evans in the United Kingdom; Thomas A. Brady, H. Erik Midelfort, David Sabean, and James Allen Vann in the United States; and Robert W. Scribner, first in the United Kingdom and later at Harvard University²⁴. They explored complex relationships between social, cultural, and political change; and their interpretations replaced older historical tropes and simpler teleologies about confessionalism, the roots of absolutist states, and other developments during the Reformation and Counter-Reformation eras²⁵. The interest in deeper explorations of social, political, and cultural developments and their intertwining in the Holy Roman Empire and the Habsburg territories extended to North American studies of art history and the history of science, with many of these works crossing older disciplinary divisions²⁶. These new departures constituted a revolution in historical studies of early modern Central Europe which British and North American scholars embraced, as eventually did many colleagues in Germany, Austria, and other former Habsburg lands as well.

North American writing on the Habsburg Monarchy during the eighteenth century showed the same general tendencies after the 1960s and 1970s as research on the

²⁴ Among the most notable books from this time were Evans, *Rudolf II*; Evans, *Making of the Habsburg*; Brady, *Ruling Class*; Brady, *Turning Swiss*; Midelfort, *Witch Hunting*; Sabean, *Landbesitz und Gesellschaft*; Sabean, *Power in the Blood*; Vann, *The Swabian Kreis*; Vann, *Making of a State*; Scribner, *For the Sake*; Scribner, *The German Reformation*; and Scribner, *Popular Culture and Popular*.

²⁵ See, for examples, Bireley, *Religion and Politics*; Bireley, *Ferdinand II*; Carlebach, *Death of Simon Abeles*; Gates-Coon, *The Landed Estates*; Greenblatt, *To tell their children*; Melton, *Nobility in the Bohemian*, pp. 110–43; Palmitessa, *The Prague Uprising*, pp. 299–328; Hsia, *World of Catholic*; Louthan, *Quest for Compromise*; Louthan, *Converting Bohemia*; MacHardy, *Rise of Absolutism*, pp. 407–438; MacHardy, *War, Religion and Court*; Patrouch, *A Negotiated Settlement*; Patrouch, *Queen's apprentice*; Spielman, *City and the Crown*; Szelényi, *Dynamics of Urban*, pp. 360–386; and Szelényi, *New Burgher Revolution*, pp. 231–249.

²⁶ For examples in art history, see Baxandall, *The Limewood Sculptors*; Kaufmann, *School of Prague*; Kaufmann, *Court, Cloister, and City*; Koerner, *Moment of Self-Portraiture*; Silver, *Hieronymus Bosch*; Silver, *Marketing Maximilian*; Smith, *Nuremberg, A Renaissance*; Smith, *German Sculpture*; Smith, *Sensuous Worship: Jesuits*; and Smith, *The Northern Renaissance*. For examples in the history of science and culture, see Hayton, *Crown and the Cosmos*; Nummedal, *Alchemy and Authority*; and Smith, *Business of Alchemy*.

sixteenth and seventeenth centuries in seeking connections between the social, cultural, and political spheres. North American historians of the eighteenth century have drawn on the best scholarship of their counterparts in Austria, Germany, and Britain along with their own new archival research to find fresh understandings of the powers and limits of the Habsburg absolutist state, its diplomacy, war-making, and domestic reform efforts. They have cast new light on the negotiated bases of the eighteenth-century state's authority and the political and social drivers of reform initiatives²⁷. Since the late 1970s Robert Bireley, Paula Sutter Fichtner, Charles Ingrao, John Spielman, and Franz Szabo have produced foundational studies of several Habsburg emperors and statesmen and their impacts on state-building, foreign relations, and social and economic development²⁸. Relations between the imperial center and individual crown lands attracted the attention of Miriam Levy, who produced a monograph on the Italian-speaking part of Tyrol.²⁹ Most recently, the American scholar William Godsey, who has made his career at the Austrian Academy of Sciences, has contributed to new, subtler understandings of the functioning of Habsburg absolutism in the crown lands through his research on the Lower Austrian estates.³⁰ Like many European colleagues, a number of North American historians, including Fichtner, Ingrao, Thomas Barker, Karl Roider, and Gunther Rothenberg, have written on Habsburg diplomacy and warfare during the seventeenth and eighteenth centuries³¹. The domestic policy initiatives and reform efforts of the eighteenth-century monarchs have attracted surprisingly little writing by North American historians, but one should note here Szabo's magisterial work on Maria Theresa's minister Prince Wenzel Kaunitz and James Van Horn Melton's insightful study of the development of compulsory primary education in Prussia and Austria³². Since the late 1940s a succession of North American scholars have made important original contributions to studies of agriculture and rural social structures in the Habsburg territories from the sixteenth century to the 1840s, including Jerome Blum's 1948 monograph on noble landowners in early nineteenth-century Austria, William E. Wright's work on agrarian reform in eighteenth-century Bohemia, Lutz Berkner's analyses of Austrian peasant family structures, and more recently Hermann Rebel's new interpretations of the changing structures of peasant households and peasants' relations to governmental taxing and regulatory powers³³.

²⁷ See the discussion in Mueller, *Enlightened Absolutism*, pp. 159–183.

²⁸ Fichtner, *Ferdinand I of Austria*; Fichtner, *Emperor Maximilian II*; Bireley, *Religion and Politics*; Birely, *Ferdinand II, Counter-Reformation*; Ingrao, *In quest and crisis*; Spielman, *Leopold I of Austria*; and Szabo, *Kaunitz and Enlightened Absolutism*.

²⁹ Levy, *Governance and Grievance*.

³⁰ Godsey, *Habsburg Government and Intermediary*, pp. 699–740; Godsey, *Sinews of Habsburg*.

³¹ See Barker, *Military Intellectual and Battle*; Barker, *Double Eagle and Crescent*; Barker, *Army, Aristocracy, Monarchy*; Fichtner, *Terror and Toleration*; Roider, *The Reluctant Ally*; Roider, *Austria's Eastern Question*; Roider, *Baron Thugut*; Rothenberg, *Austrian military border*; Rothenberg, *Military Border in Croatia*; Rothenberg, *Napoleon's Great Adversary*; and the chapters on foreign policy in the survey by Ingrao, *Habsburg Monarchy 1618–1815*.

³² Melton, *Absolutism and the Eighteenth-century*.

³³ Blum, *Noble Landowners and Agriculture*; Wright, *Serf, Seigneur, and Sovereign*; Berkner, *The Stem Family*, pp. 398–418; Berkner, *Social Structure and Rural*; Rebel, *Peasant*

Even more strongly than for work on earlier historical periods, a well-defined master narrative and set of widely accepted approaches long influenced both European and North American research on the Habsburg Monarchy during the long nineteenth century, at least until the 1980s. There was a conventional trope of the Habsburg Monarchy's nineteenth-century *Sonderweg* predicated on retarded modern economic development, belated evolution of parliamentary institutions, rising nationalist political contention, and gradual erosion of the monarchy's ability to govern. This constituted a portrait of deficit and decay which led inexorably to the collapse in 1918. Through the 1970s studies of domestic and international politics and political ideas dominated historical publications on the Monarchy in North America as well as Western and Central Europe, with little attention to social or economic history. General historical accounts left developments in the arts, philosophy, and the natural sciences largely to more specialized disciplinary histories. Since the 1980s, however, North American writing on the monarchy and its various crown lands during the nineteenth century has seen a radical transformation in themes, approaches, and interpretations.

Over the last four decades, North American scholars have taken the lead in breaking down many old paradigms about the Habsburg Monarchy in its last century and challenging older notions of an Austro-Hungarian *Sonderweg*. This does not mean that they have abandoned research on political action, nationalist political movements, and the relationship between society and the state. Rather, they have been asking questions in new ways about broader patterns of political, social, and economic change; the evolution of popular loyalties to community, nation, and state; the social bases for political action; and the development of citizens' relations with government. North American historians began to examine social and political loyalties and group identities as dynamic phenomena and to treat governmental authority as a complex force in society with which the citizenry interacted in manifold ways. When compared with the best work on modern German, British, French, and North American history from the last three decades, much may be familiar in the analytic methods which North American scholars have brought to bear on the Habsburg realm in its last century, but much of this has been innovative – and often explicitly revisionist -- compared to earlier research in the Habsburg field.

A characteristic example of the revisionist North America research on economic history was David F. Good's *The Economic Rise of the Habsburg Empire, 1750–1914*, published in 1984³⁴. Good used rigorous quantitative economic measures to re-assess how much development was actually achieved from the late eighteenth century to the beginning of the twentieth. His findings contradicted many aspects of the conventional narrative about retarded economic growth and the impacts of peasant emancipation and political change. Other economic historians trained in the United States, such as Scott M. Eddie, John Komlos, and Richard Rudolph, broke new ground on issues of estate agriculture, trade in the Habsburg Monar-

Classes; Rebel, *What do the Peasants*, pp. 313–356; Rebel, *'Right-Sizing' in Oftering*, pp. 469–494; and Rebel, *Between Heimat and Schubsystem*, pp. 461–479.

³⁴ Good, *The Economic Rise*.

chy, the relationship of economic development to nutritional levels, and the role of banking in industrial development³⁵. The North American writings on Central European economic history gained wide influence, and over the last twenty-five years economic historians in Central Europe have increasingly adopted many of the same methods and approaches.

North American historians have also opened new perspectives on the relationship of intellectual and cultural life to society and politics in the Habsburg Monarchy during the nineteenth century. In a series of essays published in the late 1960s and 1970s and then a prize-winning book in 1980, Carl Schorske examined Viennese cultural life around 1900 with the synthetic approach of North American intellectual and cultural historians of his generation and their interest in connections between broader intellectual developments and their political and social context³⁶. In elegant prose Schorske drew out such linkages in the work of diverse figures such as Hugo von Hofmannsthal, Arthur Schnitzler, Otto Wagner, Adolf Loos, Gustav Klimt, Sigmund Freud, Oskar Kokoschka, Arnold Schönberg, and Sigmund Freud and found impulses for their innovative work in the advance of modern urban industrial life and the decline of liberal politics. Popular and scholarly interest in Viennese artists and thinkers around 1900 was already growing internationally during the 1960s and 1970s, and Schorske's writings won wide acclaim. Other scholars took inspiration from Schorske and the broader interest in Vienna 1900, and North American historians produced a stream of works after the 1970s on German-, Magyar-, and Czech-speaking intellectuals and artists in the Habsburg lands between the 1880s and the 1920s³⁷.

The growing interest of historians of science during recent decades in the social and political context of scientific research has led to original new studies of the natural and social sciences in the Habsburg Monarchy during its last century. Since the late 1970s North American scholars have produced a raft of writings on Sigmund Freud and the development of psychiatry and the behavioral sciences in the monarchy.³⁸ Among the most prominent of the North Americans who have

³⁵ Eddie, *Farmer Response to Price*, pp. 571–588; Eddie, *Agriculture as a Source*, pp. 101–116; Eddie, *Economic Policy and Economic*, pp. 814–886; Komlos, *Habsburg Monarchy as a Customs*; Komlos, *Nutrition and Economic*; Rudolph, *Banking and Industrialization*.

³⁶ Schorske joined the earlier essays along with three new ones and an introduction in Schorske, *Fin-de-siècle Vienna*. Later he published several more essays dealing with Austrian intellectual figures in Schorske, *Thinking with History*.

³⁷ See for examples, Johnston, *The Austrian Mind*; McGrath, *Dionysian Art and Populist*; McGrath, *Freud's Discovery of Psychoanalysis*; Janik and Toulmin, *Wittgenstein's Vienna*; Janik, *Wittgenstein's Vienna Revisited*; Beller, *Vienna and the Jews*; Congdon, *The Young Lukács*; Gluck, *Georg Lukács*; Steinberg, *Meaning of the Salzburg Festival*; Steinberg, *Jewish Identity and Intellectuality*, pp. 3–33; Rose, *The Freudian Calling*; Gubser, *Time's Visible Surface*; Reynolds Cordilone, *Alois Riegl in Vienna*; David-Fox, *The 1890s Generation*; David-Fox, *Prague–Vienna, Prague–Berlin*, pp. 735–760; Spector, *Prague Territories*; Ort, *Art and Life*; Johnson, *The Memory Factory*; Wolff, *Dynastic Conservatism*, pp. 735–764; Beller, ed., *Rethinking Vienna 1900*; and Beller et al., *Forum: The Other Modernisms*, pp. 141–237.

³⁸ For a few examples, see Sulloway, *Freud, Biologist*; Klein, *Jewish Origins of the Psychoanalytic*; McGrath, *Freud's Discovery of Psychoanalysis*; Roth, *Psycho-Analysis as History*; Rose, *The Freudian Calling*; Rose, *Survival of Images*; Gay, *Freud: A life*.

worked on the natural sciences in middle and late nineteenth-century Austria are Deborah R. Coen, who published an insightful first book on the Exner family and more recently a wide-ranging study of the development of climate science in Austria, and Michael D. Gordin, who has produced a sensitive portrait of Albert Einstein's brief tenure as a professor in Prague's German Charles-Ferdinand University in 1911–12.³⁹

Interest in social history among North American and British historians since the late 1960s and 1970s has inspired an expanding body of studies on everyday life, leisure activities and tourism, family relations, women's experience, and sexuality for the Habsburg territories during the early modern and modern eras.⁴⁰ When American, Canadian, and British historians first began to publish on women's experience, gender, and sexuality, they had few counterparts among historians in Central Europe, but the gap has largely disappeared in recent decades; and a vigorous trans-Atlantic conversation has developed on current research questions in these areas.

The master narrative on political development in the Habsburg Monarchy during the nineteenth and early twentieth centuries which prevailed through the 1970s in Europe and North America envisioned a polity full of contradictions and increasingly riven by nationalist ambitions for self-government which could never be satisfied by an immobile Habsburg state. Popular loyalties to that old state presumably declined steadily over the late nineteenth century as national identities grew stronger, even though hardly any of the Habsburg Monarchy's critics and opponents demanded complete independence. Among the most salient contributions of North American scholars since the 1980s to changing historiography on the Habsburg Monarchy during the long nineteenth century has been their innovative work on the development of popular loyalties to community, nation, and the state, which has revised in fundamental ways older views of popular loyalties in the various crown lands.

Previously, conventional historical accounts focused on the rise of the nationalist political movements during the nineteenth century and their struggles for national rights against the Habsburg Monarchy and the dominant German and Hungarian nationalities. These writings typically presumed the age-old existence of the various nationalities based on their distinctive languages and history in particular territories or on a combination of language, religion, territory, and history. In the mid-1970s North American scholars began to conduct local and regional studies to examine the efforts of nationalist political activists in the middle and late nineteenth century to develop popular loyalties and organize support for their causes. Yet when these historians studied linguistically mixed localities, as I did in my doctoral dissertation on the German-speaking minority of Prague, they found evidence of ambiguity and mutability in national group identities among the population and what were

³⁹ Coen, *Vienna in the Age*; Coen, *Climate in Motion*; Gordin, *Einstein in Bohemia*.

⁴⁰ For examples of North American work on these subjects, see Johnson, *Pleasant and the Useful*, pp. 157–182; Johnson, *Air Cure Town*, pp. 185–207; Gluck, *Invisible Jewish Budapest*; Houlihan, *Catholicism and the Great War*; Keller, *Apostles of the Alps*; McEwen, *Sexual Knowledge*; Spector, *Sex, Crime, and Utopia*; Stauter-Halsted, *Devil's Chain*; and Wingfield, *World of Prostitution*.

processes of constructing national loyalties and group solidarities.⁴¹ Local national activists labored to firm up loyalties and along the way repeatedly criticized the “amphibians” or “hermaphrodites” who changed their national loyalties to fit circumstances or those who tried to remain ambiguous. Another American, Jeremy King, followed with a doctoral dissertation and 2002 book on the southern Bohemian city of Budějovice, where he found that ambiguity and mutability of national allegiances persisted into the early twentieth century.⁴² Pieter Judson’s 2006 book, *Guardians of the Nation*, on the work of nationalist activists in small towns and rural districts in the Bohemian and southern Alpine crown lands where German-speaking and Czech- or Slovene-speaking populations met showed that ambiguous or mutable identities could be persistent in such regions and that some local inhabitants proved to be indifferent or resistant to the efforts of the national activists. When viewed close-up through this lens, the so-called language borders, *Sprachgrenzen*, disappeared as sharply defined borders and appeared more as politically useful rhetorical constructs. Yet another American historian, Tara Zahra, went on to examine another aspect of the work by nationalist activists to combat ambiguity and mutability in national loyalties with her study of the nationalist efforts in the Bohemian Crown Lands to deny parents freedom of choice between Czech- and German-language schools and ensure that they raised their children as members of their own nation and sent them to nationally appropriate schools⁴³.

This body of research supported an argument that modern national political loyalties and group solidarities were politically and socially constructed phenomena and that one could not simply assume that national loyalties and solidarities were predetermined by putative ethnic origins. The work of political theorists and anthropologists during the 1970s and 1980s, particularly Ernest Gellner’s *Nations and Nationalism* and Benedict Anderson’s *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, both first published in 1983, bolstered these inquiries and helped give them analytic clarity. The pioneering research on Transylvania by the eminent American anthropologist Katherine Verdery after the mid-1970s helped inspire further research on Central and East-Central Europe.⁴⁴ The writings of the American political sociologist Rogers Brubaker in the 1990s helped refine thinking about the political processes at work in constructing national loyalties, and he added an emphasis on the importance of the political and social *performance* of such loyalties and a critique of the pitfalls of methodological nationalism, that is, letting implicit or explicit nationalist assumptions influence research on matters of national loyalty and group solidarities.⁴⁵ Reflecting on the theoretical writings and the historical literature on national identities and nationalist movements

⁴¹ Cohen, *The Prague Germans*; and the ensuing monograph, Cohen, *Politics of Ethnic Survival*.

⁴² King, *Budweisers into Czechs*.

⁴³ Zahra, *Kidnapped Souls*.

⁴⁴ Verdery, *Transylvanian Villagers*; Verdery, *Vanishing Hectare*.

⁴⁵ Brubaker, *Nationalism Reframed*; and Brubaker and Cooper, *Beyond 'Identity'*. See also the discussion in King, *Nationalization of East Central Europe*.

in Central and Eastern Europe and elsewhere in the modern world, Zahra has gone on to argue that for too long scholars underestimated or simply ignored indifference to national identity as a significant phenomenon and that it should be a category of analysis in studies of cultural and national pluralism anywhere in the world⁴⁶.

The research initiated by North American scholars on the construction of national loyalties and the persistence of ambiguity and mutability in identities in some parts of Central Europe to the end of the nineteenth century or even later sparked a wave of new studies of culturally mixed regions there. North American scholars have continued to play a prominent part in this. Dominique K. Reill, for instance, has produced a highly original study of how influential intellectual and political figures in Habsburg Dalmatia, Trieste, and Venezia during the middle decades of the nineteenth century resisted simple national identification and how distinctive notions of national identity developed there in the context of strong local and regional identities and much ambiguity.⁴⁷ Straddling the disciplines of anthropology and history, Pamela Ballinger has examined in Istria and neighboring Adriatic coastal areas the lived realities of multiculturalism, mixed loyalties, and hybrid identities.⁴⁸

The interest in a deeper and more nuanced examination of modern national identification has also informed the writings of a growing number of North American historians since the 1980s on Jews in the Habsburg lands. Discussions of national loyalties, allegiances to the state, and assimilation have figured prominently in the synthesis on the history of Jews in the Habsburg Monarchy by William McCagg and in articles and monographs by McCagg, Lois C. Dubin, Hillel J. Kieval, Michael Miller, Ian Reifowitz, Alison Rose, Marsha L. Rozenblit, Joshua Shanes, and this author⁴⁹. Here, too, ambiguity and mutability in national identities and the constructed character of loyalties have emerged in ever greater relief.

Not surprisingly, the North American scholarship on the formation of modern national identities and the persistence of ambiguity and mutability in some circumstances into the early twentieth century has drawn a mixed response in the former Habsburg lands. Austrian historians who have been working to reinvigorate studies of the monarchy and modern Central and Eastern Europe have tended to welcome much of the North American research on national identification.⁵⁰ The

⁴⁶ Zahra, *Imagined Non-Communities*, pp. 93–119.

⁴⁷ Reill, *Nationalists Who Feared*, 2012.

⁴⁸ Ballinger, *History in Exile*; Ballinger, *Multiculturalism against the State*, pp. 101–121; Ballinger, *Liquid Borderland*, pp. 423–37.

⁴⁹ McCagg, *History of Habsburg Jews*; McCagg, *Jewish Nobles and Geniuses*; Cohen, *Jews in German Liberal*, pp. 55–74; Dubin, *The Port Jews*; Gluck, *Invisible Jewish Budapest*; Kieval, *Making of Czech Jewry*; Kieval, *Languages of Community*; Miller, *Rabbis and Revolution*; Reifowitz, *Imagining an Austrian Nation*; Rose, *Jewish Women*; Rozenblit, *Jews of Vienna*; Rozenblit, *Reconstructing a National*; Rozenblit, *Jews, German Culture*, pp. 77–120; Rozenblit, *Creating Jewish Space*, pp. 108–147; Shanes, *Diaspora Nationalism*.

⁵⁰ See for examples the reviews of Judson's *Guardians of the Nation* by Peter Haslinger for *H-Soz-Kult*, 21.01.2009, and by Tatjana Tönsmeier, in: *sehpunkte* 8, 2008, Nr. 7/8; the review of Zahra's *Kidnapped Souls* by Michaela Peroutková, in: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 58 2010, pp. 296–297; and the reviews of each book by Pavel Kladiwa, in: *Historica Revue pro historii a příbuzné vědy* 1, 2010, pp. 218–224.

eminent Austrian scholar, Gerald Stourzh, however, has called for more precision in the concept of national indifference, since when taken broadly, it subsumes a range of possible individual stances, including ambivalence and mutability as well as simple indifference to a distinct national identity.⁵¹ In the other successor states of the monarchy, many historians have found it more difficult to abandon the major tenet of the older nationalist narratives that nations and basic national or ethno-cultural group identities existed in earlier forms before the rise of modern national political movements.⁵² Some historians in East-Central Europe reject the constructivist accounts as excessively voluntarist and see older roots for individuals and groups identifying with national causes. Miroslav Hroch, for example, has agreed that the process of forming a nation is “not preordained or irreversible,” but argues that it still requires several kinds of pre-existing objective relationships, be they “economic, political, linguistic, cultural, religious, geographical, or historical”⁵³. One senses that some scholars in these lands perceive in the more radically “constructivist” accounts of national identification an attack on the authenticity of their national identities.

In fact, the research on national identification and modern national movements by North American scholars and like-minded colleagues elsewhere over the last several decades has not undermined studies of nationalist politics nor has it delegitimized the examination of nation-building efforts in the lands of Habsburg Central Europe. Rather, this work has taken seriously nation-building as a set of social and socio-cultural processes which accompanied emerging political action. Through those processes nationalist activists built supporting social solidarities for their political movements and cultivated – and at times disciplined – popular loyalties to the nation. This, in fact, is what nationalist activists themselves often said they were doing.

Before World War I, perceptive observers of imperial Austrian politics, such as Karl Renner, recognized that Austria’s nationality conflicts were, in fact, a “struggle for the state” rather than against it⁵⁴. After 1918 many ardent nationalist politicians strove to preserve parts of the monarchy’s legal and administrative structures to use in service of their own interests under the new flags. Much of the political action during and after 1918 was not aimed at revolutionizing the whole system of government but rather sought to capture parts of the existing state structures for the benefit of new leadership elements. The result was that strong state bureaucratic authority, some degree of autonomy for local and regional authorities, and a preference for corporatist solutions to economic and social problems persisted in many parts of Central Europe from the last decades of the monarchy through the 1920s

⁵¹ Stourzh, *Ethnicizing of Politics*, pp. 283–323.

⁵² The review of Judson’s *Guardians of the Nation* and Zahra’s *Kidnapped Souls* by Pavel Kladiwa, in: *Historica Revue pro historii a příbuzné vědy* 1, 2010, pp. 218–220, displays something of a change of course among Czech historians and takes a fundamentally favorable stance while expressing skepticism on some points.

⁵³ Hroch, *From National Movement*, pp. 3–20.

⁵⁴ Springer (i.e., Renner), *Der Kampf der österreichischen*.

and 1930s. The strength of the old legal and administrative frameworks and the persistence after 1918 of elements of the long-established civic and bureaucratic cultures calls for a fresh examination of citizens' relations to governmental authority and their attitudes toward the state during the last decades of the monarchy. Over the last thirty years, several North American scholars have begun to connect their new understandings of nation-building efforts with studies of citizens' roles in civil society and their relations with governmental institutions. Monographs and essays by John Boyer, Jeremy King, Pieter Judson, Tara Zahra, Maureen Healy, Daniel Unowsky, Nancy Wingfield, and John Deak have all offered new insights on how parties, interest groups, and individual citizens interacted with a changing state and its administrative and legislative organs during the half century before 1918. Their findings do not fit neatly into the old narrative of recurring crises, governmental paralysis, and a steep decline of the state. Rather, they have demonstrated that even if there was little far-reaching democratization, voters, interest groups, and political parties were increasingly implicated in the making of laws and public policy and in the administrative work of governmental bodies at various levels across the Habsburg realm.

Since the 1980s North American historians have produced an impressive series of studies on the development of civil society in late nineteenth century Austria and Hungary and the changing relations between citizens and governmental authority. Previously, general histories of the Habsburg Monarchy depicted the rise of nationalist parties and popular political action leading to the increasing paralysis of legislative processes and as a result a growing government reliance on bureaucratic authority. Those accounts emphasized the recurring crises and disruption of legislative work in several crown land diets and in the Austrian and Hungarian parliaments tempered by interventions from the emperor-king and his ministers⁵⁵. Conventional accounts pointed to the failure of liberal revolutions in 1848 and argued that only after military defeats between 1859 and 1866 did Franz Josef grudgingly accept a constitutional system without intending any far-reaching liberalization. Historians' emphasis on rising domestic political conflict and the seeming immobility of governmental structures after around 1880 often obscured the circumstances that civil society and popular political participation underwent significant structural evolution and that modern systems of law, an array of modern governmental services, and modern notions of citizenship developed after the 1860s.

North American historians' contributions to research on political life and the relations between civil society and government during the late nineteenth century began with intensive archivally-based studies of the foundations and supporting structures for several major political parties and local community politics. In the 1960s and 1970s, when few Austrian historians wanted to publish on German nationalist and antisemitic politics in late imperial Austria, the American Andrew Whiteside published studies of the early German national socialist formations, Georg von Schönerer,

⁵⁵ See the discussion in Cohen, *Neither Absolutism nor Anarchy*. Lothar Höbelt used the expression "absolutism and anarchy" in Höbelt, *Parliamentary Politics*, p. 8.

and the Pan-German movement in Austria.⁵⁶ Later, in 1992, another American, Bruce Pauley published a needed synthesis on modern Austrian antisemitism.⁵⁷ The American historian Bruce Garver broke new ground when he published in 1978 a comprehensive study of the Young Czech Party, which analyzed its social bases and modes of organization, highlighting that party's pivotal role in the transition from middle-class *Honoratioren* parties to mass politics in the Bohemian Crown Lands and its effective use of autonomous city governments and the Bohemian Diet⁵⁸. John Boyer's monumental two-volume study of the Christian Social movement in Vienna and the Austrian Alpine lands, published in 1981 and 1995, replaced the old simple dichotomy between the liberal parties of notables and the later mass-based, populist parties with a more sophisticated analysis which pointed to a linear development from the German Liberals' locally-based deferential politics of middle-class citizens to the populist, antisemitic communitarianism of the Christian Social Party⁵⁹. Local studies published in the 1980s such as William Hubbard's book on society and politics in late nineteenth-century Graz, my monograph on the German-speaking minority in Prague, and Evan Bukey's book on Linz added to the understanding of urban politics⁶⁰. This body of research helped lay the foundations for Pieter Judson's subtle 1996 synthesis on the development of the German Liberals' social bases, political action, and ideology, which analyzed the evolution from middle-class liberal to German nationalist political formations in Cisleithania more broadly⁶¹.

Much of the recent North American research on the Habsburg Monarchy during the late nineteenth century has focused on Vienna and the Alpine and Bohemian crown lands, but North American historians have also published innovative studies on Galicia and Hungary, which have offered similar treatments of the growth of modern political formations, their social bases, and ideology. They have undertaken less research on the Habsburg territories in northern Italy during the eighteenth and nineteenth centuries but for Trieste and the neighboring coastal areas. The Canadian Institute of Ukrainian Studies, which opened at the University of Alberta in 1976, benefited during its early years from the intellectual leadership of the historian Ivan Lysiak-Rudnytsky and has long encouraged research on Galicia in Canada⁶². Between 1983 and 2001, John-Paul Himka at the University of Alberta and Keely Stauter-Halsted, then at Michigan State University, published monographs on the rise of modern popular politics in Galicia, particularly the Social Democratic movement and the nationalist political formations of Polish and Ukrainian peasants⁶³. Himka

⁵⁶ Whiteside, *Austrian National Socialism*; Whiteside, *Socialism of Fools*.

⁵⁷ Pauley, *From Prejudice to Persecution*.

⁵⁸ Garver, *The Young Czech Party*.

⁵⁹ Boyer, *Political Radicalism*; and Boyer, *Culture and Political Crisis*.

⁶⁰ Hubbard, *Auf dem Weg*; Cohen, *Politics of Ethnic Survival*; Bukey, *Hitler's Hometown: Linz*.

⁶¹ Judson, *Exclusive Revolutionaries*.

⁶² For a characteristic publication of the Canadian Institute of Ukrainian Studies in the early years, see Rudnytsky and Himka, eds., *Rethinking Ukrainian History*.

⁶³ Himka, *Socialism in Galicia*; Himka, *Galician Villagers*; Stauter-Halsted, *Nation in the Village*.

went on to write insightful studies of religion and Ukrainian popular culture and politics⁶⁴. Brian Porter-Szűcs and Daniel Unowsky have advanced understanding of the development of nationalist ideology and popular antisemitism in Galicia and the Polish lands more generally.⁶⁵ Holding the chair in Ukrainian studies at the University of Toronto for more than forty years, Paul Magocsi has produced a rich body of publications on national identity, nationalist politics, and the general history of Subcarpathian Ruthenia, Galicia, and Ukraine⁶⁶. Alison Frank's pioneering study of the rise and decline of the oil industry in Galicia contributed significantly to economic, business, labor, and political history⁶⁷. More recently, Larry Wolff produced an erudite and highly original study on the idea and meaning of Galicia as a unique space: governed by imperial Austria, historically part of Poland, but having its own specific character and experience.⁶⁸ The impact on this territory of rule from Vienna and the resulting mixture of Austrian and local Polish elements in its political culture and governance was the subject of Iryna Vushko's 2015 monograph, which shed new light on how Austrian state officials went about their work in Galicia from the partitions of Poland to 1867, developed relations with local society, and tried to reconcile Austrian government policy with local circumstances.⁶⁹

The history of the Habsburg Monarchy's Hungarian lands has attracted a smaller number of North American scholars than research on the Alpine and Bohemian lands, due in part to the difficulty of finding adequate language instruction in Magyar. Between 1968 and 1985, three scholars born in Hungary but trained in the United States, George Barany, István Deák, and Gabor Vermes, published much needed political biographies of István Széchenyi, Lajos Kossuth, and István Tisza, respectively⁷⁰. Since the 1990s other North American scholars, including Alice Freifeld, Robert Nemes, and Paul Hanebrink, have begun to trace the development of modern civil society in the Hungarian crown lands and the connections of political ideology to popular culture and religious traditions in research which parallels to an extent the North American work on Vienna and the Alpine and Bohemian crown lands⁷¹.

Studies by American and Canadian historians over the last three decades on the evolution of modern civil society, political parties, and social movements in the Habsburg Monarchy have demonstrated the dynamism of political mobilization after the mid-nineteenth century and the impact of popular political action on government. From 1860 onward, citizens and political formations of all stripes

⁶⁴ Himka, *Religion and Nationality*; Himka, *Last Judgment Iconography*.

⁶⁵ Porter, *When Nationalism began*; Unowsky, *The Plunder*.

⁶⁶ See for examples, Magocsi, *Shaping of a National*; Magocsi, *History of Ukraine*; Magocsi, *Of the Making*; and Magocsi, *Roots of Ukrainian*.

⁶⁷ Frank, *Oil Empire*.

⁶⁸ Wolff, *Idea of Galicia*.

⁶⁹ Vushko, *Politics of Cultural Retreat*.

⁷⁰ Barany, *Stephen Széchenyi*; Deák, *The Lawful Revolution*; Vermes, *István Tisza*.

⁷¹ See for examples, Freifeld, *Nationalism and the Crowd*; Nemes, *Once and Future Budapest*; and Hanebrink, *In Defense of Christian*.

pressed to influence policymaking and legislative work. North American specialists on the late nineteenth century have taken up a favorite theme of Czech colleagues regarding the autonomy enjoyed by communal governments and the crown land diets in Cisleithania⁷². In contrast, government in Hungary after 1867 had a more unitary structure with the counties increasingly controlled by the central authorities. The autonomy of the diets and the communal governments in Cisleithania offered possibilities to political parties and interest groups for some direct participation in policymaking and administration, which grew steadily after the 1870s and 1880s as the public services provided by the communes and the crown lands expanded. Even if political crises and deliberate obstruction repeatedly blocked the normal functioning of the Cisleithanian parliament after the mid-1890s, political parties and interest groups gradually increased their influence over ministerial policymaking through lobbying and negotiation. The Cisleithanian ministries and their officials in the crown lands responded to demands from the political parties, interest groups, and a changing society with administrative ordinances and the initiation of new public services⁷³.

In recent years, historians of the Habsburg Monarchy working in Europe and their North American counterparts have come to some broad agreement on the general patterns of development during the late nineteenth century for political parties and interest groups, their engagement in the representative bodies and administrative work of the local communes and the crown lands, and the growth of public services at all levels of government. North American scholars, however, have been more willing to conclude than was recognized under the old narrative tropes of political stalemate and inexorable state decline that government in Cisleithania demonstrated a great ability to develop even if governance in Hungary showed a slower pace of structural change. American and Canadian historians point, for example, to the facts that the Cisleithanian authorities were able to conclude national compromises with the contending nationalist forces in Moravia (1905), Bukovina (1910), Galicia (1914), and the Bohemian city of Budějovice/Budweis (1914). Those compromises changed constitutional and legal principles in several Cisleithanian crown lands to allow partitioning of the electorate and some representative bodies on national lines and thereby advanced the collective representation of the nationalities in political and legal affairs⁷⁴.

With this increased appreciation of the relationship between developing civil society and a gradually changing system of governance and administration, some North American historians have begun to argue that something of a symbiotic

⁷² For the Czech scholarship on communal and provincial autonomy, see Klabouch, *Gemeindeselbstverwaltung in Österreich*; and Hlavačka, *Zlatý věk České*. For an American study of the role of autonomous local governments, see King, *Municipal and the National*.

⁷³ See, for examples of such work, Boyer, *Political Radicalism*; and Boyer, *Culture and Political Crisis*; Cohen, *Neither Absolutism nor Anarchy*; Cohen, *Nationalist Politics and the Dynamics*; King, *Budweisers into Czechs*; Kelly, *Taking It to the Streets*, pp. 93–112; Kelly, *Without Remorse*; Unowsky, *Pomp and Politics*; and Wingfield, *Flag Wars and Stone*.

⁷⁴ King, *Budweisers into Czechs*, pp. 137–147; and Kelly, *Last Best Chance*, pp. 279–303; and Cohen, *Nationalist Politics and the Dynamics*, pp. 271–273.

relationship evolved between civil society and government in Cisleithania after the 1860s⁷⁵. A changing governmental system allowed and indeed created political space for civil society and political parties and, even if haltingly, gradually conceded policy measures in response to pressures from society. The growth of nationalist politics first in liberal and then in more radical populist forms and of popular agrarian and socialist movements were both drivers and results in this process. The symbiotic relationship between a developing civil society and dynamic governmental institutions in Cisleithania meant, in effect, that civil society and the state were mutually constitutive during the late nineteenth century. In this regard, some North American scholars no longer see popularly based nationalist politics and the Austrian state as simply antagonistic to each other. They emphasize that most nationalist politicians before World War I did not work for the dissolution of the Habsburg state, but rather eagerly pursued negotiations and bargains. The American Daniel Unowsky and the British scholar Laurence Cole have produced some fascinating research on state-sponsored celebrations and local visits by the emperor-king and other members of the imperial family that show how nationalist politicians used such occasions to demonstrate both their fidelity to the Habsburg crown and their leadership within their national communities.⁷⁶

John Boyer has summed up the role of nationalist politics in the changing landscape of the state and civil society in late nineteenth-century Austria, “The nationality conflict in Austria was not merely the destructive, centrifugal process that usually appears in the historiography. It was also an emancipatory centripetal process that reshaped the 1867 state in ways that allowed all bourgeois ethnic groups to be agents, as well as subjects, of their political destiny”⁷⁷. In a monograph on Austrian state-building during the nineteenth century, one of Boyer’s former doctoral students, John Deak, has presented a portrait of the developmental processes in the structures of government and bureaucracy which challenges the old narrative of rigidity and eventual decay⁷⁸. My study of secondary and higher education in Cisleithania during the late nineteenth century depicted the substantial growth in the institutions and how government authorities at various levels responded to pressures from society for increased access⁷⁹. At least part of the larger argument about the intertwined development of civil society and the state applies to the Hungarian half of the monarchy as well, but with fewer North American scholars working on the Hungarian lands than the Austrian during the late nineteenth century, less work has been done in the United States or Canada to ask the same questions for Transleithania.

⁷⁵ See Cohen, *Neither Absolutism nor Anarchy*, pp. 59–60; Cohen, *Nationalist Politics and the Dynamics*, pp. 241–278; Cohen, *Our Laws, Our Taxes*, pp. 103–121; Deak, *Great War and the Forgotten*, pp. 357–364; Judson, *Habsburg Empire*, passim; King, *Budweisers into Czechs*, passim; and Unowsky, *Pomp and Politics*, passim.

⁷⁶ Unowsky, *Pomp and Politics*; Cole, *Patriotic Celebrations*; and Unowsky and Cole, eds., *Limits of Loyalty*.

⁷⁷ Boyer, *Culture and Political Crisis*, p. xii.

⁷⁸ Deak, *Forging a Multinational State*.

⁷⁹ Cohen, *Education and Middle-class Society*.

Among the North American historians, Pieter Judson has produced perhaps the boldest revisionist account to date of the Habsburg Monarchy's evolution from the 1780s to 1918.⁸⁰ He argues against understanding that period primarily as a history of increasingly contentious nationalities which inevitably sundered an anachronistic and dysfunctional polity. Rather, in his view the state had some genuine dynamism and a capacity to seek ways to advance economic and social development and accommodate its varied geographical and popular components. With the advance of civil society, elements of the citizenry joined in the process and during the second half of the century used the administrative and legislative mechanisms to their advantage wherever they could. Rather than consistently opposing the central authorities, most nationalist politicians right up to World War I found ways at times to collaborate with them to gain concrete benefits.

Judson has not convinced all historians of the Habsburg Monarchy in North America, let alone Central European colleagues who remain loyal to old national narratives, that the governmental structures were so dynamic and responsive to societal elements during the middle and late nineteenth century.⁸¹ John Connelly, for instance, in his massive general history of modern East-Central Europe, is not persuaded by the arguments for the progressive developments in the Habsburg state during the late nineteenth century nor by the revisionist emphasis on persisting ambiguity and mutability of national loyalties among some popular elements up to the beginning of the twentieth century. Rather, Connelly espouses the older view of the ineluctable rise of the national movements, the strength of their popular support during the decades before 1914, and the fundamental inability of the Habsburg Monarchy to accommodate aspirations for national self-government which condemned it to decline and eventual dissolution.⁸² In a 2018 survey history of the Habsburg Monarchy after 1815, another American historian, Steven Beller, gives some credence to the revisionist view of the dynamism of governmental structures and policies during the late nineteenth century, but he, too, remains unconvinced by arguments for the Habsburg polity's ability to develop in significant ways and find meaningful accommodations with societal interests. For Beller, the constitutional structures established in the 1867 compromise retained too much authority for the sovereign and the ministerial bureaucracy in each half of the realm to allow for any far-reaching democratization. In fact, the compromise created a rigidity in the constitutional arrangements which made it impossible to resolve the growing national and class conflicts and ultimately doomed the Monarchy.⁸³ Nonetheless, even though the revisionist accounts have evoked some serious criticism, historians on both sides of the Atlantic now accept as central concerns for research the development of governance and administrative structures across the Habsburg

⁸⁰ Judson, *The Habsburg Empire*.

⁸¹ See the reviews of Judson, *The Habsburg Empire*, by Evans in *The New York Review of Books* and by Sked in *Canadian Journal of History*.

⁸² Connelly, *From Peoples into Nations*. See the review essay on Connelly's book, Cohen, *John Connelly's Long March*, pp. 273–279.

⁸³ Beller, *The Habsburg Monarchy*.

territories, the rise of civil society and the changing relations between citizens and governmental authority, and the work of nationalist activists to win and maintain popular loyalties in the context of a changing state and civil society.

The new writings on government and civil society in the Monarchy during the last decades before 1914 have raised such serious doubts about the old narrative of an inexorably declining Habsburg polity that several North American historians have initiated new studies on when and how popular confidence in the government of the Monarchy actually began to dissolve. New research on the home front during the Great War has borne fruit in important publications by the Americans Maureen Healy, John Deak, and Jonathan Gumz⁸⁴. They have offered new insights on how dictatorial rule in Cisleithania, the suffering of those in uniform, the deepening material privation of the civilian population, and the growing exhaustion of the government administration during the later years of the war destroyed public faith in its basic competence and led to the collapse of the state at home in autumn 1918.

While North American historians since the 1980s have done much research on the domestic politics of the Monarchy during the late nineteenth century, they have published much less on the first half of the century, but for studies of international relations and Metternich's diplomacy. In general, historians in North America have shown declining interest in traditional diplomatic and military history over the last three decades. One can find notable exceptions, however, in studies of the Habsburg Monarchy, such as Solomon Wank's work on Habsburg foreign relations during the late nineteenth century and his biography of foreign minister Alois Lexa von Aehrenthal, Lawrence Sondhaus' books on Habsburg naval policies and his biography of Franz Conrad von Hötzendorf, Roy Austensen's articles on Austria's relations with the other German states in the mid-nineteenth century, and Nicole Phelps' recent book on relations between the United States and the monarchy⁸⁵. Phelps' work shows the influence of new broader studies in the history of international relations which have begun to take the place of diplomatic history in North American historical research.

At their best, the broader perspectives of American and Canadian historians and their greater distance from the events than among their Central European counterparts have allowed the North Americans to see with greater clarity long-term chains of development in political culture, civil society, and governmental institutions in modern Habsburg Central Europe, which transcended the conventional dividing lines of 1867, 1918, 1938, and 1945. North Americans' research on the modern era and on earlier periods as well has evoked growing interest, along with debate, among colleagues in Central Europe and elsewhere. There are, to be sure, historians who

⁸⁴ See Healy, *Becoming Austrian*, pp. 1–35; Healy, *Vienna and the Fall*; Deak, *Great War and the Forgotten*, pp. 336–80; and Gumz, *Resurrection and Collapse*.

⁸⁵ Wank, *In the Twilight*; Sondhaus, *In the Service*; Sondhaus, *The Habsburg Empire*; Sondhaus, *The Naval Policy*; Sondhaus, *Franz Conrad von Hötzendorf*; Austensen, *Austria and the Struggle*, pp. 196–225; Austensen, *Einheit oder Einigkeit?*, pp. 41–57; Austensen, *Making of Austria's Prussian*, pp. 861–876; Austensen, *Metternich, Austria, and the German*, pp. 21–37; and Phelps, *U.S.–Habsburg Relations*.

defend older interpretations against the revisionist challenges, particularly in Central Europe, where some scholars retain loyalties to traditional national narratives. The numbers of the latter have been gradually declining, however, since the fall of the communist governments and the end of the Cold War, as younger Central European historians have increasingly questioned old national narratives. In the meantime, international interest in the North American research, the increase in international conference activity over recent decades, and the advance of instantaneous internet communication is drawing North American scholars into ever closer conversations with their counterparts in Europe and around the world. All these developments raise a tantalizing question as to how distinctive North American writing on the history of the Habsburg Monarchy may still be ten or twenty years from now compared to scholarship produced elsewhere in the world.

Literature

- Anderson, Benedict, *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*. London and New York: Verso, 1983, ²1991.
- Austensen, Roy A., Austria and the ‘Struggle for Supremacy in Germany,’ 1848–1864. *The Journal of Modern History* 52, 1980, pp. 196–225.
- Austensen, Roy A., Einheit oder Einigkeit? Another Look at Metternich’s View of the German Dilemma. *German Studies Review* 6, 1983, pp. 41–57.
- Austensen, Roy A., The Making of Austria’s Prussian Policy, 1848–1852. *The Historical Journal* 27, 1984, pp. 861–876.
- Austensen, Roy A., Metternich, Austria, and the German Question, 1848–1851. *The International History Review* 13, 1991, pp. 21–37.
- Bahm, Karl F., Beyond the Bourgeoisie: Rethinking nation, culture, and modernity in nineteenth-century Central Europe. *Austrian History Yearbook* 29, 1998, pp. 19–35.
- Ballinger, Pamela, *History in Exile: Memory and Identity at the Borders of the Balkans*. Princeton, NJ: Princeton Univ. Press, 2003.
- Ballinger, Pamela, Liquid Borderland, Inelastic Sea? Mapping the Eastern Adriatic. *Shatterzone of Empires: Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian, and Ottoman Borderlands*, ed. Omer Bartov and Eric D. Weitz. Bloomington and Indianapolis, IN: Indiana Univ. Press, 2013, pp. 423–37.
- Ballinger, Pamela, “Multiculturalism against the State. Lessons from Istria.” *Understanding Multiculturalism: The Habsburg Central European Experience*, ed. Johannes Feichtinger and Gary B. Cohen. New York and Oxford: Berghahn Books, 2014, pp. 101–121.
- Barany, George, *Stephen Széchenyi and the Awakening of Hungarian Nationalism, 1791–1841*. Princeton, NJ: Princeton Univ. Press, 1968.
- Barker, Thomas M., *Double Eagle and Crescent: Vienna’s second Turkish siege in its historical setting*. Albany: State Univ. of New York Press, 1967.
- Barker, Thomas M., *The Military Intellectual and Battle: Raimondo Montecuccoli and the Thirty Years War*. Albany: State Univ. of New York Press, 1975.
- Barker, Thomas M., *Army, Aristocracy, Monarchy: Essays on War, Society and Government in Austria, 1618–1780*. East European Monographs. Boulder, CO, and New York: Columbia Univ. Press, 1982.

- Baxandall, Michael, *The Limewood Sculptors of Renaissance Germany, 1475–1525: Images and Circumstances*. New Haven, CT: Yale Univ. Press, 1980.
- Beller, Steven, *Vienna and the Jews, 1867–1938: A cultural history*. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1989.
- Beller, Steven, ed., *Rethinking Vienna 1900*. New York and Oxford: Berghahn Books, 2001.
- Beller, Steven, et al., Forum: The Other Modernisms: Culture and politics in East Central Europe. *Austrian History Yearbook* 33, 2002, pp. 141–237.
- Beller, Steven, *The Habsburg Monarchy 1815–1918*. Cambridge and New York: Cambridge Univ. Press, 2018. Berkner, Lutz K., The Stem Family and the Developmental Cycle of the Peasant Household. *American Historical Review* 77, 1972, pp. 398–418.
- Berkner, Lutz K., *Social Structure and Rural Industry: A Comparative Study of the Waldviertel and the Pays de Caux in the 18th Century*. Ph.D. dissertation. Cambridge MA: Harvard University, 1973.
- Bireley, Robert, *Religion and Politics in the Age of the Counterreformation: Emperor Ferdinand II, William Lamormaini, S.J., and the Formation of Imperial Policy*. Chapel Hill, NC: Univ. of North Carolina Press, 1981.
- Bireley, Robert, *Ferdinand II, Counter-Reformation Emperor, 1578–1637*. New York: Cambridge Univ. Press, 2014.
- Blum, Jerome, *Noble Landowners and Agriculture in Austria, 1815–1848: A study in the origins of the peasant emancipation of 1848*. Baltimore: Johns Hopkins Univ. Press, 1948.
- Boyer, John W., *Political Radicalism in Late Imperial Vienna: Origins of the Christian Social Movement 1848–1897*. Chicago, IL, and London: Univ. of Chicago Press, 1981.
- Boyer, John W., “Some Reflections on the Problem of Austria, Germany and Mitteleuropa.” *Central European History* 22, 1989, pp. 311–326.
- Boyer, John W., *Culture and Political Crisis in Vienna: Christian Socialism in Power, 1897–1918*. Chicago: Univ. of Chicago Press, 1995.
- Brady, Thomas A. Jr., *Ruling Class, Regime and Reformation at Strasbourg 1500–1555*. Studies in Medieval and Reformation Thought, vol. 22. Leiden: Brill, 1978.
- Brady, Thomas A., Jr., *Turning Swiss: Cities and Empire, 1450–1550*. Cambridge and New York: Cambridge Univ. Press, 1985.
- Brock, Peter, *The Political and Social Doctrines of the Unity of Czech Brethren in the fifteenth and early sixteenth centuries*. Slavistic Printings and Reprintings, vol. II. ‘s-Gravenhage: Mouton, 1957.
- Brubaker, Rogers, *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Questions in the New Europe*. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1996.
- Brubaker, Rogers, and Frederick Cooper. Beyond ‘Identity’. *Theory and Society* 29, 2000, pp. 1–47.
- Bukey, Evan B., *Hitler’s Hometown: Linz, Austria, 1908–1945*. Bloomington, IN: Indiana Univ. Press, 1986.
- Bulletin of the University of Minnesota. The College of Science, Literature, and the Arts. Announcement of Courses for the Year 1919–1920*. Minneapolis, MN: University of Minnesota, 1919.
- Bulletin of the University of Minnesota. Graduate School, 1960–1962*. Minneapolis, MN: University of Minnesota, 1960.
- Byrnes, Robert F., *Awakening American Education to the World: The Role of Archibald Cary Coolidge, 1866–1928*. Notre Dame, IN, and London: Univ. of Notre Dame Press, 1982.
- Carlebach, Elisheva, *The Death of Simon Abeles: Jewish-Christian Tension in Seventeenth-century Prague*. Third Annual Herbert Berman Memorial Lecture. New York: Center for Jewish Studies, Queens College CUNY, 2003.

- Coen, Deborah R., *Vienna in the Age of Uncertainty: Science, Liberalism, and Private Life*. Chicago, IL, and London: Univ. of Chicago Press, 2007.
- Coen, Deborah R., *Climate in Motion: Science, Empire and the Problem of Scale*. Chicago, IL, and London: Univ. of Chicago Press, 2018.
- Cohen, Gary B., *The Prague Germans 1861–1914: The Problems of Ethnic Survival*. Ph.D. dissertation. Princeton, NJ: Princeton University, 1975.
- Cohen, Gary B., *The Politics of Ethnic Survival: Germans in Prague, 1861–1914*. Princeton, NJ: Princeton Univ. Press, 1981; rev. second ed., W. Lafayette, IN: Purdue Univ. Press, 2006.
- Cohen, Gary B., Jews in German Liberal Politics: Prague, 1860–1914. *Jewish History* 1, 1986, pp. 55–74.
- Cohen, Gary B., *Education and Middle-class Society in Imperial Austria, 1848–1918*. W. Lafayette, IN: Purdue University Press, 1996.
- Cohen, Gary B., Neither Absolutism nor Anarchy: New Narratives on Society and Government in Late Imperial Austria. *Austrian History Yearbook* 29/1, 1998, pp. 37–61.
- Cohen, Gary B., Nationalist Politics and the Dynamics of State and Civil Society in the Habsburg Monarchy, 1867–1914. *Central European History* 40, 2007, pp. 241–278
- Cohen, Gary B., Reinventing Austrian and Central European History. *German Studies Association Newsletter* 33, no. 2, 2008–09, pp. 28–38.
- Cohen, Gary B., Austrian Studies in the United States. *Global Austria: Austria's Place in Europe and the World*, ed. Günter Bischof, Fritz Plasser, Anton Pelinka, and Alexander Smith. *Contemporary Austrian Studies*, vol. 20. New Orleans, LA: Univ. of New Orleans Press/Innsbruck Univ. Press, 2011, pp. 266–273
- Cohen, Gary B., Our Laws, Our Taxes, Our Administration: Citizenship in Imperial Austria. *Shatterzone of Empires: Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian, and Ottoman Borderlands*, ed. Omer Bartov and Eric D. Weitz. Bloomington IN: Indiana Univ. Press, 2013, pp. 103–121.
- Cohen, Gary B., John Connelly's Long March through East European History. *Austrian History Yearbook* 52, 2021, pp. 273–279.
- Cole, Laurence, Patriotic Celebrations in Late Nineteenth- and Early-Twentieth-Century Tirol. *Staging the Past: The Politics of Commemoration in Habsburg Central Europe, 1848 to the Present*, ed. Maria Bucur and Nancy M. Wingfield. West Lafayette, IN: Purdue Univ. Press, 2001, pp. 75–111.
- Congdon, Lee, *The Young Lukács*. Chapel Hill, NC: Univ. of North Carolina Press, 1983.
- Connelly, John, *From Peoples into Nations: A History of Eastern Europe*. Princeton, NJ, and Oxford: Princeton University Press, 2020.
- Coolidge, Archibald Cary, *The United States as a World Power*. New York: Macmillan, 1908, 1919.
- Coolidge, Archibald Cary, *The Origins of the Triple Alliance*. New York: Scribner, 1917, second ed., 1926.
- Coolidge, Harold Jefferson, and Robert Howard Lord, *Archibald Cary Coolidge: Life and Letters*. Boston, MA, and New York: Houghton Mifflin, 1932.
- David-Fox, Katherine, *The 1890s Generation: Modernism and National Identity in Czech Culture, 1890–1900*. Ph.D. dissertation. New Haven, CT: Yale University, 1996.
- David-Fox, Katherine, Prague–Vienna, Prague–Berlin: The hidden geography of Czech modernism. *Slavic Review* 59, 2000, pp. 735–760.
- Deák, István, Comment. *Austrian History Yearbook* 3/1, 1967, p. 303.
- Deák, István, *The Lawful Revolution: Louis Kossuth and the Hungarians, 1848–1849*. New York: Columbia Univ. Press, 1979.

- Deák, István, *Beyond Nationalism: A social and political history of the Habsburg officer corps 1848–1918*. Oxford and New York: Oxford Univ. Press, 1990.
- Deak, John, The Great War and the Forgotten Realm: The Habsburg Monarchy and the First World War. *The Journal of Modern History* 86, 2014, pp. 335–380.
- Deak, John, *Forging a Multinational State. State making in Imperial Austria from the Enlightenment to the First World War*. Stanford, CA: Stanford Univ. Press, 2015.
- Dubin, Lois C., *The Port Jews of Habsburg Trieste. Absolutist politics and enlightenment culture*. Stanford, CA: Stanford Univ. Press, 1999.
- Eddie, Scott M., Farmer Response to Price in Large-Estate Agriculture: Hungary, 1870–1913. *Economic History Review* 24, 1971, pp. 571–588.
- Eddie, Scott M., Agriculture as a Source of Labor Supply: Conjectures from the History of Hungary, 1870–1913. *Essays on the Habsburg Economy*, ed. John Komlos. New York: Columbia Univ. Press, 1983, pp. 101–116.
- Eddie, Scott M., Economic Policy and Economic Development in Austria-Hungary, 1867–1913. *The Cambridge Economic History of Europe*, vol. VIII, ed. Peter Mathias and Sidney Pollard. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1989, pp. 814 – 886.
- Emmons, Terence, and Bertrand M. Patenaude, eds. *War, Revolution, and Peace in Russia: The Passages of Frank Golder, 1914–1927*. Stanford, CA: Stanford Univ. Press, 1992.
- Evans, Robert J. W., *Rudolf II and His World: A Study in Intellectual History, 1576–1612*. Oxford: Clarendon Press, 1973.
- Evans, Robert J. W., *The Making of the Habsburg Monarchy, 1550–1700: An interpretation*. Oxford: Clarendon Press, 1979.
- Evans, Robert J. W., Review of Judson, *The Habsburg Empire*. *The New York Review of Books*, Vol. 64, no. 5, 23 March 2017, p. 36.
- Fichtner, Paula Sutter. *Ferdinand I of Austria: The politics of dynasticism in the age of the Reformation*. East European Monographs. Boulder, CO, and New York: Columbia Univ. Press, 1982.
- Fichtner, Paula Sutter, *Emperor Maximilian II*. New Haven: Yale Univ. Press, 2001.
- Fichtner, Paula Sutter, *Terror and Toleration: The Habsburg Empire confronts Islam, 1526–1850*. London: Reaktion Books, 2008.
- Frank, Alison Fleig, *Oil Empire: Visions of prosperity in Austrian Galicia*. Cambridge, MA: Harvard Univ. Press, 2005.
- Freifeld, Alice, *Nationalism and the Crowd in Liberal Hungary, 1848–1914*. Washington, DC, and Baltimore, MD: Woodrow Wilson Center Press/Johns Hopkins Univ. Press, 2000.
- Garver, Bruce M., *The Young Czech Party, 1874–1901, and the Emergence of a Multi-party System*. New Haven: Yale Univ. Press, 1978.
- Gates-Coon, Rebecca, *The Landed Estates of the Esterházy Princes: Hungary during the Reforms of Maria Theresa and Joseph II*. Baltimore, MD: The Johns Hopkins Univ. Press, 1994.
- Gay, Peter, *Freud: A life for our time*. New York: W.W. Norton and Co., 2006.
- Gellner, Ernest, *Nations and Nationalism*. Ithaca, NY: Cornell Univ. Press, 1983.
- Gluck, Mary, *Georg Lukács and his Generation, 1900–1918*. Cambridge, MA: Harvard Univ. Press, 1991.
- Gluck, Mary, *The Invisible Jewish Budapest: Metropolitan Culture at the Fin de Siècle*. Madison, WI: Univ. of Wisconsin Press, 2016.
- Godsey, William D., Habsburg Government and Intermediary Authority under Joseph II (1780–90): The Estates of Lower Austria in Comparative Perspective. *Central European History* 46, 2013, pp. 699–740.
- Godsey, William D., *The Sinews of Habsburg Power: Lower Austria in a Fiscal-Military State 1650–1820*. Oxford: Oxford Univ. Press, 2018.

- Good, David F., *The Economic Rise of the Habsburg Empire, 1750–1914*. Berkeley, CA: Univ. of California Press, 1984.
- Gordin, Michael D. *Einstein in Bohemia*. Princeton, NJ: Princeton Univ. Press, 2020.
- Greenblatt, Rachel, *To tell their children: Jewish communal memory in early modern Prague*. Stanford, CA: Stanford Univ. Press, 2014.
- Gubser, Michael, *Time's Visible Surface: Alois Riegl and the Discourse on History and Temporality in Fin-de-Siècle Vienna*. Detroit, MI: Wayne State Univ. Press, 2006.
- Gumz, Jonathan, *The Resurrection and Collapse of Empire in Habsburg Serbia, 1914–1918*. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2009.
- H. Gordon Skilling, 89, Expert on Czechoslovakia (obituary). *New York Times*, March 18, 2001, p. 1042.
- Hanebrink, Paul A., *In Defense of Christian Hungary: Religion, Nationalism, and Antisemitism, 1890–1944*. Ithaca, NY, and London: Cornell Univ. Press, 2006.
- Harvard University Catalogue 1919–1920*. Cambridge, MA: Harvard University, 1920.
- Haslinger, Peter, review of Judson, *Guardians of the Nation*, in H-Soz-Kult, January 21, 2009. [<https://www.hsozkult.de/publicationreview/id/reb-9786>, accessed 17 May 2021]
- Hayton, Darin, *The Crown and the Cosmos: Astrology and the Politics of Maximilian I*. Pittsburgh, PA: Univ. of Pittsburgh Press, 2015.
- Healy, Maureen, Becoming Austrian: Women, the State, and Citizenship in World War I. *Central European History* 35, 2002, pp. 1–35.
- Healy, Maureen, *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire*. Cambridge and New York: Cambridge Univ. Press, 2004.
- Heymann, Frederick G., *John Žižka and the Hussite revolution*. Princeton, NJ: Princeton Univ. Press, 1955.
- Heymann, Frederick G., *George of Bohemia: King of Heretics*. Princeton, NJ: Princeton Univ. Press, 1965.
- Higham, John, *History: Professional Scholarship in America*, rev. ed. Baltimore, MD, and London: The Johns Hopkins Univ. Press, 1989.
- Himka, John-Paul, *Socialism in Galicia: The emergence of Polish social democracy and Ukrainian radicalism (1860–1890)*. Harvard Series in Ukrainian Studies. Cambridge, MA: Harvard Univ. Press, 1983.
- Himka, John-Paul, *Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century*. New York: Palgrave Macmillan, 1988.
- Himka, John-Paul, *Religion and Nationality in Western Ukraine: The Greek Catholic Church and the Ruthenian national movement in Galicia, 1867–1900*. Montreal, QC, Kingston, ON, London, and Ithaca, NY: McGill-Queen's University Press, 1999.
- Himka, John-Paul, *Last Judgment Iconography in the Carpathians*. Toronto, ON: Univ. of Toronto Press, 2009.
- Hlavačka, Milan, *Zlatý věk České samosprávy. Samospráva a její vliv na hospodářský, sociální a intelektuální rozvoj Čech 1862–1913*. Praha: Libri, 2006.
- Höbelt, Lothar, *Parliamentary Politics in a Multinational Setting: Late Imperial Austria*. Center for Austrian Studies Working Paper 92–6. Minneapolis, MN: Center for Austrian Studies, University of Minnesota, 1992.
- Houlihan, Patrick J., *Catholicism and the Great War: Religion and Everyday Life in Germany and Austria-Hungary, 1914–1922*. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2015.
- Hroch, Miroslav, From National Movement to the Fully-Formed Nation: The Nation Building Process in Europe. *New Left Review* 93:198, 1993, pp. 3–20.

- Hsia, R. Po-Chia, *The World of Catholic Renewal 1540–1770*, second ed. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2005.
- Hubbard, William H., *Auf dem Weg zur Großstadt: Eine Sozialgeschichte der Stadt Graz 1850–1914*. Vienna: Verlag für Geschichte und Politik, 1984.
- Ingrao, Charles W., *In quest and crisis: Emperor Joseph I and the Habsburg Monarchy*. West Lafayette, IN: Purdue Univ. Press, 1979.
- Ingrao, Charles W., *The Habsburg Monarchy 1618–1815*. Cambridge: Cambridge Univ. Press, ¹1994, ²2000, ³2019.
- Janik, Allan, *Wittgenstein's Vienna Revisited*. New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 2001.
- Janik, Allan, and Stephen E. Toulmin, *Wittgenstein's Vienna*. New York: Simon and Schuster, 1973.
- Jászi, Oszkár, *The Dissolution of the Habsburg Monarchy*. Chicago, IL: Univ. of Chicago Press, 1929, reissued 1961.
- Johnson, Alison Frank, The Pleasant and the Useful: Pilgrimage and Tourism in Habsburg Mariazell. *Austrian History Yearbook* 40, 2009, pp. 157–182.
- Johnson, Alison Frank, The Air Cure Town: Commodifying Mountain Air in Alpine Central Europe. *Central European History* 44, 2012, pp. 185–207.
- Johnson, Julie M., *The Memory Factory: The Forgotten Women Artists of Vienna 1900*. W. Lafayette, IN: Purdue Univ. Press, 2012.
- Johnston, William M., *The Austrian Mind: An intellectual and social history*. Berkeley, CA: Univ. of California Press, 1972.
- Judson, Pieter M., *Exclusive Revolutionaries: Liberal politics, social experience, and national identity in the Austrian Empire, 1848–1914*. Ann Arbor, MI: Univ. of Michigan Press, 1996.
- Judson, Pieter M., *Guardians of the Nation: Activists on the language frontiers of Imperial Austria*. Cambridge, MA: Harvard Univ. Press, 2006.
- Judson, Pieter M., *The Habsburg Empire. A New History*. Cambridge, MA, and London: Harvard Univ. Press, 2016.
- Judson, Peter M., and Marsha L. Rozenblit, eds., *Constructing Nationalities in East Central Europe*. New York and Oxford: Berghahn Books, 2005.
- Kaminsky, Howard, *A History of the Hussite Revolution*. Berkeley: Univ. of California Press, 1967.
- Kann, Robert A., *A History of the Habsburg Empire, 1526–1918*. Berkeley: Univ. of California Press, 1974.
- Kaufmann, Thomas DaCosta, *The School of Prague: Painting at the Court of Rudolf II*. Chicago, IL: Univ. of Chicago Press, 1988.
- Kaufmann, Thomas DaCosta, *Court, Cloister, and City: The Art and Culture of Central Europe, 1450–1800*. Chicago, IL: Univ. of Chicago Press, 1995.
- Keller, Tait, *Apostles of the Alps: Mountaineering and Nation Building in Germany and Austria, 1860–1939*. Chapel Hill, NC: Univ. of North Carolina Press, 2016.
- Kelly, T. Mills, Taking It to the Streets: Czech National Socialists in 1908. *Austrian History Yearbook* 29, part 1, 1998, pp. 93–112.
- Kelly, T. Mills, Last Best Chance or Last Gasp? The Compromise of 1905 and Czech Politics in Moravia. *Austrian History Yearbook* 34, 2003, pp. 279–303.
- Kelly, T. Mills, *Without Remorse: Czech national socialism in late-Habsburg Austria*. East European Monographs. Boulder, CO, and New York: Columbia Univ. Press, 2006.
- Kieval, Hillel J., *The Making of Czech Jewry. National conflict and Jewish society in Bohemia, 1870–1918*. New York and Oxford: Oxford Univ. Press, 1988.
- Kieval, Hillel J., *Languages of Community. The Jewish experience in the Czech lands*. Berkeley, CA, Los Angeles, CA, and London: Univ. of California Press, 2000.

- King, Jeremy, *The Nationalization of East Central Europe: Ethnicism, Ethnicity, and Beyond. Staging the Past: The Politics of Commemoration in Habsburg Central Europe, 1848 to the Present*, ed. Maria Bucur and Nancy M. Wingfield. West Lafayette, IN: Purdue Univ. Press, 2001, pp. 112–152.
- King, Jeremy, *Budweisers into Czechs and Germans: A local history of Bohemian politics, 1848–1948*. Princeton, NJ: Princeton Univ. Press, 2002.
- King, Jeremy, 'The Municipal and the National in the Bohemian Lands, 1848–1914'. *Austrian History Yearbook* 42, 2011, pp. 89–109.
- Klabouch, Jiří, *Die Gemeindeselbstverwaltung in Österreich, 1848–1918*. Österreich Archiv. Vienna: Verlag für Geschichte und Politik, 1968.
- Kladiwa, Pavel, reviews of P. Judson, *Guardians of the Nation*, and T. Zahra, *Kidnapped Souls. Historica Revue pro historii a příbuzné vědy* 1, 2010, pp. 218–220, 221–224.
- Klassen, John M., *The nobility and the making of the Hussite Revolution*. East European Monographs. Boulder, CO, and New York: Columbia Univ. Press, 1978.
- Klassen, John M., *Warring Maidens, Captive Wives and Hussite Queens: Women and men at war and at peace in fifteenth century Bohemia*. East European Monographs. Boulder, CO., and New York: Columbia Univ. Press, 1999.
- Klein, Dennis B., *Jewish Origins of the Psychoanalytic Movement*. Chicago, IL, and London: Univ. of Chicago Press, 1985.
- Koerner, Joseph Leo, *The Moment of Self-Portraiture in German Renaissance Art*. Chicago, IL, and London: Univ. of Chicago Press, 1993.
- Komlos, John, *The Habsburg Monarchy as a Customs Union: Economic development in Austria-Hungary in the nineteenth century*. Princeton, NJ: Princeton Univ. Press, 1983.
- Komlos, John, *Nutrition and Economic Development in the Eighteenth-Century Habsburg Monarchy: An anthropometric history*. Princeton, NJ: Princeton Univ. Press, 1989.
- Korbel, Josef, *Twentieth-century Czechoslovakia: The meanings of its history*. New York: Columbia Univ. Press, 1977.
- Kraehe, Enno E., *Metternich's German Policy*, 2 vols. Princeton, NJ: Princeton Univ. Press, 1963, 1984.
- Langer, William L., *In and Out of the Ivory Tower: The Autobiography of William L. Langer*. New York: N. Watson Academic Publications, 1977.
- Levy, Miriam J., *Governance and Grievance: Habsburg Policy and Italian Tyrol in the Eighteenth Century*. W. Lafayette, IN: Purdue Univ. Press, 1988.
- Louthan, Howard P., *The Quest for Compromise: Peacemakers in Counter-Reformation Vienna*. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1997.
- Louthan, Howard P., *Converting Bohemia. Force and Persuasion in the Catholic Reformation*. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2009.
- Macartney, Carlile A., *The Habsburg Empire 1790–1918*. New York: Macmillan, 1969.
- MacHardy, Karin J., 'The Rise of Absolutism and Noble Rebellion in Early Modern Habsburg Austria, 1570 to 1620'. *Comparative Studies in Society and History* 34, 1992, pp. 407–438.
- MacHardy, Karin J., *War, Religion and Court Patronage in Habsburg Austria. The social and cultural dimensions of political interaction, 1521–1622*. Studies in Modern History. Basingstoke, Hampshire, and New York: Palgrave Macmillan, 2003.
- Magocsi, Paul R., *The Shaping of a National Identity: Subcarpathian Rus', 1848–1948*. Cambridge, MA: Harvard Univ. Press, 1978.
- Magocsi, Paul R., *A History of Ukraine*. Toronto, ON: Univ. of Toronto Press, 1996.
- Magocsi, Paul R., *Of the Making of Nationalities There is no End*. East European Monographs. Boulder, CO, and New York: Columbia Univ. Press, 1999.

- Magocsi, Paul R., *The Roots of Ukrainian Nationalism: Galicia as Ukraine's Piedmont*. Toronto, ON: Univ. of Toronto Press, 2002.
- May, Arthur J., *The Hapsburg Monarchy, 1867–1918*. Cambridge, MA: Harvard Univ. Press, 1951.
- McCagg, William O., Jr., *Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary*. East European Monographs. Boulder, CO, and New York: Columbia Univ. Press, 1972.
- McCagg, William O., Jr., *A History of Habsburg Jews, 1670–1918*. Bloomington and Indianapolis, IN: Indiana Univ. Press, 1989.
- McEwen, Britta, *Sexual Knowledge: Feeling, Fact, and Social Reform in Vienna, 1900–1934*. New York and Oxford: Oxford Univ. Press, 2012.
- McGrath, William J., *Dionysian Art and Populist Politics in Austria*. New Haven, CT: Yale Univ. Press, 1974.
- McGrath, William J., *Freud's Discovery of Psychoanalysis: The Politics of Hysteria*. Ithaca, NY: Cornell Univ. Press, 1986.
- Melton, James Van Horn, *Absolutism and the Eighteenth-century Origins of Compulsory Schooling in Prussia and Austria*. Cambridge and New York: Cambridge Univ. Press, 1988.
- Melton, James Van Horn, The Nobility in the Bohemian and Austrian Lands, 1620–1780. *The European Nobilities in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, ed. H. M. Scott, vol. 2. New York: Longman, 1995, 110–43.
- Midelfort, H. C. Erik, *Witch Hunting in Southwestern Germany, 1562–1684*. Stanford, CA: Stanford Univ. Press, 1972.
- Miller, Michael L., *Rabbis and Revolution: The Jews of Moravia in the age of emancipation*. Stanford, CA: Stanford University Press, 2011.
- Mitchell, A. Wess, *The Grand Strategy of the Habsburg Empire*. Princeton, NJ: Princeton Univ. Press, 2019.
- Mueller, Christine, Enlightened Absolutism. Review article. *Austrian History Yearbook* 25, 1994, pp. 159–183.
- Nemes, Robert, *The Once and Future Budapest*. DeKalb, IL: Northern Illinois Univ. Press, 2005.
- Nemes, Robert. *Another Hungary: The Nineteenth-Century Provinces in Eight Lives*. Stanford Studies on Central and Eastern Europe. Stanford, CA: Stanford University Press, 2016.
- Novick, Peter, *The Noble Dream: The "objectivity question" and the American historical profession*. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1988.
- Nummedal, Tara, *Alchemy and Authority in the Holy Roman Empire*. Chicago, IL: Univ. of Chicago Press, 2007.
- Ort, Thomas, *Art and Life in Modernist Prague: Karel Čapek and his generation, 1911–1938*. Basingstoke, Hampshire, and New York: Palgrave Macmillan, 2013.
- Palmitessa, James, The Prague Uprising of 1611: Property, Politics and Catholic Renewal in the Early Years of Habsburg Rule. *Central European History* 31, 1998, pp. 299–328.
- Patrouch, Joseph F., *A Negotiated Settlement: The Counter-Reformation in Upper Austria under the Habsburgs*. Leiden: Brill, 2000.
- Patrouch, Joseph F., *Queen's apprentice: Archduchess Elizabeth, Empress Maria, the Habsburgs, and the Holy Roman Empire, 1554–1569*. Leiden: Brill, 2010.
- Pauley, Bruce F. *From Prejudice to Persecution: A History of Austrian Anti-Semitism*. Chapel Hill and London: Univ. of North Carolina Press, 1992.
- Peroutková, Michaela, review of T. Zahra, *Kidnapped Souls*. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 58, 2010, pp. 296–297.
- Phelps, Nicole, *U.S.–Habsburg Relations from 1815 to the Paris Peace Conference: Sovereignty transformed*. Cambridge and New York: Cambridge Univ. Press, 2013.

- Porter, Brian A., *When Nationalism began to Hate: Imagining Modern Politics in Nineteenth-century Poland*. New York: Oxford University Press, 2002.
- Rebel, Hermann, *Peasant Classes: The Bureaucratization of Property and Family Relations under Early Habsburg Absolutism, 1511–1636*. Princeton, NJ: Princeton Univ. Press, 1983.
- Rebel, Hermann, What do the Peasants Want Now? Realists and Fundamentalists in Swiss and South German Rural Politics, 1650–1750. *Central European History* 34, 2001, pp. 313–356.
- Rebel, Hermann, ‘Right-Sizing’ in Offering Parish: Labor Hoarding Peasant Firms in Austria, 1700–1850. *Central European History* 46, 2013, pp. 469–494.
- Rebel, Hermann, “Between Heimat and Schubsystem: Walking the Homeless to Death in Early Modern Austria.” *Central European History* 48, 2015, pp. 461–479.
- Reifowitz, Ian, *Imagining an Austrian Nation: Joseph Samuel Bloch and the search for a multi-ethnic Austrian identity, 1845–1919*. East European Monographs. Boulder, CO, and New York: Columbia Univ. Press, 2003.
- Reill, Dominique, *Nationalists Who Feared the Nation: Adriatic multi-nationalism in Habsburg Dalmatia, Trieste, and Venice*. Stanford, CA: Stanford Univ. Press, 2012.
- Reinerman, Alan, *Austria and the Papacy in the Age of Metternich*, 2 vols. Washington, DC: Catholic Univ. of America Press, 1979, 1989.
- Reynolds Cordileone, Diana, *Alois Riegl in Vienna 1875–1905: An Institutional Biography*. Farnham, Surrey, and Burlington, VT: Ashgate, 2014.
- Roider, Karl, *The Reluctant Ally: Austria’s policy in the Austro-Turkish War, 1737–1739*. Baton Rouge, LA: Louisiana State Univ. Press, 1972.
- Roider, Karl, *Austria’s Eastern Question, 1700–1790*. Princeton, NJ: Princeton Univ. Press, 1982.
- Roider, Karl, *Baron Thugut and Austria’s response to the French Revolution*. Princeton, NJ: Princeton Univ. Press, 1987.
- Rose, Alison, *Jewish Women in Fin de Siècle Vienna*. Austin, TX: Univ. of Texas Press, 2008.
- Rose, Louis, *The Freudian Calling: Early Viennese Psychoanalysis and the Pursuit of Cultural Science*. Detroit, MI: Wayne State Univ. Press, 1998.
- Rose, Louis, *The Survival of Images: Art Historians, Psychoanalysts, and the Ancients*. Detroit, MI: Wayne State Univ. Press, 2001.
- Roth, Michael S., *Psycho-Analysis as History: Negation and Freedom in Freud*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1987.
- Rothenberg, Gunther E., *The Austrian military border in Croatia, 1522–1747*. Illinois Studies in the Social Sciences, 48. Urbana, IL: Univ. of Illinois Press, 1960.
- Rothenberg, Gunther E., *The Military Border in Croatia, 1740–1881. A study of an imperial institution*. Chicago, IL: Univ. of Chicago Press, 1966.
- Rothenberg, Gunther E., *Napoleon’s Great Adversary: Archduke Charles and the Austrian Army, 1792–1814*. Bloomington, IN: Indiana Univ. Press, 1982.
- Rozenblit, Marsha L., *The Jews of Vienna, 1867–1914: Assimilation and identity*. Albany, NY: State Univ. of New York Press, 1983.
- Rozenblit, Marsha L., *Reconstructing a National Identity. The Jews of Habsburg Austria during World War I*. Oxford and New York: Oxford Univ. Press, 2001.
- Rozenblit, Marsha L., Creating Jewish Space: German-Jewish Schools in Moravia. *Austrian History Yearbook* 44, 2013, pp. 108–147.
- Rozenblit, Marsha L., Jews, German Culture, and the Dilemma of National Identity: The Case of Moravia, 1848–1938. *Jewish Social Studies* 20, No. 1, 2013, pp. 77–120.
- Rudnytsky, Ivan L., and John-Paul Himka, eds., *Rethinking Ukrainian History*. Edmonton, ALB, and Downsview, ON: Canadian Institute of Ukrainian Studies, Univ. of Alberta, 1981.

- Rudolph, Richard L., *Banking and Industrialization in Austria-Hungary: The role of banks in the industrialization of the Czech crownlands, 1873–1914*. Cambridge and New York: Cambridge Univ. Press, 1976.
- Sabeau, David Warren, *Landbesitz und Gesellschaft am Vorabend des Bauernkriegs*. Stuttgart: DeGruyter, 1972.
- Sabeau, David Warren, *Power in the Blood: Popular culture and village discourse in early modern Germany*. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1984.
- Schorske, Carl E., *Fin-de-siècle Vienna: Politics and culture*. New York: Knopf, 1980.
- Schorske, Carl E., *Thinking with History: Explorations in the passage to modernism*. Princeton, NJ: Princeton Univ. Press, 1998.
- Schroeder, Paul W., *Metternich's Diplomacy at its Zenith, 1820–1823*. Austin, TX: Univ. of Texas Press, 1962.
- Schwarz, Henry F., *The Imperial Privy Council in the Seventeenth Century*. Harvard Historical Studies, 53. Cambridge, MA: Harvard Univ. Press, 1943.
- Scribner, Robert W., *For the Sake of Simple Folk: Popular propaganda for the German Reformation*. Cambridge and New York: Cambridge Univ. Press, 1981.
- Scribner, Robert W., *The German Reformation*. Atlantic Highlands, NJ: Humanities Press International, 1986.
- Scribner, Robert W., *Popular Culture and Popular Movements in Reformation Germany*. London and Ronceverte, WV: Hambledon Press, 1987.
- Shanes, Joshua, *Diaspora Nationalism and Jewish Identity in Habsburg Galicia*. Cambridge and New York: Cambridge Univ. Press, 2012.
- Silver, Larry, *Hieronymus Bosch*. New York: Abbeville Press, 2006.
- Silver, Larry, *Marketing Maximilian: The visual ideology of a Holy Roman Emperor*. Princeton, NJ: Princeton Univ. Press, 2008.
- Sked, Alan, Rethinking the History of the Habsburg Empire: Judson's New History. *Canadian Journal of History* 54, no. 1-2, 2019, pp. 166–174.
- Skilling, H. Gordon, The German-Czech national conflict in Bohemia, 1879–1893. Ph.D. dissertation. London: University College London, 1940.
- Skilling, H. Gordon, *The Education of a Canadian. My Life as a Scholar and Activist*. Montreal, QC: McGill-Queen's University Press, 2000.
- Smith, Jeffrey Chipps, *Nuremberg, A Renaissance City, 1500–1618*. Austin, TX: Univ. of Texas Press, 1983.
- Smith, Jeffrey Chipps, *German Sculpture of the Later Renaissance, c. 1520–1580: Art in an Age of Uncertainty*. Princeton, NJ: Princeton Univ. Press, 1994.
- Smith, Jeffrey Chipps, *Sensuous Worship: Jesuits and the Art of the Early Catholic Reformation in Germany*. Princeton, NJ: Princeton Univ. Press, 2002.
- Smith, Jeffrey Chipps, *The Northern Renaissance*. London: Phaidon Press, 2004.
- Smith, Pamela L., *The Business of Alchemy: Science and Culture in the Holy Roman Empire*. Princeton, NJ: Princeton Univ. Press, 1994.
- Sondhaus, Lawrence, *The Habsburg Empire and the Sea: Austrian naval policy, 1797–1866*. West Lafayette, IN: Purdue Univ. Press, 1989.
- Sondhaus, Lawrence, *In the Service of the Emperor: Italians in the Austrian armed forces, 1814–1918*. East European Monographs. Boulder, CO, and New York: Columbia Univ. Press, 1990.
- Sondhaus, Lawrence, *The Naval Policy of Austria-Hungary, 1867–1918: Navalism, industrial development, and the politics of dualism*. West Lafayette, IN: Purdue Univ. Press, 1994.

- Sondhaus, Lawrence, *Franz Conrad von Hötzendorf: Architect of the apocalypse*. Studies in Central European Histories. Boston, MA, and Leiden: Humanities Press/Brill Academic, 2000.
- Spector, Scott, *Prague Territories: National conflict and cultural innovation in Franz Kafka's fin de siècle*. Berkeley, CA: Univ. of California Press, 2000.
- Spector, Scott, *Sex, Crime, And Utopia in Vienna And Berlin, 1860–1914*. Chicago, IL, and London: Univ. of Chicago Press, 2016.
- Spielman, John P., *Leopold I of Austria*. London: Thames and Hudson, 1977.
- Spielman, John P., *The City and the Crown: Vienna and the imperial court, 1600–1740*. West Lafayette, IN: Purdue Univ. Press, 1993.
- Spinka, Matthew, *John Hus: A Biography*. Princeton: Princeton Univ. Press, 1968.
- Springer, Rudolf (pseudonym of Karl Renner), *Der Kampf der österreichischen Nationen um den Staat, Bd. 1: Das nationale Problem als Verfassungs- und Verwaltungsfrage*. Vienna and Leipzig: Franz Deuticke, 1902.
- Stauter-Halsted, Keely, *The Nation in the Village: The genesis of peasant national identity in Austrian Poland, 1848–1914*. Ithaca, NY: Cornell Univ. Press, 2001.
- Stauter-Halsted, Keely, *The Devil's Chain: Prostitution and Social Control in Partitioned Poland*. Ithaca, NY: Cornell Univ. Press, 2015.
- Steinberg, Michael P., Jewish Identity and Intellectuality in Fin-de-Siècle Austria: Suggestions for a historical discourse. *New German Critique*, no. 43, Spring 1988, pp. 3–33.
- Steinberg, Michael P., *The Meaning of the Salzburg Festival: Austria as theater and ideology, 1890–1938*. Ithaca, NY: Cornell Univ. Press, 1990.
- Stourzh, Gerald, The Ethnicizing of Politics and 'National Indifference' in Late Imperial Austria. G. Stourzh, *Der Umfang der österreichischen Geschichte. Ausgewählte Studien 1990–2010*. Vienna, Cologne, and Graz: Böhlau Verlag, 2011, pp. 283–323.
- Sulloway, Frank J., *Freud, Biologist of the Mind: Beyond the Psychoanalytic Legend*. New York: Basic Books, 1979.
- Szabo, Franz A. J., *Kaunitz and Enlightened Absolutism 1753–1780*. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1994.
- Szelényi, Balázs A., The Dynamics of Urban Development: Towns in sixteenth-seventeenth century Hungary. *American Historical Review* 109, 2004, pp. 360–386.
- Szelényi, Balázs A., New Burgher Revolution in Sixteenth-Seventeenth Century Hungary. *Social History* 34, 2009, pp. 231–249.
- Taylor, Alan J. P., *The Habsburg Monarchy, 1809–1918. A History of the Austrian Empire and Austria-Hungary*. London: Hamish Hamilton, 1948; reissued, Chicago, IL: Univ. of Chicago Press, 1976.
- Thomson, S. Harrison, *Czechoslovakia in European History*. Princeton: Princeton Univ. Press, 1943.
- Tönsmeier, Tatjana, review of Judson, *Guardians of the Nation*. *sehpunkte* 8, Nr. 7/8, 15.07.2008, [<http://www.sehpunkte.de/2008/07/13815.html>, accessed 17 May 2021]
- Unowsky, Daniel L., *The Pomp and Politics of Patriotism: Imperial celebrations in Habsburg Austria, 1848–1916*. West Lafayette, IN: Purdue Univ. Press, 2005.
- Unowsky, Daniel L., *The Plunder: The 1898 Anti-Jewish Riots in Habsburg Galicia*. Stanford Studies on Central and Eastern Europe. Stanford, CA: Stanford Univ. Press, 2018.
- Unowsky, Daniel L. and Laurence Cole, eds., *The Limits of Loyalty: Imperial Symbolism, Popular Allegiances, and State Patriotism in the Late Habsburg Monarchy*. New York and Oxford: Berghahn Books, 2007.
- Vann, James Allen, *The Swabian Kreis: Institutional Growth in the Holy Roman Empire, 1648–1715*. Brussels: Editions de la librairie encyclopédique, 1975.

- Vann, James Allen, *The Making of a State: Württemberg, 1593-1793*. Ithaca, NY: Cornell Univ. Press, 1984.
- Verdery, Katherine, *Transylvanian Villagers: Three Centuries of Political, Economic, and Ethnic Change*. Berkeley, CA, Los Angeles, and London: Univ. of California Press, 1983.
- Verdery, Katherine, *The Vanishing Hectare: Property and Value in Postsocialist Transylvania*. Ithaca, NY, and London: Cornell Univ. Press, 2003.
- Vermes, Gabor, *István Tisza: The liberal vision and conservative statecraft of a Magyar nationalist*. East European Monographs. Boulder, CO, and New York: Columbia Univ. Press, 1985.
- Vick, Brian E., *The Congress of Vienna: Power and Politics after Napoleon*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2014.
- Vick, Brian E., The Congress of Vienna as an Event in Austrian History. *Austrian History Yearbook* 46, 2015, pp. 109–133.
- Vushko, Iryna, *The Politics of Cultural Retreat; Imperial Bureaucracy in Austrian Galicia, 1772–1867*. New Haven, CT: Yale Univ. Press, 2015.
- Wank, Solomon, *In the Twilight of Empire. Count Alois Lexa von Aehrenthal (1854–1912), Imperial Habsburg Patriot and Statesman, vol. 1: The Making of an Imperial Habsburg Patriot and Statesman*. Vienna, Cologne, and Weimar: Böhlau Verlag, 2009.
- Whiteside, Andrew G. *Austrian National Socialism before 1918*. The Hague: Martinus Nijhoff, 1962.
- Whiteside, Andrew G. *The Socialism of Fools: Georg von Schönerer and Austrian Pan-Germanism*. Berkeley: Univ. of California Press, 1975.
- Wingfield, Nancy M., *Flag Wars and Stone Saints: How the Bohemian lands became Czech*. Cambridge, MA: Harvard Univ. Press, 2007.
- Wingfield, Nancy M., *The World of Prostitution in Late Imperial Austria*. Oxford and New York: Oxford Univ. Press, 2017.
- Wolff, Larry, Dynastic Conservatism and Poetic Violence in Fin-de-siècle Cracow: The Habsburg Matrix of Polish Modernism. *The American Historical Review*, 106, No. 3, June 2001, pp. 735–764.
- Wolff, Larry, *The Idea of Galicia: History and Fantasy in Habsburg Political Culture*. Stanford, CA: Stanford Univ. Press, 2010.
- Wright, Donald, *The Professionalization of History in English Canada*. Toronto, ON, Buffalo, NY, and London: Univ. of Toronto Press, 2005.
- Wright, William E., *Serf, Seigneur, and Sovereign: Agrarian reform in eighteenth-century Bohemia*. Minneapolis, MN: Univ. of Minnesota Press, 1966.
- Zahra, Tara, Imagined Non-Communities: National Indifference as a Category of Analysis. *Slavic Review* 69, 2010, pp. 93–119.
- Zahra, Tara, *Kidnapped Souls: National indifference and the battle for children in the Bohemian Lands, 1900–1948*. Ithaca, NY: Cornell Univ. Press, 2008.

POVZETEK

Proučevanje zgodovine habsburške monarhije (1526–1918) v Severni Ameriki

Gary B. Cohen

Zgodovinarji v Združenih državah Amerike in Kanadi niso veliko pisali ali predavali o zgodovini habsburške monarhije pred prvo svetovno vojno, a nov zagon so z monarhijo povezane študije dobile v 20. stoletju z nastankom velikih skupnosti imigrantov iz Srednje Evrope v Severni Ameriki in svetovnima vojnama. Sprva so v delih ameriških in kanadskih zgodovinarjev o novem veku in zgodnjem novem veku v monarhiji prevladovali politika in mednarodni odnosi. Po šestdesetih letih 20. stoletja se je pri severnoameriških zgodovinarjih povečalo zanimanje za intelektualno ter kulturno zgodovino in družbena zgodovina je vplivala na raziskovanje habsburške monarhije in njenih teritorijev. Že od samega začetka se je v delih severnoameriških zgodovinarjev odražal širše zastavljen doktorski študij in večja odgovornost pri poučevanju, kot je bilo značilno za mnoge srednjeevropske strokovnjake. Začenši s sedemdesetimi leti 20. stoletja so ameriški in kanadski zgodovinarji razvili nove, revizionistične interpretacije, ki so odpravile marsikatero uveljavljene poglede na potek razvoja v habsburški monarhiji po poznem 18. stoletju. Gospodarski zgodovinarji v Severni Ameriki so z uporabo naprednih kvantitativnih kazalnikov odkrili bolj robusten novoveški gospodarski razvoj, kot je bil prepoznan poprej. Po zgodnjih osemdesetih letih 20. stoletja so predlagali novo, bolj dinamično razumevanje evolucije vlade, državne uprave ter odnosov med državo in družbo v poznem 19. stoletju, kar je izpodbijalo starejše, konvencionalne poglede na togost in končni razkroj habsburške države. Ameriški zgodovinarji so začeli zagovarjati medsebojno odvisnost počasi modernizirajočih se vladnih struktur in razvoja civilne družbe ter osvetljevali, kako nacionalistična politična gibanja izrabljajo politični prostor, ki se spreminja z načini vladanja, ki so na razpolago. Hkrati so nekateri severnoameriški zgodovinarji začeli zagovarjati bolj dinamično in niansirano razumevanje procesa narodne identifikacije v monarhiji. Njihov pogled na konstruiran značaj narodnega čutenja je omogočal dvoumnost, nestalnost in celo ravnodušnost med delom prebivalstva, kar se je nadaljevalo do konca 19. stoletja. Dodali so tudi nove perspektive k prizadevanju nacionalističnih aktivistov 19. stoletja pri vzgoji in, kjer je to bilo potrebno, discipliniranju narodnega čutenja med splošno populacijo. Razvoj revizionističnih interpretacij pri severnoameriških zgodovinarjih je spodbudil mnoge debate in pripomogel k razpoznavnosti njihovega pisanja o zgodovini habsburške monarhije.

Irena Selišnik
Status državljanstva ob nastanku nove
Države SHS. Strategije izbire*

Irena Selišnik, dr., doc., Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, Irena.Selisnik@ff.uni-lj.si

Status državljanstva ob nastanku nove Države SHS. Strategije izbire.

Zakonodaja avstrijske monarhije je pridobitev državljanstva določala v Občem državljskem zakoniku iz leta 1811. Po mnenju številnih zgodovinarjev je bila tako zakonodaja kot sama praksa naturalizacije v avstrijskega državljana zelo inkluzivna oziroma vključujoča. Nastanek nove države Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev je zaradi širših vseevropskih procesov spremenil to zakonodajo. V koncept reguliranja državljanstva so začele vstopati povsem nove kategorije kot rasa, nacionalna pripadnost itd. V zadnjem delu razprave bodo tako predstavljene različne odločitve in logike izbire nekaterih akterjev.

Ključne besede: državljanstvo, Kraljevina SHS, Avstro-Ogrska, zakonodaja, nacionalnost

Irena Selišnik, PhD, Assistant Professor, University of Ljubljana, Faculty of Arts, Department of History, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, Irena.Selisnik@ff.uni-lj.si

Citizenship during the Establishment of the Newly-Founded State of Slovenes, Croats and Serbs. Strategies of Choice.

The Austrian monarchy regulated the acquisition of citizenship in the Civil Code of 1811. As argued by many historians, both legislature and the practice of naturalization as an Austrian citizen were very inclusive. The establishment of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes changed this legislature due to broader all-European processes. Completely new categories, such as race, national belonging, etc., found their way into the concept of regulating citizenship. The final part of the treatise presents different decisions and logic behind the choices made by a few players.

Keywords: Citizenship, the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, Austria-Hungary, legislature, nationality.

* Članek je nastal v sklopu ERC raziskave EIRENE (Post-war transitions in gendered perspective: the case of the North-Eastern Adriatic Region), financirane s strani European Research Council under the Horizon 2020 kot Advanced Grant founding scheme [ERC Grant Agreement n. 742683].

Državljanstvo naj bi v razsvetljenski misli opredeljevalo razmerja med člani skupnosti in skupnostjo, iz njega pa naj bi izhajale socialne, politične in osebne pravice. Koncept državljanstva je bil tako v preteklosti kot sedanjosti seveda opredeljen z določenimi kriteriji, ki so določali polnopravno članstvo v skupnosti. Kriteriji so se spreminjali skozi proces demokratizacije, zlasti v času turbulentnih razmer pa so bili le-ti lahko tudi hitro oblikovani tako, da bi pripomogli k nacionalni enotnosti in lojalnosti. Seveda pa se v željah in težnjah države državljanji niso nujno prepoznali ali pa so preprosto pravno prakso prirojili svojim lastnim interesom in nikakor ne interesom vladajočih.¹

V prispevku bo predstavljen razvoj zakonodaje o državljanstvu v avstro-ogrski monarhiji in Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev. Zakonodaja avstrijske monarhije je pridobitev državljanstva določala v Občem državljanskem zakoniku iz leta 1811. Po mnenju številnih zgodovinarjev je bila tako zakonodaja kot sama praksa naturalizacije v avstrijskega državljanja zelo inkluzivna oziroma vključujoča. Nastanek nove države Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev je zaradi širših vseevropskih procesov spremenil to zakonodajo, ki je postajala vse bolj izključujoča.² V koncept reguliranja državljanstva so začele vstopati povsem nove kategorije kot rasa, nacionalna pripadnost, etnična samoopredelitev. Kljub precej jasno zapisani zakonodaji pa je ta dopuščala in omogočala manevrski prostor za zelo različne odločitve posameznikov, na katere je lahko vplivala tudi družina ali premoženjske koristi. Včasih pa tudi prosilčevo izpolnjevanje zakonskih kriterijev ni bilo dovolj za pridobitev državljanstva, zlasti so v tem primeru vstopali v reševanje prošenj »višji« nacionalni interesi ali vzdržnost ekonomskih razmer, ki je lahko zanemarljiva tudi nacionalno opredelitev. V zadnjem delu razprave bodo tako predstavljene različne odločitve in logike izbire nekaterih akterjev.

Avstrijsko državljanstvo

Tudi v novi državi Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev je vprašanje državljanstva določal Obči državljanski zakonik (ODZ), ki je bil sprejet leta 1811 v stari monarhiji. Ta veliki zakonodajni podvig, ki je bil v pripravi skoraj več kot

¹ Von Hirschhausen, From imperial inclusion.

² Von Hirschhausen, From imperial inclusion. Kostnica, Odnos državljanstva.

šestdeset let, je prvič zbral na enem mestu številna civilnopravna pravila.³ ODZ na Slovenskem ni začel veljati takoj, saj so takrat Kranjsko in nekatere druge dežele zasedali Francozi, takoj po njihovem odhodu v maju 1815 pa je postal veljaven tudi tu. V ODZ so bili pravice državljanov in dostop do državljanstva določeni s členi v zaporedju od 29. do 32. člena. V njih so bile zapisane možnosti za pridobitev avstrijskega državljanstva, ki jih lahko umestimo v tri kategorije: po rojstvu, za ženske s poroko z avstrijskim državljanom in končno z naturalizacijo. Le-ta se je lahko zgodila z vstopom v državno službo ali po desetletnem bivanju v monarhiji. Pravice, ki so izhajale iz tega statusa, so bile: volilna pravica za državnozborske volitve in deželnozborske volitve, zaposlitev v javni upravi, naborništvo in še nekatere politične pravice, kot na primer pravica do vodenja shoda ali sodelovanje v političnih društvih.⁴

Državljanstvo se je po ODZ lahko tudi izgubilo, in sicer z izselitvijo iz monarhije ali s poroko ženske s tujim državljanom.⁵ V slednjih določilih se da prepoznati paternalistični značaj zakonodaje, ki žensk ni izenačevala z moškimi in jim je tudi v drugih členih predpisovala precej drugačen položaj od moških (od pravic varuštva nad otroki, v zakonski zvezi in družini). Ker je bilo tako državljanstvo ženske vezano na državljanstvo moškega, so se v praksi lahko zadeve zapletle z ločitvijo, predvsem pa z izselitvijo moškega v tujino.⁶ Zakonska soproga je na primer še naprej bivala v monarhiji, medtem ko je mož zaradi selitve v tujino izgubil državljanstvo, posledično ga je tako izgubila tudi ona skupaj z otroki.

V avstrijski monarhiji je status državljanstva dopolnjevala še domovinska pravica, t. i. *Heimatrecht*, in ravno ta je postala v Kraljevini SHS odločilna za pridobitev državljanstva, tako kot v drugih državah naslednicah, denimo v Italiji ali Avstriji. Domovinska pravica je bila prvič regulirana leta 1754, šla pa naj bi vsem državljanom in družinskim članom, ki so v istem mestu bivali več kot štiri leta (kasneje deset let). Domovinsko pravico so lahko prejeli le avstrijski državljani, iz nje pa so izhajale naknadne politične pravice, denimo občinska volilna pravica za določeno prebivalstvo (volivce po izobrazbi) in pridobitev socialne podpore. Domovinska pravica je bila bolj izključevalna od državljanske pravice, na njeni podlagi pa je skupnost tudi preštevala prebivalce in jih ločila na inozemce (brez državljanske pravice) – (Ausländer), tuje prebivalstvo (Fremde) in domačine.⁷ Domovinski zakon iz leta 1863, ki je veljal za vse dedne dežele monarhije, je za pridobitev domovinske pravice kot kriterij uveljavil skorajda samo rojstvo, saj je za odločanje o pripustitvi k domovinski pravici pooblastil občino, ne da bi obstajala kakršnakoli možnost negativnega ugovora.⁸ Od tedaj dalje je število tujega prebivalstva začelo v mestih, kamor se je stekalo podeželsko prebivalstvo, silovito naraščati po vsej monarhiji.⁹

³ Vilfan, *Pravna zgodovina Slovencev*, str. 419.

⁴ *Naš društveni*.

⁵ *Občni državljanski zakonik*.

⁶ Kerbusch, *Das Staatsangehörigkeitsrecht*, str. 47.

⁷ Sturman, *Matična služba*, str. 498.

⁸ Stariha, »Z nobenim delom, str. 38.

⁹ Hahn, *Inclusion and Exclusion*.

Mnogi prebivalci občin so se tako počutili izločeni iz skupnosti: »*Oče je moral res skoraj vse življenje občutiti neugodnosti nepolnopravnega občana. Znano je, da so prišli v vsaki občini nedobrodošli gostje in da jim dajo sovaščanje ob vsaki priliki to tudi bridko občutiti. Tak neprijazen in včasih naravnost sovražen odnos je moral preizkusiti tudi naš oče. Ker je bil pristojen v Anhovo in ga županstvo v Medani ni hotelo sprejeti v občinsko zvezo, ni imel v Medani volilne pravice. Že s tem mu je bil udarjen pečat neke manjvrednosti.*«¹⁰ Občutek sprejetja v skupnost naj bi torej omogočila šele domovinska pravica oziroma lokalno državljanstvo.¹¹ Po letu 1900 je lahko vsak avstrijski državljan zaprosil za domovinsko pravico v občini, v kateri je nepretrgoma živel vsaj deset let (tudi ženske), zato se je delež domačega pristojnega prebivalstva začel povečevati.

Če je bila torej domovinska pravica zelo ekskluzivna, pogojena z milostjo občinske oblasti, ki se je včasih prek tega instrumenta hotela znebiti tudi moralno sumljivih ali »potencialnega stroška občine«, pa to ni veljalo za pridobitev državljanstva. Kakor ugotavlja von Hirschhausen,¹² je bilo med leti 1885 in 1903 v povprečju vsako leto naturaliziranih 3.000 ljudi, na prelomu stoletja pa je bila številka še večja, 6.500.¹³ Prijave za naturalizacijo so bile obdelane decentralizirano, po deželah. Le če je prišlo do pritožbe, so o upravičenosti vloge odločali na ministrstvu za notranje zadeve. Avstrijski zgodovinarji tako v glavnem ugotavljajo, da vera, spol, socialna pripadnost ali etnični izvor prosilcev za državljanstvo niso imeli vpliva na pridobitev državljanstva. Pomemben dejavnik je bilo zgolj aristokratsko poreklo in pa po avstrijski zakonodaji t. i. Weltanschauung ali svetovni nazor. Avstrijski državni uradniki so tako ugotavljali prosilčevo članstvo v političnih organizacijah, njegov svetovni nazor in ideološko pozicijo, in če je bila ta nevarna za obstoj monarhije, so bili prosilci zavrnjeni. Najbolj nevarna je bila seveda udeležba na ilegalnih demonstracijah ali udeležba v socialističnih gibanjih ali v delavskih društvih.

Kraljevina SHS in državljanstvo

Po koncu prve svetovne vojne so se v novih državah in torej v novi politični realnosti znašli številni državljani in državljanke bivše monarhije. Nova državna stvarnost pa ni navdušila vseh, številni so imele pomisleke nad tem, da bi ostali v državi, s katero se intimno niso identificirali. Po drugi strani pa se je nova država Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev (SHS) znašla pred dilemo, kako urediti državljanstvo. Avstrijska republika je v zakonu iz leta 1918 odločila, da so vsi, ki imajo domovinsko pravico v skupnosti, državljani nemške Avstrije. Toda zakon je predvidel tudi izjeme, to so bile osebe, ki niso želele priseči zvestobe avstrijski

¹⁰ Gradnik, *Zbrana dela*, str. 275.

¹¹ Kogovšek Šalomon, *Izbris*, str. 22; Baubock in Cinar, Nationality law.

¹² Von Hirschhausen, *From imperial inclusion*, str. 551–573.

¹³ Za Hrvaško upravne postopke o državljanstvu podobno ugotavlja I. Kosnica, *Odnos državljanstva*, 65.

državi in so zato izgubile avstrijsko državljanstvo. Vsi drugi državljani nekdanje dvojne monarhije, ki so stanovali v Avstriji pred letom 1914 ali so se preselili v Avstrijo po letu 1914 in so lahko dokazali domovinsko pravico drugje, so bili razumljeni kot tujci, ti so lahko zaprosili za državljanstvo v roku enega leta. Iz te prakse pa so bili izključeni prebivalci Dalmacije, Istre in Galicije, ki so dobili pravico do državljanstva le v primeru, če jim je lokalna skupnost podelila domovinsko pravico ali jim je državna avtoriteta podelila naturalizacijo. Ta ukrep je bil naperjen predvsem proti Judom iz Galicije, katerih naj bi bilo na Dunaju v jeseni 1918 – 25.000. Dalmacijo in Istro so dodali v ukrep, da ne bi bila vidna izključno protisemitska narava ukrepa.¹⁴

Avstrijski zakon iz leta 1918 je bil viden kot začasen ukrep, dokler ne bi mednarodne pogodbe uredile tega vprašanja. To se je nato zgodilo s Saintgermansko pogodbo 16. julija 1920, z njo je za določitev državljske pravice postal ključen kraj prebivališča in domovinska pravica ali nacionalnost. V 20. členu pogodbe je bila določena izjema v primeru optantov, to so bile *»osebe, ki posedujejo domovinsko pravico nekdanje avstro-ogrske monarhije in ki se razlikujejo od večine prebivalstva v smislu rase ali jezika, le te naj bi v 6 mesecih od sklenitve te pogodbe lahko optirale za Avstrijo, Italijo, Poljsko, Romunijo, Kraljevino SHS ali Čehoslovaško«*. Na pogajanjih, komu dopustiti to možnost, sta se Francija in Britanija odločili za kriterij nacionalnost, ki naj bi bila v anglosaksonskem svetu in Franciji sopomenka za raso. V nemščini je rasa pomenila nekaj drugega, ni bila povezana z nacionalnostjo, pač pa s krvjo in genetiko.¹⁵

Zakonodaja Kraljevine SHS je državljanstvo deloma uredila leta 1920, torej po sklenitvi Saintgermanske pogodbe, v procesu izvrševanja mirovne pogodbe. Enaindvajsetega decembra 1920 je izšla Uredba o pridobitvi in izgubi državljanstva Kraljevine SHS z opcijo in prošnjo.¹⁶ Kraljevina SHS je podobno kot avstrijska zakonodaja ponudila možnost, da vsi prebivalci, ki so imeli domovinsko pravico, 1. januarja 1910 na teritoriju Kraljevine SHS pridobijo državljanstvo. Določala pa je tudi možnost, da vsi tisti, ki so se znašli v drugih državah naslednicah in bi si želeli državljanstva Kraljevine SHS, za to optirajo v roku šestih mesecev. Šlo je za prebivalce, ki so bili stari nad 18 let in *»srbskega, hrvaškega ali slovenskega plemena in jezika«*. V prošnji so morali dokazati, da je slovenski (ali srbski ali hrvaški) jezik res materni jezik in da je prosilec večč tega jezika. Prav tako so bila potrebna dokazila o pripadnosti slovenskim nacionalnim ali nacionalno-verskim organizacijam in potrdila o verodostojnosti osebe, da je optant po rodu in jeziku resnično Slovenec. V poštev je prišla tudi vsa druga dokumentacija, ki je prav tako dokazovala, da je optant po rodu in jeziku Slovenec. Zdi se, da je podobno kot v avstrijski republiki v ospredje stopila etničnost. Nacionalna pripadnost naj bi po mnenju I. Kosnice v Kraljevini SHS igrala pomembno vlogo tudi v upravni praksi ravnanja s prošnjami za državljanstvo.¹⁷ Tako naj bi zastali tudi vsi postopki

¹⁴ Von Hirschhausen, From imperial inclusion.

¹⁵ Von Hirschhausen, From imperial inclusion.

¹⁶ *Uradni list deželne vlade za Slovenijo*, 21. 12. 1920, št. 147, str. 705–707.

¹⁷ Kosnica, Odnos državljanstva.

naturalizacije za prebivalce Kraljevine, ki niso bili optanti in so želeli zaprositi za državljanstvo (torej osebe, ki pred letom 1910 niso imele domovinske pravice).

Za primorske Slovence je italijanski zakon določal, da se je domicil oziroma domovinskost beležila na datum 24. maja 1915, vendar pa so bile nekatere izjeme. Kljub domovinski pravici osebe iz Julijske krajine ali Tridentinske Benečije niso mogle pridobiti državljanstva, če niso bile tu rojene. Enako je veljalo za vse uradnike, ki so domovinsko pravico pridobili z javno službo.¹⁸ Za Italijane je bila tako po Rapalski pogodbi določena možnost, da se odločijo za italijansko državljanstvo še leto dni po njenem sprejemu.¹⁹ Za primorske Slovence pa je začel veljati poseben Razglas, ki je zapisal, da teče rok za optiranje Slovencev šele od ratifikacije Rapalske pogodbe dalje, torej od 2. februarja 1921.²⁰

Težnja po vzpostavljanju povezave med nacionalnostjo in državljanstvom se prepozna tudi v Zakonu o državljanstvu Kraljevine SHS iz leta 1928, ki je, kot so pisali časopisi, končno dal prednost krvnim vezem, in ne samoopredelitvi.²¹ Zakon, ki bi moral biti sprejet 1919, je tako naposled začel veljati in je tako do neke mere dopolnil Obči državljanski zakonik o domovinstvu in Saintgermainsko mirovno pogodbo, ki sta do tedaj veljala na območju bivšega avstrijskega dela v novi jugoslovanski državi. Jugoslovanska zakonodaja o državljanstvu se je začela močno navezovati na nacionalnost.²² V nekaterih vidikih se je torej zakonodaja, kot vidimo, spremenila, ne pa v vseh, paternalizem je denimo še naprej vztrajal, saj je zakon še vedno določal, da ženska s poroko izgubi svoje državljanstvo in sprejme soprogovo. Slednje načelo je denimo ostalo v veljavi tudi v socialistični Jugoslaviji.²³ Državljanstvo je kot nekoč v monarhiji omogočalo številne pravice, zlasti volilno pravico, zaposlitev v javni upravi in sodelovanje v naborništvu.

Von Hirschhausen tako ugotavlja, da so bile slednje spremembe zakonodaje, ki so poudarjale nacionalnost, posledica reakcije na kaotične nacionalne razmere v poveljnih državah; viden naj bi bil tudi vpliv mednarodne zakonodaje oz. zakonodaje drugih držav na zakonodajo držav naslednic; v vseh pa lahko prepoznamo pečat sovražnost do beguncev in težnjo etnične homogenizacije.²⁴

¹⁸ Pravica državljanstva, *Goriška straža*, 16. 12. 1920, 1; Kogovšek Šalomon, *Izbris*, str. 23.

¹⁹ *Uradni list deželne vlade za Slovenijo*, 27. 12. 1920, št. 149, Rapalska pogodba med Kraljevino SHS in Kraljevino Italijo, str. 718.

²⁰ *Uradni list deželne vlade za Slovenijo*, 12. 4. 1921, št. 37, *Razglas*, str. 198.

²¹ Zakon o državljanstvu sprejet, *Slovenec*, 5. 8. 1928, str. 1.

²² Kosnica, *Odnos državljanstva*.

²³ Kogovšek Šalomon, *Izbris*, str. 24. Po zakonu iz leta 1928 je pravico državljanstva žensk uredil 29. člen, ki je dajal pravico tuji državljanke, da je lahko pred sklenitvijo zakonske zveze pri pristojni oblasti vložila vlogo oz. po ženitni pogodbi obdržala svoje državljanstvo. Državljanke Kraljevine SHS pa so s sklenitvijo zakonske zveze s tujim državljanom izgubile svoje državljanstvo, razen če ni bilo drugače po predpisih soprogove države (AS 68, II. oddelek. Pravni položaj žene.)

²⁴ Von Hirschhausen, *From imperial inclusion*.

Študije primerov in strategije opredelitve

Premoženje

V novi državi Kraljevini SHS sta tako nekdanja domovinska pravica in vprašanje domovinske pristojnosti postala izredno pomembna. In številni so se tako kot v obdobju monarhije znašli v dilemi, kam sploh sodijo glede na domovinsko pristojnost.²⁵ Vendar pa so zadrege glede odločitve za državljanstvo bile tudi drugačne, izredno pogosto povezane s premoženjskimi koristi. O tem priča tudi odločitev družine Josipa Stritarja. Sin Milan Stritar se je namreč v avstrijski državi znašel v dilemi glede odločitve med Kraljevino SHS in Avstrijo. »*Ne vem, ampak kot je znano, sem imel v nacionalnih zadevah vedno nevtralnno mnenje, kar po mojih mešanih prednikih tudi drugače ni moglo biti. ... Zdaj pa so se zadeve radikalno spremenile. Državni uradniki nemške narodnosti so zaskrbljeni dobili na voljo, da se nacionalno opredelijo in tudi jaz sem označen. ... Jaz še vedno nisem nacionalen, ampak nevtralen kot prej ... Lahko se odločim za optiranje za slovensko nacionalnost in upam, da ta korak na Kranjskem ne bo napačno razumljen in da tej deželi lahko zagotovim veliko uporabnih uslug ...*«²⁶ Josip Stritar je nato sina začel prepričevati, naj tega ne stori »*Da se hočeš izjaviti za narodnost svojega očeta, je zelo lepo in plemenito; toda s tem bosta vendar vidva in Tvoja družina brez kruha. Kje boš potem dobil kako službo? Slovenskih visokih šol ni in z jezikom bi nikakor ne šlo. Zato je moja očetovska dolžnost, da Ti, najsi bi mi bilo še tako težko, odločno svetujem, da optiraš za nemško [narodnost], česar naravno, jaz ne morem. Če izgubiš svoje mesto tukaj, kaj potem? In še to: če jaz izgubim svojo pokojnino, kam naj se obrnemo? Ko bi Te oviralo Tvoje prvo ime, izberi si sam drugo ... Pripis: Tvoj rod je do polovice nemški in vsa Tvoja vzgoja je bila nemška; svojo izjavo lahko zagovarjaš pred Bogom in ljudmi.*«²⁷ Oče je sina uspešno prepričal, da optira za nemško narodnost. V veliki dilemi, povezani z nacionalno opredelitvijo, pa se bo znašel tudi sam Josip Stritar. Nekoliko kasneje je namreč prejel dopisnico, v kateri so ga pozvali, da se odloči za Kraljevino SHS ali Avstrijo. Josip Stritar se je v strahu pred izgubo pokojnine odločil, da »*država, ki sem ji ves čas služil, ima dolžnost, da me preskrbi za starost*« in se zato izrekel za avstrijsko državljanstvo, pri tem pa ni zamolčal svojega slovenskega porekla in pisanja literature v slovenščini.²⁸ Kraljevina SHS ga je sicer kasneje nagradila z državno (narodno) pokojnino, ki je dopolnila borno vsoto, ki jo je prejemal.²⁹ Njegov strah ni bil neutemeljen, v podobni situaciji se je denimo znašla tudi Elza

²⁵ Tak primer je denimo Anton Mitri, njegov oče je iz Vidma (Udine) prišel v Košano, kjer je bil avstrijski vojak, kasneje je preživljal družino kot delavec. V Košani se je tudi poročil z domačinko, ko so bili njegovi otroci še nepolnoletni, je umrl, preostanek družine je nato zapustil Košano. Občina Košana je denimo vseeno izdala poročne zglasnice za oba sinova. AS 137, škatla 353, arhivska enota 2059-65, Dopis Antona Mitri.

²⁶ Stritar, *Zbrano delo*, str. 550.

²⁷ Stritar, *Zbrano delo*, str. 549–550.

²⁸ Stritar, *Zbrano delo*, str. 552–553.

²⁹ <http://pslk.zrc-sazu.si/sl/literarni-atlas-ljubljane/josip-stritar/>

Kastl Obereigner. Potem ko je njen mož izgubil življenje v prvi svetovni vojni, je postala češka državljanka, čeprav je bil pokojni mož rojen na ozemlju Kranjske, tu ni imel domovinske pravice. Če bi zaprosila za jugoslovansko državljanstvo, bi po njem izgubila skromno pokojnino.³⁰

Slednja težka odločitev, zelo povezana z materialnimi koristmi, zagotovo ni edina. Iz Sv. Jurija ob Pesnici so tako poročali: »... bil pa je Slovincem vedno naklonjen in je bil pred prevratom edini Nemec v Sv. Juriju ob Pesnici, ki se je zoperstavil nameri Schulvereina, zgraditi v Sv. Juriju šulferajnsko šolo. ... Klug je Nemec in ne zna slovenski. Svoje otroke pa vzgojuje popolnoma v jugoslovanskem duhu, govore vsi lepo slovenski. Najstarejši otrok je 12 let star. K. ne zaprosi za naše državljanstvo, ker ima tudi v Avstriji eno posestvo, nadalje pa je njegov brat, ki je veleposestnik pri Grazu, zapisal celo premoženje starejšemu/ dvanajstletnemu/ fantu. Ker so otroci še mladoletni, postali bi, ako Klug že sedaj pridobi naše državljanstvo, vsi naši državljani, kar pa hoče preprečiti tako dolgo, da dobi starejši sin posestvo v Avstriji.«³¹

V arhivih najdemo tako kar nekaj primerov oseb, ki so se hkrati optirale za dve državi in tudi položile dve zaobljubi.³² Eden bolj zanimivih primerov je bil uradnik, ki je v Kraljevino prišel iz Gorice, sicer rojen v Zagrebu, je novo službo dobil na okrajnem glavarstvu v Brežicah. Na svojem delovnem mestu je nato hitro zaprosil za bolniški dopust z utemeljitvijo, da trpi za nevrastijo, živčno boleznijo. Bolniški dopust je začel aprila 1919 in ga nadaljeval tudi v letu 1920, tedaj naj bi se tudi zdravil v sanatoriju v Salzburgu. Ker se kljub poizvedbi nadrejenih z bolniškega dopusta ni javil, neznano pa je bilo tudi njegovo prebivališče, je slovenska oblast spraševala po njem v Avstriji in ugotovila, da je tam nastopil službo v državni upravi, kar je posledično pomenilo, da je torej ponovno zaprosil za državljanstvo, samo tokrat za avstrijsko.³³ Podobno je tudi Oton Merk ugotavljal, da je »vsled osebnih doživetij vznemirjen ... odločil vstopiti v službo nemške Avstrije«, ker pa iz Avstrije dolgo ni bilo odgovora, je bil zdaj pripravljen prevzeti službo v Kraljevini SHS.³⁴ Vloge, ki so jih obravnavali, so preverjale tudi predvojno ravnanje prisilcev in njihove motive za nacionalno opredelitev, tako sta se denimo Ivan Prah in Jožef Suppanz navkljub svojemu slovenskemu pokolenju priznavala pred ustanovitvijo nove države zaradi »osebnih koristi v nemški tabor«.³⁵

³⁰ Hribar idr., Elza Kastl, str. 31.

³¹ SI AS 60-66. Spomenica Štajerskih Nemcev, škatla 8, Okrajno glavarstvo Maribor.

³² SI AS 66, škatla 4. I. D. se je tako zaobljubil 18. 11. 1918 Avstriji, 31. 12. 1918 pa še Kraljevini Jugoslaviji.

³³ SI AS 16-IV-2-42. Uradništvo 1921, škatla 75.

³⁴ SI AS 16-IV-2-40. Uradništvo 1919, škatla 73, Kočevje 31. 3. 1919.

³⁵ SI AS 66, škatla 2, Poverjetništvu za pravosodje 14. 1. 1919.

Vpliv družine in rodne grude

Številni Nemci po poreklu so se ob ustanovitvi nove države brez težav opredelili za Kraljevino SHS. Elvira Dolinar, rojena Sittig v nemški protestantki družini,³⁶ se je navdušila nad slovenstvom v času obiskovanja učiteljišča.³⁷ Leta 1927 se je tako spominjala, da so bile na učiteljišču večinoma Nemke, »*le malo Slovenk nas je bilo*«,³⁸ kar kaže na njeno popolno identifikacijo s slovenstvom že za časa šolanja in verjetno nekonfliktnost bivanja in identificiranja s Kraljevino SHS. Podobno slovensko se je orientirala tudi njena sestra, prav tako učiteljica, Olga Sittig, ki naj bi v času plebiscita sodelovala pri Koroški zori, glasilu Zveze ženskih društev za Koroško.³⁹ Številni drugi pa so novo državo sprejeli izrazito zadržano, kot nujnost, ki jo je za seboj potegnila pripadnost deželi Kranjski. Podpolkovnik Karl Kastl je tako z okorno pisavo, nevajeno slovenščine, pisal je običajno v nemški gotici, podal zaobljubo Petru Prvemu, Kralju Kraljevine SHS.⁴⁰ Poudarjeno zvestobo družine rodni grudi Kranjske, ki se je znašla v novi Kraljevini, je moč prepoznati v marsikateri prošnji. Karol Ekel je tako zapisal: »*Moj stari oče Anton Ekel je služboval blizu 30 let kot mestni blagajnik pri mestnem magistratu v Ljubljani, moj oče Josip Ekel je služboval nad 40 let kot politični uradnik na Kranjskem ...*«⁴¹ Viljem baron Rechbach je argumentiral: »*Rojen 1866 v Ljubljani, izhajam iz domače rodbine, ki biva že več stoletij na Kranjskem in Koroškem. Moj oče je bil deželno sodni svetnik v Ljubljani, ki je 40 let služboval na Kranjskem. Moj stari oče od očetove strani je bil okrajni glavar v Novem mestu, moj stari oče od matrne strani, pl. Sceusceustel, je bil predstojnik okrožne sodnije v Novem mestu.*«⁴²

Nekatere pa je k odločitvi za državljanstvo prepričala družina. Tako so posamezniki za svojo prenagljeno odločitev za optiranje za Avstrijo okrivili svoje sorodnice. Anton Grafenauer je svojo zaobljubo nemški Avstriji podpisal le zato, ker je bila njegova žena domačinka iz okolice Gradca in naj bi od tam dedovala manjše premoženje. Grafenauer utemeljuje, da te zaobljube nikoli ne bi storil, če bi izrecno pisalo, da je zaobljuba Avstriji tudi priznavanje k nemški narodnosti. Njegovo narodnostno čustvo je namreč slovensko in tudi njegova družina je povsem slovensko orientirana. Če bi sprejel nemško narodnost, bi širša rodbina z njim pretrgala stike.⁴³ Medtem ko naj bi sodni uradnik Pavliček postal nemško usmerjen le zaradi svojega tasta, »*Dr. Pavliček je namreč zet umrlega nemškutarja in velikega renegata Terschnik-a. ta mož je hujskal svojega zeta v narodni prepir. Da se je dr. Pavliček dal zapeljati in je storil kot mlad mož in zet bogatega Terschnik-a marsikatero bedarijo mu jaz ne zamerim toliko, ker je bil v to prisiljen, sicer bi mu*

³⁶ Pacek, *Ko spregovorijo matične*, str. 79.

³⁷ Faganeli in Seljak, *Intervju*.

³⁸ Govekar, *Slovenska žena*, 214.

³⁹ Bahovec, »Cvenkljeva gospodinja«, str. 157–175.

⁴⁰ Hribar, Karl Kastl, str. 157.

⁴¹ Glej primere: SI AS 16, IV 2 40, Uradništvo 1919, škatla 73, dopis 2. 1. 1919.

⁴² SI AS 16, IV 2 40, Uradništvo 1919, škatla 73, Viljem baron Rechbach.

⁴³ SI AS 66, škatla 2, Okrajno sodišče na Vranskem, 20. prosinca 1919.

*Tershnig ne dal hčer za ženo.*⁴⁴ Drugi so kot argument za podpis navajali, da so želeli poskrbeti za šolanje svojih otrok, »s preместitvijo v Gradec, kjer se otroci šolajo«, bi bilo življenje lažje.⁴⁵ Nova politična situacija je marsikoga spravila v veliko stisko, tudi psihično.⁴⁶ Nekateri so bili zapeljani tudi od svojih predstojnikov, ki so jim stvari narobe tolmačili.⁴⁷

Vsekakor slednja pričevanja pričajo o izredni fluidnosti razumevanja nacionalne opredelitve, ki jo morda najboljše pooseblja ravno črtica Prežihovega Voranca, Dobro jutro, »*Bil sem že toliko razvit, da sem ljudi poznal, kdo izmed domačinov drži z Nemci, kdo pa s Slovenci. Če sem srečal na cesti kakega Slovenca, sem ga pozdravil po slovenski, če pa sem srečal kakega nemškega privrženca, sem ga redno pozdravljal po nemški.*«⁴⁸ Naslovljenec pozdrava je hitro prepoznal nacionalno opredelitev pozdravljajočega, toda identificiranje pošiljatelja pozdrava kot nemškega ali slovensko opredeljenega je bilo odvisna zgolj od situacije (kdo je bil trenutni mimoidoči), in nikakor ne pokazatelj njegove ponotranjene opredelitve. Enako vprašanje bi tako veljalo tudi za državljanske vloge, torej do kakšne mere so prošnje dejansko reflektirale intimno odločitev o nacionalni opredelitvi oziroma koliko so bile odvisne od situacije.

Nacionalni interes

V dneh po uradnem koncu prve svetovne vojne so po vsem slovenskem ozemlju nastajali Narodni sveti. Narodni svet je bil ustanovljen v Trstu (vodil ga je Josip Vilfan, v njegovem imenu pa nastopa tudi Fran Vodopivec), Gorici, nastala sta Narodni svet za Štajersko in Narodni svet za Koroško.⁴⁹ Podružnice narodnih svetov so nastajale v večini slovenskih krajev in občinah.⁵⁰ Kot piše Balkovec, narodni sveti niso bili organi oblasti, so pa oblast v prevratnih časih vseeno vzeli v svoje roke, tudi zato so bili že 5. novembra 1918 pozvani, naj se izogibajo oblastnih postopkov.⁵¹ Vendar pa v nekaterih arhivskih fondih zasledimo sledi njihovega nemotenege delovanja tudi po tem datumu.⁵² Narodni sveti so tako priporočali uradnike za namestitvev in jamčili za narodnost prosilca.⁵³ Zlasti pomembno vlogo v tem oziru je imel Narodni svet za Trst.

⁴⁴ SI AS 66, škatla 2, Gospodu predsedniku okrožnega sodišča v Celju, 20. 2. 1919, Pismo Sim. Sekirniga nadučitelja.

⁴⁵ SI AS 66, škatla 2, št. spisa 1020.

⁴⁶ SI AS 16-IV-2-39. Uradništvo 1918, škatla 72, Mathias Friderik, Visoka narodna vlada 10. 1. 1919.

⁴⁷ SI AS 66, škatla 2, dopis 22. 1. 1919.

⁴⁸ Prežihov, Dobro jutro.

⁴⁹ AS 60-82, Gradivo za sejo narodne vlade, škatla 9.

⁵⁰ AS 60-82, Gradivo za sejo narodne vlade, škatla 9.

⁵¹ Balkovec, »Otresli smo, str. 109.

⁵² SI AS 60-101, Notranje razmere v jugoslovanskem delu Slovenije, škatla 18.

⁵³ SI AS 16-IV-2-39, Posredovanje za Riharda Koropca; SI AS 60-101, Notranje razmere v jugoslovanskem delu Slovenije, škatla 18; SI AS 66, Odslovitvev uradnikov nemške narodnosti in prošnje Slovencev za preместitev, škatla 4, Narodni svet Borovlje, 5. 9. 1919.

Narodni svet v Trstu (13. 9. 1918) je bil ustanovljen v istem obdobju kot Pokrajinski narodni svet za Gorico (13. 9. 1918), vendar pa je bil zadnji že 14. novembra 1918 razpuščen, z upanjem, da se bo preoblikoval v nekako poverjeništvu Kraljevine SHS, kar se ni zgodilo.⁵⁴ Še v istem mesecu nekoliko prej je bil po spominih Lava Čermelja 2. novembra 1918 razpuščen tudi Narodni svet za Trst,⁵⁵ toda le-ta je svoje delo nadaljeval ilegalno,⁵⁶ od leta 1920 pa v vrstah političnega društva Edinost, s katerim je slovenska oblast prav tako bila v stalnih stikih.⁵⁷ Italijanska vlada je sicer imela na meji s Kraljevino poostren nadzor, saj so vojaki železniškim potnikom »preiskali vse žepe in jim odvzeli vso pošto, ki so jo nosili s seboj.«⁵⁸ Na ta način je italijanska oblast želela prekiniti pošto med narodnim svetom v Trstu in jugoslovansko oblastjo. Toda stiki med oblastjo v Jugoslavijo in Narodnim svetom so se ohranjali prek zanesljivih oseb, ki so tajno prek meje prenašale dokumente in pošto, povezano zlasti s prošnjami beguncev.⁵⁹

Nasilje nad Slovenci se je začelo takoj po zasedbi italijanskih sil, čeprav so nove oblasti leta 1918 obljubile spoštovanje slovenske tradicije in kulture.⁶⁰ Italijanske patrolje so kmalu po zasebnih hišah začele pobirati slovenske zastave, slovenske najemnike kljub plačanim najemninam odslovile, vsem, ki so na svojih rokavih nosili trak v slovenskih barvah, pa grozile s smrtjo.⁶¹ Začela se je gonja proti slovenskim intelektualcem, te so pospešeno aretirali in jim grozili z internacijo.⁶² S smrtjo so denimo grozili tudi učiteljicama, ki sta razobesili slovensko in hrvaško zastavo.⁶³ Že v novembru leta 1918 naj bi se po ulicah slišalo vpitje: »*Abbasso la Jugoslavia, abbasso i sciavi!*«⁶⁴ Kot piše Gorazd Bajc, je uprava po navodilih generalštaba in vlade že leta 1919 začela spodbujati izražanje italijanstva in zatirati izražanja slovenstva.⁶⁵ Vzporedno s tem pa je začela delovati tudi fašistična stranka, ki je imela svoje oddelke tudi v Gorici in Trstu.⁶⁶ Številni ukrepi so bili, kot ugotavlja tudi Marta Verginella, v prvi vrsti uperjeni proti intelektualcem

⁵⁴ AS 60-82, Gradivo za sejo narodne vlade, škatla 9; Kacin Wohinz, *Primorski Slovenci*, 26, 44.

⁵⁵ Čermelj, *Spomini*, 97.

⁵⁶ SIAS 66, Odslovitev uradnikov nemške narodnosti in prošnje Slovencev za premestitev, škatla 4, Srečko Vodopivec, 11. 7. 1919, Italijani so tedaj prestregli kurirsko tajno pošto, kar je ogrozilo delovanje sveta. Zlasti pošiljanje izjav o nameščencih. Glej tudi: Bajc in Pelikan, *Od konca prve*, 66.

⁵⁷ SIAS 66. Odslovitev uradnikov nemške narodnosti in prošnje Slovencev za premestitev, škatla 4, Dopis predsedstva pokrajinske uprave, 2. 8. 1921.

⁵⁸ AS 60-82, Gradivo za sejo narodne vlade, škatla 9, Narodni svet v Ljubljani, 19. 11. 1918, Potnikom.

⁵⁹ SIAS 66. Odslovitev uradnikov nemške narodnosti in prošnje Slovencev za premestitev, škatla 4, Dragi Mirko, 23. 2. 1920. Bajc in Pelikan, *Od konca prve*, 67.

⁶⁰ Pirjevec, »Trst je naš!«, 99.

⁶¹ AS 60-82. Gradivo za sejo narodne vlade, škatla 9, Poročilo iz Gorice, 19. 11. 1918.

⁶² AS 60-82. Gradivo za sejo narodne vlade, škatla 9, Ljubljana 18. 11. 1918. Glej tudi: Pirjevec, »Trst je naš!«, 99.

⁶³ AS 60-82. Gradivo za sejo narodne vlade, škatla 9, Kaštel, 21. 11. 1918.

⁶⁴ AS 60-82. Gradivo za sejo narodne vlade, škatla 9, Ljubljana, 19. 11. 1918.

⁶⁵ Bajc, Fašistična zakonodaja, 22.

⁶⁶ Bajc in Pelikan, *Od konca prve*, 71.

in izobražencem, tudi slovenskim uradnikom.⁶⁷ Na položaj uradnikov je vplivala tudi uredba s 15. aprila 1919, ki je za kriterij izvrševanja službe postavila lojalnost državi, to pa je bil zelo raztegljiv pojem, ki ga je oblast interpretirala po svoji volji. Po Mussolinijevem prihodu na oblast so sledili odloki v letu 1923, ki so še pospešili odpuščanje slovenskih in hrvaških uslužbencev, ker niso ponujali zadostnega jamstva za lojalno izpolnjevanje službe.⁶⁸ Mnogi uradniki tako v svojih pismih izpričujejo težke razmere, »da se bojijo za svoje življenje ali sploh zapustiti hišo«.⁶⁹

Toda Narodna vlada je vztrajala, da naj Slovenci ostanejo na zasedenem ozemlju in tako želela odgovoriti na pritiske Avstrije in Italije, da se iz zasedenega ozemlja prežene vse slovensko izobraženstvo.⁷⁰ Tako naj bi se vse preselitve Slovencev, zaposlenih v javni upravi, zgodile šele z dovoljenjem Narodnega sveta v Trstu, ki ga je vodil J. Vilfan.⁷¹ F. Vodopivec, tudi sam iz bivšega avstrijskega Primorja in vodja Urada za zaščito beguncev, je zapisal mnenje, ki ga je po vsej verjetnosti delil z Narodnim svetom v Trstu, in v njem argumentiral uradna stališča Narodnega sveta v Trstu: »*Ko se tam vpeljujejo italjanski zakoniki, kar je pričakovati, kdo pojde tedaj našemu ljudstvu na roko, ako ravno ne sodniki? Kdo bode uvajal nove zakone s primernim upoštevanjem dosedanjih razmer, kdo jih bode prevajal, ako ne ravno sodniki, ki so ostali na svojih delovnih mestih?*«⁷² Narodni svet iz Trsta je tudi v letu 1919 vedno znova opozarjal, da naj slovenska oblast sprejema v svoje vrste le tiste uradnike, ki imajo dovoljenje sveta, ali jim grozi internacija, ali se umaknejo grozeči premestitvi v notranjost Italije.⁷³

Nič čudnega, da so nekateri slovenski uradniki imeli vsega dovolj in brez dovoljenja in pogajanja z Narodnim svetom v Trstu odpotovali v Jugoslavijo. Tak je bil denimo primer Ivana Dougana, ki je kratko malo spakiral svoje pohištvo in sedem otrok ter odšel prek meje.⁷⁴ V večini pa so odšli najprej tisti, ki so imeli malo možnosti za pridobitev italijanskega državljanstva in jih italijanska oblast ni zaposlila. Primorci, ki so že službovali v Jugoslaviji, pa se nikakor tja niso želeli vrniti.⁷⁵ Pri tem velja omeniti, da včasih tudi priporočilo političnega društva Edinosti ni bilo dovolj za zaposlitev v Jugoslaviji, tak primer je bila denimo Olga Hlače. Edinost ji je izdala pozitivno mnenje in zapisala: »*Ta mladenka res zasluži, da bi*

⁶⁷ Verginella, *Meje drugih*, 80.

⁶⁸ Bajc, Fašistična zakonodaja, 30.

⁶⁹ SIAS 66. Odslovitev uradnikov nemške narodnosti in prošnje Slovencev za premestitev, škatla 4, prošnja kancelista Angela Remca.

⁷⁰ *Sejni zapiski I. del*, str. 191.

⁷¹ SIAS 16-IV-2-40. Uredništvo 1919, škatla 73, Državni uslužbenci slovenske narodnosti v Trstu, 14. 4. 1919.

⁷² SIAS 66. Odslovitev uradnikov nemške narodnosti in prošnje Slovencev za premestitev, škatla 4, Alojzij Žigon sodnik v Podgradu, Ljubljana 2. prosinca 1920.

⁷³ *Sejni zapiski Narodne vlade 2. del*, str. 339.

⁷⁴ SIAS 66. Odslovitev uradnikov nemške narodnosti in prošnje Slovencev za premestitev, škatla 4, Ivan Dougan.

⁷⁵ SIAS 66. Odslovitev uradnikov nemške narodnosti in prošnje Slovencev za premestitev, škatla 4, Predsedništvu deželne vlade Uradu za zaščito beguncev, Gašper Jesenovec, Alojzij Črnigoj.

*enkrat prišla do mirnega življenja. Naši stvari v Kopru ne koristi nič.*⁷⁶ Njeno zaposlitev je priporočal tudi Urad za zaščito beguncev, toda kljub temu da je bila odslovljena iz političnih razlogov in dve leti ni mogla dobiti službe v Italiji, je bil odgovor suhoparen, »je tuja državljanica« in je tako ne moremo sprejeti v službo. Ugotavljali so, da je podobne delovne sile na pretek in kot Primorka ne more imeti prednosti.⁷⁷ Slednje izkazuje dejstvo, da včasih tudi nacionalna samoopredelitev ni bila dovolj, niti vsa dokumentacija, ki bi zadoščala vlogi za optiranje k novi jugoslovanski državi. Nacionalni interes in kasneje vse slabše gmotne razmere za prihajajoče primorske begunce so vplivali tudi na uspeh pri pridobitvi državljanstva. O tem denimo govori tudi pričevanje Nuše Kerševan: *»Naš problem je bil to, da nismo dobili jugoslovanskega državljanstva, ker smo bili pravzaprav begunci iz Italije. Moj oče je imel za celotno družino le dovoljenje za bivanje, ki ga je moral pri pristojnem organu vsako leto podaljševati. Pogoja za pridobitev tega dokumenta sta bila zaposlitev in stanovanje.*«⁷⁸ Kraljevina SHS je na vsak način želela znižati izdatke za primorske begunce v državi, še zlasti pa so se razmere zanje zaostrele po letu 1937, ko politični begunci iz Julijske krajine niso več prejeli nobene državne podpore.⁷⁹ V slednjih primerih se zdi, da je politika vplivala tudi na pravne postopke in tako večala razkorak med prakso in zakonodajo, po drugi strani pa so se temu trendu pridružile tudi druge države, ki so sprejele v dvajsetih in tridesetih letih zakone, povezane z denaturalizacijo nekaterih državljanov, ali pa so začele zelo omejevati pravice političnih beguncev.⁸⁰

Zaključek

Čeprav je bila zakonodaja o pridobitvi državljanstva razmeroma jasna, pa se v praksi kažejo razmere, ki za številne prosilce niso bile enoznačne. Nekateri so imeli težave s samorazumevanjem zakonodaje, drugi so sprejemali odločitve pod vplivom družine ali svojih nadrejenih. Številni so tehtali materialne koristi, v nekaterih primerih je prišlo do kombinacije več dejavnikov, na končno izbiro pa je v nekaterih primerih vplivala tudi politika države, ki si novih prišlekov ni želela v velikem številu, pa čeprav so ti pripadali pravemu »plemenu«. Nekateri prosilci so bili zadovoljni z razmerami v stari monarhiji in se v novih nacionalnih državah niso najbolje počutili, poleg tega so bili nekateri nacionalno indiferentni,⁸¹ v smi-

⁷⁶ SIAS 66. Odslopitev uradnikov nemške narodnosti in prošnje Slovencev za premestitev, škatla 4, Dopis predsedstva pokrajinske uprave z dne 2. 8. 1921.

⁷⁷ SIAS 66. Odslopitev uradnikov nemške narodnosti in prošnje Slovencev za premestitev, škatla 4, Predsedništvu d.s.v. v Ljubljani, 5. 2. 1921.

⁷⁸ Povzeto po Krašovec, Primorski priseljenci, str. 189.

⁷⁹ Krašovec, Primorski priseljenci, str. 201, 207.

⁸⁰ Holborn, The legal status, 680.

⁸¹ Za več na temo nacionalne indiferentnosti glej: van Ginderachter in Fox, *National indifference*. Pri uporabi pojma nacionalna indiferentnost moramo biti pazljivi in ločiti a-nacionalno vedenje, različne prakse (bilingvizem, poroke med člani različnih nacionalnih skupnosti) in pripisovanje lastnosti populaciji, ki ni preveč navdušena nad delom nacionalnih aktivistov.

slu, da jih nacionalna opredelitev ni zanimala, drugi pa so želeli svoje nacionalno prepričanje preprosto spremeniti. Vseeno pa je odločitev za državljanstvo za seboj potegnila posledice, zlasti za »tujerodne« obrtnike, ki svojih poslov v novi državi niso smeli širiti oziroma niso smeli oddajati prostorov v najem, za državne uradnike in vse zaposlene v javni upravi (vključno z železnico), za katere je bila lojalnost državi ključni kriterij, da so ohranili službe. Nekateri industrijski obrati in velike trgovske družbe pa so prišli zaradi tujih lastnikov pod premoženjski nadzor novoustanovljene državne institucije, kar je končno pripeljalo v njihovo nacionalizacijo.⁸²

Viri in literatura

Arhivsko gradivo

Arhiv Republike Slovenije:

- Deželno predsedstvo za Kranjsko (1791-1918). SIAS 16-IV-2-39. Uradništvo 1918, škatla 72.
- Deželno predsedstvo za Kranjsko (1791-1918). SIAS 16-IV-2-40. Uradništvo 1919, škatla 73.
- Deželno predsedstvo za Kranjsko (1791-1918). SIAS 16-IV-2-42. Uradništvo 1921, škatla 75.
- Kraljevska banska uprava Dravske banovine. SI AS 68, II. oddelek.
- Okrajno glavarstvo Radovljica (1819-1941). AS 137, škatla 353, arhivska enota 2059-65.
- Pokrajinska uprava za Slovenijo, Oddelek za pravosodje, 1913-1924. SI AS 66, škatla 4.
- Pokrajinska uprava za Slovenijo. Predsedstvo (1918-1924). AS 60-66, Spomenica Štajerskih Nemcev, škatla 8.
- Pokrajinska uprava za Slovenijo. Predsedstvo (1918-1924). AS 60-82, Gradivo za sejo narodne vlade, škatla 9.
- Pokrajinska uprava za Slovenijo. Predsedstvo (1918-1924). SI AS 60-101, Notranje razmere v jugoslovanskem delu Slovenije, škatla 18.

Objavljeni viri:

- Čermelj, Lavo, Spomini na moja tržaška leta. Ljubljana: Slovenska matica, 1969.
- Govekar, Minka. *Slovenka žena*. Ljubljana, Splošno slovensko društvo, 1927.
- Gradnik, Alojz. *Zbrana dela. Knjiga 5*. Maribor: Litera, 2008.
- Naš društveni in shodni zakon. Za praktično uporabo razložil dr. Viljem Schweitzer*. Ljubljana: Slovenska krščanska zveza, 1902.
- Občni državljanski zakonik*. Ljubljana: Tiskovna zadruga, 1928.
- Sejni zapiski Narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani in deželnih vlad za Slovenijo 1918-1921. 1. del: Od 1. nov. 1918 do 26. feb. 1919*. Ljubljana, 1998.
- Sejni zapiski Narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani in deželnih vlad za Slovenijo 1918-1921, 2. del: Od 28. feb. 1919 do 5. nov. 1919*. Ljubljana, 1999.
- Stritar, Josip. *Zbrano delo, Deseta knjiga. Pisma 1872-1923*. Ljubljana: DZS, 1957.
- Uradni list deželne vlade za Slovenijo*.

Časopisni viri:

- Goriška straža*
- Slovenec*

⁸² Matić, Konec prve.

Literatura

- Bahovec, Tina: »Cvenkljeva gospodinja« in koroški »nudeljni«. O oblikovanju spolne in narodne identitete na slovenskem Koroškem v 20. stoletju. Dragica Čeč in Branko Šuštar (ur.), *Socialna in kulturna zgodovina hrane*. Ljubljana, 2016, str. 157–175.
- Bajc, Gorazd in Pelikan, Egon. Od konca prve do začetka druge svetovne vojne (1918–1941). *Na oni strani meje. Slovenska manjšina v Italiji in njen pravni položaj: Zgodovinski in pravni pregled 1866–2004*. Koper, 2004, str. 59–92.
- Bajc, Gorazd. Fašistična zakonodaja in Slovenci med obema vojnoma. *Acta Histriae* 11, št. 2 (2003), str. 19–40.
- Balkovec, Bojan. »Otresli smo se vas, ki ste nas zatirali«. *Slovenski prelom 1918*. Ljubljana, 2019, str. 105–116.
- Baubock, Rainer in Dilek Cinar. Nationality Law and Naturalisation in Austria. *Towards A European Nationality: Citizenship, Immigration and Nationality*. Palgrave Macmillan, 2001, str. 255–272.
- Faganeli, Maja in Kristina Seljak. *Intervju o Elviri Dolinar*. Opravljen pri predmetu Zgodovina žensk. Šolsko leto 2016/17.
- Ginderachter van, Maarten in Jon Fox (ur.). *National Indifference and The History of Nationalism in Modern Europe*. London in New York: Routledge, 2018.
- Hahn, Sylvia. Inclusion and Exclusion of Migrants in the Multicultural Realm of the Habsburg State of Many Peoples. *Histoire sociale – Social History* 32 (2001), str. 307–324.
- Hirschhausen von, Ulrike. From imperial inclusion to national exclusion: citizenship in the Habsburg monarchy and in Austria 1867–1923. *European Review of History—Revue europeenne d'histoire* 16, št. 4 (2009), str. 551–573.
- Holborn, Louise W. The Legal Status of Political Refugees, 1920–1938. *The American Journal of International Law*, 32 (1938) št. 4, str. 680–703.
- Hribar, Angelika idr. *Elza Kastl Obereigner (1884–1973)*. Ljubljana: Mestni muzej Ljubljana, 2018.
- Hribar, Angelika. Karl Kastl (1848–1920), njegova družina in javno delovanje v Ljubljani. *Moja doživetja z bojnega pohoda*. Ljubljana, 2016, str. 137–162.
- Kerbusch, Vanessa: Das Staatsangehörigkeitsrecht in der Österreich – Ungarischen Doppelmonarchie (Citizenship in the Austro-Hungarian Monarchy). *Journal on European History of Law*, 4, št. 2 (2013), str. 41–52.
- Kacin Wohinz, Milica. *Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo*. Maribor in Trst, Založba obzorja, Založništvo tržaškega tiska, 1972.
- Kogovšek Šalamon, Neža. *Izbris in (ne)ustavna demokracija*. Ljubljana: GV Založba, 2012.
- Kosnica, Ivan: Odnos državljanstva i nacionalne pripadnosti u Kraljevini SHS/Jugoslaviji. *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 68 (2018), str. 61–83.
- Krašovec, Teja. *Primorski priseljenci v Ljubljani med obema svetovnjima vojnoma*. Doktorska disertacija. Koper, 2016.
- Matić, Dragan. Konec prve svetovne vojne – dokončni zaton nemštva na Slovenskem. *Slovenski prelom 1918*. Ljubljana, 2019, str. 229–230.
- Pacek, Karl. *Ko spregovorijo matične knjige: družbena zgodovina mesta Krško med letoma 1850 in 1918 v luči matičnih knjig*. Diplomsko delo. Ljubljana, 2014.
- Pirjevec, Jože. »Trst je naš!«. Boj Slovencev za morje (1848–1954). Ljubljana: Nova revija, 2007.
- Prežihov, Voranc. Solzice. Dosegljivo na: <https://sl.wikisource.org/wiki/Solzice> (1. 12. 2020)
- Stariha, Gorazd. »Z nobenim delom se ne pečajo, le z lažnivo beračijo!«: Odgon kot institucija odvracjanja nezaželenih. *Zgodovina za vse* 14, št. 1 (2007), str. 37–76.
- Sturman, Roberto (Robi). Matična služba in občinski popisi prebivalstva v Trstu (1859–1875). *Kronika* 67, št. 3 (2019), str. 497–512.

- Verginella, Marta. *Meja drugih: primorsko vprašanje in slovenski spomin*. Ljubljana: Modrijan, 2009.
- Vilfan, Sergej. *Pravna zgodovina Slovencev*. Ljubljana: Slovenska matica, 1996.
- Znanstvenoraziskovalni center SAZU. Prostor slovenske literarne kulture. Literarni atlas Ljubljane. <http://pslk.zrc-sazu.si/sl/literarni-atlas-ljubljane/josip-stritar/> (1. 12. 2020) toвне vojne.

SUMMARY

Citizenship during the Establishment of the Newly-Founded State of Slovenes, Croats and Serbs. Strategies of Choice.

Irena Selišnik

The article will demonstrate the development of legislature related to citizenship in Austria-Hungary and in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. The Austrian monarchy regulated the acquisition of citizenship in the Civil Code of 1811. As argued by many historians, both legislature and the practice of naturalization as an Austrian citizen were very inclusive. Due to broader all-European processes the establishment of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes changed this legislature, which became increasingly exclusive. Completely new categories, such as race, national belonging, ethnic self-definition, were introduced to the concept of regulating citizenship. Despite having been fairly clearly worded, the legislature allowed for and enabled room for manoeuvre for individuals' contrasting decisions, which could be influenced by their families or pecuniary reasons as well. Occasionally, applicants were denied citizenship even though they met the legal conditions. In that case "higher" national interest came into play, as did abstinence of economic circumstances, which could disregard one's national identification and cause the authorities to decide against it. The final part of the treatise presents different decisions and logic behind the choices of a few players that bear witness to various possibilities and situations at the end of World War I.

Aleš Gabrič

Prepoved izida romana Branka Hofmana ali šestletna noč do poznega jutra

GABRIČ Aleš, dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Privoz 11, ales.gabric@inz.si

Prepoved izida romana Branka Hofmana ali šestletna noč do poznega jutra

Leta 1975 bi moral pri Slovenski matici iziti roman pisatelja Branka Hofmana *Noč do jutra*. Če ne bi prišlo do posega nevidne cenzure komunistične oblasti, bi bilo to prvo literarno delo v Jugoslaviji, ki bi načenjalo tematiko postopanja oblasti z informbirojevci in krutih metod v taborišču na Golem otoku. Toda ko je bil roman v tiskarni že stiskan, je v projekt posegla oblast in preprečila nadaljnje delo. Vodstvo Slovenske matice je preprečilo vsaj uničenje natisnjenih pol in jih je spravilo v svojem domovanju. Šest let kasneje, v precej spremenjenih političnih razmerah, je roman le prišel med bralce in hipoma postal knjižna uspešnica.

Ključne besede: Branko Hofman, literatura, cenzura, politični zaporniki, Goli otok

GABRIČ Aleš, PhD, Research Counsellor, Institute of Contemporary History, SI-1000 Ljubljana, Privoz 11, ales.gabric@inz.si

Ban on Branko Hofman's Novel or a Six-Year-Long Night Till the Late Morning

Branko Hofman's novel *Night Till Morning* was set for publication by Slovenska Matica in 1975. Had the communist authorities not intervened and imposed invisible censorship, this would have been the first literary work in Yugoslavia addressing the authorities' actions towards Cominformists and cruel methods applied in the prison camp on Goli Otok. However, after the novel had been printed by the print shop, the authorities stepped in and halted further activities. The leadership of Slovenska Matica prevented the destruction of the printed sheets, storing them in their premises. Six years later, in a significantly changed political situation, the novel finally saw the light of day and became an instant success.

Keywords: Branko Hofman, literature, censorship, political prisoners, Goli Otok.

Cenzurirani in nevidna cenzura

Leta 1981 je pri Slovenski matici izšel roman Branka Hofmana *Noč do jutra*. Nikakor ni šlo zgolj za še eno novo literarno delo na slovenskem založniškem polju, saj ga je že ob izidu, in to brez prevelike reklame, nestrpnost pričakovalo veliko bralcev. Kot že ničkolikokrat v zgodovini knjigotrštva je kanček tlakovanja poti k velikemu uspehu dodala tudi oblast, ki je bila poglavitni krivec, da knjiga ni izšla že leta 1975, ko je bil načrtovan njen prihod med bralce. Tega podatka v knjigi sicer ni možno najti, je pa pripis na koncu romana – »Napisano v letih 1968–1974.«¹ – lahko spodbudil tudi manj poučenega bralca, da se je vprašal, zakaj je do izdaje prišlo tako pozno.

Avtorja Branka Hofmana so večkrat vprašali, kaj meni o tej zamudi, zlasti ob njegovi šestdesetletnici leta 1989, ko je bilo objavljenih nekaj intervjujev z njim. V pogovoru za ptujski časopis *Tednik* se je k tej temi vrnil tudi knjižničar ptujske študijske knjižnice Jakob Emeršič in Hofmana vprašal:

»Nadalje, če je na redkem in bibliofilsko dragocenem izvodu romana *Noč do jutra* (ki ste nam ga posodili za razstavo) letnica 1975, ko knjiga ni izšla, saj je roman prišel na knjižni trg z novo letnico 1981, potem pomeni to, da je bila na delu cenzura. Zakaj je bila knjiga 6 let prepovedana: ali zaradi dachauskih procesov oziroma golotooške problematike, ki ste jo prvi v Sloveniji načeli in s tem minirali to tabuizirano temo?«²

Hofman je odgovoril takole:

»Razlogi za prepoved so znani: Goli otok je bil v tistih časih, ko naj bi knjiga izšla, še državna skrivnost, z devetimi pečati zapečaten. Takrat smo bili še najnaprednejša država na svetu, z najbolj izvirmimi zamislimi, z najbolj demokratično ustavo, z najbolj humanimi zakoni in v to zaporedje neskončnih ‚najevo‘ se preprosto ni smelo vključiti nič, kar bi nam jemalo to svetniško gloriolo. Golotooški zločin bi vse to in še marsikaj drugega postavil na laž. To so, na kratko rečeno, razlogi, zakaj je bila knjiga zaplenjena. Bilo bi preobširno, da bi vam zdajle razkrival vse druge nadrobnosti in ozadja.«³

Kljub temu da je knjiga dvignila veliko prahu, ozadja izdaje in vzroki za zamudo konkretnije še niso bili opisani v strokovni literaturi, deloma tudi zato, ker arhivi do pred nekaj let še niso razkrivali skrivnosti, v katere je zdaj že možno pokukati. Preden pa iščemo vzroke za zamudo, je treba sploh pogledati, kaj je za

¹ Hofman, *Noč do jutra*, str. 279.

² Emeršič, Pogovor s pisateljem, str. 6.

³ Prav tam.

nekateri sporni roman ponudil bralcu. Na videz se zgodba romana *Noč do jutra* vrti okoli preiskave sumljivih okoliščin smrti mladega dekleta Minke v zakotni vasi. Toda, kar sprva namiguje na umor s spolnim ozadjem, se na koncu izkaže kot samomor dekleta, ujetega v svet materinih ozkih krščanskih dogmatskih pogledov, v katerem ni prostora za mladostno sproščenost in iz katerega dekleta najde izhod le v slovesu od življenja. Kot nasprotje temu se odvija boj za preživetje Petra, ene od prič skrivnostnega dogodka, ki je šel v preteklosti skozi hudo torturo zaporov in taborišč. Vse dogajanje je strnjeno v *noč do jutra*, Petrova travma pa prihaja na dan skozi spomine, ki se mu odpirajo ob določenih trenutkih. Pri odkrivanju tančic okoli samomora Peter po dolgih letih sreča preiskovalnega sodnika Kovača, za katerega se izkaže, da je bil Petrov zasliševalec v zaporu. Srečanje Petra in Kovača, žrtve in rablja, sicer ne prinese končnega obračuna, za oba pa je (še ena) prelomnica v njunem življenju. Petra, ki se je boril za državo, ki se mu je »zahvalila«⁴ za dolgoletnim trpljenjem, privede do (morda sicer še ne končnega) spoznanja, da mora živeti za danes in jutri in se otresti obremenjevanja z včerajšnjim svetom. Za Kovača pa je to le še ena potrditev misli, ki ga je razjedala že dolgo, da je v svojem boju za lepšo prihodnost postal suženj ideje in pozabil na človečnost do ljudi, s katerimi je imel opravka.

Spravni ton zgodbe, brez moraliziranja in obtoževanj, je viden tudi v zadnjem odstavku romana, ko se Peter odloči za spremembo in grenke spomine na preteklost naposled premagajo misli na jutrišnji dan. Ta stavek je bil izbran tudi za zapis na notranjem zavihku ščitnega ovitka ob načrtovani izdaji iz leta 1975, ki ni ugledala sveta: »Potem je z očmi premeril senožet in gozd in mejico na obronku in občutil, kako diha iz zemlje tista spravljivost, ki ne pozna ne groze ne bolečine.«⁴

V *Noči do jutra* ni zapisano konkretno ime Goli otok, niti se ne spušča v politična ozadja dogajanj. Toda Peter se v bridkih spominskih večkrat vrača v dogajanje na otoku (brez imena). Šlo je za prvi dokaj natančen pisateljski opis usode t. i. informbirojevcev in dogajanja na Golem otoku, kar je vznemirilo oblastnike, saj je bil to še vedno tabu, o katerem se v javnosti ni smelo govoriti.⁵ V nadaljevanju zgodbe – njene dolge, šestletne poti do bralcev – so se oblastniki spraševali marsikaj. Zanimivo pa je, da Hofmanovih opisov niso izpodbijali kot neustreznih, nepravilnih ter tako posredno pravzaprav pritrdili, da je bilo njegovo delo pri zbiranju podatkov uspešno in da je končni izdelek verodostojen dokument časa, ki ga opisuje.

Zapleti s cenzuro so botrovali že uvrstitvi Hofmanovega romana v program Slovenske matice za leto 1975. V programu za to leto je bil namreč najprej predviden izid potopisov in spominskih zapisov Edvarda Kocbeka pod delovnim naslovom *Domotožje*. Kocbek tipkopisa ni oddal v dogovorjenem roku, ko pa ga je imel sredi leta delno le pripravljene, je politično sceno razburkala v Trstu izdana knjižica *Edvard Kocbek – pričevalec našega časa*. V njej je Kocbek na pobudo Borisa Pahorja in Alojza Rebule prvič odkrito spregovoril o povojnem množičnem poboju domobrancev. Vodstvo Slovenske matice se je zato odločilo, »naj se izdaja

⁴ Hofman, *Noč do jutra*, str. 279.

⁵ Najobširneje o tej tematiki glej: Previšič, *Povijest Golog otoka*.

Kocbekove knjige – za katero tekst še ni bil oddan – odloži«. ⁶ Ko so ga obvestili o tej odločitvi, je Kocbek zapisal, »da bo knjiga *Domotožje* izšla ‚ad calendae graecas‘«. ⁷ Vodstvo Slovenske matice se je odločilo, da bo namesto »odložene« Kocbekove knjige v program uvrstilo eno izmed dveh »dosegljivih leposlovnih del, ali roman Branka Hofmana *Ideali* ali pripoved Vladimirja Kavčiča z naslovom *Pustota*«. ⁸ Prednost je dobil prvi, kar pa je bil le začetek novih, še večjih zapletov. Kavčičeva *Pustota* je bila uvrščena v program za leto kasneje in izšla v roku leta 1976. Pa tudi Kocbekove »grške kalende« se niso preveč vlekle, saj je bila njegova dokumentarna literatura pod naslovom *Krogi navznoter* objavljena (že) leta 1977. Hofmanov roman *Ideali*, kasneje preimenovan v *Noč do jutra*, ki bi moral biti hitro nadomestilo za to odloženo delo, pa je še kar čakal na boljšo usodo ...

Ob omenjanju težav s cenzuro je treba dodati, da so jugoslovanski državni voditelji radi poudarjali, da država ne pozna cenzure. Formalno ta res ni obstajala, saj natančneje določenih cenzurnih pravil, poklicnega cenzurnega aparata in seznamov zahtevanih cenzurnih popravkov ali prepovedi, kakršne so imele nekatere druge komunistične države, ⁹ v Jugoslaviji ni bilo. Toda namesto tega je delovala tiha, skrivna, zakulisna cenzura, proti kateri se – ker ni operirala s pisnimi odredbami – niti ni bilo možno pritožiti. Neformalni cenzorji so bili lahko različni založniški sveti, politični forumi s svojimi »nasveti«, ki so lahko delovali tudi kot grožnje piscem in urednikom, pa tudi sodelavci policije v različnih ustanovah ali podjetjih, pri čemer so bili za založniško dejavnost aktualni tako tisti v založbah kot tisti v tiskarnah. ¹⁰

Ideale zagrinja temina noči

Ko je bilo torej odločeno, da naj Kocbekova knjiga malce počaka, je Slovenska matica na program uvrstila Hofmanov roman. Za potrditev zamenjave pri državnem financerju ni bilo zanemarljivo, da je bil prvi recenzent knjige odbornik Slovenske matice Beno Zupančič, ki je bil diplomatska vez med Slovenko matico in oblastjo in je imel kot funkcionar v državni strukturi dostop do najvišjih predstavnikov oblasti. Zupančič je poudaril, da je roman na videz kriminalka, a se je nato bolj posvetil obujanju spominov protagonistov romana, saj se je izkazalo, da je preiskovalni sodnik storil krivico Petru, »in sicer v času informbiroja, zaradi česar je Peter prebil osem let na Golem otoku«. Pojma informbiro in Goli otok se v romanu sploh ne pojavljata, je pa Zupančič samoumevno zaznal, kakšen politični

⁶ A SM, fasc. Zapisniki sej SM 1971–1974, Zapisnik (7.) razširjene seje predsedstva Slovenske matice 20. maja 1975 (z nadaljevanjem 3. junija 1975).

⁷ Kocbek, *Dnevnik*, str. 143.

⁸ A SM, fasc. Zapisniki sej SM 1971–1974, Zapisnik (7.) razširjene seje predsedstva Slovenske matice 20. maja 1975 (z nadaljevanjem 3. junija 1975).

⁹ Kot primer lahko navedemo Poljsko in odlično analizo načel cenzure in cenzurnih praks z orisom konkretnih primerov v: Budrowska, *Writers, literature and censorship in Poland. 1948–1958*.

¹⁰ Več o tem: Gabrič, *Cenzura v Sloveniji po drugi svetovni vojni*.

konflikt je pripeljal do položaja, orisanega v romanu. To je poudaril tudi v oceni, saj je izpostavil, da doživljanje preteklosti »ostane v mejah osebno doživetega – nima pravega in prepričljivega širšega družbenega okvira svojega časa«. Recenzijo je Zupančič zaključil s priporočilom, da bi bilo dobro nekatere stvari dognati (pri tem ni bil konkreten) in da bi bilo smiselno spremeniti ime romana.¹¹ Z oceno se je strinjal tudi drugi ocenjevalec, tajnik-urednik Slovenske matice Štefan Barbarič, ki je na koncu dodal, da je avtor obljubil, »da bo pred oddajo teksta v tiskarno upošteval nekatere ustne in pismene pripombe«.¹²

Opremljeno s pozitivnima recenzijama je Slovenska matica 1. julija 1975 na Kulturno skupnost Slovenije naslovila prošnjo, da bi namesto Kocbekovega dela za že odobrena sredstva izdala roman Branka Hofmana *Ideali*. Izvršni odbor Kulturne skupnosti je predlog obravnaval 18. julija in potrdil predlog Matice, »da se subvencija, predvidena za knjigo E. Kocbeka ‚Domotožje‘, nameni za delo Branka Hofmana ‚Ideali‘«. ¹³

Jeseni 1975 so v tiskarni ČGP Delo že tiskali pole Hofmanovega romana. Avtor je upošteval nasvet, da spremeni naslov in na klišejih platnic je bil že naveden naslov *Noč do jutra*. Sprva je torej vse potekalo hitro in kazalo je, da bo knjiga kmalu prišla med bralce. Ko je bila že v tisku, pa se je zanjo nenadoma začela zanimati najvišja slovenska oblast in njena skrivna moč, Služba državne varnosti (SDV). Osrednja slovenska oblast seveda o pripravah na izdajo knjige s problematično vsebino ni bila obveščena šele, ko je knjiga že bila v tiskarni. Odobritev sredstev pri pristojnem državnem organu in pa pozitivna recenzija pisatelja, ki je bil pogosto odločilen pri potrjevanju načrtov Slovenske matice pri oblastnikih, potrjujeta, da prve informacije o Hofmanovi knjigi do oblastnikov niso prišle (šele) iz tiskarne. Vzroki za odstranitev Hofmanovega romana iz programa Slovenske matice za leto 1975 torej niso bili izključno zaradi odpiranja tabuja o Golem otoku oz. o usodah informbirojevcev, saj bi v tem primeru dolga roka oblasti posegla že tedaj, ko je izvedela, da je v letnem programu predvideno tudi Hofmanovo delo.

Odločitev za »prepoved« izida je spodbudila dodatna »zunanja okoliščina«, nova zaostritev odnosov med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo in vnovična aktivnejša dejavnost nekdanjih informbirojevcev. Čeprav teh pojavov slovenska SDV ni zaznavala, je zadeva o novih pojavih sovražne dejavnosti postala glavna točka dnevnega reda skupne seje predsedstva in izvršnega odbora Socialistične zveze delovnega ljudstva Slovenije (SZDLS) 12. novembra 1975, torej ravno v času, ko bi se morala izdaja Hofmanove knjige približati uspešnemu zaključku. Omenjena točka dnevnega reda sprva sploh ni bila predvidena in so jo na seji sami dodali kot prvo točko. Franc Šetinc je najprej na široko razlagal o različnosti sovjetskega in jugoslovanskega razvoja socializma, o sporu med državama leta 1948 in kasnejših konfliktih Jugoslavije z državami vzhodnega bloka, ki jih je pripisal njihovemu dogmatskemu dojoemanju

¹¹ NUK, Ms 1987, mapa 26, Branko Hofman: *Ideali*, Recenzija Bena Zupančiča, 27. 6. 1975.

¹² Prav tam, Recenzija Štefana Barbariča, 1. 7. 1975.

¹³ A SM, Prispeli dopisi 1972–1975, 30–75, Dopis Kulturne skupnosti Slovenije – Slovenski matici, 25. 7. 1975.

marksizma. Nato pa je omenil izsledke policijskih preiskav zadnjih let o ljudeh, »ki mislijo, da čas dela zanje, čakajo kot nekakšna rezerva, da bi v odločilnem času zopet nastopili«. Tega ne bi smeli jemati neodgovorno, je menil Šetinc, ki nikakor ni dvomil o rezultatih policijskih in sodnih preiskav.¹⁴ Te so pokazale, da »ne gre pri teh informbirojevcih zgolj za nekakšno obveščevalno dejavnost. Gre za dejavnosti, ki ima diverzantski karakter, gre za agenture, ki so vpete v račune mednarodnih dogmatskih sil, mednarodne reakcije«, je svaril poročevalec in dodal, da so notranji organi pri skupini 29 informbirojevcev »odkrili goro gradiva, raznih pamfletov, ki so povsem na pozicijah informbiroja, ki uporablja isti besednjak, laži, napade na vodilne osebnosti, na Tita«. ¹⁵ Šetinc ob povzemanju policijskih izsledkov ni omenil, v katerih krajih ali republikah naj bi bile skupine dejavne, iz nedefiniranih besed in splošnega obtoževanja pa ni bilo zaznati, da bi se kaj takšnega dogajalo (tudi) v Sloveniji. Ob koncu dolge razlage je poudaril nujnost širjenja takšnega pogleda na minule dogodke, kot jih je zagovarjala oblastna struktura: »Seveda moramo ljudem govoriti tudi o zgodovini, tudi o resoluciji informbiroja in o vseh pritiskih v času NOB, da bi lažje razumeli sedanost in naloge prihodnosti.«¹⁶

Za uvodničarjem Šetincem sta svoje dodala še Mitja Ribičič in Franc Popit, ki sta opozarjala predvsem na to, da ne smejo spregledati na videz nedolžnih kritik države in njenih voditeljev, da Sovjetska zveza vseskozi poskuša ustvarjati mrežo svojih zaupnikov v državi in da nam teh 29 ljudi samih res ne predstavlja nevarnost, da pa morajo storiti vse, da se tovrstne ideje ne bi širile med ljudmi. Vida Tomšič je dodala, da bi morali paziti, da se tovrstne ideje ne širijo skozi sredstva javnega obveščanja in da morajo ustrezno usmerjati »te punkte propagande od založniških hiš do RTV«, ¹⁷ ni pa omenila, kaj naj bi bilo tam narobe. Tudi zadnji v neplodoviti razpravi, polni političnih puhlic, Beno Zupančič, ni dodal ničesar konkretnega in ni omenil kakšne težave, na katero bi naletel v zvezi s to tematiko.¹⁸

Na temelju misli iz uvodnega Šetinčevega referata so v naslednjih dneh v aparatu SZDLS izdelali informacijo člana vodstva ZKS Franca Šetinca »o nekaterih pojavih sovražne dejavnosti« in jo razposlali razširjeni mreži organizacij SZDL.¹⁹ Očitno je romala tudi na založniške hiše, saj se je znašla tudi v arhivu Slovenske matice.²⁰

V historiografski literaturi je bilo sicer že večkrat pojasnjeno, da informbirojevstvo oz. levi komunistični odkloni in podpiranje Stalina v sporu med Sovjetsko zvezo in Jugoslavijo po letu 1948 ni bil slovenski problem, temveč težava, s katero so se močneje soočali v vzhodnejših jugoslovanskih republikah, ki so bile tradicio-

¹⁴ SIAS 537, šk. 101, Skupna seja Predsedstva in izvršnega odbora RK SZDL Slovenije, 12. 11. 1975, VI/1.

¹⁵ Prav tam, 7/1.

¹⁶ Prav tam, 9/1.

¹⁷ Prav tam, 16/2.

¹⁸ Prav tam, 18/1–18/2.

¹⁹ SIAS 537, šk. 101, Skupna seja Predsedstva in izvršnega odbora RK SZDL Slovenije, 12. 11. 1975, Informacija sekretarja Izvršnega komiteja Predsedstva CK ZKS Franca Šetinca o nekaterih pojavih sovražne dejavnosti.

²⁰ A SM, Prispeli dopisi 1972–1975, dopis 54/75.

nalno bolj povezane z Rusijo oz. Sovjetsko zvezo.²¹ Jugoslovanska Služba državne varnosti (SDV) je vnovič postala bolj pozorna na prosovjetsko opozicijo po letu 1968, po vdoru sovjetske vojske in drugih držav Varšavskega pakta na Češkoslovaško. Še posebej po obračunu jugoslovanskega vodstva s t. i. partijskimi »liberalci« v več republikah, v Sloveniji na čelu s Stanetom Kavčičem, in izboljšanju odnosov s Sovjetsko zvezo pod vodstvom Leonida Brežnjeva so, po analizah uslužbencev SDV, nekdanji informbirojevci vnovič začeli ocenjevati, da se približuje trenutek, na katerega so čakali. Od leta 1974 je tajna policija sledila srečevanju več skupin nekdanjih zapornikov, ki so jih v svojih ocenah imenovali neoinformbirojevci. Šlo je predvsem za skupine v Srbiji in Črni gori, za nekaj deset izmed organizatorjev pa so ocenjevali, da gre za leve ekstremiste. Ko so aprila 1974 poskušali v Baru v Črni gori izvesti kongres Nove Komunistične partije Jugoslavije, so sledile aretacije več kot sto informbirojevcev, ki so pristali na sodnih procesih v več mestih v Črni gori, Srbiji ter Bosni in Hercegovini. Večinoma je šlo za ljudi, ki so pred desetletji že doživljali torturo jugoslovanskih taborišč za informbirojevce, še zlasti Golega otoka.²²

Koliko je bilo v sodnih procesih in analizah resnice, koliko pa policijskega pretiravanja in ustvarjanja vzdušja strahu, ostaja odprto vprašanje. Vladimir Dapčević, ki ga je SDV ocenjevala kot glavnega vodjo prosovjetske opozicije, je v spominih izpovedal, da sta se zaradi zelo nasprotujočih si pogledov na svojem zadnjem srečanju v Parizu razšla z Miletom Perovićem, ki je veljal za glavnega organizatorja ilegalnega kongresa v Baru aprila 1974.²³ Oba je jugoslovanska tajna služba ugrabila v tujini, Dapčevića leta 1975 v Romuniji, Perovića leta 1977 v Italiji, ju ilegalno prepeljala v Jugoslavijo in na montiranih procesih obsodila na visoki zaporni kazni. Na sodnih procesih proti neoinformbirojevcem so bile izrečene drastično visoke kazni, neprimerno višje kot v drugih tedanjih politično motiviranih sodnih procesih. In to ortodoksnim komunistom, od katerih so številni, kot Dapčević in Perović, pred četrto stoletja že prestajali najhujše, kar je lahko ponudilo taborišče na Golem otoku.

Do nenadne spremembe odnosa slovenskih oblasti do Hofmanovega romana je prišlo po omenjeni seji vodstva SZDL Slovenije, ko je na hitro odreagirala tudi slovenska SDV. Ta je le dva dni po tej seji, 14. novembra 1975, pod zloveščim naslovom »Poveličevanje informbirojevščine v novem romanu Branka Hofmana« o tisku spornega romana poročala najpomembnejšim slovenskim oblastnikom. Roman naj bi bil »prava epopeja informbirojevščine, poveličevanja trpljenja, žrtev, moralnega zadržanja in človeških stisk (po mnenju avtorja) ‚pravih komunistov‘ – bivših represiranih informbirojevcev (tako v preiskovalnem postopku, kot na prestajanju kazni na Golem otoku.«²⁴ V nadaljevanju sledi pojasnitev, zakaj bi lahko bil roman politično vprašljiv:

»Roman v marsičem spominja na pričevanja R. Štajnerja o grozodejstvih stalinističnih čistk v knjigi ‚7000 dni v Sibiriji‘ (opisi ‚izsiljevanj, šikaniranja in zverinskih mučenj

²¹ Gabrič, *Informbirojevstvo na Slovenskem*, str. 163–175.

²² Cvetković, *Neoinformbirojevci*, str. 149–155.

²³ Čuruvija, *Ibeovac*, str. 244–245.

²⁴ SI AS 1931, A–21–38 (Bilten V. oddelka SDV za leto 1975), 2335.

članov partije' ipd.), le da so v ŠTAJNERJEVI knjigi prikazani stalinistični ‚postopki‘ (ki da se po krutosti niso razlikovali od nacističnih, gestapovskih metod). HOFMAN pa želi v svojem romanu povedati nekaj drugega: dokazati skuša, da smo se pri nas borili proti dogmatizmu in stalinizmu z najbolj nehumanimi – v bistvu stalinističnimi metodami.²⁵

Iz poročila policijskih analitikov je jasno razviden strah, da bi na dan prišel eden najbolj varovanih tabujev o utrjevanju komunistične oblasti v Sloveniji oz. Jugoslaviji. Tako kot se ni smelo pisati o povojnih pobjah, ki jih je omenjal Kocbek kot »pričevalec našega časa«, kot je bil tabu obstoj organizirane opozicije v Jugoslaviji, njeni načrti v letu 1945 in način, kako je Komunistična partija z njimi obračunala, je tudi nad obračunom z dejanskimi in domnevnimi Stalinovimi simpatizerji po sporu med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo leta 1948 ležala senca molka. Avtobiografski spomini Karla Štajnerja so bili sprejemljivi zaradi tega, ker so govorili o stalinističnem sistemu v Sovjetski zvezi, s katerim naj bi se Jugoslavija leta 1948 razšla. Pa še pri tem je vredno dodati, da leta 1971 prva izdaja dela v slovenskem jeziku ni bila natisnjena v Sloveniji, temveč v Zagrebu pri založbi Globus, ki je tedaj izdajala knjige, ki so drezale v še veljavne tabuje. Za Hofmanov roman pa je bilo v očeh slovenskih oblasti problematično, da so posegale v jugoslovansko fazo stalinizma, saj je prikazoval sorodnost postopanja z nasprotniki režima, kakršno so v Sovjetski zvezi uporabljali pod Stalinom. Takšno gledanje pa je slovenski oz. jugoslovanski politični vrh ostro zavračal, saj je zatrjeval, da je Jugoslavija po sporu Stalin – Tito naredila korak v svojo različico socializma s človeškim obrazom. V to podobo pa realnost postopanja s tistimi, ki so se (dejansko ali pa zgolj po prepričanju policijskih preiskovalcev) opredelili za Stalina oz. Sovjetsko zvezo in so jih oblasti označevale kot informbirojevce, in dediščina Golega otoka nikakor nista sodili.

V nadaljevanju poročila je SDV povzela glavne poudarke romana in opisu vseskozi dodajala svoje politične komentarje. Po mnenju analitikov državne varnosti je Hofman »pisal svoj novi roman bolj ali manj ‚ilegalno‘ več let«. Pri tem seveda ni omenila, kakšno naj bi bilo v nasprotju s tem »legalno« pisanje romana – tako, da bi redno o svojem napredku poročal oblastem? Ker Hofman ni bil informbirojavec, je varnostno službo zanimalo, kje je zbiral podatke o postopkih proti informbirojvcem in dogajanju na Golem otoku, saj je, »kot kaže, temeljito izprašal več bivših represiranih informbirojevcev«. Ti so morali ob izpustu iz zapora ali taborišča podpisati izjavo, da o tem, kar se jim je dogajalo na njem, ne bodo nikomur razlagali. Kot poglavitnega svetovalca so izsledili Janeza Jezerška, kateremu je Hofman »tudi dal v branje in oceno krtačne odtise knjige«. ²⁶ Kot informbirojavec, na katere so bili policijski ovaduhi še posebej pozorni, je bil Jezeršek pogosta tarča zasliševalcev in sodelavcev SDV in je ta srečevanja opisal v svoji drugi knjigi spominov *Medaljoni našega časa: Goli še kar traja*. Branko Hofman je verjetno padel v mline sodelavcev policije prav preko sledenja Jezeršku, pa tudi nekaterih uglednih izobražencev, ki so bili na vrhu lestvice interesa slovenskih varnostnih organov. Dosje s številko 13856, ki se je nanašal

²⁵ Prav tam.

²⁶ SI AS 1931, A–21–38, 2336.

na Branka Hofmana in je bil odprt leta 1973, torej v času finalizacije romana, sodi v kategorijo »črtanih« in se ni ohranil med arhivskim gradivom slovenske SDV.²⁷ Na Hofmana so policijski sodelavci naleteli še ob nadzorovanju Edvarda Kocbeka in nekaterih drugih slovenskih katoliških intelektualcev. Po prepričanju SDV je bil namreč Kocbek Hofmanu »'mentor' pri pisanju tega romana« in z njim »je pred časom prekomentiral posamezna poglavja«. Kot tisti, ki so bili seznanjeni z vsebino romana še v fazi njegovega nastajanja, so v poročilu SDV navedeni še lazarista in profesorja na Teološki fakulteti dr. Franc Rode in dr. Anton Stres, s katerima je bil Hofman v rednih stikih, in mariborski pomožni škof Vekoslav Grmič, kateremu je Hofman »pred časom omenjal ‚problem nečlovečnosti v naši družbi in uničevanje naših ljudi v tem koncentracijskem taborišču‘«. Hofman naj bi ob tem pogovoru izrekel še eno za oblastnike hudo motečo misel: »Menil je, da je za vsem tem osebno stal Tito, ki da sedaj o Golem otoku noče ničesar slišati.« Grmiču je tudi povedal, »da so ga pripovedovanja informbirojevcev tako prizadela, da pripravlja – kot je poudaril – knjigo z zelo sovražno vsebino.«²⁸

Tudi če je Hofman dejansko uporabil sintagmo »sovražna vsebina«, ostaja vprašanje, kako so ta izraz v danem kontekstu zabeležili in razumeli sodelavci policije. V poročilu je vsekakor uporabljen na način, kot da bi Hofman imel slabe politične namene, česar pa iz celotne pregledane dokumentacije nikakor ni moč potrditi. Roman *Noč do jutra* je v nasprotju s policijskim zapisom klic k človečnosti, nabit s humanistično noto, v njem ni spodbujanja maščevalnosti, temveč na koncu zasledimo, kot je bilo že omenjeno, poziv k spravljivosti. Toda na nadaljnji postopek pri izdajanju knjige je imel pomembno vlogo nasvet, ki ga je SDV Slovenije napisala na koncu tega dela poročila, spisanega 14. novembra 1975:

»Ko je oddal tekst, je bil HOFMAN – kot je izjavljal v internem krogu – zelo zaskrbljen, kako bo njegov roman ‚družba sprejela‘. Ko pa je izvedel, da je Slovenska matica nadomestila z izdajo njegovega romana izpadla eseja E. KOCBEKA, pa se je opogumil, ker sodi, da je njegov roman s tem dobil svoj ‚blagoslov‘.

Izid HOFMANOVEGA romana je v danem političnem trenutku ocenjevati za pravo politično diverzijo.

Zadevo še proučujemo.«²⁹

Poziv SDV k politični previdnosti pri obravnavi romana je imel hitre posledice. Že v nekaj dneh je bilo zaustavljeno knjigoveško delo in natisnjene tiskovne pole so obležale v tiskarni, ne da bi nadaljevale pot v vezavo. Tajnik Štefan Barbarič je upravnemu odboru Slovenske matice 19. novembra 1975 poročal, »da je izid knjige ustavljen, kar pa se bo morda v kratkem rešilo.«³⁰ Iz skopega zapisa lahko sklepamo, da niti izdajatelju ni bilo jasno, kaj se je zapletlo in zakaj je do tega prišlo. Pri Slovenski matici so začeli zbirati informacije, kaj naj bi bilo s knjigo narobe. Na drugi strani se je v načrte z izdajo knjige poglobila tudi SDV in začela zbirati odzive

²⁷ AA, E-sporočilo Arhiva Republike Slovenije – avtorju, 25. 11. 2020.

²⁸ SIA S 1931, A–21–38, 2336.

²⁹ Prav tam.

³⁰ A SM, fasc. Zapisniki sej SM 1971–1974, Zapisnik (13.) redne seje upravnega odbora SM 29. oktobra 1975 z dvema nadaljevanjema: 5. novembra 1975 in 19. novembra 1975, str. 6.

Branka Hofmana in njegovih sogovornikov na poteze oblasti, s katerimi je bil ogrožen izid knjige. Sredi novembra je SDV poročala, da je Hofman prijateljem razlagal, da je rokopis najprej ponudil Založbi Obzorja in nato Mladinski knjigi, da pa sta obe »roman ocenili kot dober, vendar politično problematičen«. Zato se je odločil in ga ponudil Slovenski matici, »kjer sedijo sami sedemdesetletniki, ki se na literaturo sicer zelo dobro spoznajo, prav nič pa na politiko«. Ker je rokopis dobil pozitivno oceno Bena Zupančiča, je Hofman sklepal, da to pomeni politično privolitev v izdajo, saj da opisuje »Rankovićevo obdobje, ki je bilo tako in tako kasneje obsojeno«. Po policijskih zabeležkah naj bi Hofman zatrjeval, da je »roman pisal iskreno, brez vsakršnih zlih namenov, da s tem ne namerava delati političnih problemov, zato bi v tem primeru raje odstopil od objave«. Poročilo SDV je bilo poslano predsedniku Predsedstva Socialistične republike Slovenije (SRS) Sergeju Kraigherju, predsedniku centralnega komiteja Zveze komunistov Slovenije (CK ZKS) Francetu Popitu, predsedniku SZDLS Mitji Ribičiču in Janezu Vipotniku, tedaj generalnemu direktorju RTV Ljubljana, torej nosilcem najvišjih funkcij v Sloveniji. Ob koncu poročila so uslužbenci policije dodali, da sumijo v iskrenost Hofmanovih besed.³¹ Najpomembnejši politiki v Sloveniji so bili torej skladno s stališči iz Šetinčevega referata obveščeni, da naj bi bil roman *Noč do jutra* politični napad na družbeni sistem.

Hofman ob oddaji rokopisa ni veljal za politično sporno osebnost. V nasprotnem tudi ne bi bil med kandidati za državna odlikovanja, ki jih je ob 30. obletnici ustanovitve predlagala Državna založba Slovenije. Predsedstvo republike pod predsedovanjem Sergeja Kraigherja očitno ni imelo zadržkov do podelitve državnega odlikovanja predlaganim kandidatom. Ko je za to izvedela Hofmanova žena Dora, je to ocenila kot »pravo ironijo zaradi morebitne reakcije, ki bi jo lahko izzvala njegova knjiga ‚Noč do jutra‘, ki bo kmalu izšla«. ³²

Poleg Hofmana je izid nestrpno pričakovala tudi založnica Slovenska matica, saj je bil projekt v končni fazi, društvo pa je imelo že brez tega dovolj težav. Ni se še uspelo prilagoditi samoupravljaljski zakonodaji sedemdesetih let, po januarju 1975 in smrti Franceta Koblarja je bilo brez predsednika (podpredsednik Fran Zwitter ni hotel kandidirati za najvišjo funkcijo), predvsem pa so jo zaradi prepočasne odzivnosti v času spreminjajočih se knjigotrških tokov pestili vse hujši finančni problemi.³³ Izpad prihodkov od knjige, ki naj bi bila natisnjena v visoki nakladi, bi položaj le še dodatno oslabila. Po drugi strani pa je v odnosu do oblasti zadržala večjo stopnjo avtonomnosti kot druge, s strani države ustanovljene založbe. Na to je računal tudi Hofman, ko je menil, da če bo kje lahko roman izšel, bo to pri Slovenski matici. K temu ga je napeljevalo tudi dejstvo, da je bila knjiga že pred tem uvrščena v program Mladinske knjige, ki je avtorju že plačala akontacijo avtorskega honorarja, a je nato celotno zadevo raje sama izpustila iz rok in jo odstopila Slovenski matici.³⁴

³¹ SI AS 1931, A–21–38, 2351.

³² SI AS 1931, A–21–38, 2364.

³³ Gabrič, Slovenska matica v času politične netolerantnosti, str. 47–52.

³⁴ NUK, Ms 1987, mapa 26, Branko Hofman: Ideali, Dopis Štefana Barbariča – Antonu Ingoliču, glavnemu uredniku Mladinske knjige, 8. 9. 1975.

Toda v političnem sistemu enopartijske diktature je bolj kot želja založnika na končno odločitev vplivala trenutna politična situacija. Na izredni seji predsedstva Slovenske maticе, 27. novembra 1975, je podpredsednik Fran Zwitter poročal, da je Hofmanov tekst prejel pozitivni recenziji Bena Zupančiča in Štefana Barbariča in da je avtor opravil korekture po željah prvega recenzenta Zupančiča. Toda ta je bil ravno tisti, ki je prinesel sporočilo, da je treba s tiskom počakati. Težava ni bila v sami vsebini romana, je nakazal Zupančič, saj »je avtor po njunem razgovoru ob rokopisu upošteval njegove pripombe«. Ovire, na katere prej niso mogli računati, so prinesle nove politične zaostritve v Jugoslaviji, zaradi katerih je bilo omenjanje usode informbirojevcev v danih okoliščinah zelo sumljivo početje: »Glede na najnovejše izpade prikritih informbirojevcev pa so organi javne varnosti in javni tožilec mnenja, da bi bila izdaja Hofmanove knjige glede na obravnavano vsebino v danem trenutku neprimerna.« Zato je Beno Zupančič »za mnenje o tematiki knjige« povprašal še tistega, ki je imel pomembno besedo pri oblikovanju založniške politike v Sloveniji tedanjega časa, to pa je bil Mitja Ribičič.³⁵

Ta je bil tudi med osmimi naslovniki posebnega poročila SDV, 4. decembra 1975, ki so ga prejeli najpomembnejši slovenski politiki tistega trenutka.³⁶ Ob že omenjeni četverici Kraigher, Popit, Ribičič, Vipotnik so elaborat prejeli še predsednik slovenske vlade (tedaj uradno Izvršnega sveta Skupščine SRS) Andrej Marinc, sekretar CK ZKS Franc Šetinc ter najpomembnejša Slovenca v jugoslovanski državni strukturi, Edvard Kardelj, ki je bil slovenski član Predsedstva Jugoslavije, in Stane Dolanc, sekretar CK ZK Jugoslavije. V poročilu, ki je plod SDV-jevskega skrivnega dela, najdemo marsikatero podrobnost o nastajanju romana, ki jo ne najdemo v Hofmanovih kasnejših zabeležkah in besedah.

Uvodoma so policijski analitiki navedli, da je Branko Hofman že daljši čas bolj ali manj reden gost pri Janezu Jezeršku, ki so ga v svojem značilnem pretiravanju označili za ekstremnega informbirojevca. Pri zadnjem obisku naj bi razpravljala tudi »o sedanji družbenopolitični akciji v zvezi z eskalacijo informbirojevščine oziroma aretacijo ilegalne informbirojevske skupine«, kar nakazuje, da je Hofman od Jezerška, ki je bil v tej tematiki bolj podučen, poznal vzroke za občutljivost tematike v povsem konkretnem političnem trenutku. Hofman je v tem pogovoru – več kot očitno je SDV prisluškovala Jezeršku – pojasnil tudi svoje politične poglede na informbirojevce, česar ne najdemo v literarizirani varianti, kjer je v ospredje postavljala humanistično noto. V poročilu SDV je tako navedeno:

»HOFMAN je med drugim dejal, da sta tako mlajša kot srednja generacija na splošno zelo pomanjkljivo informirani o bistvu in pravi vsebini informbirojevščine. Spricho tega naj bi bil zanje informbirojevec že vsak levo usmerjen revolucionar, ki je ideološko opredeljen in kritičen do naše stvarnosti, a ga ni mogoče etiketirati kot ‚črnega‘ ali liberalca. Dejstvo je, meni HOFMAN, da bolj levo od ZKJ ne sme biti nihče, kajti če želiš biti bolj radikalen od partije, si že okarakteriziran za ‚strukturo‘ (bodisi anarhistično ali pa neoinformbirojevsko). Takoimenovani ‚ne-

³⁵ A SM, fasc. Zapisniki sej SM 1977–1982, Zapisnik izredne seje predsedstva, dne 27. 11. 1975.

³⁶ SI AS 1931, A–21–38, 2449–2451.

oinformburojevci‘ so po njegovem ‚pravzaprav tisti levičarji, ki se z birokratsko linijo partije ne strinjajo‘.³⁷

Da je bil seznanjen s preganjanjem neoinformburojevcev v danem političnem trenutku, je razvidno tudi iz nadaljevanja poročila. Hofman je tako pod vplivom orisanih pogledov aktualno preganjanje neoinformburojevcev ocenjeval kot »montirano«. Za akcije SDV, aretacije ali zasliševanja ljudi, kot je bil Jezeršek, za katerega je vedel, da ni organizacijsko povezan z nekdanjimi sozaporniki iz drugih delov Jugoslavije, je ocenjeval, da sploh ni nujno, da gre za realno nevarnost, da pa je po politični logiki »potrebno včasih kakšno politično krizo ali problem tudi inscenirati oziroma montirati«. Preganjani naj bi bili po Hofmanovem mnenju bolj grešni kozli, s katerimi je poskušala oblast prekrivati realne gospodarske težave. Menil je, da niti ni nujno, da za takšnimi akcijami stoji najvišja oblast, temveč gre za oblastnike na nekoliko nižji ravni, za »primitivce«, ki vse skupaj zmontirajo »na določen zvočnik, na zvočnik delavskega razreda, ki ima nizek standard«. Da je šlo pri preganjanju neoinformburojevcev za izmišljeno policijsko akcijo, je menil tudi Jezeršek in se spraševal, kdo sploh je pravi komunist, ali on, ki je vztrajal na komunistični liniji, ali ZKJ, ki je po njegovem mnenju prevzela stališča socialne demokracije.³⁸

Osrednja tema pogovora pa je vendarle bil roman *Noč do jutra*. Jezeršek, ki je bil »poglavitni svetovalec in recenzent pri pisanju tega dela (skupaj sta prediskutirala domala vsa poglavja), je vseskozi navdušen nad sporočilom in vsebino te knjige«. Prepričan je bil, da gre za prvo pisanje na to temo, ki je v ospredje postavilo moralna načela (in ne političnih pogledov), zato se je tudi strinjal s Hofmanovo odločitvijo, da spremeni naslov romana iz *Idealist v Noč do jutra*. Policijski analitiki so po svoji logiki, čeprav so že pred tem zapisali, da gre za dolgotrajna srečevanja, dodali še sklep o rezultatu organiziranih priprav, po katerih naj bi knjiga izšla ravno v času preganjanja neoinformburojevcev. Gre za absurden sklep, saj ni pojasnjeno, kako bi lahko Hofman in Jezeršek vplivala na odločitve založnice, društva Slovenska matica, in financerja, državne Kulturne skupnosti Slovenije, da knjigo uvrstita v program (ravno) za leto 1975. Ker sta sogovornika predvidevala, da bi lahko bila poklicana na zaslišanje, sta se dogovorila tudi za taktiko prikrivanja informacij. Hofman je Jezeršku dejal: »Nikoli, niti v sanjah nisem jaz od tebe ničesar izvedel ... ti mi nisi o tem nikoli govoril, si boš zapomnil?« Hofman je dodal, da bo na morebitnih zaslišanjih kot glavna vira informacij navedel represiranega informburojevca Ludvika Mrzela in kot uslužbenca organov za notranje zadeve Zlatka Seliškarja. S tem ne bi kompromitiral nikogar, saj sta bila oba že pokojna. Jezeršek se je strinjal s tem predlogom, saj sta bila oba v pogovorih z ljudmi, ki sta jima zaupala, zgovorna in nista skrivala, kaj se je dogajalo za zaprtimi stenami zaporov in taborišč.³⁹ Povsem možno torej je, da sta bila tudi omenjena Hofmanu ustna vira za literarizirani opis odnosa zasliševalca in zaslišanega pri policijsko

³⁷ SI AS 1931, A–21–38, 2449.

³⁸ SI AS 1931, A–21–38, 2449–2450.

³⁹ SI AS 1931, A–21–38, 2450.

montiranih političnih postopkih. Sogovornika sta razpravljala še o nekaterih drugih izobražencih in slovenskih kulturnopolitičnih vprašanjih, ob koncu pogovora pa je Hofman »ponovno izrazil zaskrbljenost spričo pričakovanih reakcij v zvezi z njegovim novim romanom. Skoraj prepričan je, da bo dobil ‚črno piko‘ ter zato ne pričakuje nikakršnih ‚izrazitih poklonov‘. Zaradi tega predvideva, da ga bodo v bodoče ‚držali‘ nekje na ‚stranskem tiru‘, kar pa mu, kot izjavlja, ustreza.«⁴⁰

Ob zaskrbljenosti jugoslovanskega državnega vodstva do odnosa Sovjetske zveze do njih na domači sceni niso bili pripravljeni tolerirati ljudi, ki so po njihovem mnenju simpatizirali s Sovjetsko zvezo. Ker je bil eden od teh tudi junak Hofmanovega romana, je v času politično monolitne oblasti senca dvoma oblastnikov samoumevno preskočila tudi na avtorja knjige. Čeprav jugoslovanska oblast nikakor ni bila tako rigidna kot komunistične oblasti v drugih vzhodnoevropskih državah, je bilo zanj ob povečani aktivnosti neoinformbirojevcev (ne glede na to, koliko je bilo to sploh realno) izdajanje knjig o taboriščnih letih na Golem otoku vsekakor nezaželeno. Ko so se začele težave, se je za usodo knjige pozanimala tudi predstojnica avtorske agencije Nada Kraigher. Hofman ji je omenil, da je Beno Zupančič naročil Slovenski matici, naj tisk ustavi, da je sam pripravljen na umik romana iz programa, ker je on »pisatelj in ne politik, niti ideolog«, pri delu pa so ga vodili »notranji nagibi, človeški, zelo iskreni in pošteni«. Nada Kraigher je Hofmanu zatrdila, da je imela ona na začetku nekaj zadržkov, saj se je zavedala, da bi knjiga lahko koga zmotila, da pa je bil ravno Beno Zupančič tisti, ki je spodbujal natis dela, ko pa je prišlo do spremembe političnega položaja, je spremenil tudi stališče do izdaje Hofmanovega romana. Kraigherjeva je dodala, da ima knjiga »toliko človeških problemov in je toliko dragocena, da jo je škoda pustiti v bunker samo zaradi tistega dela, ki je mene motil«. Hofmanu je še obljubila, da bo poskušala še sama govoriti z Zupančičem, kaj bi bilo vseeno možno storiti, da bi knjiga prišla med bralce.⁴¹

Branko Hofman se tiste dni ni srečeval le s prijatelji in znanci, temveč je bil deležen tudi nekaj neprijetnih soočenj z odločujočimi v državi, čeprav v dosegljivi dokumentaciji ni zabeleženo, da bi bil klican na uradno zaslišanje na policijo. »Oblastnike je predvsem zanimalo, kdo mi je dal podatke o tem, kdo je iz kroga dobro obveščenih razkril grozoto Golega otoka. Kajti iz lastnih izkušenj tega nisem poznal, saj nisem bil zaprt na Golem otoku,« je leta po izidu knjige pripovedoval Hofman.⁴²

Hitra pot v bunker

Na zaplete, sprožene sredi novembra 1975, še v začetku istega meseca ni računala niti založnica Slovenska matica niti oblast niti Beno Zupančič kot vezni člen med njima. Ob nejasni pat poziciji je gordijski voz naposled presekal avtor sam. Po tehtnem premisleku in verjetno še kakšnih (nedokumentiranih) posvetih se

⁴⁰ SI AS 1931, A–21–38, 2451.

⁴¹ SI AS 1931, A–21–38, 2450.

⁴² Mencinger, Branko Hofman, str. 7.

je Hofman odločil, da ne namerava biti povod za novo politično afero. Upravnemu odboru Slovenske matice je 2. decembra 1975 poslal dopis:

»Glede na politična opozorila, da bi se utegnil moj roman ‚Noč do jutra‘ zlorabiti proti naši družbi in tudi meni osebno, predlagam upravnemu odboru Slovenske matice, da se roman umakne s programa. Ker vem, da je roman že natisnjen, se opravičujem zaradi težav, ki bodo nastale z vašo redno knjižno zbirko, vendar mislim, da je tako bolje za Slovensko matico in zame.«⁴³

Iz tiskarne, v kateri so že stiskali pole, so založnico vprašali, kaj naj zdaj storijo z gradivom, ki je ležalo pri njih. Predloga, da bi natisnjene pole uničili, predsedstvo Slovenske matice ni potrdilo in je sklenilo, naj o postopanju odloča upravni odbor, katerega član je bil tudi Beno Zupančič. Tajnik-urednik Štefan Barbarič, ki zaradi bolezni na sejo predsedstva 17. decembra 1975 ni prišel, je poslal pisno mnenje in predlagal, naj tiskarni sporočijo, da razveljavljajo naročilo in prevzemajo dotlej nastale stroške. V tej formulaciji uničenje že natisnjenih pol ni bilo omenjeno.⁴⁴ Tiskarna je morala torej počakati na odločitev založbe, saj kljub preklicu naročila ne bi bila finančno prikrajšana.

Seja upravnega odbora je sledila v začetku naslednjega leta, 9. januarja 1976. Barbarič je »navzočim odbornikom še enkrat prebral pismo B. Hofmana«, odborniki pa so se spraševali, kaj sedaj. Beno Zupančič je pojasnil politični vidik problema in »obrazložil navzočim situacijo romana glede na zadnje izbruhe informbirojevstva, ki so segli tudi na področje kulturne dejavnosti. Knjiga B. Hofmana, je dejal tov. B. Zupančič, ni napisana sovražno, vendar upošteva možnosti zlorabe sodi, naj knjiga ne izide, postavljene pole pa se naj uničijo. Obenem je povedal, da mu je tajnik Kulturne skupnosti Slovenije tov. Balažič obljubil, da bo Matici nakazana celotna odobrena subvencija za zbirko SM 1975. Tako bi bili kriti vsi finančni stroški tiskarne za tisk knjige Branka Hofmana.«⁴⁵

Da v primeru izločitve že natisnjene knjige, ki je čakala na vezavo, Slovenska matica ne bi trpela finančne izgube, je potrdil tudi Tine Logar, češ da mu je to sporočil predsednik SAZU Josip Vidmar. Glede finančne izgube je ostajalo odprto vprašanje plačila avtorju, a so menili, da se lahko Hofmanov dopis razume kot odpoved pogodbe in da avtorskega honorarja ni treba izplačati. Za Slovensko matico torej ni bilo kočljivo finančno vprašanje, temveč ugled, saj so morali že dvakrat v istem letu po političnih posredovanjih spreminjati napovedani program za leto 1975. (Zato so bili pazljivi tudi pri tretji knjigi, spominih pokojnega predsednika Franceta Koblarja, ki so pod naslovom *Moj obračun* izšli leta 1976.) Zupančičev predlog, da naj bi natisnjene pole uničili, ni naletel na odobravanje drugih članov upravnega odbora. Podpredsednik Franjo Smerdu je predlagal, »da bi se glede na razpoložljiv prostor v skladišču Matice ves material prenesel v Matičine prostore

⁴³ NUK, Ms 1987, mapa 26, Branko Hofman: Ideali, Dopis Branka Hofmana – Upravnemu odboru Slovenske matice, 2. 12. 1975.

⁴⁴ A SM, fasc. Zapisniki sej SM 1977–1982, Zapisnik izredne seje predsedstva z dne 17. 12. 1975.

⁴⁵ A SM, fasc. Zapisniki sej SM 1977–1982, Zapisnik (14.) seje upravnega odbora Slovenske matice, 9. januarja 1976.

z obvezo upravnega odbora, da se shranjeno gradivo ne bo zlorabljalo. Zapečateno gradivo prevzame predsedstvo Matice v imenu odbora na lastno odgovornost.« Podpredsednikov predlog je nemudoma podprl urednik Štefan Barbarič. Upravni odbor je – v nasprotju s prvotnim Zupančičevim predlogom, ki je verjetno užival podporo višjih političnih krogov – potrdil Smerdujev predlog. Ker je šlo v tem primeru za očiten poskus skrivne zakulisne cenzure, je lahko vodstvo Slovenske matice takšno odločitev sprejelo tudi zato, »ker o zadevi ni bil sprožen pravni postopek«. Da ne bi tiskarna ravnala v nasprotju z željami naročnika in plačnika, naj bi jo čim hitreje obvestili o prevzemu natisnjenih pol.⁴⁶ Pod vodstvom podpredsednika Franja Smerduja je nato tričlanska komisija Slovenske matice 23. februarja 1976 prevzela pakete z nevezanimi natisnjenimi polami romana Branka Hofmana, na vsakega pritisnila pečat Slovenske matice in jih spravila na varno v tretje nadstropje domovanja Slovenske matice, ki je tedaj nosilo naslov Trg osvoboditve 7.⁴⁷

Ko so se pri Slovenski matici odločili, da bodo knjigo spravili v bunker, ni mirovala niti SDV. Njeni uslužbenci so v času priprav na sodne procese proti neoinformbirojevcem obiskali tudi Janeza Jezerška, ki je v tistem obdobju zaradi težav z nogo hodil od enega kirurga do drugega. Ko mu je policist naštel nekaj imen njegovih znancev, ki so jih zaprli, ga je povprašal, kdo od teh ga je v zadnjem času obiskal in »o čem smo se menili«. Jezeršek je lahko obširneje razlagal le o zdravstvenih težavah, da pa bi stari znanci, ki jih je morda videl po nekaj letih, kovali zarote in pripravljali rušenje državne oblasti, bi ga le stežka prepričali. Ko je kasneje izvedel, da so bili nekateri izmed njih obsojeni na visoke zaporne kazni, je pomislil: »Sami stari in betežni upokojenci, ki so okusili grozote Golega otoka, ki so bili nekoč revolucionarji, sedaj pa niso imeli ne volje ne moči, da bi zrušili še kakšno oblast. Nič čudnega pa ni, če ji niso pritrjevali, saj jih je prikrajšala za del življenja, za zdravje in za srečo.«⁴⁸ Ker sta bila v času tesnega sodelovanja soglasna v številnih političnih ocenah aktualnega dogajanja, bi lahko sklepali, da je dogodke podobno ocenjeval tudi Branko Hofman. Od ostarelih, življenjsko izmučenih ljudi, četudi so nekateri še vedno zagovarjali ortodoksno varianto komunističnega sistema, ni grozila realna nevarnost, saj niso mogli računati skorajda na nikakršno podporo državljanov Jugoslavije.

Z razpletom zgodbe romana *Noč do jutra*, čeprav mu je bila onemogočena pot med bralstvo, SDV vseeno ni bila najbolj zadovoljna. Ob koncu leta 1975 je slovenskemu političnemu vodstvu poročala, da poskuša Slovenska matica ohraniti natis in ne pristaja na uničenje gradiva, da »želi natisnjene materiale Hofmanovega romana spraviti v ‚bunker‘, češ da roman ‚ni bil uradno prepovedan‘ in da bi ob ‚ugodnejših notranjih razmerah morda lahko izšel‘. V tem smislu pričakujejo rešitev, do katere naj bi prišlo v razgovoru Branka HOFMANA s predsednikom RK SZDL

⁴⁶ A SM, fasc. Zapisniki sej SM 1977–1982, Zapisnik (14.) seje upravnega odbora Slovenske matice, 9. januarja 1976.

⁴⁷ A SM, fasc. Zapisniki sej SM 1977–1982, Zapisnik o prevzemu dotiskanih pol romana Branka Hofmana *Noč do jutra*, 23. 2. 1976.

⁴⁸ Jezeršek, *Medaljoni našega časa*, str. 161.

tov. RIBIČIČEM, ki pa je preložen na čas po novem letu«. ⁴⁹ Vprašanje je, ali je do tega razgovora sploh prišlo, po arhivski dokumentaciji sodeč je to malo verjetno. Vsekakor je bilo malo zadoščeno vodstva Slovenske matice vsaj to, da so roman odrešili pred še bolj črno usodo, kakršno je npr. slabo desetletje pred tem doživela pesniška zbirka Franceta Balantiča *Muževna steblika*, ki je že bila natisnjena, a nato po posredovanju »od zgoraj« skorajda v celoti uničena. Pisatelj Drago Jančar, ki je pet let kasneje nasledil Štefana Barbariča na uredniškem mestu, je omenil, da mu je bila po prihodu na Matico »najbolj všeč zgodba«, ki jo je izvedel od tajnice Andreje Mejač, »da ‚gospodje‘ iz UO niso dovolili uničenja natisnjenih pol, ker je to Matičina lastnina«. ⁵⁰

Noč do jutra je morala »v bunker« na Trg osvoboditve, čakajoč, da bi jo nekoč nekdo osvobodil. Knjigo je prekrila temina noči, da bi ji kaj kmalu posijalo jutranje sonce, pa v trenutnih političnih razmerah ni bilo verjetno. Z izidom niso bili zadovoljni niti pri Slovenski matici niti oblastniki. Še najmanj pa je bil lahko z izidom zadovoljen avtor, saj ga ni prizadela zgolj zaustavitev izida romana *Noč do jutra*. »V istem času so zaradi tega ustavili tiskanje pesniške zbirke Lok, zadržali izdajo knjige Pogovori s slovenskimi pisatelji, zaplenili pesniško zbirko Biljek, ki bi morala iziti v Črni gori, in še marsikaj«, je štirinajst let kasneje pripovedoval Branko Hofman. ⁵¹

Dolgotrajno osvobajanje iz bunkerja

Natisnjene nevezane pole Hofmanovega romana so tako obtičale v žigosanih paketih v zaprtih prostorih tretjega nadstropja Slovenske matice. Kdaj naj bi politične razmere omogočile zaključek projekta, pa je seveda najbolj zanimalo avtorja romana. Ta je ostal brez romana pa tudi brez dokončnega poplačila svojega truda, zato je septembra 1976 Slovenski matici pisal, da ker je roman postal njena last, naj založba v skladu s pogodbo zavzame »stališče do izplačila mojega honorarja«. ⁵² Še isti mesec mu je bil izplačan še preostanek honorarja, založnica pa je, kot je bilo obljubljeno, od Kulturne skupnosti Slovenije dobila celotno subvencijo za (neizdano) delo. Slovenska matica v težavnih razmerah, saj ni imela predsednika, ni imela z novo zakonodajo usklajenega statuta, z njo predvidenega založniškega sveta kot širšega družbenega organa, ki odloča o programu, vsekakor ni imela (formalno) ustreznih sogovornikov, ki bi lahko pereče probleme usklajevali s financerji njene dejavnosti in z oblastmi. Do radikalnega preobrata glede tega manka je prišlo po občnem zboru 20. decembra 1978, ko je predsedniško mesto prevzel akademik dr. Bogo Grafenauer. Ta je najprej poskrbel za ureditev statutarne nerešenih zadev in po letu in pol je imela Slovenska matica vse zadeve usklajene

⁴⁹ SI AS 1931, A–21–38, 2561–2562.

⁵⁰ AA, E-pošta Draga Jančarja – avtorju, 7. 6. 2021.

⁵¹ Mencinger, Branko Hofman, str. 7.

⁵² NUK, Ms 1987, mapa 26, Branko Hofman: Ideali, Pismo Branka Hofmana – Slovenski matici, 9. 9. 1976.

z veljavnimi predpisi. Dobila je založniški svet, ki je bil v očeh zakonodajalcev zamišljen tudi kot zakamuflirani organ državne cenzure, pri Slovenski matici pa te vloge zaradi svoje sestave nikakor ni mogel igrati. S posodobitvijo založniškega programa, organiziranjem odmevnih simpozijev in oživitvijo izhajanja *Glasnika Slovenske matice* je društvo hitro izboljševalo svoj rating med izobraženstvom in v širši družbi.⁵³ Glede prvega, založniškega programa, je Grafenauer ob sklenitvi svojega več kot devetletnega predsednikovanja na prvo mesto postavil dve deli:

»Med posebej pomembnimi knjigami – tudi za slovensko širše življenje – moram tu omeniti Hofmanov roman *Noč do jutra*, ki nam ga je uspelo osvoboditi iz ‚zapora‘ in ki se je izkazal kot najodmevnejše delo o problemih položaja po Kominformu in v zvezi z Golim otokom, in poleg tega Rebulov dnevnik *Vrt bogov*, ki je sprva zbudil precej buren odmev, pa se je pozneje po mirnejših razgovorih vendarle uveljavilo mnenje, da je bilo prav, da smo knjigo postavili v svoj knjižni program.«⁵⁴

Grafenauer je pobudo za dokončanje projekta izdaje Hofmanove knjige sprožil že v prvem letu predsednikovanja. Povod za pogovor delegacije Slovenske matice pri predsedniku SZDLS Mitji Ribičiču in predsedniku Kulturne skupnosti Slovenije Ivu Tavčarju je bilo sicer usklajevanje Matičinih statutarnih zadev z zakonodajo, a je Grafenauer priložnost izkoristil tudi za vprašanje, ali še obstajajo politični zadržki do Hofmanovega romana. Oktobra 1979, ko je o tem poročal upravnemu odboru, je omenil, da sicer ta del pogovora »ni zajet v zapisniku z Mitjem Ribičičem«.⁵⁵ Ali naj bi to pomenilo nelagodje oblasti ob omenjanju težav z zakulisno cenzuro, sicer ni jasno. Da pa je bilo vprašanje dejansko neposredno naslovljeno na predstavnike oblasti, sta avtorju romana sporočila podpredsednik Franjo Smerdu in tajnik-urednik Štefan Barbarič. Hofman je bil nad tem navdušen in je hipoma pisal upravnemu odboru Slovenske matice: »Zahvaljujem se vsem, ki so podprli izid moje knjige, posebno še, ker so edino člani Slovenske matice pokazali v zadnjih letih toliko odločnosti, da so se večkrat zavzeli zame in za moje slovstveno delo.« Omenil je, da je v zadnjih štirih letih, od leta nesojenega izida knjige, v državi izšlo veliko knjig, »ki so vsebinsko in tematsko bolj sporna od mojega«, pa nista ne založba ne avtor trpela nobenih posledic. Ker je bil »v teh štirih letih zaradi neobjavljenega romana deležen velikih nevšečnosti in ponižanj«, ni želel, da se to stanje podaljšuje na »še novih štirih let«. Predlagal je, naj knjiga izide v šestih mesecih, saj je že natisnjena, toliko časa pa je še pripravljen počakati, »ker se čutim zaradi vaše moralne podpore tudi sam moralno vezanega do Slovenske matice«.⁵⁶

Vendar pa tako hitro ni šlo, saj so se na sestanku pri Mitji Ribičiču 28. oktobra 1979 dogovorili, da »naj bi o tem razpravljajl novo konstituirani založniški svet

⁵³ Več glej: Simoniti, Bogo Grafenauer kot predsednik Slovenske matice; Gabrič, Grafenauer in Gestrin v vodstvu Slovenske matice.

⁵⁴ Grafenauer, Predsednikovo poročilo, str. 2.

⁵⁵ A SM, fasc. Zapisniki 1977–1982, Zapisnik seje upravnega odbora Slovenske matice, 17. 10. 1979.

⁵⁶ NUK, Ms 1987, mapa 26, Branko Hofman: Ideali, Pismo Branka Hofmana – Slovenski matici, 9. 9. 1976.

Matice»,⁵⁷ kar pomeni, da je moral biti najprej dokončan postopek usklajevanja Matičinega delovanja z veljavno zakonodajo. To je izdajo premaknilo še za več mesecev, kar pa je po drugi strani ob kroženju informacij v ozko povezani slovenski kulturni srenji povečalo število pobud za dokončanje izdaje romana. Predsedniku Slovenske matice je v imenu odbora Društva slovenskih pisateljev aprila 1980 pisal tudi novi predsednik društva Tone Pavček in ga spodbudil, naj bi »vaš novi založniški svet v skladu z dolžnostmi in pravicami, ki mu jih daje novi zakon o založništvu, ponovno pretresel možnosti izida Hofmanove knjige«. ⁵⁸

Založniški svet Slovenske matice se je prvič sestal 22. maja 1980 in se konstituiral z izvolitvijo Bruna Hartmana za predsednika sveta. Že dejstvo, da se je konstitutivna seja na koncu zavlekla z obširno razpravo o načinu »sprostitve izdaje romana Branka Hofmana Noč do jutra«, nakazuje, koliko pomena je vodstvo Slovenske matice pripisovalo izidu te knjige. Predsednik Grafenauer je poročal o sklepu dogovora na obisku pri Mitji Ribičiču, da je odločitev »prepuščena založniškemu svetu SM«. Ta je sklenil, da »upoštevaje dana dejstva in ocene, ki so bile napisane leta 1975, podpre predlog o sprostitvi izdaje romana Branka Hofmana«, predsednika Grafenauerja pa zadolžil, da o tem pisno obvesti predsednika SZDLS Mitjo Ribičiča.⁵⁹ Ribičič ni odpisal na vlogo Slovenske matice, pozitiven signal pa je prišel od Bena Zupančiča, ki je 22. junija 1980 v pogovoru z Grafenauerjem in Zwittrom »izrazil zadovoljstvo glede končne izdaje romana«. ⁶⁰ Grafenauer je z dogajanjem 25. junija 1980 seznanil člane upravnega odbora, da je že pisal in da »brž ko bo tov. Ribičič odgovoril na pismo predsednika Grafenauerja, bomo o tem obvestili avtorja tov. Hofmana«. ⁶¹ Toda uradnega odgovora Mitje Ribičiča niso dočakali, verjetno zato, ker bi s tem posredno priznal odgovornost političnega vrha za cenzurni poseg in večletno ležanje nevezane knjige v zaprtem prostoru. Na naslednji seji založniškega sveta Slovenske matice konec oktobra 1980 je nato to vprašanje vnovič sprožil predsednik sveta Bruno Hartman, dogovorili pa so se, da bo Savin Jogan, ki ga je v svet delegirala SZDLS, »v kratkem osebno govoril s tov. Mitjem Ribičičem in o tem obvestil dr. Hartmana. O stanju stvari bo tov. Hofman telefonično dobil potrebno obvestilo.« ⁶²

Savin Jogan se je na seji »najprej pozanimal, ali je Matica o prepovedi natisa Hofmanovega romana dobila kakršenkoli sklep Predsedstva SRS ali drugega organa. Odgovor je bil, da so bili o tem le telefonsko obveščeni«, je zabeležil v

⁵⁷ A SM, fasc. Zapisniki 1977–1982, Zapisnik seje upravnega odbora Slovenske matice, 17. 10. 1979.

⁵⁸ NUK, Ms 1987, mapa 26, Branko Hofman: Ideali, Pismo predsednika Društva slovenskih pisateljev Toneta Pavčka – Slovenski matici, 9. 9. 1976.

⁵⁹ A SM, fasc. Zapisniki 1977–1982, Zapisnik prve seje založniškega sveta Slovenske matice, 22. 5. 1980.

⁶⁰ NUK, Ms 1987, mapa 26, Branko Hofman: Ideali, Potek Hofmanovega romana Noč do jutra (Ideali), 1. 4. 1981.

⁶¹ A SM, fasc. Zapisniki 1977–1982, Zapisnik seje upravnega odbora Slovenske matice, 25. 6. 1980.

⁶² A SM, fasc. Zapisniki 1977–1982, Zapisnik druge seje založniškega sveta Slovenske matice, 28. 10. 1980.

spominskem zapisu. V naslednjih dneh se je o tem pogovarjal z Ribičičem, ki je Jogan vprašal, ali pozna knjigo in kakšno je njegovo mnenje o njej. Jogan mu je odvrnil, »da je knjiga zelo berljiva. Avtor verjetno zanjo ne bo kandidiral za Nobelovo nagrado, vendar je njena izdaja pomembna zaradi tega, ker bodo bralci, zlasti pa mlajše generacije, na ta način dobile vsaj prvo sliko o zaostreni situaciji v Jugoslaviji po resoluciji IB in o Golem otoku«. Nato je Ribičiča nagovarjal, naj se pri Predsedstvu SRS, katerega član je bil po funkciji, »zavzame za umik prepovedi tiska knjige ali vsaj obrazložen sklep o razlogih za zadržanje tiskanja«. Ribičič mu je sicer to obljubil, a ga kasneje obvestil, da se na seji Predsedstva »niso dogovorili niti načelno o takem sklepu, niti o njegovi vsebini in datumu sprejema«. ⁶³

Nekaj dni po pogovorih na Predsedstvu SRS je Jogan prejel še dva telefonska klica, najprej odgovornega za področje varnosti pri tem organu. Povedal mu je, »da Ribičičev predlog ni naletel na splošno podporo, ker da politična in varnostna situacija v državi za kakršno koli javno opredeljevanje v tej smeri ni vzpodbudna«. Kakšen dan kasneje pa ga je poklical še namestnik republiškega sekretarja za notranje zadeve Tomaž Ertl in ponovil pomisleke, ob tem pa ga je še »zanimalo, če kdo stoji za temi predlogi«. Jogan je, kljub začetnemu nezaupanju oblastnikov, med pogovori le zaznaval korake naprej v pravo smer. ⁶⁴

Brez dokončnega imprimaturja sta na srečanju z Ribičičem ostala tudi Grafenauer in Hartman. Drago Jančar, ki je postal januarja 1981 urednik Slovenske matice, je omenil, da je Grafenauer poročal o sestankih na SZDLS in Kulturni skupnosti Slovenije na sejah Matice, »a ne vem, da bi bilo karkoli direktno političnega v zvezi z zadržki glede ‚sovražne‘ vsebine romana ali kaj podobnega«. Kot novincu, ki ni poznal podrobnosti, mu je tajnica Andreja Mejač pojasnila, »da se Jogan trudi za izdajo romana«. Predsednik Grafenauer pa je vsekakor hotel imeti nekaj na papirju, da se »Matico zaščiti pred morebitnimi novimi težavami«. ⁶⁵

Politiki so se očitno izogibali izrekanju dovoljenj, ker naj to ne bi bilo v njihovi pristojnosti. Slovenska matica je vsekakor hotela izdati *Noč do jutra*, četudi kakšen mesec kasneje, saj je bil knjižni program za leto 1980 vendarle potrjen že dosti prej in na njem tega naslova še ni bilo. Na občnem zboru 26. februarja 1981 pa so navzoči menili, da je čakanja dovolj in da je treba projekt izpeljati do konca. Salomonsko rešitev glede tega, da je Slovenska matica hotela dobiti imprimatur od visokega političnega foruma (ker je bil ta odgovoren za zastoj pri izdaji leta 1975), ta pa ga ni hotel dati (ker naj za to ne bi bil pristojen), so razrešili na pogovoru na Slovenski matici 7. aprila 1981. Po pregledu kronologije zapletov pri izdaji knjige in ugotovitvi, da so izpolnjeni vsi pogoji, omenjeni v pogovoru med Mitjo Ribičičem in predstavniki Slovenske matice oktobra 1980, »navzoči ugotavljajo, da ni več nobenih zadržkov za izid Hofmanovega romana NOČ DO JUTRA«. Pod zapis so se podpisali član predsedstva SZDLS in njen predstavnik v založniškem svetu Matice Savin Jogan, predsednik Slovenske

⁶³ AA, Savin Jogan: Izjava, 14. 6. 2021.

⁶⁴ Prav tam.

⁶⁵ AA, E-pošta Draga Jančarja – avtorju, 7. 6. 2021.

matice Bogo Grafenauer, predsednik njenega založniškega sveta Bruno Hartman in novi tajnik-urednik Matice Drago Jančar.⁶⁶

Potrebna je bila le še finalizacija, nov natis prvih strani, saj je bilo treba letnico spremeniti v 1981, in zadnje pole, pa izdelava novega ščitnega ovitka in vezava knjige. Branko Hofman je zahteval še vstavitev pripisa na koncu knjige, za tistim spravnim stavkom, ki je bil predviden za ščitni ovitek iz leta 1975. Temu naj bi sledil stavek: »Napisano v letih 1968–1974«, je pisal Hofman in dodal: »Na tem vztrajam in tudi tovariš Jogan se strinja.«⁶⁷ V roman je bil tako na koncu dodan podatek, ki je tudi nepoučenega bralca opozoril, da se je s knjigo dogajalo nekaj nenavadnega, če je od natisa zadnje pikice preteklo že toliko let.

Ko je Savin Jogan prevzel vlogo mediatorja med Slovensko matico in SZDLS, so stvari hitro stekle. Napisati je bilo treba novo besedilo za ščitni ovitek. Hofman je zapis uskladil z Joganom in ko je sporočil, da bo korekturo opravil sam, je prosil za dva odtisa, »ker bom enega pokazal tudi tovarišu Joganu.«⁶⁸ Grafenauer je o soglasju teden pozneje poročal upravnemu odboru in omenil, »da je rokopis že v tiskarni, kjer se veže in dotiskuje nova prva in zadnja stran ter nov tekst za zavih knjige.«⁶⁹ Konec maja 1981 pa je tajnik-urednik Drago Jančar poročal založniškemu svetu, da je roman končno izšel, »potem ko so bili odpravljeni vsi zadržki glede izida tega dela in podpisan dogovor med predstavniki SZDL in SM.«⁷⁰

Epilog – Habent sua fata libelli

S predzgodovino, kakršno je doživel, je bilo Hofmanovemu romanu *Noč do jutra* usojeno, da postane knjižna uspešnica. Že poleti 1981 so bile objavljene prve ugodne kritike romana, ki so se zgostile po njegovi uradni predstavitvi na tiskovni konferenci 28. septembra 1981.⁷¹ Knjiga je bilo iskano blago, relativno visoka naklada 2000 izvodov pa se je kmalu izkazala kot prenizka. Hofmanov roman je precej prispeval pri begu Slovenske matice iz rdečih števil, saj ga je predsednik gospodarskega odseka Ferdo Gestrin omenil kot enega glavnih vzrokov, da se je finančno gledano za Slovensko matico leto 1981 »izšlo izjemno ugodno.«⁷² Dve leti po izidu knjige je gospodarski odsek pod Gestrinovim vodstvom že načrtoval ponatis v vnovični višini 2000 izvodov, dosegli pa so tudi dogovor, da bo polovico

⁶⁶ NUK, Ms 1987, mapa 26, Branko Hofman: Ideali, Zapis o pogovoru o izidu knjige Branka Hofmana NOČ DO JUTRA, 7. 4. 1981.

⁶⁷ NUK, Ms 1987, mapa 26, Branko Hofman: Ideali, Pismo Branka Hofmana – Andreji (Mejač; tajnici Slovenske matice), 28. 3. 1976.

⁶⁸ Prav tam.

⁶⁹ A SM, fasc. Zapisniki 1977–1982, Zapisnik seje upravnega odbora Slovenske matice, 13. 4. 1981.

⁷⁰ A SM, fasc. Zapisniki 1977–1982, Zapisnik III. seje založniškega sveta Slovenske matice, 28. 5. 1982.

⁷¹ *Odmevi na Matičine knjige*, str. 64–65.

⁷² A SM, fasc. Zapisniki 1977–1982, Zapisnik seje upravnega odbora Slovenske matice, 25. 2. 1982.

naklade financiral in prevzel knjižni klub Svet knjige.⁷³ Še nekaj let po izidu knjige je Gestrin omenjal Hofmanov roman kot enega od »krivcev« za ugodno finančno bilanco zadnjih let. Ponatis se ni prodajal nič slabše kot prva izdaja in na seznamu knjig na zalogi, ki ga je Slovenska matica objavila leta 1986, Hofmanov roman ni naveden.⁷⁴ V tem času so lahko po Evropi knjigo brali tudi v italijanskem, hrvaškem in nemškem prevodu, do konca desetletja pa so izšli še prevodi v češkem, poljskem in madžarskem jeziku.

Hofmanovo ime in naslov njegovega romana sta se v osemdesetih letih redno pojavljala ob naštevanju del, ki so imela pomembno vlogo v t. i. kritičnem valu iz kulturnih krogov. Hrvaški zgodovinar Dušan Bilandžić ga je navedel med štirimi naslovi romanov, ki so najbolj vplivali na burne polemike o postopanju oblasti do informburojevcev v letih 1981 in 1982. Najprej sta bila sicer omenjena romana Antonija Isakovića *Tren I* (izšel leta 1976) in predvsem *Tren II*, ki so ga bralci dobili v roke leta 1982.⁷⁵ Novosti so najbolj odmevale v Srbiji in Sloveniji, medtem ko je šel tok na Hrvaškem pod vplivom ideologov iz vrha CK ZK Hrvatske v nasprotno smer. Pod vodstvom Stipeta Šuvarja so maja 1984 organizirali posvet o neprimernih pojavih v kulturi, zbrano gradivo z imeni piscev in njihovih del pa je kasneje dobilo več vzdevkov, od bele knjige pa do cvetja zla. Branko Hofman in *Noč do jutra* sta bila med največkrat omenjanimi imeni bele knjige. Poudarki iz ocen in javnih nastopov Hofmana ob predstavitvah romana so vsi izpostavljali tematiko Golega otoka,⁷⁶ torej ime, ki v knjigi ni neposredno omenjeno. Gledano iz jugoslovanske perspektive je Hofmanov roman postal aktualen z objavo v jeziku, ki ga je razumela večina prebivalcev Jugoslavije. Problem, da je bil roman objavljen tako pozno, dosti let po tem, ko je bil napisan in preden so nastala nekatera druga dela s sorodno tematiko, pa so večkrat izpostavili slovenski pisci in novinarji.

Obširneje je Hofman o tem spregovoril Francetu Piberniku za *Pogovore s slovenskimi pisatelji*, objavljenimi leta 1983. Tematike se je lotil, je zapisal Hofman, ker »ne prenesem pa božjega občestva, ki se zateka k tabujem, farizejstvu, mitologiziranju in k dvojnimi resnicam«. Zato je hotel spregovoriti o smradu, ki je prekrival dogajanje na Golem otoku, in »pomesti smeti izpod preproge«, saj to »sodi k moralni higieni«. Poudaril je enkrat za vselej, da Peter ni upodobljen po nobenem modelu, ampak je »lepljenka različnih usod«. Branil pa je dvojno zasnovu romana z Minkino zgodbo (kar so ob analiziranju romanov o golootoških usodah poročevalci večinoma spregledovali), saj je hotel izpostaviti, da je dogma pravzaprav ubijala Petra, Kovača in Minko, a so njihove odločitve in usode vseeno zelo različne.⁷⁷

Da je bil Hofman s cenzurnim posegom prikrajšan za primat prvega, ki je načel golootoško tematiko, je ob pisateljevi šestdesetletnici leta 1989 izpostavila novinarka *Gorenjskega glasu* Lea Mencinger. Ko je omenila, da leta 1975 »resnica

⁷³ A SM, fasc. Zapisniki 1983–, Zapisnik seje Gospodarskega odseka, 26. 10. 1983, in Zapisnik seje Gospodarskega odseka, 9. 11. 1983.

⁷⁴ Slovenska matica ima na zalogi, str. 88–92.

⁷⁵ Bilandžić, *Jugoslavija poslije Tita*, str. 179.

⁷⁶ Nikolić, Cvetković, Tripković (ur.), *Bela knjiga – 1984*, str. 84, 87, 176–178, 203–204.

⁷⁷ Pibernik, *Čas romana*, str. 145–147.

o Golem otoku – v literarni obliki – še ni mogla na dan« in da je bil »prvi, ki je s knjigo spregovoril o nekaterih neprijetnih resnicah pri nas«, je Hofman odvrnil:

»Resnica vedno pride na dan. Že med pisanjem in zbiranjem gradiva sem vedel, da ne bo šlo brez problemov, prav pričakoval sem jih. Po značaju nisem naklonjen vdajam, izzivalec v meni se vse prerad oglašča. Ko je knjiga izšla, ni nihče zanikal, da vse, o čemer govori, ni res. Oblastnike je predvsem zanimalo, kdo mi je dal podatke o tem, kdo je iz kroga dobro obveščanih razkril grozoto Golega otoka. Kajti iz lastnih izkušenj tega nisem poznal, saj nisem bil zaprt na Golem otoku. Glede tega, da sem pač prvi spregovoril o tem, o čemer se do tedaj ni smelo, mislim tako: nekdo mora biti prvi, po naključju sem bil to jaz in zaradi tega si popolnoma nič ne umišljam.«⁷⁸

V nadaljevanju pogovora je Hofman omenil, da ga je vsaka izkušnja, ki jo je kot pisatelj doživel, po svoje utrdila in da prav nobena ni mogla zamajati njegovega življenjskega optimizma. Neprijetnosti so zato, je menil, da se skozi prebijamo, zato se jim ni izogibal in se ob njih tudi ni ustavljal ali zamislil, da bi bila zato lahko ogrožena njegova eksistenca: »Zavest, da lahko delam tudi kaj drugega, me je krepila, pravzaprav sem bil vedno samozavesten. In to je – moje jutro.« Hofman je razmišljal, da pisatelji pri pisanju knjige ne bi smeli preiščevati, ali je trenutek primeren za njen izid, in se ob tem spomnil težav, ki jih je v Veliki Britaniji doživljal Salman Rushdie po izidu *Satanskih stihov*. Pisateljeva poštena ideja je tveganje, ki ga mora prevzeti nase, »je profesionalno tveganje; ne enačim ga z nobenim posebnim junaštvom«, je poudaril Hofman. Zato je tudi izbiral tematike in probleme, ki so ga vznemirjali: »Pri pisanju o Golem otoku me je vznemirjalo trpljenje, razkol med idejo in usodo posameznika, ki ji pripada.«⁷⁹

Tudi v tem primeru, čeprav je omenjal, da je oblastnike zanimalo, »kdo mi je dal podatke o tem,« Hofman ni navedel nobenega imena. Za bralstvo, ki je spremljalo pisateljevo delo tudi skozi njegove odzive in intervjuje, svojih informatorjev ni nikoli »izdal«, kljub ponavljani oceni, da je roman napisal človek, ki tovrstne usode ni izkusil na lastni koži. Janez Jezeršek in Branko Hofman sta se do konca držala dogovora, sklenjenega v zasebnem pogovoru (in nevidni prisotnosti prisluškovalnih naprav) v zadnjih dneh oblikovanja romana *Noč do jutra*. Kljub sorodnosti vprašanj glede nastanka romana v Hofmanovih odgovorih ne zasledimo Jezerškovega imena. Prav tako pa bi tudi v Jezerškovih spominih *Medaljoni našega časa* med tistimi, s katerimi je kaj spregovoril o neprijetnostih minulih časov, zaman iskali omembo Branka Hofmana.

Viri in literatura

Arhivski viri

AA – Arhiv avtorja

A SM – Arhiv Slovenske matice

NUK – Narodna in univerzitetna knjižnica

⁷⁸ Mencinger, Branko Hofman, str. 7.

⁷⁹ Prav tam.

Ms 1987 – Rokopisni oddelek, fond Slovenska matica

SI – Arhiv Republike Slovenije

AS 537 – Fond Republiške konference Socialistične zveze delovnega ljudstva Slovenije

AS 1931 – Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije

Literatura

Bilandžić, Dušan. *Jugoslavija poslije Tita (1980–1985)*. Zagreb: Globus, 1986.

Budrowska, Kamila. *Writers, literature and censorship in Poland. 1948–1958*. Berlin: Peter Lang, 2020.

Cvetković, Srđan. Neoibeovci: obračun sa prosovjetskom opozicijom u SFRJ i kidnapovanje Vlade Dapčevića. *Istorija 20. veka: časopis Instituta za savremenu istoriju*, 30, 2012, št. 2, str. 147–164.

Ćuruvija, Slavko. *Ibeovac: ja, Vlado Dapčević*. Beograd: Filip Višnjjić, 1990.

Emeršič, Jakob (spraševalec). Pogovor s pisateljem »Pogovorov s pisatelji« Brankom Hofmanom (ob umetnikovi 60-letnici). *Tednik* (Ptuj), 42, št. 49, 21. 12. 1989, str. 6.

Gabrič, Aleš. Grafenauer in Gestrin v vodstvu Slovenske maticе. V: Štih, Peter, in Zwitter, Žiga (ur.). *O mojstrih in muzi: zgodovinopisje Boga Grafenauerja in Ferda Gestrina*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2018, str. 230–250.

Gabrič, Aleš. Cenzura v Sloveniji po drugi svetovni vojni: od komunističnega Index librorum prohibitorum do ukinitve verbalnega delikta = Censorship in Slovenia after the World War II: from the Communist Index Librorum Prohibitorum to Abolition of the »Verbal Offence«. *Primerjalna književnost*, 31, posebna št./special issue, str. 63–77+221–236.

Gabrič, Aleš. Informbirojevstvo na Slovenskem. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 33, 1993, št. 1–2, str. 163–175.

Gabrič, Aleš. Slovenska matica v času politične netolerantnosti. V: Jančar, Drago (ur.). *Slovenska matica: 150 let dela za slovensko kulturo: zbornik razprav in biografija 2004–2014*. Ljubljana: Slovenska matica, 2015, str. 22–61.

Grafenauer, Bogo. Predsednikovo poročilo. *Glasnik Slovenske matice*, 11, 1987/88, št. 1, str. 1–5.

Hofman, Branko. *Noč do jutra*. Ljubljana: Slovenska matica, 1981.

Inkret, Andrej. *In stoletje bo zardelo: Kocbek, življenje in delo*. Ljubljana: Modrijan, 2011.

Jezeršek, Janez – Sokol. *Medaljoni našega časa*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1990.

Kocbek, Edvard. *Dnevnik: izbor iz dnevnika od 1954 do 1977*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2004.

Mencinger, Lea. Branko Hofman, pesnik in pisatelj: Knjiga nikoli ne izide prezgodaj. *Gorenjski glas*, 42, št. 92, 28. 11. 1989, str. 7.

Nikolić, Kosta, Cvetković, Srđan, in Tripković, Đoko (ur.). *Bela knjiga – 1984: obračun sa »kulturnom kontrarevolucijom« u SFRJ*. Beograd: Službeni glasnik: Institut za savremenu istoriju, 2010.

Pibernik, France. *Čas romana: pogovori s slovenskimi pisatelji*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1983.

Previšić, Martin. *Povijest Golog otoka*. Zagreb: Fraktura, 2019.

Simoniti, Primož. Bogo Grafenauer kot predsednik Slovenske matice 1978–1988. *Grafenauerjev zbornik* (ur. Vincenc Rajšp idr.). Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti/ Znanstvenoraziskovalni center SAZU/Filozofska fakulteta; Maribor: Pedagoška akademija, 1996, str. 135–142.

Slovenska matica ima na zalogi še naslednje knjige. *Glasnik Slovenske matice*, 10, 1986, št. 1, str. 88–92.

SUMMARY

Ban on Branko Hofman's Novel or a Six-Year-Long Night Till the Late Morning

Aleš Gabrič

In 1975 Slovenska Matica included Branko Hofman's novel *Night Till Morning* in its annual publishing programme. The central plot revolves around an investigation of a seeming murder of a young girl. It takes place within a few hours late at night until the early morning and eventually turns out to be a suicide. With these events unfolding, Peter, a former political prisoner that was incarcerated for no apparent reason in prisons set up by the communist regime on Goli Otok, is confronted with an investigator of the putative murder who interrogated him and decided his fate years ago. Hofman's novel would have been the first literary work in Yugoslavia to inform readers about the fate of communists who were reported to have sided with Stalin in the Yugoslav-Soviet dispute in 1948 and were referred to as Cominformists by the authorities. However, this claim to fame was hindered by the authorities' behind-the-scenes interference with this literary project. With unbound sheets of the printed novel lying in the print shop, the related activities were brought to a halt without an official document.

The communist authorities' invisible hand did not prevent the publication of this novel merely due to its addressing the taboo of Goli Otok, if this had been the case the state authorities would not have co-financed its publication in the scope of the publisher's regular programme. In the mid-1970s the State Security Service reported that Cominformists joined forces once again. After having been released from the camp, they had to sign a statement that they would not speak about the events taking place there with anyone. In the mid-1970s the Security Service persecuted Neo-Cominformists, as they were referred to by the authorities; additionally, those who were in contact with them and depicted their suffering in communist prisons and camps were suspects as well. With his novel, Branko Hofman was one of them. The state authorities regarded the attempted publication of the novel in the period of former political prisoners' re-organizing as politically improper and brought the project to a grinding halt shortly before its completion.

Official pre-emptive censorship was not enacted in Yugoslavia and the authorities had to resort to clandestine, behind-the-scenes manoeuvres. Slovenska Matica, the oldest Slovene scientific and cultural society that enjoyed a great reputation among cultural workers and politicians, did not receive any official document that would stipulate the course of action. Its leadership managed to prevent the destruction of the already printed sheets, keeping them sealed in its premises in early 1976. A few years later, when the political situation in Yugoslavia (and Slovenia) changed significantly, Slovenska Matica reopened the question of the publication of Hofman's novel. The leadership of Slovenska Matica sought to get permission from the authorities to publish the novel because it did not want to get into more trouble. The communist authorities refused to grant a written permission because, in doing so, it would have claimed the responsibility for prohibiting the novel's publication in the past and thus indirectly acknowledged the existence of informal censorship behind the scenes.

A compromise was reached in the changed political situation in the early 1980s and in the spring of 1981 the safely stored unbound sheets of paper were sent off in order to finish the project. The author Branko Hofman added the following remark to the end of the novel: "Written in the years 1968–1974." Consequently, even less informed readers could wonder why the book was published with a delay of several years. The novel reached its readership six years after its originally planned publication. As is usually the case with works censored by the authorities, the novel was eagerly awaited by the readers and was sold out quickly despite the relatively high print run. It was soon reprinted and translated into several foreign languages within a few years. On account of censorship Hofman's novel *Night Till Morning* was not the first published literary work dealing with the subject of the Informbiro period; however, it was listed among those that played an important role in breaking down the taboo of Goli Otok and the fate of Cominformists.

Zapisi

Harald Krahwinkler
“Heidenfrage und Slawenfrage” als
Forschungsthema der Missionsgeschichte.
Zu Hans-Dietrich Kahls letztem
Sammelband¹

Am 30. September 2016, dem Gedenktag des Hl. Hieronymus, starb im geradezu “biblischen” Alter von 96 Jahren der deutsche Historiker Hans Dietrich Kahl.² Zu seinen Studienfächern zählte neben Geschichte, Germanistik und Klassischer Philologie auch Religionswissenschaft, was für sein besonderes Interesse an “religiösen” Fragen in weitem Sinn seit Jugendtagen spricht.³ Bis zu seiner Pensionierung im Jahr 1985 lehrte Kahl als Professor für Mittelalterliche Geschichte am Historischen Institut der Justus-Liebig-Universität Gießen. Seine wissenschaftlichen Arbeiten und internationalen Kontakte bezeugen seine jahrzehntelange Erforschung der Beziehungen zwischen germanischer/deutscher und slavischer Welt. Von der “Germania Slavica” in den Kontaktzonen von Elb- und Ostseeslaven richtete er in späteren Jahren den Blick vor allem auf die Alpenslaven bzw. Karantanen. In diesem Zusammenhang führte er auch lebhaft Diskussionen mit Kollegen in Österreich und Slowenien. Seit 1998 war Kahl korrespondierendes Mitglied der Polnischen Akademie der Wissenschaften, seit 2003 korrespondierendes Mitglied der Slowenischen Akademie der Wissenschaften und Künste.⁴

Über mehr als ein halbes Publikationsjahrhundert spannt sich der Bogen der unter dem Titel “Heidenfrage und Slawenfrage im deutschen Mittelalter” ausgewählten Studien. Dieses große Buch – erschienen in der von Florin Curta seit 2007 herausgegebenen renommierten Reihe zur Geschichte Ostmitteleuropas – enthält wiederabgedruckte Beiträge aus den Jahren 1953 bis 2008. Es sind wissenschaftliche Abhandlungen und Auseinandersetzungen oder erweiterte Diskussionsbeiträge zu

¹ Hans-Dietrich Kahl, *Heidenfrage und Slawenfrage im deutschen Mittelalter. Ausgewählte Studien 1953-2008* (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, 4, Leiden - Boston: Brill 2011). 1009 Seiten. [ISSN 1872-8103]

² Zur Biographie siehe https://de.wikipedia.org/wiki/Hans-Dietrich_Kahl [Status: 1.9.2021]. Vgl. SAZU: <https://www.sazu.si/clani/hans-dietrich-kahl>. Wertvolle Ergänzungen enthält der Nachruf von Andrej Pleterski, Hans-Dietrich Kahl (4. VI. 1920 – 30. IX. 2016), in: *Zgodovinski časopis [ZČ]* 71 (2018) S. 284–287. Siehe auch den Nachruf von Stefan Tebruck: https://www.uni-giessen.de/fbz/fb04/institute/geschichte/mittelalter/downloads/nachruf_kahl.

³ Einige Hinweise bietet die oben in Anm. 2 angeführte Literatur. Hervorzuheben ist Kahls führendes Engagement im Rahmen der *Religionsgemeinschaft Freier Protestanten - Deutsche Unitarier* (seit 2015 *Unitarier – Religionsgemeinschaft freien Glaubens*). Vgl. Kahls Bekenntnis im vorliegenden Band: “Die Deutschen Unitarier sind meine Religionsgemeinschaft” (S. 956).

⁴ Siehe Rajko Bratož, in: *Letopis Slovenske akademije znanosti in umetnosti* 54 (2003) S. 103–105. Vgl. auch die Nachrufe von Andrej Pleterski (wie Anm. 2) und Stefan Tebruck (wie Anm. 2); sowie SAZU (wie Anm. 2).

Symposien; sehr persönlich formuliert und von Dankbarkeit getragen ist der als Beitrag XXVI hinzugefügte “Rückblick” (S. 955–961), das Schlusswort Hans-Dietrich Kahls zur Akademischen Festveranstaltung in Gießen anlässlich seines 80. Geburtstages. Geschichte ist für ihn nicht nur “historische Sozialwissenschaft”, sondern “eine Wissenschaft vom Menschen – von den Rahmenbedingungen seines Lebens und Denkens in Staat und Gesellschaft wie von diesem Leben und Denken selbst, von seinen Grenzen und von der Vielfalt der Möglichkeiten, die ihm trotz allem bleiben ...” (S. 959). Das Verständnis von Geschichte als “integrativer Wissenschaft”, die interdisziplinär ein “Gesamtbild” zu erschließen sucht, erhellt aus der Fülle der vorliegenden Beiträge. Der stattliche Umfang des Bandes von über tausend Seiten dürfte freilich auch eine “Rezensionsscheu” in der geschichtswissenschaftlichen Zunft bewirkt haben.⁵

Die Illustration auf dem Cover – aus einem in der Staatsbibliothek Bamberg aufbewahrten Fuldaer Sakramentar (Msc. Lit. 1, fol. 126v) – zeigt den Hl. Bonifatius bei der Heidentaufe sowie im Moment seines Martyriums. Die leider nur schwarzweiß wiedergegebene Abbildung auf dem Frontispiz – aus einer spätmittelalterlichen englischen Handschrift (BL: Royal 19 B. XV, fol. 37r) – veranschaulicht auf Grundlage der Johannes-Apokalypse (6, 2) den Vormarsch zur Heidenschlacht. Weitere (achtzehn) Schwarzweiß-Abbildungen (zum Teil Photographien, zum Teil Zeichnungen) sind über das Verzeichnis S. xv f. zu erschließen.

Das (S. v) vorangestellte Zitat aus der *Chronica Slavorum* (c. 84) Helmolds von Bosau beleuchtet – in etwas freier Übersetzung – die sogenannte Bekehrung des Wagrierfürsten Pribislav (*Conversio Pribizlai*) in Lübeck zu Jahresbeginn 1156. Dieses Ereignis wird in mehreren Beiträgen thematisiert (vgl. z. B. S. 477 f., S. 765 f.). In der Antwort des Bischofs (Gerold) von Oldenburg an den Slavenfürsten sieht Kahl geradezu eine der “Schlüsselstellen mittelalterlichen Missions- und Völkerrechts” (S. 247 mit Anm. 28; vgl. S. 562 Anm. 334; S. 566 mit Anm. 10; S. 774 mit Anm. 91).⁶

In der Einführung (S. xxiii–xlvi), die als Originalbeitrag verfasst ist, bekundet der Autor seine zeitgeschichtliche Betroffenheit angesichts möglicher Assoziationen der im Titel des Bandes genannten “Heidenfrage” und “Slawenfrage” mit dem historisch belasteten Begriff “Judenfrage”.⁷ Freilich evoziert die Dichotomie von

⁵ Bisher konnten folgende Anzeigen bzw. Besprechungen eruiert werden: Gert Haendler, in: Theologische Literaturzeitung [ThLZ] 138 (2013) Sp. 457–459; Klaus Steinke, in: Informationsmittel für Bibliotheken [IFB] 20/1 (2012): <http://ifb.bsz-bw.de/bsz305618873rez-1.pdf>; <http://ifb.bsz-bw.de/bsz305618873rez-1.pdf> Christian Lübke, in: Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung [ZfO] 63 (2014) S. 156–157.

⁶ Die Übersetzung der Wendung “abusi sunt gente vestra” mit “Missbrauch mit eurem Volke getrieben haben” (S. 247) ist treffender als “euer Volk ungut behandelt haben” (S. v).

⁷ Der Begriff “Judenfrage” oder “jüdische Frage” kann freilich kontextabhängig in einem breiten Bedeutungsspektrum verwendet werden. Siehe dazu die Überblicksartikel: <https://de.wikipedia.org/wiki/Judenfrage> bzw. <https://de.wikipedia.org/wiki/Judenfrage> https://en.wikipedia.org/wiki/Jewish_Question [Status: 1.9.2021]. Beispielsweise bietet die schmale Bibliographie “Bücher zur Judenfrage” der “Germania Judaica - Kölner Bibliothek zur Geschichte des deutschen Judentums” (Köln 1961) eine schlichte Übersicht von Publikationen zu jüdischen Themen bzw. jüdischen Autor/inn/en. – In dem aus einem einschlägigen Forschungsprojekt hervorgegangenen

“Judenfrage” und “Heidenfrage” zunächst die frühe Geschichte des Christentums, näherhin den biblischen (neutestamentlichen) Befund einer aus “Juden” und “Heiden” gebildeten Christengemeinschaft (Kirche) sowie die Auseinandersetzungen auf dem so genannten “Apostelkonzil” (Apostelgeschichte Kap. 15; vgl. Galaterbrief Kap. 2).⁸ Indem christliche Missionierung die römischen Reichsgrenzen überschritt, “reicherte sich” die “Heidenfrage” mit “ethnischen Varianten” an (S. xxiv). In hochmittelalterlicher deutscher Perspektive führt die Auseinandersetzung mit Heiden in die slavische Nachbarschaft an Elbe und Ostsee, an Main und Regnitz.

Sammelband von Andreas Reinke - Kateřina Čapková - Michal Frankl - Piotr Kendziorek - Ferenc Laczó, Die “Judenfrage” in Ostmitteleuropa. Historische Pfade und politisch-soziale Konstellationen (Studien zum Antisemitismus in Europa 8, Berlin 2015) erörtert Andreas Reinke im Einleitungskapitel (S. 13–54, mit wichtigen Literaturhinweisen) die Begrifflichkeit der seit dem 18. Jahrhundert zum politischen Schlagwort gewordenen “Judenfrage” bzw. “jüdischen Frage”. Dabei ist die „Judenfrage“ zunächst im Rahmen von Emanzipation und Integration zu betrachten, wobei “sowohl Gegner als auch Befürworter einer Gleichberechtigung der Juden diesen Begriff verwendeten“ (S. 17). Unter dem Einfluss des Rassenantisemitismus wurde die „Judenfrage“ dann im späten 19. Jahrhundert im Sinn einer Rücknahme der Emanzipation umgedeutet (S. 21 f., 39). Andererseits sah Theodor Herzl im Antisemitismus die Ursache der nationalen „Judenfrage“, als deren „Versuch einer modernen Lösung“ er die Errichtung eines „Judenstaates“ propagierte (S. 22 mit Anm. 24). – Die Tendenz sozialer und rechtlicher Ausgrenzung mündete in die systematische Mordpolitik des Nationalsozialismus. Als Institutionen, die sich „wissenschaftlicher“ Erforschung der “Judenfrage” in nationalsozialistischem Sinne widmeten, sei zunächst die 1936 gegründete und von Walter Frank geleitete “Forschungsabteilung Judenfrage” als Teil des “Reichsinstituts für Geschichte des neuen Deutschlands” genannt. Im Rahmen der “Forschungsabteilung Judenfrage” wurden im Zeitraum 1936 bis 1944 neun Bände “Forschungen zur Judenfrage” (FJF) publiziert; siehe Reinhard Markner, *Forschungen zur Judenfrage*. A Notorious Journal and Some of its Contributors, in: EJJS 1 (2007) 395–415. Davon zu unterscheiden sind das von 1939 bis 1945 bestehende “Institut zur Erforschung der Judenfrage”; siehe https://de.wikipedia.org/wiki/Institut_zur_Erforschung_der_Judenfrage [Status: 1.9.2021], sowie das “Institut zum Studium der Judenfrage” (gegründet 1934, umbenannt in “Antisemitische Aktion” 1939, dann in “Antijüdische Aktion” 1942“); siehe https://de.wikipedia.org/wiki/Institut_zum_Studium_der_Judenfrage [Status: 1.9.2021]. – Auf Betreiben der “Deutschen Christen” und getragen von evangelischen Landeskirchen wurde 1939 das “Institut zur Erforschung und Beseitigung des jüdischen Einflusses auf das deutsche kirchliche Leben” gegründet; siehe https://de.wikipedia.org/wiki/Institut_zur_Erforschung_und_Beseitigung_des_j%C3%BCdischen_Einflusses_auf_das_deutsche_kirchliche_Leben [Status: 1.9.2021]. Als erster Direktor dieses sogenannten “Entjüdungsinstituts” fungierte Walter Grundmann, ein früherer Assistent Gerhard Kittels. Kittel hatte auf Grundlage einer im Juni 1933 in Tübingen gehaltenen Rede sein programmatisches Pamphlet “Die Judenfrage” veröffentlicht, das 1933 in erster und 1934 in zweiter und dritter Auflage erschien. Vgl. https://de.wikipedia.org/wiki/Gerhard_Kittel [Status: 1.9.2021] (mit Literaturhinweisen); Christlicher Antisemitismus im 20. Jahrhundert. Der Tübinger Theologe und “Judenforscher” Gerhard Kittel. Hg. von Manfred Gailus und Clemens Vollnhals (Berichte und Studien 79, Göttingen 2020); Hans Förster, Gerhard Kittel. Zur öffentlichen Wirkung eines Theologen in der Zeit des Dritten Reichs, in: Zeitschrift für Kirchengeschichte 131 (2020) S. 365–388, bes. 369–373.

⁸ Siehe <https://de.wikipedia.org/wiki/Apostelkonzil> [Status: 1.9.2021] (mit wichtigen Literaturhinweisen). Hingewiesen sei auch auf das rezente Buch von Thomas Söding, Ein Gott für alle. Der Aufbruch zur Weltmission in der Apostelgeschichte (Freiburg - Basel - Wien 2020) (darin Kapitel 5: Das Apostelkonzil - Schlüsselereignis der Urkirche: S. 205 ff.). Vgl. auch Thomas Söding, Mitgift Mission. Die Dynamik des Anfangs und die Dialektik der Glaubenskommunikation, in: Erblast “Mission”? Interdisziplinäre Perspektiven auf gegenwärtige Herausforderungen. Hg. von Joachim Werz (Münster 2021) S. 11–32, bes. 22 f.

Die Christianisierung dieser Slaven bildet den Gegenstand der im vorliegenden Band thematisierten “Slawenfrage”.

Der Ausdruck “Slawenfrage” (“Slavenfrage”) begegnet in der mehr oder weniger wissenschaftlichen Literatur seit dem 19. Jahrhundert zum Beispiel im Hinblick auf die Besiedlung Griechenlands⁹ oder in Diskussionen über die nationalen Verhältnisse in der Habsburgermonarchie, etwa im Zusammenhang mit dem Prager Slavenkongress 1848.¹⁰ Im Rahmen der Ur- und Frühgeschichtsforschung bekundete der aus Schivelbein (Świdwin) in Hinterpommern gebürtige vielseitige Gelehrte Rudolf Virchow (1821–1902) besonderes Interesse auch für die “Slawenfrage”.¹¹ Laut Margarete Bachmann, die 1925 eine Dissertation über die slavischen Siedlungen in Nordbayern vorlegte, sei der Brandenburgische Archivsekretär Johann Gottlieb Hentze (1763–1798) “der erste gründliche Bearbeiter der Slawenfrage in Oberfranken” (1788).¹² Paul Reinecke, der Bachmanns Arbeit rezensierte, verfasste

⁹ Siehe Max Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*. Vorwort von Hans Ditten (Subsidia Byzantina luci ope iterata 4, Leipzig 1970; ursprünglich erschienen in den Abhandlungen der Preußischen Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Kl. Berlin 1941 / Nr. 12, der in Kapitel I (S. 1–10), ausgehend von Jakob Philipp Fallmerayers berühmt-berühmter “Behandlung der Slawenfrage in Griechenland” (S. 1), “Bisherige Arbeiten über die Slaven in Griechenland” erörtert. Vgl. hier die Ausdrücke “Slawenfrage” (S. 1, 5, 6) “Slawenproblem” (S. 1, 6, 7, 9) und “Slawenthese” (S. 1).

¹⁰ Ich stütze mich hier auf Internet-Recherchen mit Suchmaschinen sub vocibus “Slawenfrage” bzw. “Slavenfrage” – im letzteren Fall häufig gleich zu “Sklawenfrage”[sic] umleitend – können ergänzt werden sub vocibus “slawische Frage” bzw. “slavische Frage” oder “Slawenproblem”, “Slavenproblem” usw. – Zur Formierung eines slavischen Nationalbewusstseins in der Habsburgermonarchie siehe Ludwig Usznula, *Wien und die Slawenfrage von 1848*. Das Problem dargestellt aus der Wiener Presse des Jahres 1848 (Diss. Wien 1937); Günther Wyrzens, *Die Herausbildung eines nationalen Bewußtseins bei den in Wien ansässigen Slaven und die Wiener Slawenpresse*, in: *Wiener Slavistisches Jahrbuch* 39 (1993) S. 183–200, mit Betonung der Rolle Wiens als “Umschlagplatz der Ideen innerhalb der *Slavia austriaca*” (S. 200). Zum Spannungsfeld von “Austroslavismus” und “Panslavismus” vgl. die Beiträge in: *Der Austroslavismus. Ein verfrühtes Konzept zur politischen Neugestaltung Mitteleuropas*. Hg. von Andreas Moritsch (Schriftenreihe des Internationalen Zentrums für europäische Nationalismus- und Minderheitenforschung 1, Wien - Köln - Weimar 1996) sowie in: *Der Prager Slavenkongreß 1848*. Hg. von Andreas Moritsch (Wien - Köln - Weimar 2000). Zu den Debatten der Revolutionsjahre 1848/49 siehe Hans-Christian Petersen, *Deutsche Antworten auf die “slavische Frage”. Das östliche Europa als kolonialer Raum in den Debatten der Frankfurter Paulskirche*, in: *Völkische Wissenschaften: Ursprünge, Ideologien und Nachwirkungen*. Hg. von Michael Fahlbusch, Ingo Haar, Anja Lobenstein-Reichmann und Julien Reitzenstein (Berlin - Boston 2020) S. 54–77.

¹¹ Siehe Rudolf Virchow, *Sämtliche Werke*. Hg. von Christian Andree: im Rahmen der Abteilung III (Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte) bes. Band 49.1 (Hildesheim 2013), 49.2 (2014), 50.1 (2015), 50.2 (2018). Vgl. auch Christian Andree, *Rudolf Virchow als Prähistoriker*. 3 Bände (Köln - Wien 1976–1986), z. B. Band 1, S. 51, 71 ff., 165 f.

¹² Margarete Bachmann, *Die Verbreitung der slavischen Siedlungen in Nordbayern*, in: *Sitzungsberichte der Physikalisch-Medizinischen Societät zu Erlangen* 56/57 (1924/1925) S. 167–250, hier 168 und 247. Separatpublikation: (Erlangen 1926). – Siehe Johann Gottlieb Hentze, *Versuch über die ältere Geschichte des fränkischen Kreises, insbesondere des Fürstenthums Bayreuth* (Bayreuth 1788). Vgl. die anlässlich des 200-Jahr-Jubiläums und zugleich des 150-jährigen Bestehens des Regierungsbezirkes Oberfranken herausgegebene Typoskript-Edition von Helmut Wilhelm Schaller, *Johann Gottlieb Hentzes “Versuch über die ältere Geschichte des fränkischen Kreises, insbesondere des Fürstenthums Bayreuth”. Eine slawenkundliche Untersuchung (Slavische Sprachen und Literaturen 18, Neuried 1988)*. Vgl. dazu die eigentümliche Interpretation von Hentzes Schriften

dann selbst einen Aufsatz über die Slaven in Nordostbayern.¹³ Im Zusammenhang mit der Siedlungsgeschichte des bayerisch-fränkischen Gebietes oder der Gründung des Bistums Bamberg ist mehrfach ausdrücklich von “Slawenfrage” die Rede (Main- und Regnitzwenden).¹⁴

In der vorliegenden Publikation von Hans-Dietrich Kahl weitgehend ausgeblendet ist die Slawenwelt des Ostalpenraumes, welcher der Autor ja schon einen separaten, 2008 erschienenen Sammelband mit Beiträgen aus den Jahren 1980 bis 2007 gewidmet hatte.¹⁵ Außerdem hatte er als Ergänzung zur zweibändigen, von Rajko Bratož herausgegebenen Tagungspublikation über Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche einen gewichtigen Supplementband über den “Staat der Karantanen” vorgelegt.¹⁶

In dem gegen Walther Stellers germanomanische Thesen zurecht polemisierenden Beitrag III aus dem Jahr 1962 (S. 25–43) wird auch der Name der slowenischen Hauptstadt erörtert (S. 31–33), zu dem aus neuerer Zeit wichtige Erkenntnisse von Peter Štih zu ergänzen sind.¹⁷

durch Wilhelm Müller, Das Slawenbild der ostfränkischen Geschichtsschreiber an der Wende zum 19. Jahrhundert, in: Blätter für deutsche Landesgeschichte 85 (1939) S. 3–23, bes. 7–16; ebenda wiederholt Belege des Begriffs der (ostfränkischen) “Slawenfrage” (S. 15, 18, 20, 21, 22, 23).

¹³ Paul Reinecke, Rezension, in: Germania 11 (1928) S. 179–181. Paul Reinecke, Die Slaven in Nordostbayern, in: Der Bayerische Vorgeschichtsfreund 7 (1927/28) S. 17–37. Im ersten Band des von Max Spindler herausgegebenen Handbuchs der bayerischen Geschichte (München 1981) zitiert Kurt Reindel, Grundlegung: Das Zeitalter der Agilolfinger (bis 788), S. 97–245, hier 151 Anm. 108 mit Literatur “Zum Slawenproblem”, beginnend mit der Dissertation von Bachmann, gefolgt vom erwähnten Aufsatz von Reinecke und weiteren Arbeiten.

¹⁴ Ebenda werden unter anderem zitiert: Hans Jakob, Siedlungsarchäologie und Slawenfrage im Main-Regnitz-Gebiet, in: Bericht des Historischen Vereins Bamberg 96 (1959) S. 207–248; Rudolf Endres, Das Slawenmotiv bei der Gründung des Bistums Bamberg, in: Bericht des Historischen Vereins Bamberg 109 (1973) S. 161–182. Siehe ferner: Rudolf Endres, Die Slawenfrage in Nordostbayern, in: Geschichte am Obermain 16 (1987/88) S. 39–48; Rudolf Endres, Slawen in Franken, in: Bericht des Historischen Vereins Bamberg 139 (2003) S. 25–38; Stephan Link, “Volkstums”-Ideologie und “Slawenfrage” im Bamberger Diskurs des 19. und 20. Jahrhunderts, in: Bericht des Historischen Vereins Bamberg 139 (2003) S. 357–386.

¹⁵ Hans-Dietrich Kahl, Streifzüge durch das Mittelalter des Ostalpenraums. Ausgewählte Abhandlungen (1980–2007). Hg. von Rajko Bratož und Peter Štih (SAZU I / 37 = Zbirka Zgodovinskega časopisa 36, Ljubljana 2008). Ergänzend zu nennen ist auch die Gerard Labuda (1916–2010) zugeeignete monographische Darstellung: Hans-Dietrich Kahl, Der Millstätter Domitian. Abklopfen einer problematischen Klosterüberlieferung zur Missionierung der Alpenlawen Oberkärntens (Vorträge und Forschungen, Sonderband 46, Stuttgart 1999).

¹⁶ Hans-Dietrich Kahl, Der Staat der Karantanen. Fakten, Thesen und Fragen zu einer frühen slawischen Machtbildung im Ostalpenraum (7.–9. Jh.) / Država Karantancev. Dejstva, teze in vprašanja o zgodnji slovanski državni tvorbi v vzhodnoalpskem prostoru (7.–9. stol.) (Ljubljana 2002). Dazu vgl. Jerzy Strzelczyk, Hans-Dietrich Kahl jako badacz dziejów dawnej Słowiańszczyzny, in: Roczniki Historyczne 69 (2003) S. 202–217; Peter Štih, Glose k novi monografiji o Karantaniji, in: ZČ 58 (2004) S. 467–487; Glossen zu einer neuen Monographie über Karantanien, in: Carinthia I 196 (2006) S. 99–126; Hans-Dietrich Kahl, Karantanska sporna vprašanja. Odgovor Petru Štihu, in: ZČ 61 (2007) S. 491–500; Karantanische Streitfragen. Eine Antwort an Peter Štih, in: Carinthia I 197 (2007) S. 351–364.

¹⁷ Siehe Peter Štih, *Castrum Leibach*. Najstarejša omemba Ljubljane in njeni začetki. Faksimile s komentarjem in zgodovinskim uvodom. / *Castrum Leibach*. The First Recorded

Beitrag IV (S. 45–80) über die frühmittelalterlichen Slaven Oberfrankens ist dem Gedenken an Wolfgang H. Fritze (1916–1991) gewidmet, einen “der fruchtbarsten Erforscher der historischen Nationalitätenprobleme im deutsch-slawischen Grenzraum des Mittelalters”. Dem weitgespannten Forschungsvorhaben Projekt der von Fritze an der Freien Universität Berlin begründeten interdisziplinären Forschungsgruppe *Germania Slavica* war auch Hans-Dietrich Kahl besonders verbunden.¹⁸

Der komparatistisch angelegte Beitrag V (S. 81–144) thematisiert Kultbilder im vorchristlichen Slaventum. Nicht sehr geglückt erscheint die Formulierung, dass für die *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* “die Aufrichtung deutscher Herrschaft in Verbindung mit der Arbeit am positiven Missionsziel” stehe; in verniedlichender Unterschätzung wird übrigens die *Conversio* als “kleines Werkchen erzählenden Charakters” charakterisiert (S. 104; vgl. auch korrekturbedürftiges Zitat S. 973, Nr. 89). In diesem Rahmen geht der Autor auch auf die Freisinger Denkmäler ein (S. 104 f.). Das Fehlen von Hinweisen auf “altslawische Kultbilder” westlich von Elbe und Saale und südlich des thüringischen Mittelgebirges bis zu den Grenzen des Kirchensprengels von Aquileia sieht Kahl in der “Mentalität karolingerzeitlichen Kirchentums” begründet (S. 133). Der Vergleich mit Quellen aus der nördlichen Slavenwelt des 12. Jahrhunderts führt zur Deutung des dreigesichtigen Marmortorsos von St. Martin am Silberberg in Kärnten als religionsgeschichtliche bemerkenswertes Relikt vorchristlichen karantanischen Slaventums (S. 113 ff., bes. 126 ff.).

Beitrag VI (S. 145–165) ist ein Rezensionssaufsatz über archäologische Funde in Ralswiek auf Rügen. Für die Erforschung der Kultgeschichte von Ostseeslaven kann Helmold von Bosaus Schilderung des der Gottheit Swantewit geweihten Heiligtums in Arkona vergleichend herangezogen werden. In einer interessanten, freilich sehr kühnen Hypothese werden Griffelfunde als Schreibgeräte von Juden um die Jahrtausendwende gedeutet (S. 159). Bedauerlicherweise ist die Zahl der Druckfehler in Beitrag VI höher als erträglich.

In Beitrag VII (S. 167–180) versucht der Autor bisherige Interpretationen des mecklenburgischen Groß Raden als “slawischer Tempelort” zu korrigieren, wobei er an eine ins 10. Jahrhundert zu datierende Kulthalle (*contina*) denkt, die nicht der Gottheit unmittelbar diente, “sondern ihrer Verehrung durch die Öffentlichkeit, die im eigentlichen Heiligtum nicht zugelassen war” (S. 176 f.).

Mention of Ljubljana and the City’s Early History. Facsimile with Commentary and a History Introduction (Ljubljana 2010).

¹⁸ Vgl. S. xliii mit Anm. 33. Siehe https://de.wikipedia.org/wiki/Germania_Slavica [Status: 1.9.2021]. Die von 1976 bis 1991 bestehende Forschungsgruppe *Germania Slavica* veröffentlichte sechs wissenschaftliche Bände (1980 bis 1990). Der Weiterarbeit an ähnlichen Fragestellungen widmete sich das in Leipzig angesiedelte, 1995 entstandene *Geisteswissenschaftliche Zentrum Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas* (GWZO) bis 2007. Das in *Leibniz-Institut für Geschichte und Kultur des östlichen Europa* umbenannte GWZO ist seit 2017 Mitglied der “Leibniz-Gemeinschaft”. Siehe <https://www.leibniz-gwzo.de/de> [Status: 1.9.2021]. – Die Bedeutung des Projektes *Germania Slavica* “für die Forschung der Ostalpenländer” stellte Kahl in den Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung [MIÖG] 89 (1981) S. 93–105 vor (vgl. S. 973, Nr. 88).

Die beiden folgenden, zu Beginn der 1960er Jahre verfassten Abhandlungen zur Religions- und Missionsgeschichte des Hochmittelalters sind thematisch komplementär: Beitrag VIII (S. 181–231) über heidnisches Wendentum und christliche Stammesfürsten behandelt die Auseinandersetzung zwischen Gentil- und Universalreligion, Beitrag IX (S. 233–270) präsentiert “Bausteine zur Grundlegung einer missionsgeschichtlichen Phänomenologie”. Die aus der Chronik Heinrichs von Lettland zitierten Einleitungsverse bezeichnet Kahl als “die vielleicht eindringlichste Gestaltung christlicher Missionsidee in ihrer mittelalterlich-katholischen Ausprägung” (S. 234). Das Kapitel über “Mission und Heidenkrieg” (S. 258–266) erörtert die organisierte Gewaltanwendung gegen ganze Gruppen von “Fremdgläubigen”, nicht zuletzt mit Quellenbelegen aus dem *Chronicon Livoniae* (S. 264 Anm. 87; vgl. S. 332 Anm. 128; S. 527 Anm. 179). Das die differenzierenden Ausführungen beschließende Kapitel über Kasuistik lenkt den Blick auf Brun von Querfurt (S. 266–269; vgl. S. 337–341). “Bausteine für eine Phänomenologie” bietet auch der ursprünglich für das von Knut Schäferdiek 1978 herausgegebene Handbuch “Kirchengeschichte als Missionsgeschichte” verfasste Beitrag X (S. 271–342), und zwar für das frühe Mittelalter – von ca. 600 bis zur Mitte des 11. Jahrhunderts. Dieser Beitrag überlappt sich verständlicherweise mit dem vorangehenden, enthält aber semantisch vertiefende Erörterungen religiöser Terminologie.

Die Beiträge XI und XII fokussieren die “Christianisierung” der Sachsen. Der ursprünglich in der Giessener Festgabe für František Graus 1982 erschienene Beitrag XI (S. 343–407) entfaltet (drei) Eskalationsstufen sowie Motive der Sachsenpolitik Karls des Großen, während Beitrag XII (S. 409–429) “Diskussionsbemerkungen” anlässlich einer 1965 abgehaltenen Tagung bündelt. Karls Sachsenkriege zählen in der Tat “zu den aufregendsten, den grundlegendsten und folgenreichsten Ereigniszusammenhängen der gesamten mittelalterlichen Geschichte Europas” (S. 343). Die erste Eskalationsstufe mit dem Kriegsziel der “Christianisierung” beginnt laut Kahl mit Querzy 775 (S. 356 ff.); die zweite Eskalationsstufe wird 776/77 angesetzt; die dritte und entscheidende Eskalationsstufe seit 778, mit der verschärfenden Wirksamkeit des Apostasiebegriffs. Grundsätzliche Überlegungen zu Einordnung und Konsequenzen der Sachsenpolitik Karls des Großen runden Beitrag XI ab.¹⁹

In die Lebenswelt der Mainslaven führt Beitrag XIII (S. 431–464b) über das aus der Zeit König Konrads I. stammende Würzburger Sondersendrecht. Der für getaufte “Sclavi vel ceterae nationes, qui nec pacto nec lege Salica utuntur” geltende Rechtstext wird im Anhang ediert und übersetzt und auch durch ein Facsimileblatt illustriert.

Für Kahls Forschungsmotive programmatisch sind die in den 1950er Jahren konzipierten Beiträge XIV und XV, zunächst in der Zeitschrift für Ostforschung erschienen und dann mit Zusätzen in den von Helmut Beumann herausgegebenen

¹⁹ Eine Auseinandersetzung mit einigen Interpretationslinien von Kahls Studie bietet Matthias Becher, *Der Prediger mit eiserner Zunge. Die Unterwerfung und Christianisierung der Sachsen durch Karl den Großen*, in: *Schwertmission. Gewalt und Christianisierung im Mittelalter*. Hg. von Hermann Kamp - Martin Kroker (Paderborn - München - Wien - Zürich 2013) S. 23–52, bes. 33 ff. und 42 ff.

Band über “Heidenmission und Kreuzzugsgedanke in der deutschen Ostpolitik des Mittelalters” (1973) aufgenommen. Beitrag XIV (S. 465–482) thematisiert differenzierend den “Geist der deutschen Slawenmission des Hochmittelalters”. Ergänzende Bemerkungen in völkerrechtsgeschichtlicher Perspektive enthält der wenige Jahre später verfasste Aufsatz über den Krakauer Juristen und Diplomaten Paulus Vladimiri (Paweł Włodkowic), der im vorliegenden Band als Beitrag XXV (S. 909–953) aufgenommen wurde (vgl. S. 481 f. Anm. 63).

In Beitrag XV (S. 483–564) wird “Die Wendenpolitik Bruns von Querfurt im Lichte hochmittelalterlichen Missions- und Völkerrechts” unter dem Titel “Compelle intrare” entfaltet. Dieser Titel evoziert ein lukanisches Zitat (Lk 14,23), das eine fatale Wirkungsgeschichte zur Folge hatte.²⁰ Ausgehend von Bruns berühmtem Brief an König Heinrich II. werden die Auseinandersetzung mit den L(j)utizen, der Apostasiebegriff (mit aufschlussreicher Differenzierung der Semantik von “paganus” und “gentilis”, S. 502 ff.), schließlich Bruns Stellung im Rahmen einer Typologie des Einsatzes von Waffengewalt gegen Heiden sowie seine Sonderstellung in der deutschen Kirche seiner Zeit eingehend erörtert. (Die Erstveröffentlichung des Beitrages 1955 erfolgte übrigens kurz vor Drucklegung der Dissertation von Reinhard Wenskus 1956.)

Die Beiträge XVI (S. 565–576), XVII (S. 577–604) und XVIII (S. 605–621) sind der hochmittelalterlichen Geschichte Brandenburgs gewidmet: Missionierung, Bistumsgründung und Kirchenorganisation mit Blick auf Zehntregelungen. – Den (irreführend) so genannten “Wendenkreuzzug” des Jahres 1147 beleuchten die Beiträge XIX (S. 623–632), XX (S. 633–666) und XXI (S. 667–701). Der im Rahmen des zweiten Kreuzzuges organisierte “Sonderkreuzzug” gegen die Elbslawen ist als eines der “Schlüsselereignisse” des 12. Jahrhunderts in der historischen Literatur vielfach behandelt worden.²¹ Mit Bezug auf das Kreuzzugsprogramm Bernhards

²⁰ Nach Kahl das “alte Leitwort ... bewaffneter Exekutionen der kirchlichen Disziplinar-gewalt” (S. 539). Vgl. auch Matthias Hardt, Kirchenorganisation oder Aufstand: Die Christianisierung von Sorben, Elb- und Ostseeslawen in Ottonen- und Salierzeit, in: Schwertmission. Gewalt und Christianisierung im Mittelalter. Hg. von Hermann Kamp - Martin Kroker (Paderborn - München - Wien - Zürich 2013) S. 53–66, bes. 64–66. – Eine Auswahl aus der umfangreichen theologischen und kirchengeschichtlichen Diskussion: Hans Maier, Compelle intrare. Rechtfertigungsgründe für die Anwendung von Gewalt zum Schutz und zur Ausbreitung des Glaubens in der Theologie des abendländischen Christentums, in: Heilige Kriege. Religiöse Begründungen militärischer Gewaltanwendung: Judentum, Christentum und Islam im Vergleich. Hg. von Klaus Schreiner unter Mitarbeit von Elisabeth Müller-Luckner (Schriften des Historischen Kollegs 78, München 2008) S. 55–69, siehe auch: https://epub.ub.uni-muenchen.de/3756/1/Compelle_intrare.pdf; Anneliese Felber, Zwei Wörter mit langer Gewaltgeschichte: Compelle intrare (Lk 14,23), in: Protokolle zur Bibel 18 (2009) S. 123–132; vgl. auch Anneliese Felber, Compelle intrare (Lk 14,23) – Zwinge sie einzutreten. Von der Last christlicher Tradition, in: Redaktion Feinschwarz (5.1.2016): <https://www.feinschwarz.net/compelle-intrare-lk-1423-zwingen-sie-einzutreten-von-der-last-christlicher-tradition/>

²¹ Die Prägung des Ausdrucks “Wendenkreuzzug” vermutet Kahl (S. 634) im 19. Jahrhundert in Anlehnung an die Chronik Helmolds von Bosau. – Neuere Bearbeitungen des Themas: Jan-Christoph Herrmann, Der Wendenkreuzzug von 1147 (Frankfurt am Main 2011); Hermann Kamp, Der Wendenkreuzzug, in: Schwertmission. Gewalt und Christianisierung im Mittelalter. Hg. von Hermann Kamp - Martin Kroker (Paderborn - München - Wien - Zürich 2013) S.

von Clairvaux (bes. Brief 457) arbeitet Kahl eschatologische Dimensionen des “Heidenkrieges” bzw. der “Heidenmission” heraus.²² Zum Ergebnis des “Wendekreuzzuges” resümiert Kahl, dieser habe “in weitem Umfang” das ihm gesteckte Ziel erreicht (S. 699 f.).²³ Den Versuch eines Brückenschlages vom “Wendekreuzzug” zur Ansiedlung der Siebenbürger Sachsen im Südosten stellt Beitrag XXII (S. 703–736) dar – eine breite skeptische Stellungnahme zu “überraschenden Hypothesen”, denen zufolge Kolonisten aus Flandern ihr Kreuzzugsziel geändert und einem Ruf König Gézas (II.) Folge geleistet hätten. Kahl erwägt hingegen andere Deutungsmöglichkeiten (S. 729 ff.).

Der umfangreichste Beitrag (XXIII: S. 737–880) ist eine Abhandlung über die Anfänge von Schwerin im Kontext der hochmittelalterlichen Strukturwandlungen im südlichen Ostseeraum. Den von Thietmar von Merseburg zum Jahr 1018 erstmals genannten Namen des befestigten Ortes *Zuarina* (“intra Zuarinae civitatis municionem”) führt der Autor auf slavisch **Zvěřini* in der Bedeutung ‘Wildtierplatz’ zurück; die in einer waldreichen Gegend gelegene Inselfestung deutet er als Mittelpunkt eines Burgbezirkes der Obotriten. Die Verlegung des Bischofssitzes von Mecklenburg nach Schwerin (vor Ablauf des Jahres 1160) erfolgte analog der Translation der Sedes von Oldenburg nach Lübeck (S. 782 mit Anm. 117). In ausführlichen verfassungs- und siedlungsgeschichtlichen Darlegungen, mit kirchengeschichtlichen und kanonistischen Überlegungen und unter Heranziehung historischer Hilfswissenschaften wie Sphragistik (S. 804 ff.; vgl. S. 878 f.) und Stadtgrundrissforschung (S. 815 ff.; vgl. S. 873–877), entfaltet Kahl seine Argumentation, bevor er schwungvoll zu seiner Neuinterpretation ausholt: “Wie kann es gewesen sein?” (S. 823 ff.; fehlt im Inhaltsverzeichnis S. xiii), “Rückblick und Ausblick” (S. 861 ff.). Demnach unterscheiden sich “die Anfänge des deutschen Schwerin von allen anderen Städten in der ‘Germania Slavica’, ja im Reichsgebiet” (S. 828; vgl. S. 871): Schwerin, die einzige Stadtgründung Heinrichs des Löwen in dem von ihm eroberten Gebiet, ging nicht aus einer präurbanen Kaufmannssiedlung hervor, sondern hier wurde “die Errichtung eines Statthalterpostens neuer Art und die Installierung des Bischofssitzes, in einem Zuge mit der militärischen Inbesitznahme vollzogen” (S. 830). Die Stadterhebung Schwerins (*civitas*) sei laut Kahl zwischen 1171 und 1178, wahrscheinlich 1177, erfolgt und durch ein Privileg des Herzogs beurkundet worden (S. 844; vgl. S. 860 f., 865, 871).

Beitrag XXIV (S. 881–908) diskutiert die kulturelle Stellung der Deutschordensritter in Preußen. Ausgehend von der *Regula Benedicti* und Bernhards Traktat *De laude novae militiae* werden sozial- und kulturgeschichtliche Aspekte des Rittertums und des Bürgertums im Hinblick auf den Deutschen Orden erörtert und auch wertvolle Ergänzungen aus dem polnischen Sprachbereich beigebracht (S. 896–899). Der Übergang der Ordensverwaltung zu deutscher Kanzleisprache dürfte um 1350 zu datieren sein (S. 904 f.).

115–138; Mihai Dragnea, *The Wendish Crusade, 1147. The Development of Crusading Ideology in the Twelfth Century* (London 2019).

²² Vgl. dagegen z. B. Kamp, *Wendekreuzzug* 132 f. Anm. 62 f.

²³ Vgl. auch Kamp, *Wendekreuzzug* 136–138.

Auch für Deutsch-Muttersprachige ist Hans-Dietrich Kahl ein nicht immer leicht lesbarer, wenngleich vielfach anregender, bisweilen herausfordernder Autor. Die im vorliegenden Band dankenswerterweise versammelten Beiträge sind in einem Zeitraum von über einem halben Jahrhundert erschienen; entsprechend dem Erscheinungsdatum werden daher Quellen nach jeweils aktuellen oder zur Verfügung stehenden Editionen zitiert (z. B. Helmolds *Chronica Slavorum* entweder nach der Edition von Bernhard Schmeidler 1937 oder nach der Edition und Übersetzung von Heinz Stoob 1973). Querverweise in den Anmerkungen machen auf thematische Anknüpfungspunkte aufmerksam. Es ist unvermeidlich, dass im Rahmen dieser Publikation manches repetitiv, bisweilen redundant wirkt (besonders in Beitrag XXIII). Charakteristisch sind oft weit ausholende und sehr ins Detail gehende Diskussionsführungen. Ergänzungen in Anhängen bieten weitere Literaturhinweise oder forschungsgeschichtliche Korrekturen.

Im Fall einer Neuauflage könnten auch einige Druckfehler behoben werden, zum Beispiel: *Ecclesiastica* vs. *Ecclesiasticae* (S. xviii); *sacrificum* vs. *sacrificium* (S. 154 f.); *Ja'qūb* vs. *Ya'qūb* (S. 159; vgl. S. 994); *extinetis* vs. *extinctis* (S. 221 Anm. 117); *Sfodor* vs. *Stodor* (S. 231); *veile* vs. *velle* (S. 253 Anm. 46), ebenda zu ergänzen: *profusius* vor *erudiri*; *massigem* vs. *mäßigem* (S. 254); *auf ferro ad fidem christianis* vs. *aut ferro ad fidem christianismi* (S. 263); *Alexander Newakis* vs. *Alexander Newski's* (S. 265 Anm. 91); etliche Fehler im Gregor-Zitat S. 318 Anm. 99, vgl. dazu S. 255 Anm. 54; *Slaci* vs. *Slavi* (S. 347, Anm. 7, mit weiteren Corrigenda); 777 vs. 775 (S. 356 Anm. 29); *abrenuntio* vs. *abrenuntiatio* (S. 392 mit Anm. 115); 882 vs. 782 (S. 399); *Statum* vs. *Statutum* (S. 464b); *Poznán* vs. *Poznań* (S. 481 Anm. 63); ergänze: *in der* (brandenburgischen Geschichte) (S. 482); *Chronicals* vs. *Chronicles* (S. 524 Anm. 168); *sie* vs. *sic* (S. 553 Anm. 297); *tarnen* vs. *tamen* (S. 553 Anm. 297); *annuletur* vs. *anulletur* (S. 557); *in ihrem [Interesse?]* (S. 558); *Berchwerden* vs. *Beschwerden* (S. 562 Anm. 334); 100 vs. 1000 (S. 564 Anm. 339); *Cristianesimi* vs. *Cristianesimo* (S. 665 Anm. 126); *Bächtold* vs. *Bächtold* (S. 672 Anm. 24); *profectý* vs. *profecti* (S. 686 Anm. 75); *wertes* vs. *weiter* (S. 689 Anm. 85); *Anm.* vs. *Ann.* (S. 723 Anm. 70; ebenda 40 vs. 37 f.); *interdiximus* vs. *interdicimus* (S. 725 Anm. 74); *institua* vs. *instituit* (S. 730 Anm. 95); *gratis* vs. *gratia* (S. 733 Anm. 102); *S. 21* vs. *S. 376* (S. 757 Anm. 38); *munimen* vs. *municionem* (S. 760); *plurimumque ... partent* vs. *plurimumque ... partem* (S. 761 Anm. 53); *VI,2* vs. *VI,25* (S. 765 Anm. 61); *singulis* vs. *singula* (S. 765 Anm. 61); *Djeprweg* vs. *Dnjeprweg* (S. 770); *Transalbinum* vs. *Transalbinam* (S. 776); *labori pacienter compassi* vs. *labore pacientes compassi sunt* (S. 777); *S. 135 f.* vs. *S. 132–135* (S. 788 Anm. 129); *elf* vs. *zehn* (S. 788); *Sclaviam* vs. *Sclavania* (S. 790 Anm. 135, ebenda *darunter* vs. [u.a.]); *potificalem* vs. *pontificalem* (S. 794 Anm. 144); *discinctionem* vs. *distinctionem* (S. 795); *Hannsmartin Schwarzmayer* vs. *Hansmartin Schwarzmaier* (S. 805 Anm. 186; vgl. S. 807 Anm. 190); *Hasenritier* vs. *Hasenritter* (S. 806 Anm. 187); *d. 100* vs. *c. 100* (S. 832 Anm. 246); *Roztoc* vs. *Rozstoc* (S. 849 Anm. 304); irreführend *Anm. 14* (S. 852 Anm. 311) – gemeint ist *c. 109, S. 378, 23 f.; Anm. 309* vs. *Anm. 303* (S. 855 Anm. 312); *S. 215, 14* vs. *S. 376, 21 f.* (S. 855 Anm. 314); *alli* vs. *alii* (S. 860 Anm. 335); *Hoffman* vs. *Hoffmann*

(S. 869 Anm. 345); *Die laude* vs. *De laude* (S. 883 Anm. 5); *Carrier* vs. *Charrier* (S. 885 Anm. 13); *La sens militaire* vs. *Le sens militaire* (S. 885 Anm. 13); *vigilae* vs. *vigiliae* (S. 887 Anm. 18); *in alii religionibus* vs. *in aliis religionibus* (S. 888 Anm. 21); *riter* vs. *ritter* (S. 891 Anm. 33); *an denen bûchen* vs. *an den buochen* (S. 891 Anm. 33); *Sakur* vs. *Sackur* (S. 903 Anm. 59); *Danizig* vs. *Danzig* (S. 904); *Klodawa* vs. *Kłodawa* (S. 912), das nicht “bei” Krakau, sondern über 300 km nördlich davon liegt (S. 912, 995); *Płozk* vs. *Plock* (S. 912, 988); *Beumar* vs. *Beumann* (S. 915 Anm. 27); *createrein* vs. *creatorem* (S. 917 Anm. 38); *Roi.* vs. *Rol.*(andslied) (S. 938 Anm. 110); *untvîwen* vs. *untriwen* (S. 938); *innen* vs. *ihnen* (S. 953); *Chosébuz* vs. *Chóśebuz* (S. 989); *Gras* vs. *Gars* (S. 992). – Die Zitierung des im Jahr 1964 erschienenen Bandes (72) der MIÖG als *Mitteilungen des Österreichischen Instituts für Geschichtsforschung* (S. 786 Anm. 126) verweist auf einen anderen Zeithorizont.

Die Bibliographie enthält ein Verzeichnis von Kahls Fachpublikationen aus dem Zeitraum von 1953 bis 2010 (S. 963–983), das Register (S. 985–1009) einen (fast vollständigen) Index von Eigennamen (personal, geographisch) und Sachbegriffen. Wünschenswert wäre freilich eine gesammelte Übersicht der in den zahlreichen Anmerkungen dieses voluminösen Bandes zitierten Quellen und wissenschaftlichen Literatur.

Rok Stergar

Vasilij Melik – zgodovinar dolgega 19. stoletja (ob stoletnici rojstva)

Ob sedemdeseti obletnici konca prve svetovne vojne, leta 1988, je Vasilij Melik v krajšem članku „Leto 1918 v slovenski zgodovini“ zapisal:

Vrsta najrazličnejših načrtov o tem, kako bi bilo treba preurediti Avstrijo, predstavlja pravo bogastvo misli, obenem pa svojevrstno priča na eni strani o krizi države, na drugi pa tudi o njeni življenjski sili, saj za umirajoče navadno ne delamo programov. Težko je reči, ali bi prevladali dezintegracijski ali nasprotni tokovi, če ne bi prišlo do 1. svetovne vojne. Vojna je vse odločila!¹

Kratki odlomek odlično ilustrira najboljše lastnosti Melikove historiografske produkcije, saj gre za pretehtano sodbo, ki se izogiba determinizmu in ji ne manjka nians, hkrati pa je povedana v nenavadno enostavnem jeziku, brez odvečnih besed. Ne manjka ji niti subtilnega humorja. Ko je Melik zatrdil, da Habsburška monarhija pred začetkom vojne ni bila obsojena na smrt, hkrati ni zanikal globokih problemov in kriz, ki so pretresale državo. V času, ko se je razpad Jugoslavije zdel vse boj mogoč, tudi ni zapadel v nostalgijo, ki je med drugim poganjala približno sočasna knjigotrška uspeha slovenskih prevodov Rothove *Radetzkyjeve koračnice* (1982) in Bledove biografije Franc Jožefa (1990) in je bila značilna tudi za precejšen del tedanjega pisanja o Srednji Evropi.² Predvsem pa je zapisal misel, ki je izstopala iz siceršnje slovenske historiografske produkcije; ta je tedaj Habsburško monarhijo razumela kot anahronizem, obsojen na propad.

Takšno mnenje je skupaj s tezo o monarhiji kot „ječi narodov“ v slovenski javnosti povsem prevladalo po razpadu Avstro-Ogrske in je bilo – kot v drugih državah naslednicah – dominantno tudi v zgodovinopisju.³ Čeprav njihovim analizam ni manjkalo poglobljenosti in subtilnosti, so zgodovinarji – in res so bili brez izjeme moški – kolaps habsburške monarhije razumeli kot nujen korak na poti k nastanku

¹ Vasilij Melik, Leto 1918 v slovenski zgodovini, *Zgodovinski časopis* 42 (1988): 526. O reformnih načrtih sta v zadnjem času pisala: John Deak, *Forging a Multinational State: State Making in Imperial Austria from the Enlightenment to the First World War* (Stanford, CA, 2015) in Jana Osterkamp, *Vielfalt ordnen: Das föderale Europa der Habsburgermonarchie (Vormärz bis 1918)* (Göttingen, 2020).

² O raznovrstnih pojmovanjih Srednje Evrope in povezanosti srednjeevropskega mita z nostalgijo za habsburško državo gl. npr. Peter Vodopivec, Srednja Evropa: mit ali (tudi) stvarnost?, *Prispevki za novejšo zgodovino* 43, št. 2 (2003), 7–18; Miloš Zelenka, Mit Srednje Evrope v literarnem diskurzu 20. stoletja, *Ars & Humanitas* 2, št. 1 (2008), 29–42.

³ Jernej Kosi, Habsburški imperij, nova zgodovina in Slovenci, v Pieter M. Judson, *Habsburški imperij: Nova zgodovina* (Ljubljana, 2018), 503–16; Pieter M. Judson, The Study of the Nineteenth Century in Habsburg Central Europe, *Central European History* 51, št. 4 (2018), 629–34.

nacionalnih držav. Te so v svojem nereflektiranem nacionalizmu razumeli kot cilj in smisel zgodovinskega razvoja. Kot sta že pred časom ugotovila Janez Cvirn in Peter Vodopivec so bila taka stališča značilna tudi za dva ključni knjigi, ki sta zaznamovali generacije slovenskih zgodovinarjev in zgodovinarok: Prijateljstvo *Slovensko kulturnopolitično in slovstveno zgodovino* in predvsem *Nacionalne probleme v habsburški monarhiji*, tekst, ki ga je Fran Zwitter napisal v sodelovanju z Jaroslavom Šidakom in Vasom Bogdanovom.⁴ Zwitter, nedvomno izjemen zgodovinar in eden redkih Slovencev, ki so pisali o celotni monarhiji, je v tem delu in drugih tekstih habsburško državo označil za anahronizem, njen razpad je bil zanj vprašanje časa, nastanek novih držav pa „v celoti brez dvoma velik napredek.“⁵

Ni pa mogoče – kot je tudi že opozoril Vodopivec – spregledati niti vpliva stališč, ki jih je svojem spisu *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja* zagovarjal ideolog tedanjega jugoslovanskega režima, Edvard Kardelj. Zanj je bila zgodovina zadnjih desetletij Habsburške monarhije predvsem boj „zatiranih narodov“ za osvoboditev, država pa „silno zamotan vozle imperialističnih, narodnih in socialnih nasprotij, ki so morala prej ali slej privedi do burnega razpleta.“ Že v 90. letih 19. stoletja, je menil Kardelj, je razpad dvojne monarhije „postal neposredna socialna in politična nujnost.“⁶

V sočasnem mednarodnem zgodovinopisju so bila mnenja o razlogih za razpad Habsburške monarhije nekoliko bolj deljena. Predvsem nekateri avstrijski zgodovinarji pa tudi Italijan Leo Valiani državi niso odrekli zmožnosti preživetja in so razpad – kot Melik leta 1988 – videli predvsem kot posledico prve svetovne vojne in antantnih politik.⁷ Toda v nacionalnih zgodovinopisjih držav naslednic ter v britanskem in ameriškem je do poznih 80. let 20. stoletja prevladovala teza o dolgotrajni in nerešljivi krizi, ki naj bi bila predvsem posledica nezmožnosti rešitve tako imenovanega nacionalnega vprašanja. Na to je na eni strani – kot v slovenskem primeru – vplivala nacionalistična teleologija, na drugi pa akademske genealogije. Kot je namreč pokazal John Deak, so bili ključni angleško piščoči akademski zgodovinarji habsburškega imperija učenci medvojnih antantnih propagandistov, ki so odločilno pripevali k oblikovanju tez o „ječi narodov“ ter neizogibnem propadu in nastanku

⁴ Janez Cvirn, Zwitterov pogled na Habsburško monarhijo, v *Zwitterov zbornik: ob stoletnici rojstva zgodovinarja dr. Frana Zwittera (1905–1988)*, ur. Peter Štih (Ljubljana, 2006), 35–46; Peter Vodopivec, Slovenci in Habsburška monarhija, v *Slovensko-avstrijski odnosi v 20. stoletju = Slowenisch-österreichische Beziehungen im 20. Jahrhundert*, ur. Dušan Nečak idr. (Ljubljana, 2004), 33–35. Gl. tudi Janez Cvirn in Jure Gašparič, „Neizbežnost“ razpada Habsburške monarhije – slovenski pogled, *Studia Historica Slovenica* 5, št. 1/3 (2005), 443–56.

⁵ Fran Zwitter, *Nacionalni problemi v habsburški monarhiji* (Ljubljana, 1962) predvsem 7 in 9.

⁶ Edvard Kardelj, *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja*, 5. izd. (Ljubljana, 1980), 373, 395.

⁷ Laurence Cole, Leo Valiani's 'La Dissoluzione dell'Austria-Ungheria' in Historical Context, *Časopis za povijest Zapadne Hrvatske* 10 (2016), 145–54; Cvirn, Zwitterov pogled na Habsburško monarhijo; Ulrike Harmat, Untergang, Auflösung, Zerstörung der Habsburgermonarchie? Zeitgenössische Bedingungen der Erinnerung und Historiographie, v *Bewältigte Vergangenheit? Die nationale und internationale Historiographie zum Untergang der Habsburgermonarchie als ideelle Grundlage für die Neuordnung Europas*, ur. Helmut Rumlper in Ulrike Harmat, *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, zv. 12 (Wien, 2018), 49–95.

nacionalnih držav.⁸ To velja tudi za britanskega zgodovinarja, Alana Johna Percivala Taylorja in njegovo vplivno knjigo s podnaslovom *Zgodovina avstrijskega cesarstva in Avstro-Ogrske*, ki je leta 1956 s spremno besedo Frana Zwittera izšla v slovenskem prevodu in je do pred kratkim ostala edina v tem jeziku dostopna sinteza tega poglavja srednjeevropske zgodovine. Že zato – seveda pa tudi ker je potrjevala že uveljavljeno podobo habsburške države – je imela precejšen vpliv na predstave širše slovenske javnosti in na slovensko historiografijo. Da ta sega vse do danes – oziroma vsaj do predvčerajšnjim –, je v recenziji Grdinove ponesrečene sinteze slovenske zgodovine v zadnjih habsburških desetletjih dobro pokazal Andrej Pančur.⁹

V starejših objavah, tudi v svojih ključnih, je Vasilij Melik o Habsburški monarhiji pisal znotraj enakega razlagalnega okvira. V nekaterih zgodnejših je Kardeljevemu spisu pripisoval veliko težo, kar je sicer prav lahko bila pragmatična poteza. V eni svojih prvih razprav, izvirni in sistematični analizi frankfurtskih volitev na področju današnje Slovenije, ga je obširno citiral v sklepnem delu, v katerem je pisal o tedanji slovenski politiki.¹⁰ Sklicevanje na Kardelja pa najdemo še kasneje, med drugim v nesrečni recenziji Slodnjakove *Geschichte der slowenischen Literatur*, ki je leta 1959 izšla v *Slovenskem poročevalcu*, in v sintetični *Slovenski zgodovini*, ki sta jo napisala s Ferdom Gestrinom.¹¹ Predvsem pa so na Melika močno in dolgo vplivali pogledi njegovega gimnazijskega in univerzitetnega učitelja Frana Zwittera, prvega, ki je na ljubljanski univerzi predaval in preučeval zgodovino 19. stoletja.¹² Tako kot v Zwitterovih tudi v Melikovih interpretacijah Habsburška monarhija ni bila karikatura, zgodovino tega obdobja je prikazal v vsej njeni večplastnosti in monarhije gotovo ni razumel ko „ječe narodov“, ampak je državi priznaval tudi določene zasluge pri oblikovanju narodov. Hkrati je pogosto, tako kot že Fran Zwitter, poudarjal, da so slovenski nacionalisti Avstriji z redkimi izjemami imeli za svojo državo, da so jo imeli za „danost, ob kateri neke bližnje uresničljive druge možnosti ni bilo.“¹³ Hkrati pa je tekste kot komaj opazna rdeča nit prepletala misel, da je razvoj dogodkov neizogibno vodil k letu 1918 in nastanku nove, nacionalne države.

⁸ John Deak, *The Great War and the Forgotten Realm: The Habsburg Monarchy and the First World War*, *The Journal of Modern History* 86, št. 2 (junij 2014), 336–80.

⁹ Andrej Pančur, Igor Grdina, *Slovinci med tradicijo in perspektivo*, *Prispevki za novejšo zgodovino* 45, št. 1 (2005), 164–71. Za pomen Taylorjeve knjige gl. tudi Vodopivec, *Slovinci in Habsburška monarhija*, 33.

¹⁰ Vasilij Melik, *Frankfurtske volitve 1848 na Slovenskem*, *Zgodovinski časopis* 2–3 (49 1948), 69–134.

¹¹ Vasilij Melik, *Velik korak nazaj*, *Slovenski poročevalec*, 6. marec 1959, 4; Ferdo Gestrin in Vasilij Melik, *Slovenska zgodovina: od konca osemnajstega stoletja do 1918* (Ljubljana, 1966), passim. O tkim. aferi Slodnjak in Melikovi vlogi v njej gl. Aleš Gabrič, *Socialistična kulturna revolucija: slovenska kulturna politika 1953–1962* (Ljubljana, 1995), 281–90; Tone Smolej, *Filozofska fakulteta (1919–1971): Od fakultete profesorjev do fakultete študentov*, v Dušan Nečak idr. *Zgodovina Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani* (Ljubljana, 2019), 75.

¹² Melik je o Zwitterovem delu, nekoliko pa tudi o njegovem vplivu nanj, pisal v spremni besedi k izboru Zwitterovih člankov, ki jih je uredil in izdal leta 1990. Gl. Fran Zwitter, *O slovenskem narodnem vprašanju*, ur. Vasilij Melik (Ljubljana, 1990), 491–502.

¹³ Vasilij Melik, Ivan Hribar in njegovi Spomini, v Ivan Hribar, *Moji spomini*, ur. Vasilij Melik, zv. 2 (Ljubljana, 1984), 642.

Do leta 1988 so se Melikove ocene očitno spremenile, pri čemer je bil predober zgodovinar, da bi zapadel v nekritičnost, značilno za nekatere zgodovinarje iz Srednje in Vzhodne Evrope. Je pa na pronicljiv način anticipiral spremembe v interpretacijah, ki so v mednarodnem zgodovinoписju nastopile nekaj let kasneje, ko se je izoblikovala bolj optimistična podoba dvojne monarhije, saj so zgodovinarke in zgodovinarji opozorili na njeno vitalnost in – normalnost.¹⁴ Hkrati so tako kot Melik poudarili, da so bila ključna vojna leta 1914–18 in dogodki ter procesi tistega časa, ki so povzročili dotlej nepredstavljivo izgubo legitimnosti.¹⁵ Toda Melik je svoj članek objavil v slovenščini in zato njegovi sveži pogledi na nove interpretacije, ki so se uveljavile med zadnjo generacijo zgodovinarjev Habsburške monarhije, niso imeli zaznavnega vpliva. Jezika relevantne historiografije sta pač predvsem nemščina in angleščina, saj le redki razumejo vseh enajst jezikov nekdanje države.

So pa zapisane misli pomembne za oceno Melika in njegovega zgodovinoписja. Zagotovo so nanj vplivale okoliščine, saj ni mogoče spregledati, da je članek nastal, ko je bila Jugoslavija v globoki krizi in se marsikomu ni več zdela tako zgodovinsko nujna kot desetletja pred tem.¹⁶ Vendar zapisane trditve predvsem dokazujejo, da je celotno svojo kariero preverjal in revidiral svoja spoznanja, kar je približno ob istem času sam poudaril v radijski oddaji, pozneje objavljeni v *Zgodovinskem časopisu*.¹⁷ Dokazujejo, da se ni bal izvirnosti, da se ni bal podvomiti v tisto, kar so generacije pred njim razumele kot samoumevno, kot nekaj, o čemer se sploh nima smisla spraševati. Zato ker je to nenehno počel, ker ga je pri delu gnala neizčrpna radovednost, želja več izvedeti in bolje razumeti, je Melikov prispevek k historiografiji današnjega slovenskega prostora in širše regije tako pomemben.¹⁸

Da bi več izvedel in bolje razumel, je v svoje raziskovanje vključeval nove, dotlej neznane ali neuporabljene vire, venomer je svoja spoznanja umeščal v širši kontekst ter hkrati ni ignoriral pomembnih podrobnosti in nians. Tako so nastajale njegove raziskave volilne zgodovine, ki so vrh gotovo dosegle z leta 1965 objavljeno knjigo *Volitve na Slovenskem*, še vedno temeljnim delom, leta 1997, več kot trideset

¹⁴ Za sintezo teh pogledov gl. Pieter M. Judson, *The Habsburg Empire: A New History* (Cambridge, MA, London, 2016) in slovenski prevod *Habsburški imperij: nova zgodovina* (Ljubljana: Sophia, 2018). Za pregled razvoja historiografije gl. Marco Bellabarba, *Storici anglosassoni e impero asburgico: intorno a The Habsburg Empire di Pieter M. Judson e a The Habsburg Monarchy di Steven Beller*, *Storica* 25, št. 74 (2019), 129–57; Judson, *The Study of the Nineteenth Century in Habsburg Central Europe*.

¹⁵ John Deak in Jonathan E. Gumz, *How to Break a State: The Habsburg Monarchy's Internal War, 1914–1918*, *The American Historical Review* 122, št. 4 (2017), 1105–36; Pieter M. Judson, *Where Our Commonality Is Necessary...: Rethinking the End of the Habsburg Monarchy*, *Austrian History Yearbook* 48 (2017), 1–21.

¹⁶ Po razpadu Jugoslavije je Vasilij Melik svoje mnenje o tem vprašanju predstavil v kratkem referatu, ki je potem izšel kot članek. Vasilij Melik, *Jugoslavija – zgodovinska zmeta ali nuja?*, *Časopis za zgodovino in narodopisje* 65 = 30, št. 1 (1994), 51–54.

¹⁷ Vasilij Melik, *Zgodovinar o sebi in o svojem delu*: prof. dr. Vasilij Melik, *Zgodovinski časopis* 45, št. 1 (1991), 14–16.

¹⁸ Za kompletno bibliografijo gl. Nataša Stergar, *Bibliografija prof. dr. Vasilija Melika*, v *Melikov zbornik: Slovenci v zgodovini in njihovi srednjeevropski sosedje*, ur. Vincenc Rajšp idr. (Ljubljana, 2001), 33–59.

let po izidu originala, natisnjenim tudi v nemščini. Knjiga in druge objave – Melik je temeljni pregled volilne zakonodaje in sestave cislajtanskih deželnih zborov napisal tudi za serijo *Die Habsburgermonarchie 1848–1918* – so korenito spremenile razumevanje volitev v habsburški ustavni dobi, saj je Melik osvetlil celoten proces, z vsemi relevantnimi podrobnostmi. Habsburške volitve je prikazal z vso njihovo zapletenostjo in protislovnostjo ter hkrati na eleganten in razmeroma lahko razumljiv način. Zato je delo še danes relevantno in med specialisti za to tematiko uživa velik ugled. Birgitta Bader-Zaar, ki je trenutno vodilna poznavalka habsburških volitev, mi je na neki konferenci pred leti navdušeno razlagala, da je knjiga tako rekoč njena biblija. Google Scholar, ki v takih primerih ni ravno zanesljiv, pa je vseeno uporaben za ilustracijo, zadnji citat beleži leta 2014, in sicer je delo v svoji knjigi *Military Culture and Popular Patriotism in Late Imperial Austria* citiral Laurence Cole, eden najboljših zgodovinarjev pozne Habsburške monarhije. Vsemogočni Web of Science pozna citat iz leta 2001, ko je Melikovo knjigo citiral italijanski zgodovinar Angelo Ara. Brez dvoma je knjiga eden najpomembnejših prispevkov zgodovinarjev in zgodovinarok iz Slovenije k zgodovini habsburškega 19. stoletja.

V mednarodni historiografiji je manj odmevala serija v *Zgodovinskem časopisu* objavljenih člankov o politični zgodovini druge polovice 19. stoletja, so pa te objave spremenile, včasih na glavo postavile, razumevanje tega časa v slovenskem zgodovinpisju in so vse do danes ključne za vsakogar, ki ga želi raziskovati. Nastali so kot del kolektivne revizije dotedanje podobe tega časa, utemeljeni predvsem na *Slovenski kulturnopolitični in slovstveni zgodovini* Ivan Prijatelja, eruditskemu in obsežnemu tekstu, ki pa je vendar imel vrsto šibkih točk. Melik je k temu projektu prispeval serijo ključnih razprav, v katerih je v obravnavo pritegnil številne nove vire, predvsem pa na novo premislil obravnavane procese. S tem smo dobili bistveno bolj prepričljiv in hkrati niansiran pogled na slovensko politično zgodovino v dolgem 19. stoletju.¹⁹ Poleg tega je Melik v teh člankih in nekaterih drugih objavah, med drugim v sintezi zgodovine 19. stoletja, ki sta jo napisala s Ferdom Gestrinom, precej dopolnil tudi zgodovino oblikovanja narodov na tem prostoru. Melik, ki se je glede razumevanja naroda naslonil predvsem na Zwittrrove konceptualizacije, je proces oblikovanja slovenskega naroda pokazal kot kompliciran in zatikajoč, vendar hkrati menil, da se je zaključil v tretji četrtini 19. stoletja.²⁰ Nekatere novejšje raziskave to postavljajo pod vprašaj, prav tako za tisti čas značilno etnicistično domnevo, da naj bi se slovenski narod izoblikoval iz domnevno prej obstoječih etničnih Slovencev. Gotovo pa so ob izidu Melikovi prispevki bili pomembna novost in so njegova dognanja v dobršni meri relevantna še danes.²¹

¹⁹ Razprave so bile leta 2002 ponatisnjene v zborniku Vasilij Melik, *Slovenci 1848–1918: razprave in članki*, ur. Viktor Vrtnjak (Maribor, 2002).

²⁰ Gestrin in Melik, *Slovenska zgodovina*, 82. Glede Zwittrovega razumevanja narodov in procesov njihovega oblikovanja, gl. predvsem Fran Zwitter, Slovenski politični prerod XIX. stoletja v okviru evropske nacionalne problematike, *Zgodovinski časopis* 18 (1964), 75–153.

²¹ Za drugačne poglede na začetke nastanka slovenskega naroda in uspešnost nacionalizacije heterogenega prebivalstva gl. predvsem: Joachim Hösl, *Von Krain zu Slowenien: Die Anfänge der nationalen Differenzierungsprozesse in Krain und der Untersteiermark von der Aufklärung bis zur Revolution 1768 bis 1848* (München, 2006); Jernej Kosi, Je bil proces formiranja slovenskega

Toda Melikova radovednost in njegovo raziskovanje ter publiciranje niso bili omejeni samo na politično zgodovino dolgega 19. stoletja. Posegal je v starejša in kasnejša obdobja, loteval se je tem iz kulturne, ekonomske, upravne in demografske zgodovine, pisal o stereotipih in zgodovini šolstva ter vsakdanjega življenja. Ne glede na to, česa se je lotil in kako dolg je bil tekst, ki ga je napisal, v njegovih objavah nikoli ni manjkalo pronicljivih ugotovitev. Pogosto so to bile nekakšne miniature, ki so v enem stavku povedale, kar drugi (morda) uspemo povedati v treh odstavkih. Melik je pač znal pisati enostavno, a brez pretiranega poenostavljanja! Ob tem je deloval na različnih funkcijah na fakulteti in v strokovnih združenjih, predvsem pa je bil med leti 1973 in 2000 urednik *Zgodovinskega časopisa* in je s svojimi sodelavci in sodelavkami osrednjo slovensko zgodovinsko revijo odprl za nove teme in nove pristope.²² Pri Slovenski matici je za objavo pripravil in s poglobljenim spremnimi besedami opremil nekaj za zgodovino 19. stoletja ključnih spominskih spisov in izbrane razprave Frana Zwittera.

Ker ga je preteklost resnično zanimala in je zgodovinopisje razumel kot prostor sodelovanja, je nenehno spodbujal druge – od študentk in študentov do mlajših kolegic in kolegov – k raziskovanju in bil pri tem pripravljen pomagati z nasveti, literaturo, drugim gradivom in podatki. Tako je postal formalni ali neformalni mentor več generacijam uspešnih raziskovalk in raziskovalcev.²³ Vsi, ki smo ga kadarkoli vprašali za nasvet, se spomnimo značilnih malih listkov s prepoznavno pisavo, na katere si je zapisal odgovor, če se ga ni spomnil takoj ali če je moral kakšno stvar najprej preveriti v literaturi. Mnogi se z nostalgijo spomnimo tudi neformalnih pogovorov ob kavi in sadjevčku, saj je znal pripovedovati na edinstven način, počasi, premišljeno, hkrati humorno, predvsem pa s pristnim, skoraj otroškim, navdušenjem.

Ne da bi zanikali pomen drugih, Janeza Cvirna, Janka Pleterskega, Petra Vodopivca, Frana Zwittera in še koga, lahko trdimo, da je Vasilij Melik bil in ostaja ključni zgodovinar slovenskega dolgega 19. stoletja. V slovenski historiografiji pa velikega pečata ni pustil samo zaradi svojega izvirnega in poglobljenega raziskovanja, ampak tudi s siceršnjim delovanjem ter s svojo širino in odprtostjo do novega. Ob njegovi sedemdesetletnici je Vasko Simoniti, ki je bil takrat predstojnik oddelka za zgodovino na ljubljanski Filozofski fakulteti, v iskriem in prijaznem priložnostnem nagovoru med drugim ugotovil, da je Vasilij Melik je „fin zgodovinar“.²⁴ S tem se lahko le strinjamo, in dodam, da je bil tudi fin človek, pravzaprav je bil zelo fin človek.

naroda v 19. stoletju res zgolj končni nasledek tisočletne slovenske kontinuitete?, *Zgodovinski časopis* 64 (2010), 154–75; Jernej Kosi, *Kako je nastal slovenski narod: Začetki slovenskega nacionalnega gibanja v prvi polovici 19. stoletja* (Ljubljana, 2013); Rok Stergar in Jernej Kosi, Kdaj so nastali „lubi Slovenci“? O identitetah v prednacionalni dobi in njihovi domnevni vlogi pri nastanku slovenskega naroda, *Zgodovinski časopis* 70 (2016), 458–88; Rok Stergar, National Indifference in the Heyday of Nationalist Mobilization? Ljubljana Military Veterans and the Language of Command, *Austrian History Yearbook* 43 (2012), 45–58.

²² Janez Cvirn, Akademik dr. Vasilij Melik – osemdesetletnik, *Zgodovinski časopis* 55, št. 1 (2001), 6, 7.

²³ V priložnostnih zapisih različnih avtorjev se ta tema venomer pojavlja. Za primer gl. Franc Rozman, Akad. prof. dr. Vasilij Melik (17. 1. 1921–28. 1. 2009), *Časopis za zgodovino in narodopisje* 80 = 45, št. 4 (2009), 5–8.

²⁴ Vasko Simoniti, Nagovor ob počastitvi jubileja prof. dr. Vasilija Melika na oddelku za zgodovino, *Zgodovinski časopis* 45, št. 1 (1991), 14.

Danijela Trškan

Štefan Trojar in začetki raziskovanja pouka zgodovine v Sloveniji (ob 90-letnici rojstva)

19. 9. 2021 je minilo devetdeset let od rojstva Štefana Trojarja, zgodovinarja in metodika. Rodil se je v Celju, 19. 9. 1931, in umrl 29. 10. 2014 v Ljubljani. Diplomiral je leta 1955 iz zgodovine na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Bil je odličen srednješolski profesor v Ajdovščini, Novi Gorici in Ljubljani. Njegovi dijaki se ga spominjajo kot zavzetega in vestnega pedagoga. Kot izkušen učitelj zgodovine je sodeloval pri pripravi dveh učbenikov. Prvi učbenik za zgodovino je napisal v sedemdesetih letih 20. stoletja v soavtorstvu z dr. Brankom Božičem, ki je imel več ponatisov in je takrat zapolnil primanjkljaj učbenikov za poučevanje zgodovine v srednjih tehniških šolah. Drugi učbenik za zgodovino pa je napisal v soavtorstvu z gimnazijsko profesorico zgodovine Marijo Kremensšek, in sicer *Zgodovina 4*, ki je bil namenjen dijakom v usmerjenem izobraževanju v osemdesetih letih 20. stoletja.

Na oddelku za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani je začel kot višji predavatelj za metodiko pouka zgodovine leta 1977, kjer je svoje dolgoletne izkušnje poučevanja različnih družboslovnih predmetov (zgodovine, geografije, politične ekonomije, sociologije, filozofije) prenašal na mlade generacije študentov, bodočih učiteljev zgodovine. Tako so se študentje pri predmetu Metodika pouka zgodovine učili o kakovosti pouka zgodovine, o izobraževalnih, vzgojnih, spoznavno-logičnih in operativnih nalogah, o različnih učnih metodah in oblikah ter njihovih kombinacijah, o avdiovizualnih sredstvih, učilih in učnih kompletih učencev, hkrati pa so se tudi sami praktično preizkusili v načrtovanju učnih ur in učnih nastopov v osnovnih in srednjih šolah, ki jih je Štefan Trojar vzorno organiziral (iz Študijskega programa *Zgodovina*, 1999). Čeprav se je upokojil leta 1998 kot izredni profesor za metodiko pouka zgodovine, je pedagoško delo opravljal še do leta 2002.

O metodiki pouka zgodovine je napisal številne članke v reviji *Zgodovina v šoli*, kateri je bil več let glavni urednik. Naj omenimo zlasti članke o vlogi kakovostne razlage (1994), spodbujanju usmerjenega učnega razgovora (1995), vlogi slik in slikovnega prikazovanja pri pouku zgodovine (1996) ter še posebej o uporabi in značilnostih ustnega in testnega preverjanja in ocenjevanja znanja (1997, 1998). Ravno tako pa so njegovi članki spodbujali učitelje h kakovostnemu načrtovanju učnih ur (1992, 1993). Ti članki kažejo, da naj bi pouk zgodovine v 90. letih 20. stoletja vključeval že različne učne metode in sodobno preverjanje in ocenjevanje znanja učencev. Iz internega gradiva Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani (Personalna mapa Štefana Trojarja, *Življenjepis*, 1996) lahko ugotovimo, da je proučeval predvsem zahodnonemško metodiko pouka zgodovine in didaktične

koncepte, ki jih je vključeval v svoje raziskovanje in apliciral v pouk zgodovine v slovenskih šolah. Vsi članki, objavljeni v reviji *Zgodovina v šoli*, so bili takrat zelo uporabni za učitelje zgodovine, aktualni pa so še danes za poučevanje zgodovine v osnovnih in srednjih šolah.

Izpostaviti pa moramo njegovo doktorsko disertacijo (zagovor je bil 17. 10. 1990), ki je bila prva s področja pouka zgodovine in predstavlja začetek raziskovanja didaktike zgodovine v Republiki Sloveniji. S to disertacijo je Štefan Trojar postal prvi doktor pedagoških znanosti, ki je v svoji disertaciji vključil raziskovanje zgodovinskega pouka (promocija je bila 12. 3. 1991). V doktorski disertaciji z naslovom *Metodološke in didaktične strukture učnega načrta zgodovine v skupnih vzgojno-izobraževalnih osnovah in njihov vpliv na zasnovo in potek pouka* je Štefan Trojar slovenski javnosti prvič predstavil razvoj evropskega raziskovanja metodike pouka zgodovine v 19. in 20. stoletju, še posebej pa se je osredotočil na razvoj družboslovnih učnih predmetov. Analiziral in ovrednotil je srednješolski učni načrt za pouk zgodovine v srednjih tehniških in strokovnih šolah (veljaven konec 70. in v 80. letih 20. stoletja), kjer se je ukvarjal z načini sistematizacije zgodovinskih vsebin, notranjih povezav in tudi zunanjih povezav z drugimi učnimi vsebinami v takratnih družboslovnih učnih načrtih.

Glavna vsebina njegove disertacije je bila objavljena v monografiji leta 2003 pri Državni založbi Slovenije z naslovom *Sodobni pogledi na pouk zgodovine – Reformne težnje pri družboslovnih učnih predmetih* (160 strani) in je prva znanstvena monografija s področja didaktike zgodovine. V nadaljevanju izpostavljamo ključno vsebino, ki jo je dr. Štefan Trojar razdelil v pet poglavij. V prvem poglavju (Izoblikovanje in didaktične značilnosti tradicionalnega pouka zgodovine) je pojasnil teoretske osnove nemškega zgodovinopisja v 19. stoletju in njihov vpliv na zasnovo šolske zgodovine, vpliv pedagogov na didaktično-metodično zasnovo pouka zgodovine v nemško-avstrijskem kulturnem prostoru ob koncu 19. stoletja ter didaktična izhodišča in strukturo pouka zgodovine na avstrijskih gimnazijah na začetku 19. stoletja. V drugem poglavju (Nove težnje pri zasnovi družboslovnih učnih predmetov) je pojasnil spremembe svetovnozgodovinskega značaja na prelomu iz 19. v 20. stoletje in njihov vpliv na strukturo družboslovnih učnih predmetov, podal je več teoretičnih izhodišč, pomembnih pri zasnovi šolske zgodovine, in predstavil težnje po novih družboslovnih predmetih (primer ZDA in interdisciplinarnega družboslovnega predmeta) z uvajanjem državljanske vzgoje na primerih Nemčije, Francije in Avstrije. V tretjem poglavju (Znanstveno-teoretska, didaktična in idejno-vzgojna izhodišča v zasnovi učnega načrta zgodovine za tehniške in strokovne šole) je pojasnil načine oblikovanja zgodovinske zavesti v šoli ter didaktične sisteme pri izboru in omejitvi obsega zgodovinske učne snovi. V tem poglavju je podal predloge, kako se lahko učni načrti posodablajo in vsebinsko ustrezno pripravijo z upoštevanjem aktualizacije, vsebinske redukcije in dognanja moderne historiografije. V četrtem poglavju (Metodološka struktura učnega načrta zgodovine) je ovrednotil glavne elemente učnega načrta, in sicer smotre pouka, vzgojno-izobraževalne vsebine, didaktična pojasnila in navodila. Pomemben pa je opis načel sodobne tematizacije vsebin in strukturiranje didaktičnih tem ter njihove

zasnove, ki se uporablja še danes pri zasnovi tem v učnih načrtih za zgodovino, in sicer kot časovnorazvojna, sistemskostrukturna ali vzorčnovsebinska zasnovanost tem. V petem poglavju (Didaktična struktura učnega načrta zgodovine) pa je prikazal, kako se lahko analizirajo poglavja oz. tematska struktura konkretnega učnega načrta zgodovine za tehniške srednje šole in pripravi primerjava z veljavnimi učbeniki za zgodovino. Ravno njegova analiza vsebinske zasnove učnega načrta za zgodovino (to je analiza posameznih poglavij ali tem, vsebinske strukture in posameznih elementov) predstavlja temelj za sodobno raziskovanje učnih načrtov, učbenikov idr. učil za pouk zgodovine.

O pomembnosti izdaje prve znanstvene monografije o didaktiki zgodovine kažejo tudi pozitivne recenzije in predstavitve te knjige, ki so jih objavili Drago Novak v reviji *Ogledalo: glasilo Zavoda RS za šolstvo* (1993, št. 4/5, str. 33–35); Tomaž Weber v reviji *Zgodovina v šoli* (1993, št. 2, str. 44–45) in Ana Nuša Kern v reviji *Šolska kronika: zbornik za zgodovino šolstva in vzgoje* (1994, str. 261–264). Drago Novak je zapisal, da je knjiga »dragocen pripomoček učiteljem zgodovine«, zlasti pri uporabi in vsebinski aplikaciji učnega načrta v šolski pouk. Tomaž Weber je ugotovil, da knjiga pomeni »prehod na didaktiko pouka zgodovine kot znanstvene discipline« ter da je v knjigi tudi prvi pregleden seznam virov in literature o metodiki pouka zgodovine. Medtem ko je Ana Nuša Kern zapisala, da na eni strani publikacija predstavlja različne didaktične tokove na področju šolske zgodovine in nove koncepte v poučevanju zgodovine in družboslovnih predmetov, na drugi strani pa podaja smernice, kako lahko učitelji na makro nivoju prilagajajo učni načrt letnemu delovnemu načrtu ter pri tem upoštevajo zlasti problemskost in aktualizacijo zgodovinskih dogodkov.

O dr. Štefanu Trojarju so pisali Drago Novak ob njegovi šestdesetletnici v reviji *Zgodovina v šoli* (1992, št. 1, str. 53–54), Danijela Trškan ob njegovi sedemdesetletnici v reviji *Zgodovinski časopis* (2001, št. 2, str. 275–276) in Danijela Trškan ob njegovi smrti v reviji *Zgodovinski časopis* (2015, št. 1/2, str. 228–230). Njegovi biografija in bibliografija pa sta objavljeni v zborniku, ki je izšel ob njegovi 80-letnici rojstva leta 2011 v zbirki *Historia* (ur. Danijela Trškan) pri Znanstveni založbi Filozofske fakultete (525 strani).

Dr. Štefana Trojarja lahko smatramo za začetnika znanstvenega raziskovanja pouka zgodovine v Republiki Sloveniji, saj je nakazal pomembne teoretske okvire in načine proučevanja pouka zgodovine na vseh šolskih stopnjah ter odprl pot k razvoju slovenske metodike oz. didaktike zgodovine v sklopu zgodovinske znanosti.

Jubileji

Prof. dr. France Martin Dolinar – osemdesetletnik

Mesec november ali listopad je mesec, ko narava leže k počitku. Med ljudmi že dolgo velja za bolj nepriljubljen letni čas, saj so dnevi hladni in mokri. Takšni naj bi bili tudi ljudje, rojeni v tem času, kar pa ne velja za letošnjega jubilaranta, prof. dr. Franceta Martina Dolinarja, starosto med cerkvenimi zgodovinarji na Slovenskem.

Njegova življenjska pot se je pričela v času druge svetovne vojne daleč od domačega kraja njegovih staršev. Rodil se je namreč 11. novembra 1941 v Sušinah pri Đurđenovcu v Srbiji, kamor so Nemci pregnali njegove starše. Po koncu vojne se je tedaj že skoraj štiriletni France Martin s starši vrnil v domače Zagorje ob Savi. Tu je tudi pričel guliti šolske klopi in okušati sladkosti znanja, saj je v mestu ob Savi zaključil tako osnovno šolo kot nižjo gimnazijo. Šolanje je nadaljeval v Pazinu v malem semenišču. Istrska klima je blagodejno vplivala na njegove težave z dihali, tu pa je dozorela tudi odločitev za duhovniški stan. Po končani gimnaziji se je vpisal na ljubljansko teološko fakulteto in vstopil v bogoslovje. Mašniško posvečenje je prejel 29. junija 1967 v Ljubljani, študij teologije pa končal leta 1968 z magisterijem. Slednji je bil dobra popotnica za nadaljnje šolanje. Dolinarjeve sposobnosti je namreč opazil tudi takratni ljubljanski nadškof Jožef Pogačnik (1964–1980), ki ga je poslal v večno mesto na študij cerkvene zgodovine na papeško univerzo Gregoriana (*Pontificia Università Gregoriana*). Tu je leta 1973 dosegel magisterij, čez tri leta (1976) pa je študij okronal z doktorsko disertacijo, ki jo je posvetil zgodovini jezuitskega kolegija v Ljubljani in Pleterjah.¹ Njegovo doktorsko delo je že takrat obetalo bogato kariero, saj je ob promociji prejel bronasto medaljo gregorijanske univerze za leto 1977. Leta 1976 je v vatikanskem arhivu² diplomiral tudi iz arhivistike, naslednjega leta (1977) pa še iz paleografije in diplomatike. V času rimskega študija je bival v nemškem papeškem študijskem zavodu Teutonic (*Pontificium Teutonicum S. Mariae dell'Anima*), kjer je med letoma 1973 in 1977

¹ France Dolinar, *Das Jesuitenkolleg in Laibach und die Residenz Pleterje 1597–1704: Dissertationsarbeit*, Rom: Pontificia universitas gregoriana, Facultas historiae ecclesiasticae, 1975.

² Arhiv se je takrat imenoval »Archivio Segreto Vaticano«, od leta 2019 pa je njegov uradni naziv »Archivio Apostolico Vaticano«.

opravljaj službo vicerektorja. Tu je navezal številne stike tako z italijanskimi, zlasti pa z nemško govorečimi raziskovalci, s katerimi je uspešno sodeloval tudi po vrnitvi v domovino.

Metod Benedik je ob Dolinarjevi 60-letnici zapisal: »Po vrnitvi iz Rima je prevzel vodenje osrednje cerkvene izhodiščne ustanove za študij zgodovine, Nadškofijskega arhiva v Ljubljani, in to službo uspešno opravljal do leta 1987. Na njegovo pobudo je bil leta 1978 na Teološki fakulteti v Ljubljani ustanovljen Inštitut za zgodovino Cerkev, ki si je zadal nalogo raziskovati in objavljati vire za zgodovino Cerkev in vseh njenih dejavnosti med Slovenci doma, v zamejstvu, izseljenstvu, zdomstvu in v misijonih. Kot njegov prvi predstojnik (1978/87) je zasnovo zbirke *Acta Ecclesiastica Sloveniae* in jo kot urednik vodil do leta 1989. K sodelovanju pri zbirki AES, ki izhaja z eno številko na leto bodisi v obliki zbornika z objavo različnih virov po načelih ekdotike bodisi v obliki monografije, je privabil veliko zgodovinarjev iz vse Slovenije. V obdobju njegovega urednikovanja je bila posebno zapažena sedma številka (1985) z naslovom *Sveta brata Ciril in Metod v zgodovinskih virih, ki je ob 1100. obletnici Metodove smrti v sodelovanju urednika Dolinarja ter zgodovinarjev B. Grafenauerja, F. Perka, M. Benedika in J. Zora prinesla mnogo za zgodovino slovenskega naroda temeljnih virov, opremljenih s strokovnimi komentarji.*«³

Septembra 1987 je Dolinar zapustil duhovniški stan in si ustvaril družino. Tega leta je novo zaposlitev našel v Arhivu Slovenije, kjer je leta 1993 postal svetovalec vlade za starejše gradivo in koordinator evidentiranja za slovensko zgodovino pomembnega arhivskega gradiva v tujini, opravljal pa je tudi druge naloge, npr. člana izpitne komisije za strokovne izpite s področja arhivistike. Tudi na novem delovnem mestu se je v okviru Arhivskega društva Slovenije ukvarjal z uredniško dejavnostjo; med letoma 1990 in 2010 je urejal zbirko »*Viri*«.

Svoje bogato znanje je Dolinar kmalu pričel posredovati tudi študentom. Leta 1986 je tako postal docent za cerkveno zgodovino na Teološki fakulteti, med 1994 in 2001 pa je poučeval na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani; na Oddelku za zgodovino je sprva kot izredni in od konca leta 1999 kot redni profesor predaval zgodovino Evrope od 16. do 18. stoletja, na Oddelku za bibliotekarstvo pa med 1994 in 2006 razvoj bibliotekarstva in uvod v znanstveno delo. Ideja, da bi na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete ustanovili katedro za cerkveno zgodovino, pa se mu žal zaradi različnih vzrokov, predvsem pa zaradi pomanjkanja posluha pri kolegih, ni posrečila.

Od aktivne zaposlitve se je Dolinar poslovil v začetku leta 2004, vendar ni nastopil zaslužnega pokoja, kot bi bilo pričakovati. V drugi polovici septembra leta 2000 je namreč na prošnjo tedanjega ljubljanskega nadškofa Franca Rodeta (1997–2004) honorarno ponovno prevzel vodenje Nadškofijskega arhiva v Ljubljani in to funkcijo – kljub visoki starosti – opravlja še danes.

³ Metod Benedik, Dr. France Martin Dolinar – šestdesetletnik, v: *Arhivi* 24 (2001), št. 2, str. 195–196; Dr. France M. Dolinar, Predgovor, v: *Miscelanea* (Acta Ecclesiastica Sloveniae; 1), Ljubljana: Teološka fakulteta, Inštitut za zgodovino Cerkev, 1979, str. 7.

S Francetom, na njegovo pobudo se že vrsto let tikava, se pozna že skoraj 25 let. Bil je moj univerzitetni profesor, mentor pri diplomi, kratek čas tudi šef v Nadškofijskem arhivu, član komisije pri zagovoru doktorata, ne nazadnje sem ga tudi nasledil na njegovem delovnem mestu v Arhivu Republike Slovenije ob upokojitvi. Ob prošnji dr. Petra Štiha, da ob Dolinarjevi osemdesetletnici pripravim kratko *laudatio*, sem bil sicer počaščen, vendar sem se obenem znašel pred veliko zadrego. Kaj sploh še povedati o človeku, za katerega je dr. Janez Peršič že daljnega leta 1978 ob predstavitvi njegove doktorske disertacije pre-roško zapisal: »*Cerkvena historiografija je z dr. Dolinarjem brez dvoma dobila zelo sposobnega in razgledanega znanstvenika, ki bo javnost najbrž še marsikdaj presenetil s študioznimi deli, polnimi novih podatkov in odkritij.*«⁴ Peršičeve besede so se več kot uresničile.

O zadregi, ko je poskušal predstaviti Dolinarjevo znanstveno in strokovno delo, je že pred desetimi leti pisal tudi dr. Peter Vodopivec,⁵ saj je slavljenčev opus resnično izjemen. Dolinar je namreč plodovit in iskan pisec tako doma kakor tudi v tujini. Ob njegovi sedemdesetletnici je Arhivsko društvo Slovenije izdalo zbornik, v katerem je bila objavljena Dolinarjeva dotedanja bibliografija, ki je že tedaj štela 744 enot.⁶ Njegova osebna bibliografija pa se je na dan, ko nastaja pričujoči zapis, povzpela kar na 869 enot. Ta številka se bo v prihodnje zanesljivo še povečala, saj jubilanu mirovanje nikakor ni lastno.

France se je v svojih delih dotikal številnih vprašanj s področja cerkvene, kulturne in politične zgodovine. Časovno je posegal v čas med antiko, pa vse do sedanjosti. Njegovi članki in knjige za marsikatero vprašanje še danes predstavljajo osnovno literaturo za nadaljnje raziskovanje. Prav tako je (bil) kot odličen retorik iskan sogovornik na konferencah in simpozijih. Kot izjemen poznavalec gradiva ter domače in tuje literature zna svoje znanje in védenje kot dober pedagog podati na prijazen in zanimiv način. Tudi zaradi te lastnosti so bila njegova predavanja na fakulteti zelo dobro obiskana.

Čeprav je bilo Dolinarjevo delo že večkrat podrobneje predstavljeno, naj mi bo ob tem visokem jubileju dovoljeno, da ob tej priložnosti znova izpostavim nekatera področja njegovega delovanja in ob tem opozorim na njegova vidnejša dela. Kot je ugotovil že dr. Vodopivec leta 2011, se je Dolinar vse od začetka znanstvenega dela posebej posvetil »*reformaciji, odnosu Katoliške cerkve do slovenskih protestantov, cerkveni prenovi in rekatolicizaciji*«. ⁷ V okviru tega velja omeniti Dolinarjeve številne razprave o zgodovini ljubljanske in mariborske škofije v različnih zgodovinskih obdobjih, delovanju njihovih škofov, o delovanju salzburških nadškofov in oglejskih patriarhov ter njihovih posledicah, o

⁴ Janez Peršič, France - Martin Dolinar, Das Jesuitenkolleg in Laibach und die Residenz Pleterje 1597–1704, Ljubljana, 1977, založila in izdala Teološka fakulteta, 243 strani, v: *Zgodovinski časopis* XXXII (1978), št. 3–4, str. 510.

⁵ Peter Vodopivec, Prof. dr. France Martin Dolinar – sedemdesetletnik, v: *Zbornik ob sedemdesetletnici dr. Franceta Martina Dolinarja* (Arhivi 34 (2011), št. 2), str. 191–194.

⁶ Jure Volčjak, Bibliografija prof. dr. Franceta M. Dolinarja, v: *Zbornik ob sedemdesetletnici dr. Franceta Martina Dolinarja* (Arhivi 34 (2011), št. 2), str. 195–226.

⁷ Vodopivec, Prof. dr. France Martin Dolinar – sedemdesetletnik, str. 192.

duhovni podobi naših dežel v 16. stoletju, o cerkvenih razmerah na Slovenskem pred francosko revolucijo, redovnih skupnostih (npr. benediktincev v Gornjem Gradu) ipd.

Dolinar se je posvečal tudi jožefinski cerkveni politiki oziroma t. i. janzenizmu na Slovenskem, še posebej na primeru škofa Janeza Karla grofa Herbersteina (1772–1787), imenovanega, a ne potrjenega prvega ljubljanskega nadškofa, jožefinizmu, državnemu cerkvenstvu ter reformam cerkveno-upravne ureditve Cerkve na Slovenskem v 18. stoletju in za časa Ilirskih provinc. Neprecenljivo je njegovo sodelovanje z goriškima inštitutoma »*Istituto per gli Incontri Culturali Mitteleuropei*« in »*Istituto di storia sociale e religiosa*«, sad katerega je bilo več simpozijev in knjig, pri čemer gre izpostaviti zlasti zbornik »*Cerkev in družba na Goriškem*« (1997) in sodelovanje v uredniškem odboru pri kritični izdaji vizitacijskih zapisov prvega goriškega nadškofa Karla Mihaela grofa Attemsa (1750/52–1774) kot izredno bogatega vira za cerkveno, duhovno in kulturno zgodovino slovenskega ozemlja južno od Drave v drugi polovici 18. stoletja. Odmeven je bil tudi zbornik »*Katoliška prenova in protireformacija v notranjeavstrijskih deželah 1564–1628*« (1994), ki je nastal kot rezultat povezovanja znanstvenih ustanov iz Ljubljane, Gorice, Celovca in Gradca.

Velik del svojega raziskovalnega časa je Dolinar dalje posvetil biografijam ljubljanskih škofov, sad katerega je njegova monografija »*Ljubljanski škofje*« (2007). Napisal je celo vrsto člankov in enciklopedičnih gesel za domače in tuje leksikone o ljubljanskih, mariborskih, pičenskih in goriških (nad)škofih, izdal pa je tudi monografijo o proštih novomeškega kolegiatnega kapitlja (1993). Sicer pa je bil jubilarant dejaven tudi kot urednik raznih župnijskih zbornikov.

Slavljenec se ni izognil niti obravnavi bolj perečih tem, kot npr. položaja Katoliške cerkve na Slovenskem in slovenskih škofih v 20. stoletju. V teh delih je »osvetlil razmere v katoliškem taboru ter vlogo Katoliške cerkve in njenih najvišjih dostojanstvenikov v slovenski družbi in politiki od konca prve svetovne vojne do propada druge Jugoslavije.«⁸ Skupaj s Tamaro Griesser Pečar je leta 1996 izdal tudi odmevno knjigo »*Rožmanov proces*«, v kateri sta orisala »osebnost ter duhovno in politično obzorje škofa Rožmana«,⁹ obenem pa dokazala, da je šlo za političen proces proti škofu. Aktivno pa še vedno sodeluje v postopku beatifikacije ljubljanskega (nad)škofa Antona Vovka (1946/59–1963).

Kot avtor ali soavtor je bil Dolinar dejaven tudi na razstavnem področju. Pri tem velja izpostaviti nekaj bolj odmevnih razstav: »*Samostani v srednjeveških listinah*« (1993), »*Slovenija v papeških listinah*« – ob priliki prvega obiska papeža Janeza Pavla II. Slovenije (1996), »*Od sanj do resničnosti*« – ob 10-letnici samostojnosti Republike Slovenije (2001), »*Upodobitve ljubljanskih škofov*« (2007), v zadnjem predkoronskem obdobju pa je zelo odmevala razstava »*Odlično mesto ljubljansko in njegov prvi škof Sigismund Lamberg 1420–1488*« (2019).

⁸ Vodopivec, Prof. dr. France Martin Dolinar – sedemdesetletnik, str. 193–194.

⁹ Prav tam, str. 193–194.

Jubilantovo delo ni ostalo neopaženo pri stanovskih kolegih. Tako je že leta 2010 prejel Aškerčevo nagrado za izjemen prispevek k razvoju slovenske arhivistike na področju varovanja in ohranjanja arhivske dediščine, leta 2011 pa ga je Arhivsko društvo Slovenije izvolilo za častnega člana društva.

Naj Ti, dragi France, oči še naprej zvesto služijo. Tudi ko ne boš več (tako) aktiven, ne pozabi na nas. Srečanja in klepeti ob kavici so vedno prijetni. V svojem imenu in imenu stanovskih kolegov Ti želim vse najboljše in še na mnoge dni!

Jure Volčjak

Sedemdeset let Vaska Simonitija

Svoj sedemdeseti rojstni dan je Vasko Simoniti 23. marca letos dočakal sredi razburkanega notranjepolitičnega dogajanja, v vlogi akterja in opazovalca obenem. Ne zdi se naključje, da je Simonitija, ki si je marca lani spet upal postati minister za kulturo v vladi Janeza Janše, le dan po jubileju čakala dolge ure trajajoča interpelacija. Kakor koli, zaradi vstopa v politiko leta 2000 na strani, nasprotni ali vsaj zelo drugačni od tiste, ki naj bi jo glede na svoj *pedigre* zastopal, je bil Simoniti doslej že večkrat deležen odpora in očitkov v javnosti. Pa vendar je njegovo odločitev za angažma v politiki mogoče razumeti *sine ira*. Do Simonitijevega koraka na politični oder namreč ni prišlo nenadoma, iz neke muhe ali, še manj, pragmatizma, ampak po dolgoletnem zgodovinopisnem raziskovanju in premišljevanju, ki se ni ustavljalo na mejah zgodnjega novega veka. Kako daleč naprej in na globoko je seglo, priča, med drugim, Simonitijev prispevek z naslovom *Permanentna revolucija, totalitarizem, strah*, ki je izšel v zborniku *Temna stran meseca* leta 1998. Njegovo besedilo *Neprav(n)a država*, objavljeno leta 2019 v zborniku *Temna stran meseca II.*, po drugi strani osvetljuje razlog(e) za njegovo vztrajanje v politiki do danes.

Tematika, ki Vaska Simonitija zaposluje vse od diplomske naloge (1977) naprej, je položaj kmetov, še zlasti v kontekstu kmečkih uporov in odnosa oblasti do kmečkega stanu. Kar zadeva zgodnji novi vek, Simoniti v razpravi *Hvalnica ali prezir. Odnos do kmeta podložnika* (2014) ne pozabi opozoriti na dejstvo, da zgodnjenovoveški kmetje, podložniki, niso bili vsi enako premožni oziroma revni. Med imetniki hub in gostači je obstajala »cela vrsta vmesnih oblik, načinov in velikosti uživanja podrejene zemljiške posesti«. Kmetje so lahko imeli tudi svoje podložnike, kmečki sinovi so lahko postali »veliki trgovci, zemljiški posestniki in bili celo sprejeti v plemiški stan«. A kljub socialni prehodnosti in razplatenosti je kmečki podložniški okvir, kot poudarja Simoniti, ostajal v tej dobi enoten, (tri) stanovska hierarhija z duhovščino, plemstvom in kmeti – ti so sestavljali več kot štiri petine prebivalstva – pa »stroga in jasna«. Kot piše v članku *O položaju, vlogi in pomenu kmeta v zadnjih petsto letih* (2017), so začeli »nekateri oblastni ukrepi opazno krhati stoletja veljavno podobo o nespremenljivosti družbenega ustroja šele od druge polovice 18. stoletja naprej«. Boljše čase je kmetom obetala zemljiška odveza sredi 19. stoletja z ukinitvijo vseh podložniških vezi, vendar je bila tranzicijska doba »dolga in za kmeta ne prav lahka«. Zgovoren je navedek, ki ga v zvezi z

agrarno krizo po letu 1873 Simoniti izpostavlja v omenjenem članku: »On, ki je bil nekdanj trden in imovit, glavna podpora osobito na poljedelstvo navezane Avstrije, on sedaj pada, se pogreza v revščino, ne more zmagovati davkov, boben mu poje okoli hiše in kmet, obupajoč nad svojim stanom, beži iz domovine.« Navedek lahko uvrstimo med tiste poudarke v jubilentovem opusu, ki govorijo o posebni pozornosti do »ponižanih in stiskanih«. Časovne zamejenosti presegaajoče zanimanje in osebno prizadetost hkrati izraža Simonitijeva primerjava odnosa nosilcev oblasti do kmetov v zgodnjem novem veku in po 2. svetovni vojni. V navedenem članku, med drugim, beremo: »Z uresničevanjem načrta tako imenovane ‚socialistične preobrazbe‘ vasi so kmetje doživljali oblastno nasilje kot v času kmečkih uporov od 16. do 18. stoletja, le da tokrat kot ‚razredni sovražniki‘, kot ‚ljudski izkoriščevalci in reakcionarji‘. Na kmete sta iz ‚gradu‘ nove oblasti kot nekdanj sikala prezir in zaničevanje.« Simoniti se pač ne ozira na »čase« in na to, ali so bile oblasti, ki so gojile in upravičevale prezir in nasilje, svetne, cerkvene, katoliške, protestantske, zgodnjenovoveške, kapitalistične, socialistične ali komunistične. Seveda pa pušča problematika zgodovine kmečkega stanu na Slovenskem kljub relativno številnim študijam, na katere se opira Simoniti, še precej praznega prostora za raziskovanje in interpretiranje, tudi v zvezi z nasiljem na oblastni in drugih ravneh.

Pomemben sklop vprašanj, s katerimi se je Vasko Simoniti intenzivneje ukvarjal do konca devetdesetih let prejšnjega stoletja, predstavlja tako imenovana *turcica*. Ugotavljanje dejstev na podlagi virov je tudi tu nadgradil s preiščevanjem o njihovem podajanju in umeščanju v bolj prostrana prostor in *čas*. Dogodkovnemu obzoru turških vpadov in tehnološkim razsežnostim obrambne organizacije pred njimi je pridružil ideološki in psihološki (propagandni) vidik, *čas* poznega srednjega in zgodnjega novega veka pa povezal z 19. stoletjem prek vprašanja o vplivu obdobja turških bojev na oblikovanje nekaterih slovenskih mitov. V tem stoletju, ko so narodi tudi drugje v Evropi »upirali pogled v lastno preteklost in skušali najti ‚osebnostno jedro‘« z zgodovinskimi temelji, so se ob manku »velikih ljudi« kot slovenski mitološki junaki utrdili ali uveljavili Kralj Matjaž, Peter Klepec in Martin Krpan. Obravnavo te nedvomno izzivalne teme, predstavljene na 29. zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Izoli oktobra 1998, Simoniti aktualizira z opominom in spodbudo zgodovinarjem. Miti bodisi s pravimi bodisi z nepravimi junaki so zanj »strašno opozorilo« o zaprtem in samozadostnem svetu osebne nesvobode. Ob tragičnem poslanstvu mitov je za Simonitija »morda še najboljši prispevek zgodovinarjev v tem, da o mitih govorijo in skušajo oslabiti njihov vpliv. Kajti niti znanost niti vera niti izkušnje do danes niso uspele izničiti tudi v mitih napajajoče se ‚volčje narave‘ človeka«. Zgodovinarji naj ne bi (namenoma) pustili v nemar pravzaprav nobenega mita, nobenih s stvarnostjo neskladnih predstav o daljni in bližnji preteklosti. Toliko bolj, če so (bile) te predstave spodbujane in usmerjane »z vrha«, pa naj so za posameznega zgodovinarja še tako *neprijetne* in za njegov predstavn/identitetni svet ogrožujoče. S pojasnjevanjem zgodovinskega ozadja nastanka mitov ter njihovih sporočil in pomena miti »izgubijo svojo ‚zgodovinskost‘«, pravi Simoniti v uvodu h knjigi *Fanfara nasilja* (2003), knjigi, v kateri je poobjavljenih triindvajset njegovih razprav. Te se nanašajo v večini na vojaško

nasilje in posledice tega (v boju s Turki in v času avstrijsko-beneške vojne v letih 1615–1617/1618), razvoj teritorialne države (od konca 15. do konca 16. stoletja) in državne okvire Slovencev (v 20. stoletju), na državo oziroma oblast kot tako, zlorabo in nasilje oblasti, na zgodovinopisje in zgodovinarje ... Brati in slišati jih je predvsem kot glasen poziv proti pozabi in relativiziranju vsakršnih krivic in brutalnosti.

Poseben izziv, ki ga je jubilent sprejel pred dobrega četrto stoletja, je bilo pisanje sintetičnega pregleda slovenske zgodovine zgodnjega novega veka. Kakovostno sintetiziranje spoznanj o daljšem časovnem obdobju – prejkone naloga, pretežka za večino zgodovinarjev – je bilo Simonitiju zagotovo v izziv tudi zaradi njegovega pedagoškega poklica. Leto preden je skupaj s Petrom Štihom izdal prvo, poljudnejšo *Slovensko zgodovino do razsvetljenstva* (1996), je na Oddelku za zgodovino ljubljanske Filozofske fakultete postal izredni profesor, za rednega profesorja za zgodovino zgodnjega novega veka pa je bil izvoljen leta 2000. Njegova pedagoška pot na Oddelku se je sicer začela slabi dve desetletji prej. Že zasnova dela *Slovenska zgodovina. Družba – politika – kultura* (2008), za katerega je prikaz starejše slovenske zgodovine (do konca 15. stoletja) prispeval Peter Štih, prikaz mlajše (od konca 18. stoletja do osamosvojitve leta 1991) pa Peter Vodopivec, kaže na prizadevanje, da bi delo zajelo različna področja življenja. Tako tudi Simonitijeva poglavja izkazuje širok zajem tem, relevantnih za čas zgodnjega novega veka, čeprav se nekaterim med njimi ni posebej posvečal oziroma mogel posvetiti. Kljub temu jih je, kot se spodobi za pravega raziskovalca in profesorja, pozorno vključil v sintezo, pri čemer se ni naslonil le na ugotovitve svojih predhodnikov, temveč tudi na dognanja svojih diplomskih in zlasti podiplomskih študentov. Med študenti je večinoma veljal za zahtevnega in včasih nedostopnega, a je bodoči zgodovinar, ki se je resno lotil študija za izpit ali pisanja naloge pod njegovim mentorstvom, navadno hitro začutil, da gre Simonitiju zares. Kot je lahko spoznal, da je Simonitiju resnično mar za prihodnost slovenskega zgodovinopisja. Za nadaljnje poglobljanje v zgodnjenooveško zgodovino Slovencev in slovenskega prostora so jubilentova sintetična besedila vsekakor odlično izhodišče. Zadnjo različico Simonitejeve sinteze zgodnjega novega veka najdemo v poljudnoznanstveni, s slikovnim gradivom bogato opremljeni izdaji *Slovenske zgodovine : od prazgodovinskih kultur do začetka 21. stoletja*. Ta odmevna, iz dveh zvezkov sestojeca monografija, je izšla pri založbi Modrijan leta 2016.

Med jubilantovimi *virtutes*, ki se vidneje zrcalijo v njegovem delu in življenju, sta prav gotovo čut in interes za umetnost in filozofijo. Odlomki in izreki raznih književnikov in mislecev so v Simonitijevih spisih pogosti, srečamo jih tudi v njegovih krajših zapisih, nastalih še v osemdesetih letih minulega stoletja. Tako se, denimo, v članku *Historična (ne)zavest* (Naši razgledi, 8. julij 1983), v katerem zavrača »agresivne formulacije« o domnevnih poskusih potvarjanja zgodovine, sklicuje na Nietzscheja, medtem ko članek *Exegi monumentum* (Nova revija 19/20, 1983) o »neponosnih« spomenikih Oblasti izpelje iz Horacijevega verza *Exegi monumentum aere perennius*, »Zgradil sem spomenik, bolj trajen kot iz bron«. Predvsem v pogovorih z njim izstopa poleg načitanosti njegova široka

razgledanost po glasbi – navsezadnje je rasel ob očetu skladatelju –, med obiskovalci razstav in gledališč pa je znan tudi kot ljubitelj likovne umetnosti in zlasti gledaliških predstav. Končno je gledališče, kjer človek igra in/ali opazuje igro, ena zanimivejših prisposodob življenja. Pri tem naj bo zgodovinar še posebej pozoren na vloge in dele vlog, namenjene zavajanju. Zakaj olja ne bi prodali in denar dali ubogim, v znanem evangeljskem prizoru sprašuje Juda Iškarijot. Vendar, dodaja evangelist, tega ni rekel, ker bi skrbel za uboge, ampak ker je bil tat; imel je namreč denarnico in si je prilaščal, kar so dajali vanjo« (Jn 12, 6). Prepoznavanje motivov prednikov (in sodobnikov), kolikor je to mogoče, sodi med vznemirljivejše naloge zgodovinarja, ki naj bi nagibe za ravnanje sicer zmogel in znal prepoznavati tudi pri sebi. Simonitijev jezik v dnevni politiki je oster, za neredke preoster, toda njegova zavezanost »resnicoljubnemu spominu« – o čemer v *Zgodovinskem časopisu* ob Simonitijevi šestdesetletnici piše Sašo Jerše – je tisto, kar šteje, kar šteje »na dolgi rok«. *Ad multos annos feliciter* torej, dragi profesor!

Lilijana Žnidaršič Golec

V spomin

Akad. prof. dr. Tomislav Raukar
(Stari Grad na Hvaru, 29. 12. 1933
– Zagreb, 2. 7. 2020)

“Se smemo prepustiti spokoju raziskanega in znanega in to v časih, ko svetovno zgodovinopisje tako silovito napreduje? Mar ne bi to pomenilo, vsaj ko gre za prvo knjigo in obdobje srednjeveške zgodovine, da si s tem kar sami prisojamo začelje sodobne zgodovinske znanosti in da tega nikakor ne zmoremo spremeniti?”

Vprašanji, ki sta pri poučenem bralstvu porajali nelagodje in potrebo stvari postaviti na svoje mesto, je leta 1987 zastavil takrat 54-letni Tomislav Raukar v četrti številki 41. letnika Zgodovinskega časopisa. Vprašanji sta bili programsko izhodišče za odločen, a odmerjen odziv v sicer ostri polemiki o tem, kako v morebitni novi izdaji Zgodovine narodov Jugoslavije zastaviti predstavitev hrvaške srednjeveške zgodovine. Vprašanji sta sledili ugotovitvi, da “se hrvaška historiografija sicer naslanja in navezuje na bogato dediščino zgodovinopisnega pisanja, z več poskusi sintez, od Šime Ljubića in Tadije Smičiklase do Jaroslava Šidaka in Nade Klaić”, a da “kljub temu ostaja v veljavi presenetljivo, opozorila vredno dejstvo, da nismo do današnjih dni napisali ene same znanstvene študije, najsibo takšne ali drugačne, o metodoloških problemih in o pristopih pojasnjevanju hrvaške srednjeveške zgodovine. To pomeni, da o tem nismo sploh razmišljali, oziroma v najboljšem primeru, da smo o tem zelo malo razmišljali.” In še vodilo: “danes smemo povsem gotovo, brez najmanjšega dvoma, ugotavljati vsaj to, da politični razvoj in nanj vezane politične razmejitve nikakor ne moreta biti edini in izključni konceptijski okvir prikaza hrvaške zgodovine srednjega veka, kot so to v sintezah redno počeli, kajti z njima ni mogoče pojasniti družbene kompleksnosti te zgodovine in njene vloge v celoti južnoslovenskega prostora.” Ostrina polemike ni bila po godu milemu, zadržanemu in spoštljivemu Tomislavu Raukarju in to so vedeli vsi, ki so ga poznali. Ravno zato so njegove nenavadno rezke besede bralstvo osupnile. Prepričljivost argumentacije tega, kar je imel povedati, po drugi strani ni nikogar niti najmanj presenečala.

Tomislav Raukar, rojen leta 1933 v Starem gradu na Hvaru, se v rani mladosti ni nadejal, da mu bo dano študirati zgodovino, kaj šele ukvarjati se z glasbo, svojo drugo

veliko strastjo. Skromne materialne zmožnosti povojnega dalmatinskega otoškega “malega mesta” so mu narekemale odgovorno pot k čimprejšnji dosegu poklica, zato je v bližnjem Splitu obiskoval ekonomsko srednjo šolo. Željan humanistične izobrazbe se je najprej vpisal na višjo pedagoško šolo v Splitu, istočasno je obiskoval srednjo glasbeno šolo. Leta 1963 je pri svojih tridesetih diplomiral iz zgodovine na filozofski fakulteti v Zagrebu, dvanajst let pozneje, leta 1975 je doktoriral na isti fakulteti z disertacijo o ekonomskih in družbenih odnosih v Zadru v 15. stoletju. Od leta 1963, ko je postal asistent in do leta 2004, ko se je upokojil kot redni profesor in predstojnik katedre za hrvaško zgodovino, je služboval na Oddelku za zgodovino zagrebske Filozofske fakultete. Leta 1997 je bil izvoljen za rednega člana Hrvaške akademije znanosti in umetnosti, od leta 2008 je vodil njen razred za zgodovinske vede. Za prispevek k zgodovinski znanosti je prejel številna hrvaška stanovska priznanja in tudi viskoko državno odlikovanje. Leta 2009 je prejel nagrado Anton Gindely – Preis, ki jo podeljuje inštitut za Podonavje in Srednjo Evropo na Dunaju. Prislolično nevsiljiv znanstvenik plahega in zadržanega vedenja, se je poslovil tako kot je živel, tiho in zadržano, v krogu lastne družine. Čeprav si sam tega gotovo ne bi želel, so številni hrvaški mediji smrt akademika Tomislava Raukarja pospremili s prispevki o njegovem življenju in znanstvenem delu, vselej z izbranimi besedami in z globokim spoštovanjem. Da se je z “dobrim duhom hrvaškega srednjega veka” (Ivan Basić) nekaj zgodilo, so njegovi prijatelji v tujini lahko zaslutili šele mesece pozneje, ko v poštnem nabiralniku ni bilo tradicionalne novoletne voščilnice iz Zagreba s prepoznavno veliko pisavo.

Celovitost v vsebinski strukturi tekstov o družbenem razvoju, za razliko od besedil, kjer so družba, politika, gospodarstvo in kultura med seboj nepovezane enote zgodovinske pripovedi, kot lahko beremo v zgoraj omenjenem odzivu v Zgodovinskem časopisu, je bila eno od temeljnih Raukarjevih vodil pri historiografskem delu. V dilemi historično geografska razdeljenost ali družbena celovitost, oziroma tradicionalna ali družbena zgodovina, se je jasno opredelil za slednjo. Za družbeno zgodovino srednjega veka, v kateri so socioekonomski in kulturni procesi v središču zgodovinarjevega zanimanja in s tem tudi njegove pripovedi (in ne na njeni margini kot nekakšni spremljujoči leksikografski podatki; tako v zgornjem odzivu), se je zavzemal od začetka svoje znanstvene poti. Njegova disertacija o družbenih in ekonomskih odnosih v Zadru v 15. stoletju (in dve leti pozneje njegova monografija “Zadar u XV. stoljeću”) je bila prvi v tem duhu zasnovan pregled družbenih in ekonomskih odnosov v katerem od dalmatinskih mest. Minuciozna študija posameznih družbenih in gospodarskih fenomenov v največjem vzhodno-jadranskem srednjeveškem mestu in njegovem distriktu, obravnavanih kot celota in sintetično, je nastala pod vplivom sodobnih historiografskih tokov v Franciji, Nemčiji in Rusiji. V svojih delih o komunalni družbi v Dalmaciji je temeljito predelal družbeno shemo tedanje dalmatinske družbe. Vzpostavil je osnove hrvaške historiografske terminologije, povezane z omenjeno družbo in njenimi akterji. Z obojim je začrtal velike spremembe v hrvaški medievistiki. Pod njegovim peresom in pod njegovim vplivom so nastala številna dela posvečena družbeni zgodovini srednjeveškega Jadrana in širše. Leta 1997 je izšla njegova monografija “Hrvatsko

srednjovjekovlje. Prostor, ljudi, ideje“, kapitalna sinteza hrvaške srednjeveške zgodovine. Zasnovana je bila na izhodiščih in maksimah, ki jih je deset let poprej natančno pojasnil bralstvu Zgodovinskega časopisa. Skupaj z Nevenom Budakom je leta 2006 izdal monografijo “Hrvatska povijest srednjeg vijeka”, spet po načelu celovitosti skozi sintentično obravnavo posamičnih zgodovinskih fenomenov. Njegova dognanja so bila plod dejavnega in obsežnega raziskovalnega dela v arhivih na Hrvaškem in v Italiji.

Profesor Tomislav Raukar je dvakrat gostoval na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Leta 1993 je predaval o rezultatih in smernicah raziskovanja srednjeveških mest Dalmacije, dve leti pozneje pa o komunikacijskih obzorjih srednjega veka. Gostovanji nista bila bežna dogodka, ampak ena izmed oblik tesnega sodelovanja med obema oddelkoma za zgodovino. Še posebej tesno je sodeloval z Vasilijem Melikom, Ferdinom Gestrinom in Ignacijem Vojetom. Resnost njegovega pristopa k sodelovanju je razvidna npr. iz njegove ocene Gestrinovega ukvarjanja z razvojem jadranskih družbe v poznem srednjem veku (Historijski zbornik XXXVI (1), Zagreb 1983, 299–305), kakor tudi iz omenjene polemike v Zgodovinskem časopisu. Medtem, ko se zagrebški kolegi svojega profesorja spominjajo predvsem po čutu za pravičnost in po blagosti do študentov ter po pregovorni predavateljski točnosti, se ga zgodovinarji v Sloveniji spominjamo kot iskrenega prijatelja in kot izjemno spoštljivega sogovornika – tudi takrat, ko je bila polemika precej razgreta.

Dušan Mlacović

Profesor Nobuhiro Shiba (1946–2021)

Prijatelji profesorja Nobuhira Shibe smo konec maja globoko pretreseni obnemeli, ko smo iz Tokia prejeli vest o nenadni smrti dragega prijatelja in kolega. Minilo je le nekaj tednov, odkar nam je sporočil, da bo potem, ko je moral spomladi načrtovano potovanje v Srbijo zaradi pandemije odložiti, zelo verjetno prišel v Beograd jeseni, in veselili smo se ponovnega srečanja z njim. Vedeli smo tudi, da pripravlja novo, že devetnajsto izdajo leta 1996 prvič objavljene Sodobne zgodovine Jugoslavije, razširjeno s poglavji o zadnjih dveh desetletjih, o tem, da je zdrav in kot vedno vsestransko delaven pa so nam iz japonske prestolnice poročali tudi drugi znanci in prijatelji. Toda med virtualnim on line srečanjem skupine slovensko-japonskega prijateljstva in slovenskih diplomatov, ki so se 28. maja dogovarjali o praznovanju trideset letnice slovenske državne samostojnosti v Tokiu, je nenadoma omahnil, izgubil zavest in se tudi ob zdravniški pomoči ni več prebudil.

Profesor Nobuhiro Shiba je doma in v tujini užival ugled enega najboljših poznavalcev balkanske, srednje in vzhodnoevropske zgodovine in vodilnega poznavalca zgodovine Jugoslavije med japonskimi zgodovinarji. Po opravljeni diplomii s področja mednarodnih odnosov na Univerzi Saitama in magisteriju s področja zgodovinskih ved na Univerzi Waseda v Tokiu je v letih 1975–1977 kot štipendist jugoslovanske vlade na Filozofski fakulteti v Beogradu osvojil znanje srbohrvaščine in se posvetil raziskovanju in pripravam na doktorsko disertacijo s temo sodobne jugoslovanske zgodovine, ki jo je po povratku domov leta 1979 obranil na Univerzi Waseda. V osemdesetih letih preteklega stoletja je nato poučeval na več univerzah v Tokiu in bližini Tokia, od leta 1992 pa je bil izredni in redni profesor zgodovine na tokijski univerzi (University of Tokyo), kjer je k študiju balkanske, srednjeevropske in jugoslovanske zgodovine pritegnil generacije mladih zgodovinarjev in utemeljil pravo šolo balkanske zgodovine. Njegovi diplomanti, magistranti in doktorandi so obiskovali tečaje jezikov dežel in narodov, ki so jih proučevali in s štipendijami odhajali na študij in raziskovanje v Srednjo in Ju-

govzhodno Evropo ter v države, naslednice Jugoslavije. Večje število med njimi je z raziskovanjem in študijem zgodovine držav in narodov, ki so se jim posvetili med študijem, nadaljevalo tudi po povratku na Japonsko, kjer so se uveljavili kot priznani poznavalci njihove zgodovine, nekateri pa so stike s Srednjo in Jugovzhodno Evropo ohranili z zaposlitvijo v diplomaciji in državnih službah, ki so take stike omogočale. Profesor Shiba je bil pri študentih zelo priljubljen, saj je bil v stiku z njimi, kot so večkrat omenili, za japonske akademske razmere neobičajno sproščen in neposreden, in najbolj vneti so tudi po končanem študiju sodelovali z njim pri njegovih raziskovalnih in mednarodnih projektih.

V znanstveni bibliografiji profesorja Nobuhira Shibe posebej izstopata monografiji *Sodobna zgodovina Jugoslavije*, ki je, kot že omenjeno, prvič izšla leta 1996 in v dveh desetletjih (do leta 2016) doživela osemnajst izdaj, in *Nacionalizem na Balkanu* (1996), ki je bila v istem času enajstkrat ponatisnjena. Že leta 1998 je skupaj s sodelavci pripravil in objavil tudi knjigo primerjalnih študij »o razpadu federacij«: *Sovjetske zveze, Jugoslavije in Čehoslovaške*, istega leta pa za zbirko svetovna zgodovina uredil še *Zgodovino Balkana*, v kateri so avtorji balkansko zgodovino predstavili ne le z vidika narodov in držav, temveč predvsem kot regionalno zgodovino. Najširšemu krogu bralcev je bila namenjena njegova *Ilustrirana zgodovina Balkana*, ki jo je prvič izdal leta 2001, in je v predelani obliki ponovno izšla leta 2006 in leta 2015, nemajhne javne pozornosti pa so bile deležne tudi knjige 65 poglavij, v katerih boste spoznali *Balkan* (2005), 60 poglavij, v katerih boste spoznali *Hrvaško* (2013), 60 poglavij, v katerih boste spoznali *Srbijo* (2015) in 60 poglavij, v katerih boste spoznali *Slovenijo* (2017), ki jih je uredil, vanje sam prispeval več poglavij in k pisanju katerih je pritegnil tudi srbske, hrvaške in slovenske kolege (vse te knjige so seveda izšle pri japonskih založbah in v japonščini). V razpravah in člankih, objavljenih v domačih in tujih znanstvenih revijah, je obravnaval različne teme balkanske in zgodovine Jugoslavije ter pisal o študijah balkanske zgodovine na Japonskem,¹ v zadnjih dveh desetletjih pa so bila v središču njegove pozornosti vprašanja primerjalnega, nacionalno-politično uravnoveženega pisanja regionalne zgodovine in zgodovinskih učbenikov v jugovzhodni Evropi in vzhodni Aziji, ki naj bi bolj kot k oživljanju spomina na pretekle spopade in nasprotja spodbujalo k njihovemu preseganju in celo k »spravi«. Že leta 2003 je skupaj s Centrom za nemške in evropske študije na tokijski univerzi organiziral mednarodni simpozij z naslovom *Balkan kot vidik Evrope*, na katerem so sodelovali nekateri najuglednejši japonski, ameriški in evropski (nemški in avstrijski) poznavalci evropske in balkanske zgodovine (Maria Todorova, Mark Mazower, Wolfgang Höpken in drugi). Dve leti pozneje je sledil simpozij *V iskanju skupne regionalne zgodovine: Balkan in vzhodna Azija v zgodovinskih učbenikih*, ki so se ga poleg japonskih in nemških udeležili zgodovinarji iz Grčije, Albanije, Srbije, Hrvaške, Bosne in Hercegovine in Slovenije, leta 2007 pa še simpozij *Kako oblikovati regionalno zgodovino na Balkanu in v vzhodni Aziji: od zgodovinopisja k pouku zgodovine*.

¹ Njegov članek na to temo je bil leta 2007 objavljen tudi v *Zgodovinskem časopisu*. Gl.: Nobuhiro Šiba, *Balkanske študije na Japonskem*, *Zgodovinski časopis* 61/2007, št. 1–2, str. 229–233.

Na mednarodnem kongresu zgodovinskih ved v Sydneyu je leta 2005 odmevno nastopil z referatom Države, naslednice Jugoslavije med de-jugoslavizacijo in jugoslovansko nostalgijo z vidika zgodovinskih učbenikov.

Profesor Shiba je bil redni profesor na tokijski univerzi do leta 2010, ko je bil v skladu z japonsko zakonodajo upokojen. Ob upokojitvi je prejel častni naziv profesor emeritus. Istega leta so ga s častnim doktoratom počastili na univerzi v Beogradu, kjer je postal gostujoči profesor v Evropskem centru za mir in razvoj. Od leta 2013 je nadaljeval s predavateljskim delom tudi v Tokiu kot redni profesor na Fakulteti za mednarodne humanistične vede na Univerzi Josai, kjer je bil eden pobudnikov ustanovitve in namestnik direktorja Inštituta za srednjeevropske študije. Novoustanovljeni inštitut je navezal tesne stike predvsem z univerzami držav višegrajske skupine, leta 2015 pa začel objavljati tudi elektronski *Journal of Central European Studies in Japan*,² ki ga je profesor Shiba urejal skupaj s soprogo Riko in sodelavci. Shiba je v uvodu v prvo številko revije orisal razvoj predstav o Srednji Evropi kot posebni regiji Evrope od začetka 19. stoletja dalje in japonske predstave o Srednji Evropi, že novembra leta 2015 pa je organiziral še mednarodni simpozij o srednjeevropskih študijah in prizadevanjih za oblikovanje njihovega skupnega delovnega omrežja v vzhodni Aziji, pri katerem sem sodeloval tudi pisec tega nekrologa s prispevkom o slovenskih gledanjih na Srednjo Evropo od leta 1940 v reviji *Dejanje* objavljenega Kocbekovega eseja o Srednji Evropi dalje. V *Journalu* so poleg japonskih objavljali (in objavljajo) razprave raziskovalci različnih srednjeevropskih dežel, med njimi v Tokiu živeči profesor mednarodnih odnosov in evropskih zadev na Oddelku za sodobne politike Univerze Josai Boštjan Bertalančič, ki je pisal o avstroogrskih vojnih ujetnikih na Japonskem v času prve svetovne vojne, revija pa je bila in je odprta tudi za objave japonskih študentov in študentov iz Srednje Evrope. Leta 2015 je v Tokiu izšla nova izdaja Enciklopedije vzhodne Evrope, ki jo je prav tako uredil profesor Shiba s sodelavci. S soprogo Riko (profesorico poljskega jezika in književnosti) sta od leta 2015 zavzeta pripravljala tudi knjigo o v drugi polovici 19. stoletja v Beogradu rojenem Dušanu Todoroviću in njegovi v Ukrajini rojeni ženi Katerini, ki sta prišla v Tokio pred prvo svetovno vojno in se v treh desetletjih bivanja na Japonskem (v času do druge svetovne vojne) uspešno uveljavila: Dušan Todorovič kot profesor ruskega jezika in žena Katerina kot pianistka.³ Profesor Shiba je v zadnjih letih skoraj redno, dvakrat letno, spomladi in pozno v jeseni prihajal v Beograd, kjer je imel tesne stike s srbskimi kolegi, večkrat je obiskal Zagreb in Sarajevo, kjer je prav tako ohranjal stike s kolegi-zgodovinarji in občasno predaval, zelo rad in kadar je bilo le mogoče, pa je prihajal tudi v Slovenijo in Ljubljano.

² <https://www.josai.ac.jp/jices/ejces/index.html>

³ Riko Shiba, Katerina Todorovič (1877–1974): a Central European Pianist and the Japanese Reception of Western Music in the Early 20th Century, v: *The 20th Century through Historiographies and Textbooks, Chapters from Japan, East Asia, Slovenia and Southeast Europe* (ed. Žarko Lazarević, Nobuhiro Shiba in Kenta Suzuki), Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana 2018, str. 203–220. Nobuhiro Shiba, A Professor of Russian Language in Tokyo Dušan Todorovič and his Early Life, prav tam, str. 221–236.

Profesor Shiba se je po povratku s študija in raziskovanja v Jugoslaviji leta 1978 v Tokiu seznanil in prijateljsko zbližal z Andrejem Bekešem, ki je tedaj na univerzi v Osaki nadaljeval s študijem japonske lingvistike, še tesneje pa sta se zbližala v času kritičnih razmer in razpadanja Jugoslavije v osemdesetih letih, ko v japonski javnosti za Jugoslavijo še ni bilo pravega zanimanja, saj so v njej videli le še eno problematično komunistično državo. Shiba, ki v osemdesetih letih še ni uspel dobiti trajnejšega predavateljskega mesta, je nadaljeval z obiskovanjem držav, naslednic Jugoslavije v devetdesetih letih, ko je postal profesor na tokijski univerzi, in med drugim prišel tudi v Ljubljano, kjer je bil sredi devetdesetih let na Filozofski fakulteti ustanovljen Oddelek za azijske študije z Andrejem Bekešem na čelu.⁴ V drugi polovici devetdesetih let se je tako seznanil tudi z Bogomilom Ferfilo, profesorjem na Fakulteti za družbene vede v Ljubljani, ki je s študenti večkrat obiskal Japonsko, in Ferfila mu je, ko mu je povedal, da želi spoznati kakšnega slovenskega zgodovinarja, na kosilu v manjši dolenski gostilni leta 2000 ali 2001 ljubeznivo predstavil mene. Že prihodnji dan sva se s Shibo ob kavi srečala v Ljubljani in začela razmišljati o možnem sodelovanju. Shiba mi je ob tej priložnosti povedal, da je ob svojem prvem študijskem bivanju v Beogradu sredi sedemdesetih let naletel na Cankarjevo črtico Skodelica kave, ki mu je bila tako všeč, da jo je za vajo iz srbsčine prevedel v japonščino. Pobuda za sodelovanje slovenskih in japonskih zgodovinarjev je bila sprva v njegovih rokah. S prvim njegovih študentov, ki je prišel v Slovenijo, da napiše magisterij iz slovenske zgodovine, sem se srečal že v devetdesetih letih, v začetku novega tisočletja pa sva se, ko prišel na enoletni študij v Ljubljano, prijateljsko zbližala z njegovim študentom Ryoichijem Asado, ki je nato v Tokiu s temo slovenskega narodnega oblikovanja tudi res magistriral. V letih 2003 in 2005 sem dvakrat potoval na Japonsko, kjer sem se v Tokiu na povabilo profesorja Shibe udeležil že omenjenih simpozijev o Balkanu kot vidiku Evrope in Balkanu in vzhodni Aziji v zgodovinskih učbenikih, hkrati pa študentom na tokijski univerzi in univerzi Waseda predstavil najpomembnejša obdobja slovenske zgodovine. Profesor Shiba pa je leta 2009 in 2011 na povabilo ameriške Society for Slovene Studies sodeloval v panelnih razpravah v okviru konvencije Ameriškega združenja za slovanske študije v Bostonu in Washingtonu o novih interpretacijah sodobne zgodovine v Srbiji, Sloveniji in na Japonskem in perspektivah regionalne zgodovine na Balkanu in v vzhodni Aziji.

Ob obisku profesorja Shibe v Ljubljani leta 2008 in njegovem predavanju na Inštitutu za novejšo zgodovino, smo na Inštitutu sprejeli pobudo, da poskusimo s prijavo bilateralnega japonsko-slovenskega projekta z naslovom Primerjalna analiza slovenskih in japonskih učbenikov zgodovine. Projekt je leto pozneje res dobil finančno podporo tako s strani slovenskega Ministrstva za znanost kot japonske Družbe za promocijo znanosti in v naslednjih dveh letih smo se udeleženci slovenske skupine (Aleš Gabrič, Žarko Lazarevič in Peter Vodopivec z Inštituta za novejšo zgodovino ter Andrej Bekeš in Luka Culiberg z Oddelka za Azijske študije na Filozofski fa-

⁴ Andrej Bekeš, Professor Shiba Nobuhiro (1946–2021), Scholar, Colleague and Friend, *Electronic Journal of Centrak European Studies*, Josai – Tokyo n. 6 (2021).

kulteti v Ljubljani) štirikrat sestali z japonskimi kolegi, pri čemer sta Andrej Bekeš in Luka Culiberg analizirala japonske učbenike, nekateri japonski kolegi, nekdanji študentje profesorja Shibe pa učbenike držav naslednic Jugoslavije (Sinichi Yamazaki, tedaj predavatelj na tokijski univerzi, tudi slovenske). Rezultat projekta je bil zbornik razprav z naslovom *School History and Textbooks: A Comparative Analysis of History Textbooks in Japan and Slovenia*, ki so ga uredili Nobuhiro Shiba, Aleš Gabrič, Kenta Suzuki in Žarko Lazarevič.⁵ Opogumljeni z uspešnim sodelovanjem pri prvem projektu smo se leta 2013 odločili še za drugi projekt, tokrat z naslovom *20. stoletje v zgodovinopisju in učbenikih na Japonskem, v vzhodni Aziji, Sloveniji in v jugovzhodni Evropi* (pri tem je na slovenski strani sodeloval tudi Boštjan Bertalančič) in po dveh letih živahnih razprav v Sloveniji in na Japonskem ta projekt prav tako uspešno zaključili z zbornikom razprav.⁶ Profesor Shiba s sodelavci je bil ob obiskih slovenskih udeležencev na Japonskem izjemen gostitelj in je zlasti slovenskim zgodovinarjem, ki Japonske in vzhodne Azije dotlej niso bliže poznali, nepozabno ljubeznivo in širokogrudno odkrival njun svet in njuno zgodovino.

Profesor Shiba je podobno kot poučevanje jezikov drugih srednjeevropskih in balkanskih dežel, vse od začetka podpiral program slovenskega jezika in kulture na tokijski univerzi, ki ga je od leta 1997 vodila v Tokiu živeča in delujoča Jelisava Dobovšek Sethna. Aktivno je sodeloval pri projektih in prireditvah programa, leta 2000 kot programski vodja simpozija ob 200 letnici Prešernovega rojstva in leto pozneje z uvodno besedo v zborniku simpozija ter leta 2008 kot vodja programa simpozija ob Trubarjevem letu in pisec uvodne besede v leto pozneje izdani zbornik. Kot moderator in diskutant je leta 2009 nastopil tudi pri Dnevih slovenskega filma, v letih 2010–2016 pa pri projekcijah filmov iz republik bivše Jugoslavije pod naslovom *Cinema (Post) Yugo*. Profesor Shiba je bil od leta 2012 častni član Skupine slovensko japonskega prijateljstva in je z njo in slovenskim veleposlaništvom v Tokiu tesno sodeloval tudi pri pripravah proslave tridesete obletnice slovenske državne samostojnosti na Japonskem. Predsednik Republike Slovenije Borut Pahor ga je 11. septembra 2017 odlikoval z medaljo za zasluge za »prispevek pri seznanjanju japonske javnosti o družbenih in zgodovinskih okoliščinah slovenske poti v samostojnost«. Toda profesor Shiba v Slovenijo ni rad prihajal le zaradi prijateljev in uspešnega sodelovanja s kolegi zgodovinarji in japonologi, temveč tudi zato, ker mu je bila Slovenija všeč. Posebej rad je obiskoval Bohinj in s soprogo Riko nekaj dni prebil ob bohinjskem jezeru. Ob zadnjem obisku leta 2017 sta v vili na Ukancu, ki ju je posebej navdušila, pustila del svoje hribovske opreme in napovedala, da se bosta kmalu zopet vrnila. Svoj prihodnji obisk Bohinja sta še spomladi letos načrtovala za prihodnje leto....

⁵ *School history and Textbooks: A Comparative Analysis of History Textbooks in Japan and Slovenia*, Ed. by Nobuhiro Shiba, Aleš Gabrič, Kenta Suzuki in Žarko Lazarevič, Inštitut za novejšo zgodovino – Zbirka Vpogledi 7, Ljubljana 2013, 281 str. V zbornik sta vključeni tudi razpravi beograjske zgodovinarke Dubravke Stojanović o zgodovinski zavesti državljanov Srbije in hrvaške zgodovinarke Snježane Koren o pouku zgodovine na Hrvaškem po letu 1990.

⁶ Cit. v op. 2. V zbornik je vključen tudi prispevek novosadske zgodovinarke Dragice Koljanin o zgodovinskih učbenikih v prvi Jugoslaviji.

Profesor Shiba je 28. maja omahnil in izgubil zavest na svojem domu v prefekturi Chiba v bližini Tokia, toda prijatelji v Sloveniji smo čutili, kot da se je to zgodilo povsem blizu nas. Prepričan, da morajo zgodovinarji pri oziranju v preteklost razkrivati ne le tisto, kar je ločevalo, temveč predvsem tisto, kar jih je zbliževalo in povezovalo, se je zavzemal za primerjalno raziskovanje tako geografsko oddaljenih regij kot njihovih ožjih regionalnih razmer in na vseh ravneh spodbujal k strokovnemu dialogu in kolegialnemu sodelovanju. Vsi, ki smo se z njim srečevali in z njim sodelovali, ga bomo zelo pogrešali.

Peter Vodopivec

Ocene in poročila

Jure Volčjak, **Listine Nadškofijskega arhiva Ljubljana 1140–1500**. Ljubljana: Nadškofija, 2020, 732 strani.

V preteklem letu je Nadškofijski arhiv v Ljubljani objavil nov zvezek v seriji svojih inventarjev oz. arhivskih popisov. Gre za popis Zbirke listin (NŠAL 101), in sicer njenega najstarejšega, srednjeveškega korpusa.¹ Čeprav sodi ljubljanski Nadškofijski arhiv med tiste z dobro urejenim listinskim fondom – nenazadnje je večina srednjeveških listin (do vključno l. 1465) v digitalizirani obliki že kako desetletje dostopna na spletnem portalu Monasterium.net – je najnovejši popis listin nadvse dobrodošel.

Zbirka listin Nadškofijskega arhiva zajema 526 originalnih srednjeveških dokumentov in 60 prepisov, ki izvirajo iz dveh sklopov. Prvega, obsežnejšega, predstavljajo listine leta 1140 ustanovljenega benediktinskega samostana v Gornjem Gradu, ki je bil leta 1461 podrejen novoustanovljeni ljubljanski škofiji, 12 let pozneje pa zaradi kljubovanja menihov novi ureditvi ukinjen. To je homogen korpus dobro ohranjenega samostanskega arhiva, ki sega v prvo polovico 12. stoletja do same ustanovne listine patriarha Peregrina z dne 7. aprila 1140 (sicer ohranjene v prepisu iz 13. stoletja). Drugi sklop tvorijo dokumenti ljubljanske škofije. Posebej velja izpostaviti listine, ki so nastale v zvezi z njeno ustanovitvijo in izoblikovanjem škofijskega teritorija (1461–1463). Poleg tega so tu še vse ostale listine škofije, stolnega kapitlja in obema ustanovama inkorporiranih župnij, ki so svoje gradivo v večji meri začele predajati v hrambo ljubljanskemu Nadškofijskemu arhivu po letu 1977.² Pri tem je potrebno opozoriti, da se listine nekaterih župnij (Polhov Gradec, Stari trg pri Ložu in Vače) še vedno hranijo v ločenih župnijskih fondih in so popisane v pred leti objavljenem popisu Čipić Reharjeve.³

Knjigo sestavlja uvodna razprava o historiatu Zbirke listin NAŠL, seznam vseh popisanih dokumentov, sam popis, seznam uporabljenih virov in literature, kratek povzetek v angleščini, nemščini in italijanščini ter kazalo osebnih in kra-

¹ Popisa mlajšega dela te zbirke, od leta 1500 dalje, in pa listin, ki se nahajajo v drugih zbirkah in fondih arhiva, je v letih 2016 in 2018 objavila Marija Čipić Rehar, *Listine nadškofijskega arhiva Ljubljana 1501–2015* [I]. Ljubljana 2016 in ista, *Listine nadškofijskega arhiva Ljubljana II. – brevi, župnije, uršulinke, prepisi listin*. Ljubljana 2018.

² Lilijana Žnidaršič, *Vodnik po fondih in zbirkah, Nadškofijski arhiv Ljubljana*, Priročniki 1, str. 14, 15.

³ Prav tam, str. 186; Marija Čipić Rehar, *Listine nadškofijskega arhiva Ljubljana II*, str. 10–11.

jevnih imen. Popis je oblikovan po že uveljavljenih arhivskih načelih in nudi vse potrebne informacije o zunanjih značilnostih listine, njeni vsebini in nahajališču v arhivu. Sledijo si v naslednjem vrstnem redu: datum, kratek identifikacijski regist, obširnejši oz. polni regist, fizični opis (podatki o tradiciji, pisni podlagi, merah, pečatih, jeziku), navedba prič, navedba overiteljev, predhodna signatura ter morebitne objave besedila listine, njenega regista ali obravnave v literaturi.

Posebna odlika Volčjakovega popisa – ki mimogrede ni popoln unikum v slovenski arhivski stroki, temveč počasi postaja tradicija dobre prakse⁴ – so izredno natančni in izčrpni polni registi, ki dobesedno ne izpuščajo vsebine. Pri obsežnejših dokumentih se redno raztezajo preko pol ali celo cele strani, pri listinah z inserti pa celo preko več strani. Vsa imena (osebna in krajevna) ter nekateri pomembnejši pasusi so v oklepaju dodani tudi v originalnem zapisu, prav tako datacija (kraj izstavitve pri datumu na začetku zapisa, čas izstavitve pa ob koncu regista). To postavlja knjigo v povsem drugo kategorijo, ki presega raven običajnega arhivskega popisa, t. j. pripomočka za uporabo gradiva v arhivu. Gre pravzaprav za objavo registov listin v stilu Kosovega Gradiva ali Regestov Friderika III.,⁵ ki jo je mogoče uporabljati tudi samostojno, brez konzultacije originalnega gradiva. Takšne objave namreč zadostijo potrebe precejšnega dela zgodovinskih raziskav, predvsem manj poglobljenih, vsebinsko usmerjenih, ali pa primerjalnih, pri katerih je treba upoštevati velike količine gradiva različnega izvora.

Za konec na kratko: Volčjakove *Listine Nadškofijskega arhiva Ljubljana* so kvaliteten popis arhivske zbirke, ki obenem opravlja tudi vlogo edicije registov. Medievistična stroka je z njim pridobila dragocen pripomoček trajne vrednosti.

Matjaž Bizjak

⁴ Prim. npr. Zdenka Bonin, *Inventar zbirke listin v Pokrajinskem arhivu Koper (1348–1776)*, Koper 2002.

⁵ Franc Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku 1–5*, Ljubljana 1902–1928; *Regesten Kaiser Friedrichs III. (1440–1493) nach Archiven und Bibliotheken geordnet*, zbirka, ki izhaja v okviru projekta Regesta imperii pod okriljem Akademije za znanost in literaturo v Mainzu in obsega že 35 zvezkov.

Steiner, Philip, **Die Landstände in Steiermark, Kärnten und Krain und die josephinischen Reformen. Bedrohungskommunikation angesichts konkurrierender Ordnungsvorstellungen. (1789–1792)**. Münster: Aschendorff Verlag, 2017, 608 strani.

»Unsere Laage ist die traurigste, die nur gedacht, die nur von einem Lande, was nicht in Feindes Handen steht, beschrieben werden kann. Unsere Landes Verfassung ist eingestürzt, unseres Eigenthum ist dahin; Unsere Besitzungen sind unter allen Werth; die darauf haftende Hypothek ist untergraben; der Credit lieget darnieder; das Band zwischen Herrn, und Unterthan ist zerrissen; Mistrauen ist an dessen Stelle getreten, Kleinmuth drucket jedes Herz und noch eine kleine Zeit, und unser geliebtes Vaterland ist verlohren. (212)«

Te besede je 27. februarja 1790 od štajerskih deželnih stanov imel slišati Pietro Leopoldo, ki bo že v nekaj dneh postal cesar Leopold II. Po opisu se zdi, da je konec urejenega sveta blizu, in da ta »najbolj nesrečni čas«, »unglückichste Epoche«, lahko reši zgolj milost novega cesarja, v katero stanovi popolnoma zaupajo, in od nje tudi pričakujejo, da jim bo ugodila v njihovih željah.

Ta kratek poziv obupanih štajerskih stanov je dober primer komunikacije, kakor se je v odvijala med notranjeavstrijskimi stanovi in oblastjo na Dunaju med leti 1790–1792. Osrednje jedro spora je bila davčna in urbarialna reforma (*Steuer- und Urbarialregulierung*), ki jo je uvedel Jožef II. leta 1789 in se je nadaljevala vse do leta 1792, ko jo je odpravil cesar Franc II. Reforma, ki je sprožila oster odziv plemstva je bila povod za uveljavljanje njihov želja in zahtev do drugih deležnikov, kot so Monarhija in z njo povezani uradniki, meščanstvo ter kmetje za, in hkrati za preizpraševanje samopodobe stanov. To so teme s katerim se v knjigi *Die Landstände in Steiermark, Kärnten und Krain und die josephinischen Reformen Bedrohungskommunikation angesichts konkurrierender Ordnungsvorstellungen. (1789-1792)* ukvarja Philip Steiner.

Steiner spada med zgodovinarje najmlajše generacije, ki je svoje šolanje začel na Univerzi v Salzburgu pod mentorstvom Arna Strohmayerja, ter ga nadaljeval v Tübingenu. Gre za tisk predelano doktorsko disertacijo, ki je nastala pod mentorstvom danes že pokojnega profesorja Antona Schindlinga, in je del širšega projekta »Bedrohte Ordnungen«, ki se izvaja na Univerzi v Tübingenu, pod vodstvom profesorjev Ewald Frie in Mischa Meier. Projekt »Bedrohte Ordnungen« (<https://bedrohte-ordnungen.de/>) se ukvarja z vprašanjem kako se ljudje odzivajo

na vsakršne grožnje, z vprašanjem izgube zaupanja in občutkom kakšna prihodnost jih čaka. Zastavljen je široko, saj pokriva tako vprašanja razumevanja potresov v antiki kot tudi naj sodobnejša vprašanja ogroženega reda in razumevanja (ne)reda, ter omogoča odlično teoretsko platformo za razreševanje odprtih vprašanj v zgodovini. Iz istega projekta prihaja tudi letos (2020) izdano delo Dennisa Schmidta *Bedrohliche Aufklärung – Umkämpfte Reformen: Innerösterreich im josephinischen Jahrzehnt 1780-1790*, ki ponuja nov zornik kot tako k zgodovini Notranje Avstrije, kot tudi dojemanja razsvetljenstva, njegovih poizkusov, idealov in omejitev. Skupaj s Steinerjevo knjigo ponuja priložnost za nov zgodovinski premislek o dejanskih vplivih jožefinskih reform na področju Notranje Avstrije.

Poglavitna lastnost Steinerjevega dela je premik fokusa od vladarja, dunajske vlade in reforme same k deželnim stanovom, torej k tistim, ki so jih te reforme zadevale. Steinerja zanima kako so stanovi reformo doživljali, jo občutili in kakšen argumetacijski nabor so uporabili pri poizkusu soočanja z njo. Delo osvetli pogled na oblikovanje politike tudi s strani uprave in vladarja, a v ospredju ostajajo stanovi. Tudi časovna zamejitev dela je smiselna. Med leti 1789 in 1792 je nastopila komunikacijska zgostitev, ki je proizvedla večje število dokumentov, kar odraža obsežno arhivsko gradivo, iz arhivov na Dunaju, v Ljubljani, Gradcu in Celovcu, ki je omogočilo to minuciozno študijo.

Osrednji koncept na katerem počiva naloga je ob prej omenjen konceptu »ogroženega reda« in z njim povezanim konceptom »ogroženosti v času grožnje«, »Bedrohungskommunikation«. Gre za koncept nemškega sociologa Wernerja Schirmerja, ki ga je predstavil v svoji knjigi *Bedrohungskommunikation: Eine gesellschaftstheoretische Studie zu Sicherheit und Unsicherheit* (2008). Predstava, kakšen naj bi bil svet, ki mu pripadamo je ena izmed tistih temeljnih komponent, ki določa ne zgolj razumevanje politike, ampak tudi razumevanje sveta in naše umeščenosti v njem. Tako oblikovanje konceptov pa je možno zgolj s komunikacijo med različnimi skupinami, ki se skupaj nahajajo v okolju. Občutek varnosti, kjer ne gre zgolj za neposredno fizično nasilje, ampak za psihološko občutenje in ogroženosti, je ena izmed osnov, ki posamezniku omogoča da se od primarnih potreb premakne k drugemu delovanju. In če so stanovi podprli marsikatero reformo in poizkus transformacije Habsburške monarhije, jim je ob predlogu davčne in urbarialne reforme v grlu zastala kost. Jedro spora je bilo predvsem vprašanje posestnega prava, »Eigentumsrecht«, ki pa je bil zgolj kaplja čez rob prej nakopičenih težav (175, 176). Reform je bila s strani plemstva doživeta kot »Umsturz« (173), a so stanovi kljub temu na začetku še uporabljali blag politični jezik, in vsaj načelno pristali na delno izvajanje reforme.

Ko je cesarska stran želele izvesti reformo v popolnosti, je naletela na odpor stanov, ki ga lepo izraža sledeči citat:

Kein Geist des Widerspruch, sonder: bedrängtesten Umstände – unser ohne Nutzen des Vaterlandes, ohne nutzen unseres Landesfürsten verletztes Eigenthum, - in dieser Abänderung unseres Landes Verfassung freywillig nicht einwilligen können. (205)

Reforma je bila povod tudi za načelna vprašanj, kot je na primer tisto do kod seže monarhova politična moč in kaj se nahaja v njegovem prej tako »širokem in

dobrotljivem srcu« (193–5), ali pa razmisleku o »zlobnih uradnikih« (230), ki so zavedli vladarja, pri čemer slednji ni nič kriv, o čemer najbolje priča napis »Leopold den beseten Herzog, preist ganz Steiermark«, ki so ga stanovi ob neki priliki v Gradcu dali postaviti iz sveč (397). Tudi uvajanje novih pravic meščanstva in sploh meščanskih predstavnikov med stanovi je za stanove pomenilo ogrožanje njihovega samorazumevanja: »eine allgemeine Zerritung eines bis nun mit Ruhe glücklich bestandenen und erhaltene ständischen gemeinschaftlichen Körper zum größten Nachtheil und Untergang des Landes entstehen müßte.« Ne gre torej izključno za vprašanje interpretacije kaj je lastnina, ampak za širše razumevanje dobe, ki jo lahko ponazorimo z metaforo ledene gore: njen vrh je sicer posestno pravo, ostalo pa ostaja pod površjem, a zaradi tega ni nič manj žgoče pomembno. Stanovska argumentacija nasproti cesarskim uradnikom je posegala po najrazličnejših argumentih, od georgenberških ročinov do Slave Vojvodine Kranjske in različnih libelov. A argumentacija ni potekala izključno na ravni dejstvenega dokazovanja, ampak predvsem na čustveni ravni. In tudi uradniki niso ostali dolžni stanovom na njihove zahteve tudi niso ostali dolžni: imenovali so jih za »Feinde der Monarchie«, ter označili za »Despoten ihre Untertanen« (431).

Čprav bi po naslovu sodeč lahko sklepali da se delo poizkuša vpisati v komunikacijsko zgodovino (*Kommunikationsgeschichte*), pa ostaja le-to zavezano politični zgodovini v njeni bolj klasični formi. Četudi se avtor v uvodu navezuje na tradicijo zgodovinske diskurzivne analize (*Historische Diskursanalyse*) in *Cambridge School of Political Thought*, je bolj prisoten princip slednje, ko pokaže delovanje politike na mikroravni, ki vključuje odzive med cesarjem in njegovimi uradniki na eni strani, ter na drugi strani stanov, ter njihovega medsebojnega sodelovanja, preko različnih pozivov, prošenj, izjav. To je moč zaznati tudi pri strogo kronološki strukturi dela, ki zasleduje medsebojno interakcijo, in omogoča sledenju intenzivnosti argumentacije in delovanja obeh skupin.

Kar v delu najbolj pogršamo, je analiza metafor, čustev, retoričnih pristopov, toposov, oz. občil mest, na katere so se stanovi navezovali pri svoji argumentaciji in h katerim so se vračali. Pogosto je sklicevanje na politično telo, ki je uničeno, politične bolezni, hišo, katere temelji so ogroženi ... Analiza je delno opravljena v zaključku, a gre za manjši del, kot ga gradivo ponuja. So mogoče metafore, povezane s telesom, uporabljali stanovski odborniki z medicinskim predznanjem ali so postale že splošno obče mesto? V primeru navedenem v prejšnjem odstavku so dvorni uradniki slikali stanove kot lokalne despote, kar v kontekstu poznega 18. stoletja, ki je zaznamovano z dogajanjem v Franciji, ni nevtralna oznaka. Če je Steinerju uspela izjemno kakovostna politično-zgodovinska študija, je ostalo odprto področje zgodovine čustev in metafor, ki lahko k danemu problemskemu sklopu prinese dodatne ugotovitve. Del argumentov tako ene kot druge strani temelji na stvarnih podatkih in številkah, a velik del je namenjen tudi čustvenemu govoru, ki poizkuša na naslovnika delovati preko drugačnih komunikacijskih kanalov: Kakšni so retorični prijemi stanovskih odbornikov, učili retorike, kakšne so njihove podobnosti, kakšne so razlike med generacijami? Boljše poznavanje komunikacijskih strategij in sicer kulture komunikacije, bi zagotovo prineslo

dodatne oz. boljše razlage nekaterih dogodkov. To se mogoče najlepše vidi ob srečanju štajerskih stanov z bodočim cesarjem Leopoldom II, ko je ta potoval iz Toskane na Dunaj. Zaradi trenutka v katerem se je monarhija nahajala, same narave obiska, izjemno kratkega časa za predpripravo na tako pomemben obisk, pa tudi potenciala, ki ga je tako srečanje nosilo, so tedaj štajerski deželni stanovi uporabili ves čustveni arzenal, ki so ga premogli in bodočem cesarju naslikali kar se le da črno sliko njihove prihodnosti, ki je bila, kot so trdili, zgolj korak stran od popolnega kolapsa vseh in vsega.

Ne glede na zgoraj omenjene očitke, je Steiner ponudil smiselne zaključke in predstavil nove vire, ter se spustil na področje, ki do sedaj še ni bilo zares dobro raziskano. V središču pozornosti prejšnjih raziskav so bile bolj terezijanske reforme, sploh na Kranjskem in Koroškem, ki sta služili kot poligon nove oblasti, zelo malo pa je bilo povedanega z zornega kota stanov. Na delo lahko gledamo kot na odlično izhodišče, ki bo spodbudilo analizo jožefinskega obdobja v Notranji Avstriji, kar je tema tudi prej omenjene Schmidtove knjige, kot tudi izjemno kakovostno analizo stanovskega razumevanja sveta in politike. Iz dela je jasno razvidno, da stanovi niso bili »politično mrtvi«, ampak še kako aktivni pri obrambi svojega položaja.

Povedno je četrto poglavje, ki se ukvarja s temo vrnitve štajerske deželnoknežje krono v Gradec, »Rückführung des steirischen Herzogshutes nach Graz«, kar so stanovi praznovali kot »praznik deželne ustave«, kot »Verfassungsfest«. Krono, ki so jo stanovi še ne tako nazaj izgubili, in se s tem niso kaj pretirano obremenjavli, so z največjimi častmi vrnil na Štajersko, ter ob tem pripravili celotno procesijo, ki so jo dopolnili govori v deželni zbornici. Uradni govor ob tej priložnosti je imel grof Otto Wolfgang von Schrattenbach. Sam govor ne bi bil verjetno nič posebnega, če ga ne bi izgovoril avtor prevoda (oz. bolje rečeno priredbe) dela francoskega razsvetljenca Marmontela *Staats- und Sittenunterricht*, ki ga je namenil prav vsem, ne glede na njihov stan in položaj. Če si je grof še pred tremi leti slikal svojo sliko razsvetljenskega reda, je leta 1790 stal na stanovskem stališču in pozival k vrnitvi v »Das Goldene Zeitalter«, ki je zaznamovana s prvenstvom stanov. Zlata doba z razsvetljenskimi ideali očitno ni imel veliko skupnega. Čeprav to poglavje na prvi pogled deluje kot zastranitev, nam ravno preko teh primerov pokaže širšo sliko stanovskega samorazumevanja.

Podobne primere je možno najti tudi na Kranjskem. Eden izmed takih je na primer Kajetan von Auersperg, ki ga je zgodovinisje označilo za izjemno konservativnega in stanovom naklonjenega dvornega komisarja, a Steinerjeva analiza pokaže, da so imeli stanovi vse prej kot tako mnenje. Auerspergove ideje so se jim zdele bolj v duhu Francoske revolucije. Drugi primer je Anton Tomaž Linhart, razsvetljenec in avtor *Verfassungsschrifta*, ki so ga kranjski stanovi posredovali na Dunaj 27.7.1790. V njem Linhart nenehno ponavlja mantra o revoluciji 1747, s čimer cilja na terezijanske reforme, ki so prizadele celovitost Kranjske in ji prizadejali *unsägliche Kummer*.

Če je četrto poglavje imenitni del študiji, pa je nekoliko nepotreben del, v katerem Steiner predstavlja terezijanske in jožefinske reforme. Gre za le splošen pregled, ki se nikakor ne navezuje na nadaljevanje knjige. Čeprav je jožefinsko

reformo urbarja potrebno postaviti v določen »reformni« kontekst, pa se stanovi v svojih prošnjah, pritožbah in samoreprezentaciji niso nikoli sklicevali na katero od že izvedenih reform. Reforme so bolj ali manj zvedli na skupni imenovalac ogroženosti (kar je bilo prisotno v vseh treh deželah – na Kranjskem in Koroškem zaradi spomina na reforme Marije Terezije, na Štajerskem pa predvsem zaradi občutka, da izgubljajo dedne pravice) in revolucije. Izjemno kakovostno je podpoglavje kjer se Steiner loti vprašanja kaj sploh razumemo pod pojmom jožefinizem.

Omejenost na Notranjo Avstrijo je analitično sicer smiselno, saj gre za razmeroma slabo raziskano območje, a bi vseeno veljalo Notranjo Avstrijo postaviti v kontekst Monarhije, saj je to miselni prostor, ki ga stanovi naseljujejo. Koliko so sicer stanovi poznali delovanje stanov v drugih deželah Monarhije lahko zgolj špekuliramo, a glede na ne ravno najbolj koordinirano sodelovanje stanov treh dežel Notranje Avstrije, se zdi, da bolj slabo. Iz besedila je razvidno, da so bile med tremi notranjeavstriskimi stanovi redka skupna povezovanja nasproti Dunaju, ter da je vsakdo sam moral razrešiti svoje težave. Steiner znotraj raziskave omeni sočasna dejanja in predstave spodnjeavstrijskih stanov (369), v širši kontekst pa bi veljalo postaviti že prej omenjeno pot bodočega Leopolda II. iz Toskane na Dunaj, oziroma odzive stanov dežel, ki jih je na svoji poti obiskal (Tirolska, Spodnja Avstrija). Šele s kontekstualizacijo, ki je izvedena v ožjem okviru Habsburške monarhije, ali pa celo širšem okviru, ki ga ponuja Cesarstvo, lahko ocenimo določen zorni kot gledanje na svet, in s tem posledično tudi na koncepte (ne)reda, varnosti in ogroženosti.

Na koncu velja zapisati, da so bili stanovi ob koncu 18. stoletja še kako pomemben politični organ z močjo in vplivom. Pritiske nanje je izvajal tako cesar s svojo upravo od zgoraj, od spodaj pa tudi kmetje in še posebej meščani, ki so se na vsak način trudili, da bi prišli med stanovske odbornike. Miniti bo moralo namreč še kar nekaj časa, da meščanom stanovi postanejo nezanimivi. Medtem ko se je zgodovinpisje o stanovih doslej večino osredotočalo povečini osredotočala na prva desetletja 18. stoletja, zadnja pa prepuščalo starim tezam o oblasti »absolutnega cesarja«, vidimo, da je slika veliko bolj pisana in pestra. Knjiga Philipa Steinerja je izrazito kakovosten prispevek k razumevanju teh pisanosti in pestrosti.

Filip Draženović

Anna Procyk, **Giuseppe Mazzini's Young Europe and the Birth of Modern Nationalism in the Slavic World**. Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press, 2019, 273 strani.

Liberalna revolucionarna vrenja, ki so se v ponapoleonovem času širila iz Francije v druge predele zahodne in srednje Evrope, so novembra 1830 segla tudi do Varšave, kjer je skupina mlajših poljskih oficirjev napadla rezidenco ruskega regenta. Pridružila se jim je množica domoljubov, ki se je odzvala apelu vstajnikov v imenu »naše in vaše svobode«. Zatrju vstaje in boju za neodvisnost v letih 1830-31 sta sledila izguba avtonomije, ki jo je Poljska uživala pod rusko nadoblastjo, in proces rusifikacije, ki so jo ruske oblasti predhodno preizkusile v drugih predelih cesarstva. Delu upornikov (več kot 8.000), med njimi so bili številni pripadniki poljske inteligence, se je uspelo pred rusko represijo umakniti v zahodno Evropo, predvsem v Francijo, a tudi v Švico, Belgijo in Anglijo. V Marseillu, ki je bila Meka takratne evropske politične diaspore, so najpomembnejši poljski domoljubi prišli v stik z Giuseppejem Mazzinijem, italijanskim rodoljubom in promotorjem Mlade Italije. Zagovornik ideje demokratične Evrope neodvisnih narodov se je v krogih poljskih pribežnikov поблиže seznanil z razlogi poljskega nacionalnega boja. Postal je občudovalec poljske književnosti in glasbe. Še posebej ga je navdušil Mickiewicz, poljski bard, ki je nacijo razumel kot nosilko napredka in posrednico med individuomom in človeštvom.

Ameriška zgodovinarica Anna Procyk, zaslužna profesorica na Kingsborough Community College (City University of New York), se, preden se poglobi v stike, ki jih Mazzini vzpostavil s poljskimi in tudi širše slovanskimi revolucionarnimi krogi, posveti analizi njegovega idejnega in političnega programa, predvsem pa zelo podrobno razdela njegov koncept nacije, ki je podrazumeval nacionalno enkratnost, a tudi kulturni in politični univerzalizem. Prav zaradi teh svojih idejnih premis je bil atraktiven še posebej za tiste slovanske domoljube, ki se niso mogli sklicevati na zgodovinske pravice oziroma so pripadali tako imenovanim kulturnim nacijam. Za Mazzinija je bila bolj kot zgodovinska pravica naroda pomembna njegova želja po osamosvojitvi in neodvisnosti od tuje in despotske oblasti. Prepričan je bil, da za uničenje Habsburške monarhije ne bi zadostoval le italijanski revolucionarni napor, potreben bi bil širši mednarodno organiziran upor. Od tod tudi pobuda za ustanovitev Mlade Evrope, ki naj bi s svojim revolucionarnim delovanjem zadala končni udarec Sveti Aliansi in despotizmu v Evropi.

Boj domoljubov v vzhodni Evropi za neodvisnost tako pod avstrijskim kot po ruskim jarmom se mu je zdel nadvse obetaven za širši republikanski boj. Prepričan je bil, da bi morali prav oni prevzeti revolucionarno pobudo na širšem evropskem prizorišču. Le dobro povezano mednarodno revolucionarno gibanje, ki je zmoglo nagovoriti pripadnike različnih slojev, tako moške kot ženske, je lahko širilo ideale bratstva, svobode in pravičnosti med širšimi plastmi prebivalstva.

Mazzinijevo prepričanje v poslanstvo slovanskih narodov je izhajalo iz premise, da bodo mladi narodi prepojili in obnovili stare in preveč »utrujene« evropske narode. Nanje je gledal, kot opozori avtorica, predvsem skozi poljska očala, fasciniran od revolucionarnega elana poljskih emigrantov, a tudi pod vtisom romantičnega razumevanja vzhodne evropske zgodovine. Mazzinijevo druženje s krogi poljske revolucionarne elite je krepilo njegovo zavarovanost v moč slovanskega bratstva. Privedlo ga je do idealiziranja ne le poljskega, temveč tudi ukrajinskega nacionalnega gibanja. Zahodni narodi so se mu zaradi zaverovanosti v svojo večvrednost in materialnost zdeli nagnjeni k moralnemu propadu, medtem ko so bili mladi narodi po njegovem znanilci nove Evrope in novega časa svobode in bratstva. Kot pokaže avtorica, so se Mazzinijevi ideali svobode, enakopravnosti, bratstva med narodi preko poljskih, ukrajinskih, rusinskih, beloruskih, čeških, slovaških konspirativnih mrež širili proti Vzhodu. Ključno vlogo so v njih prevzemali Poljaki, ki jim je Mazzini pripisoval odločilno vlogo v svojem zamišljanju panevropske demokratične Evrope. Privilegirani odnos med italijanskimi in poljskimi rodoljubi ni bil le pragmatične narave, niti ni bil posledica skupnega identificiranja s katolištvom. Nastal je v emigraciji med karbonarji in poljskimi pribežniki kot rezultat iskrenega revolucionarnega prijateljstva. Mlada Evropa je bila utelešenje tega sodelovanja in prepričanja, da se je vsak narod dolžan boriti za svobodo in pravičnost drugih narodov vsepovsod, kjer je bila suverenost teptana.

Anna Procyk se poglobi tudi v različno opredeljevanje vodilnih figur poljske diaspore do Mazzinijevih idej, ob tem pa tudi preveri moč karbonerska zgleda pri oblikovanju tajnih mrež v Krakovu, Lvovu, Kijevu, Odesi, Pragi in Brnu ter vzvode širjenja političnega nacionalizma, ki je bil v osnovi demokratičen in republikanski. Avtorica na osnovi bogatega dokumentarnega gradiva, ki poleg korespondenc in spominov vključuje tudi policijska zaslišanja in sodne spise, osvetli vodilne osebnosti konspirativnih mrež, ki so delovale na predvsem galicijskih tleh, so se pa širile tudi drugod znotraj avstrijske in ruske države. Ob tem poudari pomen, ki so ga pri širjenju revolucionarne literature imele ženske, pogosto iz vrst plemstva, ki so bile še posebej aktivne v poljskih konspirativnih mrežah. Med poljskimi in ukrajinskimi rodoljubi so bili še posebej aktivni študenti, mnogi med njimi so bili seminaristi, ki so širili humanistične ideale in idejo narodne prebuje. Idejo slovanskega bratstva so osnovali na principu enakosti in pravičnosti, kar je prispevalo k njihovi koreniti oddaljitvi od ruske ideje slovanstva, ki je podrazumevala vodilno vlogo carske Rusije. Še posebej so v knjigi zgodovinopisno pronicljiva poglavja posvečena revolucionarnemu povezovanju med mladimi Poljaki in Ukrajinci, delovanju Ciril Metodove bratovščine, ki je vzdrževala vezi med ukrajinsko politično organizacijo in mlado Evropo. Življenje bratovščine je bilo kratko zaradi

učinkovitega zatrtja carske policije, njen pomen pa je viden zlasti ob prehodu od kulturnih dejavnosti k političnim delovanju. S komparativnim in biografskim pristopom ameriška zgodovinarka prepričljivo osvetli revolucionarne osebnosti, kot so bile na primer Lesław Łukaszewicz, Szymon Konarski, Ignacy Kulczyński in Seweryn Goszczyński, ter bogato dokumentira politično delovanje tajnih republikanski skupin v vzhodni Evropi. Širjenje Mazzinijevih idej med južnimi Slovani ostaja zunaj njenega zgodovinopisnega soja, bi si pa zagotovo zaslužilo podobno poglobljeno in komparativno študijo.

Marta Verginella

Roman Hans Gröger, **Oktober 1918: Ein Beitrag zum 100. Jahrestag des Völkermanifests**. Wien: Verlag Berger, 2018. 198 strani.

V knjigi iz leta 2018 si je Roman Hans Gröger, zgodovinar, zaposlen v Avstrijskem državnem arhivu, zadal ambiciozno nalogo, in sicer predstaviti genezo tako imenovanega oktobrskega manifesta, in okoliščine njegovega nastanka. Zadnji poskus cesarja Karla reformirati habsburško državo je bil objavljen sredi oktobra 1918 in je napovedal spremembo avstrijske polovice države v federacijo nacionalnih držav; od tu izhaja tudi običajno nemško poimenovanje dokumenta, *Völkermanifest*. S tem je vladar želel pomiriti domače nacionaliste in hkrati izboljšati položaj imperija v prihajajočih pogajanjih o premirju. Antantne države so namreč že nekaj mesecev razglašale, da želijo uresničiti samoodločbo narodov. Toda prizadevanja vladarja in njegovih svetovalcev so se izjalovila, nacionalistične politične elite so pobudo zavrnile, predvsem zato, ker jo je že pred tem antanta in je ob neizogibnem vojaškem porazu Avstro-Ogrske s tem postala irelevantna.

Tematika knjige ni nova, je pa res, da jo je monografsko nazadnje obravnaval Helmut Rumpler v svoji knjigi *Das Völkermanifest Kaiser Karls vom 16. Oktober 1918: Letzter Versuch zur Rettung des Habsburgerreiches* iz leta 1966. Gröger že v uvodu napove, da želi na podlagi novih dokumentov Rumplerjeve interpretacije nadgraditi in popraviti, pri čemer se naslanja predvsem na dokumente avstrijskega notranjega ministrstva pa tudi na arhivsko zapuščino Heinricha Lammascha, zadnjega predsednika avstrijske vlade, in nekaterih drugih akterjev. Poleg tega v analizo pritegne razmeroma širok nabor časnikov, vendar le v nemščini. Podobno velja za sekundarne vire, literaturo; seznam del je razmeroma kratek, predvsem so upoštevana samo dela, ki so izšla v nemškem jeziku.

Knjiga je sestavljena iz treh večjih vsebinskih sklopov, v katerih avtor uvodoma predstavi ustavno ureditev dvojne monarhije, nato različne reformne načrte, ki so krožili med 1. svetovno vojno in so na nek način predstavljali predzgodovino oktobrskega manifesta, in slednjič genezo manifesta in reakcije nanj. V kratkem epilogu avtor piše še o razpadu monarhije in bolj ali manj neuspešnih poskusih sodelovanja med novonastalimi državami.

Grögerjeva predstavitev ustavne ureditve dvojne monarhije je kratka in včasih tudi površna. Predvsem pa podcenjuje ciljno publiko, ki je vendarle ne sestavljajo popolni nepoznavalci. Namesto leksikonske predstavitve osnov bi bila smiselna precej bolj poglobljena razprava o izzivih, ki jih je pred politiko postavljala spe-

cifična ureditve Avstro-Ogrske. Za kaj takega pa bi avtor moral poseči po širšem naboru literature, in sicer ne samo v nemščini. Navsezadnje so najbolj inovativna dela o habsburški zgodovini v zadnjih nekaj desetletjih praviloma izhajala v angleščini. Tudi o poskusih reforme države jih je nekaj! O tem je recimo leta 2008 v knjigi *Empire and Identity: Biographies of the Austrian State Problem in the Late Habsburg Empire* leta pisal Fredrik Lindström. Leta 2015 je izšla knjiga Johna Deaka, *Forging a Multinational State: State Making in Imperial Austria from the Enlightenment to the First World War*. Kot je razvidno iz naslova, se sicer ukvarja predvsem s predvojnimi obdobjem, a v zaključku Deak vendarle poseže tudi v vojni čas. Sintetičnih del o zadnjih letih Avstro-Ogrske in njenem razpadu pa je v angleščini sploh ogromno.

Neupoštevanje relevantne historiografske produkcije je gotovo ena večjih šibkih točk Grögerjevega dela. Pozna se tudi v poglavjih, ki govorijo o medvojnih pobudah za reformo države. Avtor se osredotoči na predloge, ohranjene v dokumentih notranjega ministrstva, in nekaj javno objavljenih, vendar jih ne razlaga in ne kontekstualizira s pomočjo sekundarnih virov, ampak jih povzema enega za drugim. Zato bralec težko razbere, kateri predlogi so imeli politično težo, kdaj pa je šlo le za sanjarije posameznikov. Brez upoštevanja predhodnih raziskav je prikaz nepopoln in izrazito osredotočen na pobude, ki so bile napisane ali publicirane v nemščini. Majniška deklaracija recimo ni resno upoštevana in njena vsebina je le mimogrede omenjena, podobno velja za druge predloge in zahteve habsburških Slovanov. Tu se res pozna, da ima celo bibliografija nemških del precejšnje luknje; avtor recimo ne pozna Lukanove *Die Habsburgermonarchie und die Slowenen im Ersten Weltkrieg* iz 2017 ali starejše klasične študije Zbyněka A. Zemana *Der Zusammenbruch des Habsburgerreiches 1914–1918* iz leta 1963. Hkrati Gröger, prav zato, ker preslabo pozna ali upošteva literaturo, pogosto nekritično povzema primarne vire. Prikaz stanja v državi je izrazito enostranski, prav tako so pogoste povsem nepotrebne faktografske napake. Ivan Žolger se na primer vztrajno pojavlja kot Žolger, češkoslovaška legija v Rusiji naj bi imela kar 120.000 pripadnikov, podobnih površnosti je še cela vrsta.

Ignoriranje relevantne historiografije se pozna še drugod. Pri biografskih podatkih se Gröger pogosto naslanja na Wikipedijo, kar je metodološko povsem nesprejemljivo in hkrati nepotrebno, saj bi lahko posegel vsaj po biografskih leksikonih. Še več, o nekaterih pomembnih akterjih so napisane temeljite biografske študije, ki jih ne pozna ali ne upošteva. Ko piše o ukrajinskih fantazijah nadvojvode Wilhelma, se Gröger sklicuje na članek iz časnika *Die Welt*, čeprav bi v roke lahko vzel Snyderjevo biografsko študijo *The Red Prince: The Secret Lives of a Habsburg Archduke*. Navsezadnje bi bil prikaz različnih reformnih pobud manj omejen na nemške, če bi Gröger v roke vzel Rahtenovo v nemščini izdano biografijo Ivana Šusteršiča iz leta 2012 ali nekoliko starejšo Bistrovo študijo o Antonu Korošču – v nemščini je izšla leta 1995.

Kljub omenjenim pomanjkljivostim je branje zanimivo. Množica pobud, ki jih avtor obravnava, znova potrjuje pred desetletji zapisano oceno Vasilija Melika, da je bila dvojna monarhija pred letom 1918 gotovo v krizi, a je množica načrtov za

prihodnost pričala o tem, da državljani nad državo še niso obupali. „[Z]a umirajoče navadno ne delamo programov,“ je z značilno iskrevostjo zatrdil v razpravi „Leto 1918 v slovenski zgodovini“ (*Zgodovinski časopis* 42 [1988]). Iz Grögerjevega besedila je razvidna tudi izjemna heterogenost predstav o bodoči ureditvi države, kar lepo ilustrira, pred kakšnim izzivom so bili tisti, ki so želeli reformo dejansko izvesti.

Tudi za naslednji sklop, ki govori o nastanku oktobrskega manifesta in reakcijah nanj, velja, da prinaša vrsto zanimivih drobcev, nove detajle iz arhivskih dokumentov, ki nedvomno bogatijo naše poznavanje političnih procesov v času 1. svetovne vojne. Toda spet ni mogoče spregledati, da je literatura upoštevana le deloma in zato tekst ni ne vsebinsko celovit opis ne dobro argumentirana analiza. Še toliko bolj, ker tudi primarni viri niso izčrpani. Objavljeni spomini in dnevniki Josefa Redliča, ki sta jih 2011 izdala Fritz Fellner in Doris A. Corradini recimo niso upoštevani, prav tako ne dnevnik Josepha M. Baerenreitherja, objavljen leta 1939, če se omejim le na izdaje v nemškem jeziku. Gröger je v uvodu napovedal, da želi pokazati, kako manifest ni bil trenutna reakcija na vse bolj obupne razmere v državi, ampak rezultat dlje trajajočih prizadevanj, toda namera se mu ni posrečila. Za kaj takega je nizanje podatkov in opisov premalo!

Skupna ocena knjige torej ne more biti pozitivna, tudi zato ne, ker ni posebno dobro napisana. Rdeča nit se pogosto izgubi, zdi se, da se avtor ni posebej zavzeto ukvarjal s tem, kako povedati, kar se je namenil. Ob predstavitvah posameznih reformnih predlogov se bo bralec pogosto zaman spraševal, kakšno vlogo so odigrali pri nastanku oktobrskega manifesta, saj mu avtor knjige tega ne pove ne eksplicitno in ne implicitno. Predvsem pa *Oktober 1918* lepo ilustrira, zakaj zgodovine ni mogoče pisati zgolj s primarnimi viri – pa če jih je še tako veliko in če so še tako izpovedni. Zgodovinsko dogajanje je pač mogoče razumeti le v dialogu z relevantno historiografijo, in sicer ne glede na jezik, v katerem je napisana. Brez tega virov ni mogoče interpretirati in – kar je navsezadnje ključno – o preteklosti ni mogoče napisati koherentne pripovedi. Grögerjev poskus nove zgodovine oktobrskega manifesta je bil napisan brez takšnega dialoga in je zato v veliki meri neuspešen. Knjiga sicer prinaša nove podatke, avtor je vsekakor pregledal občudovanja vredno količino arhivskih dokumentov, toda res nove zgodovine zadnjega poskusa reforme Habsburške monarhije mu ni uspelo napisati.

Rok Stergar

Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku, št. LIII/1 (2015), št. LIV/1 (2016), št. LIV/2 (2016).
Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU, 2015, 2016. 264 strani, 515 strani.

Št. LIII/1 (2015)

Mati Ilkič, Nikolina Topić i Željko Peković: Numizmatički nalazi s arheoloških istraživanja u Dubrovniku (str. 1–30). Razprava tematizira numizmatično gradivo, ki so ga našli pri arheoloških raziskovanjih v zgodovinskem jedru Dubrovnika, in to na območju Benediktinskega samostana Sv. Marije od Kaštela in trdnjave Gornji uga. Obravnavajo se posamezne najdbe, ki so datirane od 3. do 20 stoletja. Najstarejše monete pripadajo Rimskemu imperiju. Sledi jim bizantinski denar, najbolj številni pa so dubrovniški kovanci. Našli so tudi nekaj bakrenih kovancev iz islamskih dežel. Zastopan je tudi inim, denar Benetk, Bara in Kotora.

Kristian Paskojević: Paleografsko istraživanje ćirilčne diplomatske minuskule na trima dokumentima o otkupu Sokol grada (str. 31–77). Trije dokumenti, ki so obravnavani v tej razpravi so nastali neposredno pred začetkom graditve kamnitih obrambnih zidov trdnjave Sokol grad med leti 1419 in 1421. V vseh treh dokumentih se govori o dubrovniškem odkupu delov Sokol grada, od bosanskega vojvode Sandalja, bosanskega kralja Stjepana Ostojića ter skozi dogovor med Dubrovčani in vojvodo Sandaljem o odkupu delov Sokol grada in konaveljske župe, kar je vse pripadalo vojvodi Radoslavu. S tem paligrafskim raziskovanjem se razume moderna metodologija v kateri se najprej motri razvoj pisanja znotraj linijskega izraza ter posebna organizacija najpomembnejših grafetičnih sredstev v besedilu. V tem smislu so raziskane podobnosti in oznake razvojnih smeri, posebej posebnosti v posameznih dokumentih. Preučevanje treh izbranih dokumentov, ki so nastali v kratkem časovnem razdobju lahko potrdi uveljavljenost posameznih grafijskih lastnosti, lahko pa služi tudi kot predloga za nadaljnje primerjanje s pisarskimi običaji v Dubrovniku in njegovi bližnji in daljnji okolici. Razprava je opremljena s 3 barvnimi slikami dokumentov, 14 sličicami posebnih besednih oblik diplomatske minuskule, 31 sličicami abecednega pregleda listine kralja Stjepana Ostojića, 31 sličicami abecednega pregleda listine bana Sandalja in 30 sličicami abecednega pregleda dokumenta Dubrovniške republike. V Prilogi so dodane transliteracije treh obravnavanih dokumentov.

Igor Fisković: Drvene skulpture s oltara 16. stoljeća na Lopudu (str. 79–111). Med umetniško najpomembnejše spomenike otoka Lopuda spadajo glavni oltarji frančiškanske in dominikanske cerkve, kot zelo reprezentativne umetnine pozne renesanse. Vsak oltar ima šest slik in leseni kip zavetnika teh cerkva. Za razloček od slik, leseni kipi doslej niso bili posebej znanstveno analizirani, kar je storjeno v pričujoči razpravi. Kipa izvirata iz bližjega kroga Paola Campse, najpomembnejšega kiparja lesenih kipov iz Benetk v 16. stoletju. Kipa sta nabavila slikarja omenjenih oltarjev Pietro di Giovanni ter Krili Antunović Nikolin, ki sta tedaj delala v Dubrovniku in sta se trajno ukvarjala z uvozom takih umetnin iz tedaj najpomembnejšega središča lesnarezbarske proizvodnje na Jadranu.

Slavica Stojan: Poetika katastrofe – pjesnici o Velikoj trešnji 1667. godine u Dubrovniku i okolici (str. 113–148). Razprava tematizira pesniške stvaritve, ki jih je spodbudil Veliki potres v Dubrovniku in okolici leta 1667. Analizirani so načini, kako so pesniki doživeli katastrofo mesta in usode posameznih meščanov. Raziskano je, v kakem obsegu so zastopane v teh stihih avtentične emocije in ustvarjalni zanos in v kakem obsegu programatsko spremljanje prizadevanj Dubrovniške republike, da se potegne iz popotresne krize. Poetika katastrofe Velike trešnje skoraj nima introspektivne intime individualnega in osebnega, ker je osredinjena na splošno in javno, na mesto in usodo Dubrovniške republike.

Petrica Balija: *Sve se razgrabi ko je bolje mogo*: Krađe iz ruševina nakon dubrovačkog potresa 1667. godine (str. 149–193). Kazenski procesi po Velikem potresu so odraz enega od najbolj dramatičnih obdobij v zgodovini Dubrovniške republike: obdobju obnove, izboljšanja in stabilizacije. Na podlagi ovadb za tatvine, ki so bile posledice potresa, ki so bile vložene od ponovne vzpostavitve sodne oblasti 21. junija 1667 do konca leta 1676 so ugotovljeni trendi v dveh, tedanjih družbenih procesih: restituciji avtoritete oblasti in pravosodnega sistema in obnovi porušenih stavb. Prvi del raziskave je obdelan v tej razpravi in zajema tatvine dragocenosti, hišne opreme in drugih stvari iz ruševin, ki so se dogajale neposredno po potresu in med izkopavanji iz ruševin. Pričevanja sodobnikov izkazujejo negotovost in obup ter spremembe v družbenem dojetanju tatvine. Odkrivajo se tatovi in njihova vloga v družbi. Po drugi strani se raziskuje vloga oblasti v krizni situaciji, načini varstva imovine in preprečevanja tatvin, tok in metode povratka avtoritete oblasti in postopne stabilizacije.

Hrvoje Baričević, Ruža Radoš i Nella Lonza: Kazneni postupci pokrenuti po službenoj dužnosti u dubrovačkoj praksi 18. stoljeća (str. 195–239). V razpravi so obdelani načini uvedbe kazenskih postopkov pred dubrovniškim sodiščem v letih 1711–1720, 1751–1760, in 1791–1800. Ugotavljali so delež postopkov, ki so jih začeli po uradni dolžnosti in po zasebnih tožbah. Raziskovali so, katere delikte so sodili *ex officio* in iz katerih razlogov ter katere spremembe so se dogajale v teku desetletij. Ugotavljali so trajanje postopkov in delež tistih, ki so se končali z obsodbo. Na podlagi celovite analize so rekonstruirane osnovne značilnosti kazenskega pregona v zadnjem stoletju Dubrovniške republike v primerjavi s tedaj dominantnimi pogledi v zakonodaji in pravni literaturi.

Darija Stanić, Ivana Mrđen i Rina Kralj-Brassard: Nasilje prema deci i kriminalitet mladih u Dubrovniku u 18. stoljeću (str. 241–264). Na podlagi spisov

Kazenskega sodišča v Dubrovniku v letih 1711–1720, 1751–1760, in 1791–1800 ter drugih virov so raziskovali kazenske postopke v katerih so se pojavljali otroci in mlajši adolescenti. Ugotavljali so število kazenskih postopkov v katerih so otroci in mlajši adolescenti žrtve ali povzročitelji in njihov delež v skupnem številu kaznivih dejanj. Ugotovljena so ujemanja med skupnim številom kaznivih dejanj in onimi, v katerih so udeleženci pripadniki omenjenih skupin, namreč pojevanje najtežjih zločinov proti koncu stoletja. V analizo so zajete oblike kaznivih dejanj nad otroci, posebno najtežje, kot so uboji, detomori in posilstva. Raziskovali so postopke kazenskega sodišča do žrtev in storilcev kaznivih dejanj do otrok in v nekaj primerih do mlajših adolescentov. Iz razprave je razviden odnos sodne oblasti do varstva otrok in adolescentov ter postopki skupnosti v primeru družinskega nasilja.

Št. LIV/1 (2016)

Lovro Kunčević: O stabilnosti Dubrovačke Republike (14. 17. stoljeće): Geopolitički i ekonomski faktori (str. 1–38). Razprava analizira razloge izjemnega socialnega miru in politične stabilnosti Dubrovnške republike v obdobju med 14. in 17. stoletjem. V prvem delu je dan pregled uporov, zavjer in političnih protestov v Republiki, opozarjajoč na njihovo relativno redkost in šibko intenzivnost. Nato se analizirajo geopolitični faktorji, ki so oteževali nastanek in eskalacijo ter organiziranje resne opozicije establišmenta, Med temi faktorji so bili glavni: pomanjkanje zunanjih partnerjev za nezadovoljneže, družbena kohezija zaradi občutka ogroženosti od sosednih sil, ter končno, politika nevtralnosti, ki je omogočila Repbliki, da se je izogibala celi vrsti destabilizirajočih situacij. V zadnjem poglavju se analizirajo gospodarski razlogi za stabilnost, ki se raztezajo od relativno visokega življenjskega standarda, prek trgovsko pomorske orientacije gospodarstva do specifičnih fiskalnih politik Republike.

Štefica Curič, Lenert i Nella Lonza: Bratovština sv. Lazara u Dubrovniku (1531–1808: Osnutak, ustroj i članstvo (str. 39–113). Na podlagi matrikul in drugih virov se analizira sestava dubrovnške bratovščine sv. Lazarja v obdobju od 1531 do 1808. Presojajo se razmere v katerih je nastala bratovščina, značilnosti članstva, ustroj bratovščine in delovanje njenih institucij. Opozarja se na odnos ožjega članstva, ki je sestavljalo kapitel in širšega članstva, ki so ga sestavljali meščani in plemiči. Ta skupina je sodelovala pri pobožnostih in miloščinskih dejavnostih. Spremlja se transformacija članstva skozi stoletja in porast državnega vpliva na bratovščino. V prilogi so dodani trije popisi članov na podlagi bratovščinske matrikule.

Rina Kralj-Brassard: Grad i kuga. Dubrovnik 1691. godine (str. 115–170). V razpravi se raziskujejo razmere in potek poslednje mestne kuge na dubrovniškem območju leta 1691, Ugotovljena so mestna žarišča kuge in analizira se uporaba protikužnih ukrepov. Identificirajo se osebe, ki so sodelovale v obrambi od kuge in razsoja se razdelitev mesta, ki jo je izvedlo zdravstveno osebje. Ugotavljali so nekaj žrtev in rekel. Konstruirali so tudi njihove družabne mreže.

Marinko Marić i Rina Kralj Brassard: Obitelj Nikole Boškovića u spisima kaznenog suda u Dubrovniku (str. 171–194). Na podlagi uradnih virov, posebej

spisov Kazenskega sodišča in drugih virov, se raziskuje vsakodnevno življenje družine doseljenca Nikole Boškovića, ki je izviral iz Orahovega Dola v Popovu. Zgodovina družine se obravnava v širšem zgodovinsko-demografskem kontekstu iz neposrednega zaledja Dubrovnika. Presojajo se vprašanja socialne integracije in oblikovanja urbane identitete, posebno najmlajših članov družine. Navajajo se doslej neznani podatki o potomcih Nikole Boškovića.

Ana Prohaska, Ida Gamulin i Irena Ipšić. Odgovornost bližike. Institut kolektivne odgovornosti pred Dubrovačkim kaznenim sudom u 18 stoljeću (str. 195–224). Institut kolektivne odgovornosti »bližike« (je bil hrvaški pravni pojem, ki ga ni v nobenem dostopnem hrvaško-slovenskem slovarju) in se je pogosto uporabljal v postopkih, ki so se začeli pred Kazenskim sodiščem v Dubrovniku. Za dela lastninskega karakterja in v primeru, da je povzročitelj bil neznan, je oškodovanec, z namenom, da se mu nadoknadi povzročena škoda, pokrenil sodno tožbo proti lokalni skupnosti, na katere območju se je dogodil delikt. Prelaganje odgovornosti na lokalne skupnosti je imelo za cilj doseči učinkovitost v kaznovanju in preventivni učinek, povzročujoč v kmečkih sredinah družbeno kontrolo in nadzor nad lastnim področjem. Raziskovalni vzorec je bil sestavljen iz tožbe in razsodbe Kazenskega sodišča v Dubrovniku skozi tri obdobja: začenši (1711–1720), s sredino (1751–1760) in koncem (1791–1800) 18. stoletja. Namen razprave je bil ugotoviti specifičnosti tega pravnega instituta, njegove pravne posebnosti in lokalna obeležja, ter uvideti v kateri meri so družbene in gospodarske prilike vplivale na rast ali padec kriminalnih del, za katere se je mogla iskati kolektivna odgovornost in tožiti manjšo teritorialno skupnost ali bližiko.

Antun Koncul, Radmila Šutalo i Ivana Lazarević: Povratnici pred kaznenim sudom: Slučajevi obitelji Valjalo (str. 227–246). V spisih Kazenskega sodišča v Dubrovniku so v 18. stoletju v več primerih zabeleženi slučajji, v katerih se kot akterji kaznivega dejanja pojavljajo člani družine Valjalo-Kutlić. Raziskovanje je zajelo primere v katerih so sodelovale vse generacije družine v obdobju od 1719 do 1770. Analizirana je letna in sezonska distribucija zločinov, vrste kaznivih dejanj v katerih so sodelovali člani družine, kakor tudi vsi dejavniki, ki so vplivali, da so se vrnili k zločinu.

Št. LIV/2 (2016)

Slavica Stojan: Kulturni krug Luke i Miha Sorga (Sorkočevića): (glasbenici, pjesnici i diplomati) (str. 247–262). Luka Sorgo (1734/1789), je bil ugleden predstavnik ene veje aristokratske družine Sorgo. Rodil se je in umrl v 18. stoletju, v obdobju, v katerem je Dubrovnik še celil rane katastrofalnega potresa leta 1667, v obdobju, ki je bilo pred skorajšnjo politično propadjo Dubrovačke republike s francosko okupacijo leta 1806. V vsem obdobju Sorgovega življenja je bil Dubrovnik star in izčrpan rekonvalescent, ki se ni mogel popraviti ne v demografskem, ne v gospodarskem, pa tudi ne v umetniškem pogledu, čeprav so ruševine od potresa prav v otroštvu in mladosti Luke Sorga začele zamenjevati nove gradnje, ki so deloma vračale Dubrovniku njegov nekdanji urbanistični in arhitektonski sijaj. Postavili

so novo stolnico na mestu prejšnje porušene, v kateri je bil krščen Luka Ignacij Antunov Sorgo. Obnovljena je bila cerkev Sv. Vlaha, ki je bila skoraj uničena v požaru, kot tudi frančiškanska cerkev z marmornimi oltarji in z razkošnim glavnim svetiščem. V razpravi se govori o intelektualnem krogu, ki so ga poleg članov ožje družine Luka in Miha Sorgo predstavljali znameniti gosti, diplomati, pesniki in glazbeniki. Pesniški in glazbeni talent Luke Sorga sta podedovala njegova otroka Antun in Marina, ki se je poročila s sorodnikom v drugem kolenu Rafom Gozze.

Relja Seferović: Isusovac Stefano Antonio Morcelli, nesuđeni nadbiskup s kraja Republike (str. 263–291). Predlagan je bil za nadškofa Dubrovniške republike prav na koncu 18. stoletja. Jezuit Stefano Antonio Morcellini ni sprejel ponudbe članov Senata. Ta nekdanji profesor govorništva je preživel tri leta v dubrovniškem kolegiju okoli leta 1760. S tem je bil formalno upravičen pisni poziv senatskih svetovalcev, ki so mu polna tri desetletja hoteli zaupati skrb nad dubrovniško Cerkvijo. Med bivanjem v Dubrovniku je imel dva javna govora, v katedrali in v jezuitskem kolegiju. Oba nastopa, sta poleg njegovih ohranjenih latinskih pesmi ostali v navadnih šolskih okvirih, posebno se niso izkazali niti z obliko in ne z vsebino. Morcelli se je pozneje proslavil v Rimu in v rodnem brescianskem kraju, kjer je raziskoval starine in kjer se je posebno bavil z epigrafijo, kar mu je prineslo članstvo v nizu italijanskih akademij. Njegov izbor in reakcija na poziv Senata Republike govore o končnem propadanju te nadškofije in metropolije na razmejitvi 18. in 19. stoletja: po dveh letih brezvladja namesto Morcellija, zadnjim dubrovniškim nadškofom in hkrati prvim škofom, ki je postal Nikola Banić, dolgoletni tajnik cerkvene kurije.

Vedran Stojanović i Nella Lonza: Krstna kumstva u Dubrovniku 18. stoljeća: Djeca, roditelji i kumovi kao čvorovi društvenih mreža (str. 293–325). Z analizo podatkov o 110 krstih iz matičnih knjig mesta Dubrovnik za leto 1770 je rekonstruirano botrstvo kot instrument, s katerim so se družine skušale, kolikor je bilo mogoče, dobro pozicionirati znotraj družbene skupnosti ter se povezati z osebami, ki so imele precejšen »družbeni kapital«. V primerjavi z viri, ki se nanašajo na predtridentinski Dubrovnik in s podatki iz matičnih knjig za leto 1870, po eni strani, a z upoštevanjem rezultatov tujih razprav z druge strani, so raziskane specifičnosti družbenih povezav, ki so se ustvarjale z botrstvom v zatonu Dubrovniške Republike.

Ariana Viočić-Koprivec i Nenad Vekarić: Krsni i vjenčani kumovi katolika u Dubrovniku (1870–1871) (str. 327–371). V razpravi se na podlagi podatkov iz matičnih knjig analizirajo krstna botrstva in poročne priče katoličanov v Dubrovniku na primeru župnije Mesto (Grad) v letih 1870 in 1871. Raziskan je čas krstov, delež hitrih krstov in nevarnosti za življenje otrok, dnevi ko se je opravljala ceremonija krsta, število, spolna struktura, izvor in družbeni status krstnih botrov in poročnih prič, delež sorodniških botrstev, način izbire botrov, ujemanje imen otrok in krstnih botrov in večkratna botrstva.

Vinicije B. Lupis i Sanja Žaja Vrbica: Dubrovačka arkadija Gabrijele Jurkića (str. 371–387). Slikar Gabrijel Jurkić (1886–1974) je kontinuirano prihajal v Dubrovnik od leta 1910 do 1953, toda poleg slikarskih motivov je na dubrovniškem območju našel tudi številne prijatelje in pokrovitelje. Poleg že prej ugotovljenega prijateljstva z dobrotnico in amatersko slikarko Floro Jakšić in donom Nikom Zlo-

večerom, nam arhivsko gradivo in časopisni članki odkrivajo, da je v Dubrovniku prijateljaval s slikarjem Markom Rašicom, a od dvajsetih let z don Kostom Selakom. V Dubrovniku je imel tudi pomembnega pokrovitelja, namestnika Kraljevine Dalmacije, Nika Nardellija, a na dubrovniški preparandiji je bil zaposlen njegov brat Mirko (1919–1931). Kontinuirani prihodi in leta preživeta v dubrovniški okolici na slikarskem delu, rezultirajo s pomembnim fundusom doslej neznanih Jurkićevih del v javnih, cerkvenih in zasebnih zbirkah Dubrovnika in okolice.

Franko Mirošević. Velika župa Dubrava od kapitulacije Italije do kraja 1943. godine (str. 389–452). Osrednja tema te razprave predstavlja prikaz razmer v Veliki župi Dubrava po kapitulaciji Italije, kot tudi razvoj razmer v okviru nemške okupatorske oblasti, ki je zamenjala prejšnjo italijansko okupatorsko oblast. Na podlagi originalnega gradiva se analizirajo odnosi med nemško vojno komando, med četniki, domobranci in administrativno-upravno oblastjo Velike župe z ene strani in s partizani na drugi. Dolžna pozornost je namenjena razorožitvi italijanskih oboroženih sil, kot tudi odporu, ki so jih deli italijanske vojske dajali proti razorožitvi. Zanemarjene niso tudi razmere v četniškem gibanju, kakor tudi ne pogoji njegove kolaboracije z Nemci.

Joško Sindik i Marijana Briški. Različitost percepcije simboličnog značaja vode (str. 453–467). Glavni cilj raziskave je bil ugotoviti, če se neka sociodemografska obeležja razlikujejo z latentnimi dimenzijami, ki predstavljajo različne simbolične značilnosti vode, ali so z njimi povezane. V raziskavah, ki so bile izvedene na Hrvatskem, z metodo snežne grude se je uporabil preliminarni popis s 40 možnimi simboličnimi znamenji vode, ko so sodelavci ocenjevali v kateri stopnji oni sami pripisujejo določena znamenja vodi. Rezultati factorske analize so pokazali, da obstajajo tri latentne dimenzije simboličnih oznak vode: abstraktna (z ontološkimi, mitološkimi in religijskimi oznakami), konkretna (v glavnem povezana s praktično uporabo vode) in voda kot identitetni faktor (povezan z nacionalno in regionalno pripadnostjo). Znanje o simboliki vode ima lahko pomembno vlogo v izobraževanju ljudi glede vprašanj kako upravljati z vodami in varstvu okolja.

V nadaljevanju sta zapisa *In memoriam* arhitekt Bruno Šišić (1927–2015) in Zahvala Donacija profesora *Bariše Krekiča* knjižnici Zavoda za povijesne znanosti HAZU v Dubrovniku (str. 469–472).

Sledijo recenzije knjig: 1 v angleškem, 3 v italijanskem in 5 v hrvaškem jeziku.

Jože Maček

Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis

1. Temeljne usmeritve

Zgodovinski časopis objavlja razprave v slovenskem, angleškem, nemškem, francoskem, italijanskem in hrvaškem jeziku. Ostale prispevke (krajše članke, ocene, poročila ipd.) objavlja v slovenskem jeziku.

Prispevki naj bodo po možnosti napisani v pisavi Times New Roman. Običajna velikost črk je 12, razmak med vrsticami pa 1,5.

Za jezikovno korektnost prispevkov so dolžni poskrbeti avtorji, prav tako so odgovorni za strokovno in znanstveno korektnost prispevkov.

Vsak prispevek mora vsebovati poštni in elektronski naslov avtorja ter njegovo telefonsko številko.

Prispevke je potrebno oddati v tiskani in elektronski obliki na naslov uredništva: Uredništvo Zgodovinskega časopisa, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SI-Ljubljana; info@zgodovinskicasopis.si ali peter.stih@guest.arnes.si. Naslov datoteke sestavljata ime in priimek avtorja.

Prispevkov, ki jih uredništvo Zgodovinskega časopisa sprejme v objavo, avtorji ne smejo hkrati poslati drugi reviji.

Za prevod izvlečkov in povzetkov v tuj jezik poskrbi uredništvo.

Razprave so recenzirane, recenzentski postopek je anonimen.

Uredništvo prispelega gradiva ne vrača.

2. Navodila za pripravo prispevkov

Uredništvo bo v postopkih za objavo upoštevalo le prispevke, ki bodo pripravljene v skladu s sledečimi navodili.

Razprave:

Razprava mora vsebovati naslednje elemente, ki si sledijo po navedenem vrstnem redu:

- glavni naslov razprave (male tiskane črke, velikost črk 16, okrepjeno, središčna poravnava);
- ime in priimek avtorja (velikost črk 12, okrepjeno, središčna poravnava);
- izvleček oz. sinopsis (velikost črk 10), ki naj v prvem odstavku vsebuje: priimek in ime avtorja (okrepjeno), avtorjeva izobrazba in strokovni/znanstveni naziv, avtorjev poštni in elektronski naslov. Drugi odstavek naj vsebuje naslov razprave (okrepjeno). Tretji odstavek naj vsebuje izvleček vsebine (skupaj s presledki do okvirno 600 znakov), četrti odstavek pa do 5 ključnih besed;
- besedilo razprave (velikost črk 12), v katerem naj bodo jasno označena mesta za slikovno gradivo, ki ga je potrebno predložiti ločeno. Odstavki naj bodo brez vmesnih vrstic in se začenjajo z zamikom od levega roba. Naslovi (pod)poglavji so okrepjeni in pisani z malimi tiskanimi črkami;
- povzetek razprave, ki naj vsebuje njen naslov (male tiskane črke, velikost črk 12, okrepjeno) ter ime in priimek avtorja, naj skupaj s presledki okvirno obsega do 6000 znakov.

Poročila, krajši zapisi, knjižne ocene:

- poročila s simpozijev, konferenc in drugih dogodkov vsebujejo točen naslov dogodka ter datum in kraj prireditve (male tiskane črke, velikost črk 12, okrepjeno);
- knjižne ocene vsebujejo ime in priimek avtorja ali urednika (razprto, velikost črk 12), naslov knjige (okrepjeno), založbo, leto in kraj izida, število strani.

Pri tem tipu prispevkov sta ime in priimek avtorja prispevka navedena na njegovem koncu na desnem robu.

Pri vseh prispevkih naj avtorji zelene poudarke v besedilu označujejo s *poševnimi črkami* in ne s podčrtavanjem ali okrepitvijo.

3. Citiranje

Citiranje je obvezno v opombah pod črto (velikost črk 10). Na koncu prispevka mora slediti seznam uporabljenih virov in literature (velikost črk 12), ki vsebuje vse v prispevku citirane vire in literature.

V opombah se določeno delo ali vir citira samo na skrajšan način in sicer na sledeč način: priimek avtorja, *kratka oznaka citiranega dela (naj ne presega treh besed in v poševnih črkah)*, navedba strani (okrajšano) (npr. Grafenauer, *Mesto Simona Rutarja*, str. 11). Smiselno se ta določba uporablja tudi pri citiranju arhivskih in objavljenih virov ter gradiva z medmrežja.

V seznamu virov in literature na koncu ločeno navedemo vire (arhivske, objavljene, ustne, časopisne ipd.) in literaturo (naslovi sklopov so pisani z malimi tiskanimi črkami, okrepitveno). Znotraj teh sklopov je gradivo navedeno po abecednem redu priimkov avtorjev (urednikov, fondov itd.); enote istega avtorja pa so razvrščene kronološko. Seznam vsebuje samo popolne navedbe citiranih del oziroma gradiva:

- pri arhivskih virih navedemo ime arhiva, ime fonda ter po potrebi številke fasciklov ali škatel;
- pri monografijah navedemo: priimek in ime avtorja: *naslov (in podnaslov) (v poševnem tisku) monografije*. Naslov serije, v kateri je monografija objavljena (po potrebi). Kraj izida: ime založbe, leto izida (npr. Gestrin, Ferdo, *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991);
- pri člankih navedemo: priimek in ime avtorja: naslov članka. *Naslov periodike ali zbornika (v poševnem tisku)*, za periodiko še letnik, leto, strani celotnega članka (npr. Grafenauer, Bogo, Mesto Simona Rutarja v slovenski historiografiji. *Goriški letnik* 3, 1976, str. 9–19). Pri zborniku za naslovom članka navedemo: (po potrebi ime in priimek urednika). *Naslov zbornika*. Kraj izida: ime založbe, leto izida, strani celotnega članka (npr. Janša-Zorn, Olga, Turizem v Sloveniji v času med vojnoma (1918–1941). *Razvoj turizma v Sloveniji. Zbornik referatov*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1996, str. 78–95).

4. Slikovno gradivo

Zgodovinski časopis načeloma objavlja le črno-belo slikovno gradivo.

Slikovno gradivo sprejema uredništvo le v elektronski obliki in v visoki resoluciji (300 dpi), shranjeno nestisnjeno v datoteko vrste TIFF.

Slikovno gradivo (fotografije, grafikoni, tabele, zemljevidi itd.) je potrebno priložiti ločeno (v tekstu naj bo označena samo lokacija gradiva) v posebni mapi (datoteki) z avtorjevim imenom in priimkom.

Slikovno gradivo mora vsebovati odgovarjajoče podnapise z navedbo vira.

Uredništvo Zgodovinskega časopisa

Instructions for authors

1. Basic Submission Instructions

Zgodovinski časopis (Historical Review) publishes papers in Slovene, English, German, French, Italian, and Croatian languages. Other contributions (short articles, reviews, reports, etc.) are published in Slovene.

Contributions should be written in Times New Roman, size 12, with 1,5 line spacing.

The authors are solely responsible for linguistic and scientific accuracy of their contributions. Each contribution should contain postal and E-mail address of its author, together with his/her phone number.

Contributions should be submitted in printed format as well as by e-mail to the editorial office: Uredništvo *Zgodovinskega časopisa*, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SI-Ljubljana; info@zgodovinskičasopis.si or peter.stih@guest.arnes.si. The name of the submitted file should consist of its author's name and surname.

Contributions that have been approved for publication by the editors should not be submitted for publication elsewhere.

Translation of abstracts and summaries into a foreign language shall be provided by the editors.

The papers are subject to peer review evaluation; the reviewers remain anonymous.

Contributions submitted for publication shall not be returned to their authors.

2. Submission Information

In order to be considered for publication all submissions should be prepared according to the following guidelines:

Papers:

All papers must conform to the style guide below and should contain the following elements listed in the following order:

- Title (lowercase letters, font size 16, bold, center).
- Author's name and surname (font size 12, bold, center).
- Abstract (font size 10). Its first paragraph should contain author's surname and name (bold), education, professional/academic title, postal and e-mail address. The second paragraph should contain the paper's title (bold). The third paragraph should contain an abstract of the paper's contents (not to exceed approximately 600 characters, including spaces). The fourth paragraph should contain up to 5 key words.
- Text (font size 12) with clearly indicated spaces for illustrations (which should be submitted separately). There should be no double spacing between paragraphs. Each paragraph should start with indentation for the left margin. Chapter (and subchapter) titles should be written in lowercase letters, bold.
- Summary should contain the paper's title (lowercase letters, font size 12, bold) and author's name and surname. The summary should not exceed 6000 characters, including spaces.

Reports, Short Articles and Notes, Book Reviews:

- Reports from conferences and other events should contain the exact title, date, and location of the event (lowercase letters, font size 12, bold).
- Book reviews should contain the name and the surname of the author or editor (expanded spacing, font size 12), book title (bold), publisher, year and place of publication, number of pages.

The name and the surname of the author of contributions of this type should be listed on the right-hand side at the end of the text.

Desired emphases should be written in *italics* rather than underlined or in bold letters.

3. Citations (Footnotes)

Citations should be written as footnotes at the bottom of the page (font size 10). The text should be concluded with a list of all sources and literature (font size 12) that have been cited within the text. When citing a work or a source in a footnote the following (abbreviated) format is used: author's surname, *a short title of the cited work (written in italics, it should not exceed three words)*, and page number (abbreviated) (i.e. Grafenauer, *Mesto Simona Rutarja*, p. 11). The same format is used for the citing of archival, published, and online sources.

Alphabetical listing of all references should be placed at the end of the text, with sources (archival, published, oral, newspaper, etc.) and literature listed separately (titles of each type of references should be written in lowercase letters, bold). Within each reference type, material should be listed alphabetically according to the surname of the author (editor, fund, etc.); several works of the same author should be listed chronologically. The listing of references should contain only complete citations of cited works or material:

- Archival sources: archive name, fund name, and (when necessary) number of file storage folder or box.
- Monographs: author's surname and name, *title of monograph (and subtitle) in italics*. Title of the series in which the monograph has been published (when necessary). Place of publication: publisher, date (i.e. Gestrin, Ferdo, *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991).
- Articles: author's surname and name: title of article. *Title of periodical or miscellany (in italics)*; in case of periodicals, the title should be followed by volume number, date, cited page(s) (i.e. Grafenauer, Bogo, *Mesto Simona Rutarja v slovenski historiografiji. Goriški letnik* 3, 1976, pp. 9–19). In an edited miscellany the title of the article should be followed by: (surname and name of editor – when necessary). *Title of miscellany*. Place of publication: publisher, date, cited page(s) (i.e. Janša-Zorn, Olga, *Turizem v Sloveniji v času med vojnama (1918–1941). Razvoj turizma v Sloveniji. Zbornik referatov*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1996, pp. 78–95).

4. Graphic Materials

Zgodovinski časopis generally publishes graphic materials only in black and white. They should be submitted in electronic form and in high resolution (300 dpi), saved in non-compressed TIFF file format.

Graphic materials (photographs, graphs, tables, maps, etc.) should be submitted separately (with their correct positions clearly marked in the text), in a separate folder (file) marked with author's name and surname.

Graphic materials should always carry a caption explaining the image and its source.

Editors

LETNO KAZALO – ANNUAL CONTENTS

- Peter **Štih**, Ob petinsedemdesetem letniku Zgodovinskega časopisa7
 On the Occasion of the 75th Year of Zgodovinski časopis/
 Historical Review

Razprave – Studies

- Gregor **Sraka**, Jerome's relations to the area of the Western Balkans
 and the Northern Adriatic in the time of his sojourn
 in the East (375–420)10–25
 Hieronimovi stiki z območjem zahodnega Balkana in severnega
 Jadrana v času njegovega prebivanja na Vzhodu (375–420)
- Bernarda **Županek**, Late Roman Emona:
 Understanding the transformation of the city.....26–41
 Poznorimska Emona: razumevanje transformacije mesta
- Josip **Banić**, The Mystery of Merania: A New Solution to Old Problems
 (Holy Roman Empire and the Kingdom of Croatia-Dalmatia
 during the Investiture Controversy) (Part 2)42–92
 Skrivnost Meranije: nove rešitve starih problemov
 (Sveto rimsko cesarstvo ter Kraljevina Hrvaška -
 Dalmacija v času investiturnega boja) (2. del)
- Jernej **Kotar**, Deželni glavarji na Kranjskem v srednjem veku94–150
 Provincial Governors of Medieval Carniola
- Goranka **Kreačič**, »Važno je prijateljstvo, ki naj ostane«: zgodba o prijateljstvu
 in političnem udejstvovanju petih mladoliberalcev152–187
 "Important is the friendship that remains": A Story of Friendship
 and Political Activities of Five Young Liberals
- Petra Kim **Krasnić**, Integracija ruske emigracije v Jugoslavijo
 med letoma 1918 in 1941188–215
 The Integration of Russian Emigration into Yugoslavia
 between 1918 and 1941
- Miran **Komac**, Pobijanje Ciganov med drugo svetovno vojno
 v Sloveniji216–239
 Mass Killings of Gypsies during World War II in Slovenia

- Danijel **Vojak**, Genocidno stradanje Roma na širem zagrebačkom području za vrijeme Drugog svjetskog rata, 1941.–1945.240–265
Genocidal Killings of Romanies in the Broader Area of Zagreb during World War II, 1941–1945
- Javier Á. **Domingo** and Luigi Finocchietti, Saint Jerome in Rome. Historical and Archaeological Hypotheses310–326
Sveti Hieronim v Rimu. Zgodovinske in arheološke hipoteze
- Vesna Badurina **Stipčević**, *Le Vite e la Traslazione di san Girolamo nei testi croato-glagolitici*.....328–340
Vitae and Translatio Sancti Hieronymi in Croatian Glagolitic Texts
- Andrej **Nared**, *Der brief ist nicht ausganngen*. Razmišljanja o(b) zlati buli, ki je Kranjci niso dobili342–389
Der brief ist nicht ausganngen. Contemplations about the Golden Bull Never Received by Carniolans.
- Izidor **Janžekovič**, Etnični »stereotipi« v zgodnjemoveški Evropi: ruska in turška narodna noša390–421
Ethnic "Stereotypes" in Early Modern Europe: Russian and Turkish National Costumes
- Martin **Boček**, Cunard Line and its operations within the Habsburg Monarchy422–437
Cunard Line in njeno delovanje v habsburški monarhiji
- Gary B. **Cohen**, Historical Scholarship on the Habsburg Monarchy (1526–1918) in North America.....438–474
Proučevanje zgodovine habsburške monarhije (1526–1918) v Severni Ameriki
- Irena **Selišnik**, Status državljanstva ob nastanku nove Države SHS. Strategije izbire476–491
Citizenship during the Establishment of the Newly-Founded State of Slovenes, Croats and Serbs. Strategies of Choice.
- Aleš **Gabrič**, Prepoved izida romana Branka Hofmana ali šestletna noč do poznega jutra.....492–515
Ban on Branko Hofman's Novel or a Six-Year-Long Night Till the Late Morning

Zapisi – Notes

- Harald Krahwinkler, »Heidenfrage und Slawenfrage« als
Forschungsthema der Missionsgeschichte.
Zu Hans-Dietrich Kahls letztem Sammelband518–528
»Pogansko in slovansko vprašanje« kot raziskovalna tema
v zgodovini misijona. O zadnjem zborniku Hansa-Dietricha Kahla
- Rok Stergar, Vasilij Melik – zgodovinar dolgega 19. stoletja
(ob stoletnici rojstva)530–535
Vasilij Melik – A Historian of the Long Nineteenth Century
(Marking the Centenary of His Birth)
- Danijela Trškan, Štefan Trojar in začetki raziskovanja pouka
zgodovine v Sloveniji (ob devetdesetletnici rojstva)536–538
Štefan Trojar and the Beginnings of Research of the History
of Instruction in Slovenia (Marking the 90th Anniversary of His Birth)

Jubileji – Anniversaries

- Dr. Jože Prinčič – sedemdesetletnik (Aleksander Lorenčič)268–271
Marking the 70th Birthday of Dr. Jože Prinčič
- Prof. dr. France Martin Dolinar – osemdesetletnik (Jure Volčjak)540–544
Prof. Dr. France Martin Dolinar – On the Occasion of His 80th Birthday
- Sedemdeset let Vaska Simonitija (Lilijana Žnidaršič Golec)545–548
Vasko Simonitti's 70th Birthday

V spomin – In memoriam

- Poslovil se je profesor dr. Jože Žontar (Matevž Košir)274–277
In Memoriam: Prof. Dr. Jože Žontar

- Akad. prof. dr. Tomislav Raukar (Stari Grad na Hvaru, 29. 12. 1933 –
Zagreb, 2. 7. 2020) (Dušan Mlacović)550–552
Acad. Prof. Dr. Tomislav Raukar (Stari Grad on Hvar, 29. 12. 1933–
Zagreb, 2. 7. 2020)
- Profesor Nobuhiro Shiba (1946–2021) (Peter Vodopivec)553–558
Professor Nobuhiro Shiba (1946–2021)

Ocene in poročila – Reviews and Reports

- Simon Malmenvall, Kultura Kijevske Rusije in krščanska zgodovinska
zavest (Matic Batič)280–282
- Gabriele Haug-Moritz, Hans Peter Hye, Marlies Raffler ur.), Adel im
“langen” 18. Jahrhundert (Sašo Jerše, Filip Draženović)283–286
- Boris Golec (ur.), Družbena in identitetna mobilnost v slovenskem prostoru
med poznim srednjim vekom in 20. stoletjem (Janez Mlinar)287–290
- Jurij Perovšek, Mojca Šorn (ur.), Narod – politika – država:
Idejnopolitični značaj strank na Slovenskem od konca
19. do začetka 21. stoletja (Irena Selišnik)291–294
- Michael Stolleis (Hg.), Juristen. Ein biographisches Lexikon.
Von der Antike bis zum 20. Jahrhundert (Jože Maček)295–297
- Jure Volčjak, Listine Nadškofijskega arhiva Ljubljana 1140–1500
(Matjaž Bizjak)560–561
- Steiner, Philip, Die Landstände in Steiermark, Kärnten und Krain
und die josephinischen Reformen. Bedrohungskommunikation
angesichts konkurrierender Ordnungsvorstellungen. (1789-1792)
(Filip Draženović)562–566
- Anna Procyk, Giuseppe Mazzini's Young Europe and the Birth of
Modern Nationalism in the Slavic World (Marta Verginella)567–569
- Roman Hans Gröger, Oktober 1918: Ein Beitrag zum 100.

Jahrestag des Völkermanifests (Rok Stergar)	570–572
Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku LIII/1 (2015), LIV/1 (2016), LIV/2 (2016) (Jože Maček)	573–578

* * *

Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis	298–301, 580–583
Instructions for Authors	
Letno kazalo Zgodovinskega časopisa 75, 2021	584–588
Annual Content of Zgodovinski časopis – Historical Review 75, 2021	

ISSN 0350-5774

9 770350 577002

ZČ | Ljubljana | 75 | 2021 | št. 3-4 (164) | str. 303–588